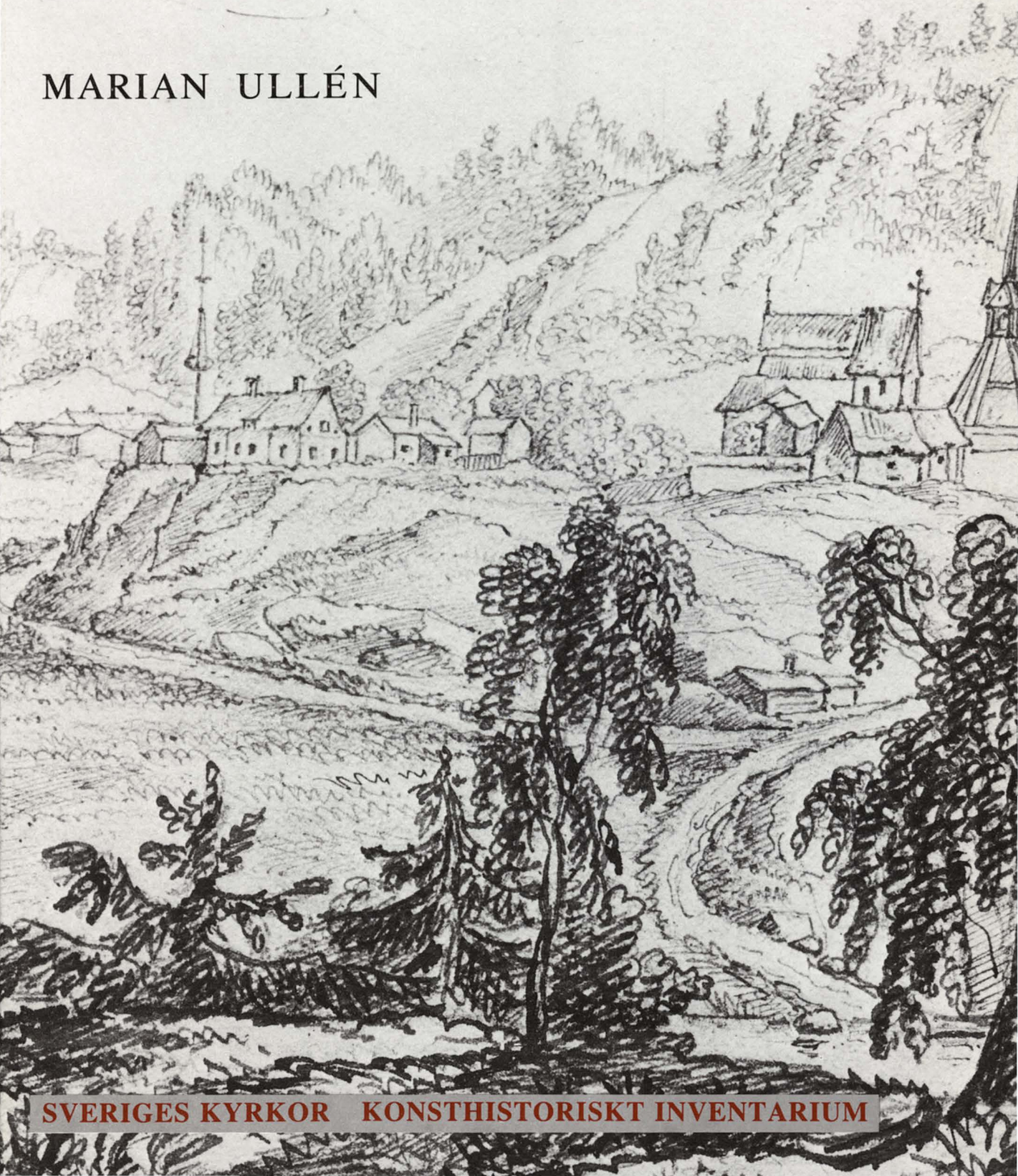

Medeltida träkyrkor

DEL 1

MARIAN ULLÉN

SVERIGES KYRKOR KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

Medeltida träkyrkor I

Medeltida träkyrkor I

Småland samt Ydre och Kinda härad i Östergötland

MARIAN ULLÉN

VOLYM 192 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIÉÄMBETET OCH KUNGL. VITTERHETS

HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Riksanantikvarieämbetet Stockholm 1983

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R. AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED BIDRAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

UPPMÄTNINGAR GUNNAR WIRÉN

*Översättningen till engelska av bildtexterna har utförts av Nils Stedt,
av katalog och sammanfattning av Roger G Tanner.*

Uppmätningar och fotografier förvaras i ATA.

*Omslagsbilden visar en detalj av fig 171. Bilden s 8 visar Granhults kyrka.
Foto S Hallgren 1968.*

Innehåll

FÖRORD

INLEDNING

Landskapsbegreppet Småland 9. Lagsa-
goindelning 9–10. Stiftsindelning 10–11.
Kyrkorna 11–13. Källor och litteratur
13–16. Karta över belagda medeltida trä-
kyrkor i området 16.

VÄREND

Uppvidinge härad

Algutsboda 17. Eke 17–18. Ekeberga 18.
Granhult 19–30. Hornaryd 31–32. Hälle-
berga 32–33. Sjösås 33–41. Älghult 41–43.

Konga härad

Furuby 44–49. Hovmantorp 49–52. Ljuder
52–55. Tegnaby 55–57.

Kinnevalds härad

Almundsryd 58–59. Dänningelanda 59.
Kalvsvik 59–63. Tofta 63. Tävelsås 63–65.
Urshult 65–66.

Allbo härad

Aneboda 67–69. Aringsås (Alvesta) 70–71.
Blädinge 72. Hjortsberga 72. Härlöv 72–73.
Kvenneberga 73. Lekaryd 73. Mistelås
73–74. Stenbrohult 74–75. Vislanda 75–76.
Västra Torsås 76. Ör 76–77.

Norrvidinge härad

Asa 78. Ormesberga 78. Rottne (Söraby
och Norraby) 78–80. Tolg 80.

FINNVEDEN

Sunnerbo härad

Agunnaryd 81. Hallaryd 82. Hamneda 82.
Lidhult 82. Nöttja 82–86. Pjätteryd 86–91.
Tutaryd 91–92. Vittaryd 92.

Västbo härad

Anderstorp 93. Bosebo 93. Burseryd 94.
Gnosjö 94. Gryteryd 95. Kållerstad 95–96.
Källeryd 96. Sandvik 96–97. Tannåker 97.
Åsenhöga 97.

6–7 *Östbo härad* 98–103
Bondstorp 98. Gällaryd 98. Hånger 98–102.
Kävsjö 102–103. Tännö 103.

9–16

MO, TVETA OCH VISTA

Mo härad

Angerdshestra 104–107. Bottnaryd 107.
Mulseryd med Jära 107. Norra Hestra 108.
Norra Unnaryd med Vallgårda 108. Sten-
gårdshult 108. Valdshult 108–111. Öreryd
111.

104–111

17–43

Tveta och Vista härader

Bankeryd 112. Hakarp 113–114. Järnsås
114. Månsarp 114.

112–114

44–57

VEDBO

Norra Vedbo härad

Adelöv 115. Haurida 115–122. Vireda
122–134.

115–134

58–66

Södra Vedbo härad

Edshult 135–143.

135–143

NJUDUNG

67–77

Västra härad

Almesåkra 144. Bäckaby 144–155. Stoc-
karyd 155. Södra Solberga 156

144–156

Östra härad

Karlstorp 157. Näshult 157–158. Stenberga
158.

157–158

78–80

TJUST

Norra Tjusts härad

Gärdserum 159–166.

159–166

81–92

Södra Tjusts härad

Blackstad 167. Gladhammar 167–169. Hal-
lingeberg 169–170. Hjorted 170. Locknevi
170.

167–170

93–97

SEVEDE

Sevede härad

Djursdala 171. Frödinge 171–173. Pelarne
173–185. Rumskulla 185–187. Södra Vi
187–188. Vena 188. Vimmerby 188.

171–188

TUNA OCH ASPELAND

Tunaläns härad 189–190
Kristdala 189. Misterhult 189–190.

Aspelands härad 191–193
Gårdveda 191. Järeda 191. Målilla 192.
Mörlunda 192. Virserum 192–193.

HANDBÖRD, STRANDA OCH MÖRE

Handbörds härad 194
Fagerhult 194. Kråksmåla 194.

Stranda härad och Norra Möre härad 194

Södra Möre härad 195–198
Arby 195–196. Hossmo 197. Ljungby eller
Kumblamada kapell 197–198. Madesjö 198.

YDRE OCH KINDA

Ydre härad 199–203
Malaxander 199–200. Svinhult 200–202.
Torpa 202–203.

Kinda härad 204–224
Horn 204. Kätilstad 204. Oppeby 205. Tidersrum 205–224.

DEN MEDELTIDA TRÄKYRKAN

Sammanfattande översikt av det småländska materialet 225–243

Stavkyrkorna 225–229

Timmerkyrkorna 230–242

Byggnadstyper 230–234. Material och teknik 234–237. Ingångar 237–238. Fönster 238–239. Hagioskop 239. Interiör 239–240. Sakristior, vapenhus, torn 241. Dateringar 241–242.

Noter 242–243

DENDROKRONOLOGISKA DATERINGAR AV MEDELTIDA TRÄKYRKOR I SMÅLAND. Av Lars Löfstrand 244–250

ALFABETISK FÖRTECKNING ÖVER KYRKORNA 250

FÖRKORTNINGAR 251

MEDIEVAL WOODEN CHURCHES IN SMÅLAND AND IN YDRE AND KINDA HUNDREDS, ÖSTERGÖTLAND 252–266

Introduction 252. Catalogue 253–263. Summary 264–266. Dendrochronological dating 266.

Förord

När Sveriges Kyrkor i samband med kulturminnesvårdsorganisationens förändringar fördes över till riksantikvarieämbetets sektion för byggnadsinventering år 1976 var det en klart uttalad förutsättning att verksamheten skulle kunna utgöra direkt stöd och underlag för det praktiska kulturminnesvårdsarbetet. I den projektverksamhet, som därmed blev en viktig del av Sveriges Kyrkors verksamhet jämsides med den ordinarie utgivningen, var det naturligt att prioritera översiktliga inventeringar och angelägna dokumentationsinsatser.

Det första mera omfattande projektet har ägnats dokumentation av de medeltida träkyrkorna. Syftet var ursprungligen att åstadkomma en något så när tillfredsställande dokumentering av denna värdefulla och i stort sett okända grupp av kyrkor och att publicera en kort sammanfattning av resultaten i enkel rapportform. Endast en av landets tolv bevarade medeltida träkyrkor – Granhults kyrka i Småland, vilken tidigare publicerats av Sveriges Kyrkor – kunde anses vara tillfreds-

ställande dokumenterad med uppmätningar och fotografier. Beträffande de övriga förelåg stora brister. I flera fall inskränkte sig avbildningarna till några allmänna fotografier. Huvudmålsättningen blev därför att i första hand utföra fullständiga uppmättningsritningar – omfattande planer, sektioner, fasader och detaljer – samt fotografisk dokumentation och kortfattad byggnadsbeskrivning.

Med antikvarien fillic Marian Rittsel-Ullén som projektledare utfördes 1977–78 en dokumentation av de övriga medeltida träkyrkorna i Småland – Bäckaby, Haurida, Pelarne och Vireda kyrkor – samt Tidersrums kyrka i södra Östergötland. Den primära inventeringen av dessa kyrkor utfördes av filikand Nils Ahlberg. För det omfattande uppmättningsarbetet svarade arkitekt Gunnar Wirén. Huvuddelen av fotograferingen utfördes av fotograf Arne Hyckenberg. Hela detta stora dokumentationsmaterial inklusive inventeringsrapporterna har tillförts ATA.

Vid en senare bearbetning av materialet inför publiceringen visade det sig önskvärt även med en historisk fördjupning och ett studium av tryckta och arkivaliska källor rörande byggnaderna.

I samband med förberedelsearbetet för den stora utställningen Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa i Hamburg, visad 1981–82, vände sig professor Claus Ahrens vid Helms-Museum till riksantikvarieämbetet med en begäran om hjälp att upprätta en katalog över de svenska medeltida träkyrkorna, såväl de bevarade som de genom arkeologiskt eller arkivaliskt material kända kyrkorna. Någon sammanställning över detta material fanns ej och en modern vetenskaplig behandling saknades både rörande de medeltida stavkyrkorna och timmerkyrkorna. En preliminär sammanställning utfördes inom avdelningen. Denna ingår tillsammans med ett par specialuppsatser i utställningskatalogen.

Det stod därmed klart att studiet av de bevarade träkyrkorna borde utvidgas till att omfatta även en kartläggning av de genom arkeologiskt och arkivaliskt material kända medeltida träkyrkorna, således en betydlig utvidgning av den ursprungliga gränsen för projektet. Härigenom skulle ett värdefullt grundmaterial finnas såväl för kulturminnesvårdens bedömningar i samband med kommande restaureringar och byggnadsarkeologiska undersökningar som för den konstvetenskapliga forskningen rörande enskilda byggnader och byggnadsgrupper inom denna kategori av kyrkor.

En faktor, som blev av stor betydelse för projektet, var även den snabba utvecklingen av den dendrokronologiska dateringsmetoden. Det framstod under arbe-

Med föreliggande volym presenteras ett första resultat av den projektverksamhet, som efter 1976 års omorganisation ingår som en del i arbetet vid Sveriges Kyrkor.

Den ursprungliga tanken med projektet Medeltida träkyrkor var, såsom framgår av riksantikvariens förord, att genomföra en ren inventering och dokumentation och att publicera resultatet i enkel rapportform. Med den ändring av ambitionsnivån, som skedde under arbetets gång och som gav projektet en starkare vetenskaplig inriktning, kom det emellertid att te sig naturligt, att redaktionskommittén för den ordinarie publikationsserien engagerade sig också i detta projekt. Det blev därigenom även naturligt att det slutliga resultatet skulle presenteras i en publikation som kvali-

tets gång som en självklarhet att man borde utnyttja möjligheterna att få en närmare datering av de medeltida träkyrkornas ålder än den ungefärliga uppskattning som tidigare kunnat göras. Tack vare anslag från Magnus Bergwalls stiftelse och Berit Wallenbergs stiftelse möjliggjordes provtagning och analys för en dendrokronologisk grundserie för tall rörande det småländska området. Arbetet, vilket utförts av fil.dr Lars Löfstrand vid Institutet för dendrokronologi i Uppsala, har resulterat i att åtta av de småländska träkyrkorna, däribland material från tre stavkyrkor, nu har en fast dendrokronologisk datering.

I den föreliggande volymen, utarbetad av Marian Rittsel-Ullén, redovisas material från 116 medeltida träkyrkor i Småland samt i Ydre och Kinda härader i Östergötland, vilka under medeltiden räknades till det småländska området. I en följande volym, vilken utarbetas av antikvarien fil.dr Erland Lagerlöf, kommer motsvarande material från de just slutförda inventeringarna i Västergötland, Värmland och Närke att redovisas. Även här har dendrokronologiska analyser utförts, vilka resulterat i fasta dateringar. Med denna volym är samtliga stående medeltida träkyrkor dokumenterade. Förhoppningsvis kommer även en tredje del med tyngdpunkt på det byggnadsarkeologiska materialet från övriga landskap att kunna utges.

I samband med sammanställningen av det mycket omfattande träkyrkomaterialet i Småland har värdefull hjälp lämnats rörande Kronobergs län av antikvarie Anita Liepe vid Smålands museum och rörande Jönköpings län av landsantikvarien Gunnar Lindqvist.

Stockholm i januari 1983

Roland Pålsson

tetsmässigt anknöt till den ordinarie utgivningen och att bidrag till tryckningen skulle sökas hos Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

De medeltida träkyrkorna tillhör det allra värdefullaste i vårt materiella kulturarv. Det är därför utomordentligt glädjande att de nu finns dokumenterade på ett föredömligt sätt. Det är också glädjande att det blivit möjligt med en vetenskaplig fördjupning av projektet och att publiceringen kunnat ske på samma kvalitetsnivå, som gäller för den ordinarie utgivningen av Sveriges Kyrkor.

Stockholm som ovan

*Aron Andersson
Sten Karling*

*Evald Gustafsson
R Axel Unnerbäck*

INLEDNING

Landskapsbegreppet Småland

Beteckningen Småland existerade redan under tidig medeltid som ett samlingsbegrepp för det tiotal provinser eller »små land», som låg mellan Östergötlands slättbygd och det mer än 30 mil långa ödemarksbälte, som utgjorde gränsen mot Danmark. Landskapet blev emellertid aldrig någon politisk, rättslig eller administrativ enhet och skiljer sig därigenom från de övriga svenska landskapen. Politiskt tycks Småland dessutom under äldre medeltid ha varit svagare knutet till det svenska riket än övriga landskap och i de äldsta lagarna om kungaval och kungahyllning nämns inte smålänningarna. Först i den 1296 stadfästa Upplandslagen ingår smålänningarna. Det är också först under slutet av 1200-talet, som de småländska stormännen börjar framträda i rikspolitiskt sammanhang. I Södermannalagen, som är något yngre än Upplandslagen, utsägs om hyllningarna i samband med kungens eriksgata: »Där (på Holaveden) skall virdarnas lagman och smålänningarna med honom möta och på tillbörligt sätt taga emot sin konung och följa honom till Jönköping. Där skall konungen svärja sin ed till virdar och alla smålänningar och de till honom.»

Med virdar avsågs invånarna i Varend, det största av de små landen, vilket omfattade hela fem härader. De övriga större landen, som under medeltiden omfattade minst två härader, var Finnveden, Njudung, Vedbo, Tjust, Sevede, Handbörd och Möre (fig 1). De resterande utgjordes av Tveta, Vista och Aspeland och blev senare identiska med härader med samma namn.

De små landens gräns mot Östergötland tycks ha varit delvis flytande och åtminstone under senmedeltiden och 1500-talet räknades även Kinda och Ydre härader till det småländska området. Gränsen i nordväst mot Västergötland var däremot fast. Mo härad räknades länge in i västgötarnas land.

Varend var på flera sätt det betydelsefullaste av de små landen och dess särställning betonades också av att det lyckades bli och förbli ett eget stift, Växjö stift. Växjö var redan under tidig medeltid centralorten för området. Där vägarna från de fem häraderna – Allbo, Kinnevald, Konga, Uppvidinge och Norrvidinge –

strålade samman hade Växjö uppstått som marknadsplats. Namnet kan också uttolkas som vägsjön, dvs sjön där vägarna möttes.

Finnveden omfattade västra delen av Småland med de tre häraderna Östbo, Västbo och Sunnerbo och centrum utgjordes av sjön Bolmen med den stora ön Bolmsö. Finnvedsborna omnämns redan i den romersk-gotiske historieskrivaren Jordanes arbete från 500-talet. Av speciell betydelse var också Njudung, det centralt belägna smålandet. Njudung omfattade Västra härad med Vrigstad och socknarna kring nuvarande Sävsjö som centrum och Östra härad, där Vetlanda var centrum och tingsplats.

De små landen samlades så småningom i ett antal slottslän och vid 1600-talets länsreform tillkom de län som ännu består, nämligen Kronobergs, Jönköpings och Kalmar län.

Lagsagoindelning

Det splittrade Småland framträder också tydligt i lagsagoindelningen. Med lagsaga förstods ursprungligen ett område, där samma lag gällde och där man på landstinget under den folkvalde lagmannens ledning skipade rätt och avgjorde alla gemensamma angelägenheter av rättsligt, politiskt och religiöst slag. Under tidig medeltid gick tre av de största smålanden – Varend, Finnveden och Njudung – samman i en gemensam lagsaga med namnet Tiohärads lagsaga. Vid samma tid kom de övriga smålanden att lyda under Östgötalagen. Tiohäradslagen gällde fram till den första landslagens tillkomst vid 1300-talets mitt. Av lagen har endast själva kyrkobalken bevarats men dess text utgör en oskattbar källa till kunskap om den tidiga medeltidens kyrkliga villkor i detta område vid en tid, då kristendomens införande endast låg något århundrade tillbaka. Kyrkobalken är nedskrivnen före 1296 och vissa partier har utan tvivel hög ålder. I balken ingår bestämmelser om kyrkobygge, kyrkornas utrustning, invigningen samt tillsättning av sockenpräst och dennes önskvärda kvalifikationer.

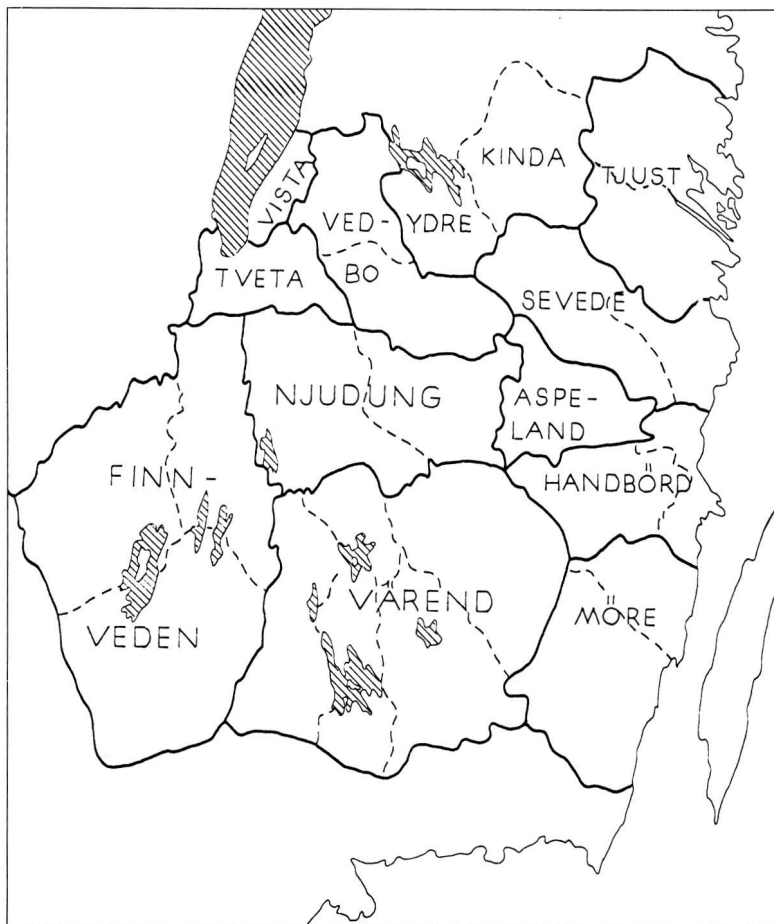

Fig 1. De små landens område vid medeltidens början. Efter L-O Larsson, a a, 1974.

The area of the "small lands" at the beginning of the Middle Ages.

Kyrkobalkens inledning lyder: »Nu vilja bönder bygga kyrka / de skola bygga efter mantal / och köra efter antal dragare / och lämna mat efter tillgången på boskap / är han med, då man lägger syllar / vare och med då man lägger tak / Nu är kyrkan satt på syllar och lyktad upptill med tak.»

De omtalade syllarna visar att träkyrkan vid denna tid fortfarande ansågs vara den normala typen för sockenkyrkorna i området. Texten betonar också att det är bönderna själva, som är initiativtagare till kyrkobygget. I den motsvarande Östgötalagen heter det där emot: »Konung låter börja kyrkan / bönder föra den till slut.»

Stiftsindelning

Småland var under medeltiden uppdelat mellan tre stift: Växjö stift, Linköpings stift och Skara stift. Den-

na uppdelning har bestått men gränserna har under nyare tid förändrats (fig 2).

Växjö stift omtalas första gången år 1170. Sannolikt hade det bildats inte långt dessförinnan genom utbrytning ur Linköpings stift. Gränsdragningen för det nya stiftet gav också upphov till en segsliten tvist med den mäktige biskopen i Linköping. Tvisten gällde framför allt Finnveden och Njudung. Först år 1248 fastställdes slutligen gränserna genom skiljedom. Växjö stift kom då att omfatta endast Varend med dess fem härader (fig 3) och blev därmed det i särklass minsta av de sju stift, som utgjorde Uppsala kyrkoprovins. Under linköpingsbiskopen lydde vid medeltidens slut 492 församlingar, under växjöbiskopen endast 62. Till Linköpings stift hörde alla de småländska smålanden utom Varend samt Mo härad, vilket räknades till Västergötland och Skara stift.

Fig 2. Karta över Växjö stift visande det ursprungliga och det nuvarande stiftets gränser. Efter L-O Larsson, a.a. 1970.

Map of the diocese of Växjö showing the boundaries of the original and present diocese.

Kyrkorna

Det medeltida Småland omfattade närmare 300 socknar. Av sockenkyrkorna är idag en påfallande liten del av medeltida ursprung. Att så få gamla kyrkor bevarats beror på ekonomiska och befolkningsmässiga faktorer. I de områden av landet, som tidigt utgjorde huvudbygder med ganska stor folktäthet och som var fast knutna till den centrala världsliga och kyrkliga makt sfären, uppfördes väl tilltagna stenkyrkor, som senare förstörades och moderniserades. I det glest befolkade och i rikets utkant belägna Småland uppfördes däremot kyrkorna ofta av trä, under de första århundradena av medeltiden tom så ofta att den ovan citerade kyrkobalkens text om kyrkobygge i Tiohäradslagsaga förutsätter en träbyggnad. Även stenkyrkorna i de ekonomiskt starkare socknarna hade mycket små proportioner och var i allmänhet tornlösa. Någon större byggnadsverksamhet förekom inte heller under senmedeltiden och ytterst få stenkyrkor tycks ha blivit välvda. Även under de närmast följande århundradena förblev kyrkobyggnaderna i stort sett orörda och man koncentrerade sig på att klara av de mest nödvändiga underhållsarbetena. Först genom den stora befolkningsökningen mellan 1750 och 1850 skapades förutsättningarna för den stora nybyggnadsperiod, då flertalet av de gamla kyrkorna raserades.

Värendensbygden är ett belysande exempel på hur grundligt ett område kunde förändras i detta avseende under kort tid. Av de 62 sockenkyrkorna var alla med endast ett fåtal undantag av medeltida ursprung, då den stora nybyggnadsperioden tog sin början under 1700-talets sista decennier. Närmare hälften av dem var uppförda av trä. Av medeltidskyrkorna återstår nu endast ett tiotal i någorlunda oförändrat skick och av dessa har inte mindre än sju överlevt av en slump som ödekyrkor och magasin och iståndsatts först under 1920- och 30-talen. Till de utdömda kyrkorna hör också Granhult, den enda bevarade träkyrkan i Värend. Ödekyrkorna ger oss en oförvanskad bild av hur kyrkorna såg ut då de utdömdes. Kontrasten mellan dessa små kyrkor med rikt dekorerade och av tiden skamfilade interiörer och de nya sockenkyrkorna är avsevärd.

Esaias Tegnér's stora inflytande på kyrkoraserandet och kyrkobyggandet i Växjö stift brukar ofta framhållas och det finns ingen anledning att underskatta den betydelse han hade för församlingarnas ställningstagande. Under hans tid som biskop 1824–46 beräknas ca 30 kyrkor ha uppförts. Byggandet hade dock inletts flera decennier tidigare och pågick även under 1800-talets senare del. Beträffande de sena nybyggnaderna gick beslutet emellertid ofta tillbaka till Tegnér's tid.

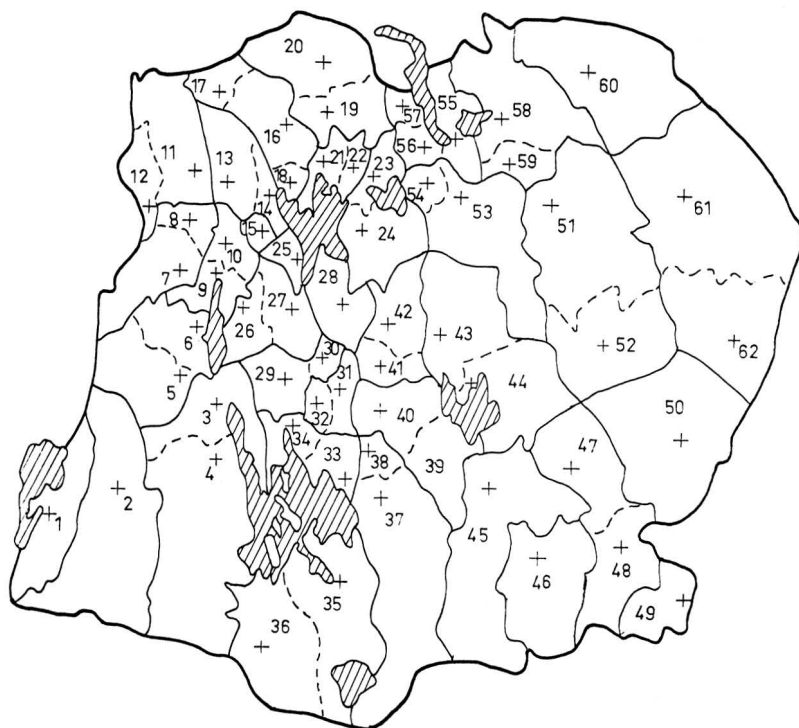

Fig 3. Socknar och pastorat i Växjö stift omkring 1540. Efter L-O Larsson, a a, 1970.

Parishes and livings in the diocese of Växjö ca 1540.

1. Stenbrohult	17. Aneboda	33. Jät	48. Långasjö
2. Virestad	18. Ormesberga	34. Kalvsvik	49. Vissefjärda
3. Skatelöv	19. Tolg	35. Urshult (Whaem, Vembo)	50. Algutsboda
4. Västra Torsås	20. Asa	36. Almundsryd	51. Lenhovda
5. Vislanda	21. Tjureda	37. Väckelsång	52. Ekeberga
6. Blådinge	22. Norra Rottne	38. Uråsa	53. Dädesjö
7. Hjortsberga	23. Södra Rottne	39. Nöbbele	54. Eke
8. Kvenneberga	24. Gårdsby	40. Östra Torsås	55. Sjösås
9. Aringsås	25. Öjaby	41. Tegnaby	56. Drev
10. Lekaryd	26. Öja	42. Hemmesjö	57. Hornaryd
11. Slätthög	27. Bergunda	43. Furuby	58. Nottebäck
12. Mistelås	28. Växjö	44. Hovmantorp	59. Granhult
13. Moheda	29. Vederslöv	45. Linneryd	60. Åseda
14. Ör	30. Dänningelanda	46. Älmeboda	61. Älghult
15. Härlöv	31. Tävelsås	47. Ljuder	62. Hälleberga
16. Berg	32. Tofta		

Bakom kravet på nybyggnad eller omfattande om- och tillbyggnader låg dels de nya idéströmningarna om hur Gudshuset lämpligen skulle vara utformat och som fick sitt uttryck i de stora, ljusa empirekyrkorna, i allmänhet ritade av arkitekterna vid Överintendents-ämbetet, och dels rent praktiska synpunkter. Kyrkobyggnaderna hade utan tvivel hunnit bli både hårt slitna och alltför trånga för att rymma den växande befolkningen. De bevarade stäm- och visitations-

protokollen ger emellertid klart besked om att kraven från biskop och prästerskap på nybyggnad eller omfattande tillbyggnader möttes med hårt motstånd från allmogens sida, främst av ekonomiska skäl men också på grund av en större pietet mot det gamla och av förfäderna skapade. Nybyggnaderna genomdrevs oftast endast genom stöd från de sk ståndspersonerna med godsägare och brukspatroner i spetsen.

De kyrkobyggnader som först utdömdes var natur-

ligt nog just träkyrkorna medan stenkyrkorna genom sitt material och sin solidare konstruktion hade en högre status. Redan i en kunglig förordning av den 31 juli 1776 föreskrevs, att »inga kyrkor . . . må hädanefter byggas av träd, utan böra de, efter tillgången på orterne, verkställas av murtegel, marmor, sandsten, tålgsten eller gråsten.» Därmed förutsattes också att de befintliga träkyrkorna undan för undan skulle ersättas av stenkyrkor. Som ämbetsmän hade biskoparna därför helt K Majts stöd i att utdöma träkyrkorna vid sina visitationer. Av ekonomiska skäl fick emellertid fattiga församlingar tillstånd att även uppföra den nya kyrkan av samma material. I landskapet finns därför en obruten tradition av träkyrkobyggande från äldsta tid och fram till nutid.

Av de många medeltida träkyrkorna i Småland återstår endast en, som bevarats helt, nämligen den nämnda Granhults kyrka i Uppvidinge härad i Varend. I norra Vedbo härad har Haurida och Vireda kyrkor bevarats i tillbyggt skick, vilket också är fallet med Bäckaby i Västra härad och Pelarne kyrka i Sevede härad. En helt bevarad medeltidskyrka återfinns också i Tidarsrum i Kinda härad i Östergötland, som inräknades i det medeltida Småland. I övrigt har vi endast arkeologiskt eller arkivaliskt material att lita till när det gäller att få en överblick över det medeltida träkyrkobyggandet i Småland. De arkeologiska grävningssundersökningarna, som skett i samband med restaureringar, är dock fåtaliga. Däremot har vid restaureringarna i många fall sekundärt använt virke från en äldre kyrka påträffats i bl a golv och takstolar. I den följande sammanställningen redovisas 112 belägg gällande försvunna träkyrkor. I många fall har ytterst väsentliga uppgifter om material, teknik och arkitektonisk utformning framkommit. Genom dendrokronologisk analys av trämaterialiet i såväl de stående byggnaderna som i de arkeologiska fynden har det dessutom för första gången varit möjligt att fastställa såväl stavkyrkobyggnadernas som timmerkyrkornas tillkomsttid (se nedan L Löfstrand, Dendrokronologiska dateringar av småländska träkyrkor).

Källor och litteratur

Det historiska underlaget rörande Småland och Växjö stift har hämtats ur Lars-Olof Larssons omfattande forskningar. För församlingarna har också uppgifter hämtats ur de olika Herdaminnena.

Ett första försök till översikt och indelning av medeltidskyrkorna i Kronobergs och Jönköpings län gjordes av Ewert Wrangel 1907 i Meddelanden från Norra

Smålands Fornminnesförening. Uppgifter om de försvunna kyrkorna i Finnveden och Njudungen samt i Tvetå, Vista och Mo härader har senare sammanställts av Ragnar Lindstam i hans publikationer »Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit», 1932–43. Den första separata behandlingen av träkyrkorna är Emil Ekhofts »Svenska stavkyrkor» från 1914–16, där det då kända materialet från Småland, nämligen stavkyrkoplankorna från Hånger samt de arkivaliska belägen rörande Kållerstads, Tävelsås och Vittaryds kyrkor, ingår. I ett översiktskapitel nämns också de timrade kyrkorna, för Smålands del Granhults kyrka samt de försvunna kyrkorna i Gärdserum, Edshult, Kalvsvik och Pjätteryd. I övrigt har inga undersökningar gjorts beträffande de medeltida träkyrkorna som grupp. Några av kyrkorna i Varend, däribland Granhults kyrka, har i monografiform behandlats i Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Flertalet av de försvunna kyrkorna finns likaså omnämnda i uppsatser eller vägledning över de nuvarande kyrkorna. Denna litteratur liksom speciella källor redovisas i katalogen i samband med respektive kyrka.

Den primära källan för uppgifter om vilka socknar som haft träkyrkor och om kyrkornas storlek och konstruktion har varit äldre topografisk litteratur och topografiska samlingar. År 1667 påbörjades »Rannsakingar om antiqviteter», vilken skedde med hjälp av utsända förfrågningar till församlingarnas präster. Dessa rannsakingar ger dock för Smålands del tyvärr inga uppgifter om kyrkorna. Samma metod använde också Samuel Rogberg (1698–1760), vilken genom brevväxling med stiftets prästerskap samlade in material till »Historisk Beskrifning om Småland», som dock utkom posthumt först 1770. De topografiska sockenbeskrivningarna omfattar Kronobergs och Jönköpings län. Kyrkoberskrivningarna i boken omfattar ofta inte mer än några rader, men ger besked om byggnadernas material och mått samt eventuella om- eller nybyggnader i senare tid. För de byggnader, som ansågs vara medeltida, har i allmänhet angetts bestämningen »uråldriga» eller »från påviska tiden». Det av Rogberg insamlade materialet till sockenbeskrivningarna finns i avskrift bevarat i Sigfrid L Gahm-Perssons Archivum Smolandicum Wexionense. Detta skänktes av kammarskrivaren och fornforskaren Gahm-Persson (1725–1794) till biskop Olof Wallquist i Växjö, vilken själv utarbetade ett register över arkivet samt skänkte det till Växjö Gymnasiebibliotek 1793. Det ingår nu i Växjö stifts- och landsbibliotek. De av prästerskapet insända beskrivningarna är mycket varierande till omfattning och innehåll och naturligt nog beroende av uppgiftslämna-

rens intresse för bygdens och kyrkans historia. När det gäller kyrkorna beskrivs byggnaderna i allmänhet mycket kortfattat medan större utrymme ges åt målningar, inredning och förnämligare inventarier. En del viktiga uppgifter har också påträffats i Rogbergs »Anteckningar till Wexjö stifts herdaminne och kyrkobeskrivning», vilka likaså finns i Växjö stifts- och landsbibliotek.

Peter Wieselgren (1800–1877), liksom Rogberg präst och fornforskare, fortsatte Rogbergs arbete och utgav 1844–46 »Ny Smålands Beskrifning» i tre delar över Växjö stift. Även här är kyrkobeskrivningarna mycket kortfattade. Det av Wieselgren insamlade materialet finns likaså i Växjö stifts- och landsbibliotek. En beskrivning över den resterande delen av Jönköpings län utarbetades av lantmätaren J Allvin och utkom med förord av Wieselgren 1854. Allvin hade tidigare utarbetat beskrivningar över Östbo och Västbo härad. I de sockenbeskrivningar, som ingår i den »Ny Smålands Beskrifning», som utgavs 1914 genom Nya Växjö-Bladet, finns i allmänhet inga ytterligare uppgifter om de då rivna träkyrkorna.

Topografiska uppgifter för östra Småland insamlades av J H Rhezelius (död 1666), som år 1634 företog en antikvarisk inventeringsexpedition till detta område och till Öland. I hans anteckningsböcker, som förvaras i KB, finns enkla avbildningar av ett flertal av kyrkorna. En del av Kalmar län finns beskrivet av M G Craelius i »Försök till ett landskaps beskrifning uti en berättelse om Tunälans, Sefwede och Asbo lands häraders fögderi uti Calmar höfdingsdöme», vilken utkom 1772. En viktig topografisk källskrift är den av prästen och fornforskaren Nils Isak Löfgren (1797–1881) handskrivna och illustrerade »Calmar och dess stift på fasta landet, samlingar började 1819 i författarens 22:dra lefnadsår», vilka ingår i Antikvariskt topografiska arkivet (ATA) i riksantikvarieämbetet.

För Ydre och Kinda härad i nuvarande Östergötland har uppgifter hämtats ur C F Broocmans »Beskrifning öfver the i Öster-Götland befintlige städer, slott, soknekyrkor, soknar, säterier, öfwer-officers-bostäl-len, jernbruk och prestegårdar, med mera», vilken utkom 1760, samt P D Widegrens »Försök till en ny beskrifning öfver Östergöthland», utgiven 1817–1818.

En särställning som källmaterial intar den kyrkodokumentation i form av teckningar, planskisser, uppmätningar och anteckningar, som artisen och fornforskaren Nils Månsson Mandelgren utförde under sina forskningsresor i området. Mandelgren (1813–1899) företog sina första resor i Småland 1847 och 1848, då många av de gamla kyrkorna redan hunnit rivas. Av de återstående hann han dock besöka åtskilliga och han

samlade också in material om flera av de försvunna kyrkorna, däribland Pjätteryds och Edshults märkliga träkyrkor. Mandelgren återvände på 1860-talet vid flera tillfällen till Småland och några av de småländska kyrkorna kom att ingå i hans publikationer »Monuments Scandinaves du moyen âge» och »Atlas till Sveriges odlingshistoria». Hans reseberättelse från de första resorna, som skedde med ekonomiskt stöd från Vitterhetsakademien, ingår i ATA medan de tillhörande teckningarna och anteckningarna liksom allt senare material rörande kyrkorna ingår i Mandelgrenska samlingen, vilken förvaltas av Folklivsarkivet vid Lunds universitet. Beträffande Mandelgrens publikationer bör det där ingående materialet inte användas för en saklig beskrivning av monumenten. Teckningarna har vid renritningen inför publiceringen förenklats och tillrättalagts och saknar många av de detaljer och uppgifter som finns på konceptritningarna och skisserna. Detsamma gäller också texten. Bland Mandelgrens anteckningar ingår ofta viktiga uppgifter, som lämnats av personer på orten samt avskrifter av påträffade dokument och beskrivningar i kyrkans arkiv. I Mandelgrenska samlingen ingår även en del senare material om landets kyrkor, bla fotografier, samlade av Ewert Wrangel.

En annan av resenärerna i 1800-talets Småland var Eric Ihrfors (1846–1929), som på 1880-talet genomvandrade hela landskapet för att samla material om den äldre kyrkliga konsten. Han ritade samtidigt av alla kyrkorna och dessa teckningar är tillsammans med den på latin avfattade texten samlade i handskriften »Smolandia sacra I–III», vilken ingår i ATA. Ihrfors gjorde ibland även vissa notationer om de försvunna kyrkorna och han kopierade de gamla avbildningar som han påträffade.

På 1930-talet påbörjade Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium, genom fillic Erik O Johansson en inventering av kyrkorna i Sunnerbo, Östbo och Västbo härad. Inventeringen kunde dock av ekonomiska skäl ej slutföras. Excerpter och manuskript till kortfattade beskrivningar föreligger emellertid rörande ett flertal kyrkor. 1977 genomfördes en inventering av de medeltida träkyrkorna i Bäckaby, Haurida, Pelarne, Tidersrum och Vireda, vilken utfördes av filikand Nils Ahlberg. Samtidigt skedde även en omfattande dokumentation i form av uppmätningar och fotografier. För uppmätningen svarade arkitekt Gunnar Wirén. Fotograferingen utfördes av fotograf Arne Hyckenberg.

För en beskrivning av de enskilda kyrkornas historia är de bevarade arkivalierna i form av räkenskaper och protokoll en primär källa. De äldsta kyrkoarkivalierna

härör dock i allmänhet först från slutet av 1600-talet och är vanligen mycket knapphändiga. Kyrkornas arkivalier har i samband med utarbetandet av den föreliggande katalogen över de medeltida träkyrkorna använts endast i de fall de funnits tillgängliga i avskrifter eller citerade i tidigare beskrivningar. Att gå igenom en kyrkas arkivalier är mycket tidskrävande och det ger, när det gäller en försvunnen byggnad, ofta ytterst få tolkningsbara uppgifter om de i detta sammanhang viktigaste frågorna, nämligen byggnadens konstruktion, arkitektoniska utformning och ursprungliga utseende. I kyrkoarkivalierna kan dock ingå nu okända beskrivningar och avbildningar och den fortsatta forskningen om de enskilda monumenten kommer därför att undan för undan öka våra kunskaper också om de rivna träkyrkorna.

Enligt en kunglig förordning av den 17/4 1828 företogs 1828–29 genom församlingsprästerna en allmän inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. I protokollen ingår även vissa uppgifter om kyrkobyggnaden, dess ålder och märkvärdighet. Dessa inventeringsprotokoll, av vilka en utskrift förvaras i ATA, har genomgått. Liksom när det gäller uppgifterna i kyrkans arkivalier i övrigt är emellertid dessa protokoll mycket varierande i fråga om utförlighet och innehåll och helt beroende av den ansvarige prästens intresse för uppgiften.

- Allvin, J*, Beskrifning öfver Västbo härad i Jönköpings län. Jönköping 1846. – *Densamme*, Beskrifning öfver Östbo härad i Jönköpings län. Jönköping 1852. – *Densamme*, Beskrifning öfver Mo samt N:a och S:a Wedbo härader i Jönköpings län. Jönköping 1857.
- Boström, R*, Kyrkor på Öland. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna. SvK vol 108, Sthlm 1966.
- Broocman, D F*, Beskrifning öfver the i Öster-Götland befintlige städer, slott, soknekyrkor, soknar, säterier, öfverofficers-boställen, jernbruk och prestegårdar, med mera. Norrköping 1760.
- Craelius, M G*, Försök till ett landskaps beskrifning uti en berättelse om Tunaläns, Sefwede och Asbo lands häraders fögderi uti Calmar höfdingsdöme ... år 1772. Kalmar 1772.
- Ekhoff, E*, Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914–16.
- Härenstam, C*, Finnveden under medeltiden. Lund 1946.
- Jacobsson, B*, Nils Månsson Mandelgren i Småland. Sthlm 1982. – I denna publikation ingår dock endast Mandelgrens etnologiska material från landskapet.
- Karlsson, L*, Nils Månsson Mandelgren och medeltida svenskt järnsmide. Fornvännen 1982.
- Larsson, L-O*, Det medeltida Varend. Lund 1964. – *Densamme*,

me, Växjö stift – en historisk översikt, i: *E Gustafsson och M Ullén*, Växjö domkyrka, SvK vol 136, Sthlm 1970. – *Densamme*, Historia om Småland. Växjö 1974. – *Densamme*, Småländsk bebyggelsehistoria. I. Från vikingatid till Vasatid. Acta Wexionensia. – 1. Kinnevalds härad. Växjö 1979. – 2. Allbo härad. Växjö 1980. – 3. Konga härad. Växjö 1980. – 4. Norrvidinge och Uppvidinge härader. Växjö 1981.

- Lindstam, R*, Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Tvetå, Vista, Mo. Huskvarna 1932. – *Densamme*, Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östbo, Västbo, Sunnerbo. Uppsala 1935. – *Densamme*, Om kyrkor som försvunnit och klockor som ha sjungit i Östra och Västra härad. Nässjö 1943.
- Mandelgren, N Månsson*, Monuments Scandinaves du moyen âge. Paris 1862. – *Densamme*, Atlas till Sveriges odlingshistoria, XI: 1–2. Helgedomar. Sthlm 1883–84.
- Nordin, E*, Svenska träkyrkor, guide. Utg av Sveriges Arkitekturmuseum och tidskriften Arkitektur. Sthlm 1967.
- Olsson, B*, Kalmar stifts herdaminne 1–3, Lund 1948–51.
- Rogberg, S*, Historisk Beskrifning om Småland. Karlskrona 1770.
- Rosengren, J, Linnel, L och Fischer, J*, Ny Smålands Beskrifning. Växjö 1914.
- Stavenow, Å*, Nils Månsson Mandelgren. Nord Mus Handl 79. Lund 1972.
- Ullén, M*, Biskopens tempel och böndernas kyrka. Om Esaias Tegnér som kyrkoraserare och kyrkobyggare, i: Nottebäck-Granhult VI. Åseda 1977. – *Densamma*, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, i: *C Ahrens*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburg-Altona 1981.
- Widegren, P D*, Försök till en ny beskrifning öfver Östergötland. Linköping 1817–1818.
- Wieselgren, P*, Ny Smålands Beskrifning II–III. Växjö 1846 resp Lund 1846.
- Wilstadius, P*, Sigfrid Lorentz Gahm-Persson. Några anteckningar till en biografi, i: HCA 1937. – *Densamme*, Den första fornminnesinventeringen i Kronobergs län. Prästerskapets rannsakingar om gamle antikiteter och monumenter från år 1667. Med inledning och kommentar, i: HCA 1940.
- Virdestam, G*, Växjö stifts herdaminne 1–8. Växjö 1921–32.
- Wrangel, E*, Medeltidskyrkorna i Småland. Jönköpings och Kronobergs län, i: Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening. Jönköping 1907.

ATA, Stockholm

N I Löfgren, Calmar och dess stift på fasta landet, samlingar började 1819 i författarens 22:dra lefnadsår. Handskrift. – Inv 1828–29; – *N M Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48. Handskrift. – *E Ihrfors*, Smolandia sacra, I–III. Handskrift. – *N Ahlberg*, Inventering av kyrkorna i Bäckaby, Haurida, Pelarne, Tidensrum och Vireda 1977.

KB, Stockholm

F.c.5. *J H Rhezelius'* anteckningar.

Sveriges kyrkors arkiv, raå, Stockholm

E O Johansson, Excerpter och manuskript till kortfattade beskrivningar över kyrkor i Sunnerbo, Östbo och Västbo härad. 1930-talet.

Folklivsarkivet, Lunds universitet

Mandelgrenska samlingen.

Växjö stifts- och landsbibliotek

Anteckningar till Växjö Stifts Herdaminne och Kyrko-Beskrifning af *Samuel Rogberg*, Pastor i Fröderyd. Tillägg av *J J Lagergren* 1859. Ms 4:o 248. – *S L Gahm-Persson*, Archivum Smolandicum Wexionense. – *P Wieselgren*, Anteckningar till Ny Smålands Beskrifning.

Karta över belagda medeltida träkyrkor i området. Understrykning betecknar stående kyrka. Siffrorna betecknar härad: 1. Uppvidinge. – 2. Konga. – 3. Kinnevald. – 4. Allbo. – 5. Norrvidinge. – 6. Sunnerbo. – 7. Västbo. – 8. Östbo. – 9. Mo. – 10. Tveta. – 11. Vista. – 12. Norra Vedbo. – 13. Södra Vedbo. – 14. Västra härad. – 15. Östra härad. – 16. Norra Tjust. – 17. Södra Tjust. – 18. Sevede. – 19. Tunalän. – 20. Aspland. – 21. Handbörd. – 22. Stranda. – 23. Norra Möre. – 24. Södra Möre. – 25. Ydre. – 26. Kinda.

Map of known medieval wooden churches in the area. The names of surviving churches are underlined. Figures refer to hundreds (härad).

VÄREND

Uppvidinge härad

Uppvidinge härad omfattade vid medeltidens slut 13 socknar, fördelade på sju pastorat (fig 3, nr 50–62). Av sockenkyrkorna var inte mindre än sju stycken uppförda av trä: Algutsboda, Eke, Ekeberga, Granhult, Hornaryd, Hälleberga och Älghult. Av dessa återstår endast Granhults kyrka, som dessutom är den enda återstående medeltida träkyrkan i Varend. Granhults,

Eke, Ekeberga, Hornaryds och Hälleberga kyrkor var alla annexkyrkor. Endast i ett fall, i fråga om Älghult med Hälleberga, var såväl moderkyrkan som annexkyrkan av trä. I Sjösås har en träkyrka från äldre medeltid kunnat beläggas arkeologiskt som föregångare till den nu stående senmedeltida stenkyrkan.

Algutsboda kyrka

Algoosbodhe parochia omtalas år 1334 (DS 3026). Socknen omfattade före 1300-talets mitt möjligen även det område som senare blev Hälleberga socken (jfr nedan). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1766–67. I inventeringsprotokollet 1828 uppges: »Hvad sjelfva kyrkans ålder angår, så är den uppbyggd af sten under våren 1766 och 1767, under då varande Pastor, Prosten herr magister Johan Drysens tid, och har Sakristian, som äfven är af sten, på Norra sidan, nära östra Gafflen, ock är vida äldre än Kyrkan, emedan den tillhört den gamla kyrkan af träd, som var innan denna af sten uppbyggdes.»

I protokoll från häradssynen på den gamla kyrkan 1761 uppges den ha stått i mer än 270 år och skulle därmed härröra från senmedeltiden. Storleken uppges vara 33×15 alnar, dvs ca 19,6 m×8,9 m. En liten tillbyggnad på norra sidan hade tillkommit 1666. Enligt tionderäkenskaperna för Uppvidinge härad hade dock kyrkan och prästgården eldhärjats år 1567. Johan III

efterskänkte år 1571 8 tunnor spannmål till kyrkans »byggning och opprättelse.» Den kvarstående stensakristian, som utgörs av ett tunnvalvt rum med förvaringsutrymme på vinden, förlängdes vid sammanbyggnaden med den nya stenkyrkan 1766. Dess ursprungliga mått uppges 1761 vara 7 ½ × 6 ¾ alnar, dvs ca 4,5 m×4 m. Måtten bör avse den invändiga storleken (jfr nedan Sjösås).

Några medeltida inventarier har ej bevarats. Två medeltida kyrkklockor, båda senare omgjutna, omtalas dock i arkivalierna.

Källor och litteratur

Gahm-Persson, Arch Smol Wex 12: 656, 657; Arch Smol Ups 5: 321; *S Rogberg*, aa 1770; Inv 1828, ATA; *J G Olsson*, Något om Algutsboda kyrksocken och kyrka. Algutsboda sockenbok. Nybro 1962; *A Henriksson*, Kyrka och församlingliv i Algutsboda. Utg av Algutsboda kyrkoråd. Växjö 1970.

Eke kyrka

Eke omnämns 1352 (arvskiftesbrev, DS 4833). Församlingen utgjorde annex till Dädesjö.

Träkyrkan försålles på auktion och nedrevs 1795. En sammanslagning mellan annexförsamlingen och

moderförsamlingen hade då skett och en ny, gemensam kyrka uppförts i Dädesjö. Den sista gudstjänsten i Eke hölls den 23 november 1794. Kyrkogården har bevarats som ödekyrkogård.

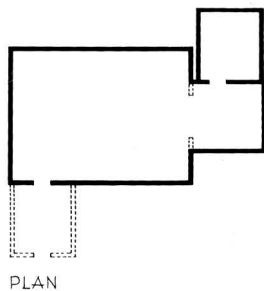

Fig. 4. Rekonstruktion av Eke kyrkas plan enligt arkivaliska måttuppgifter, 1:400.

Reconstruction of the plan of Eke Church, 1:400.

Uppgifterna om träkyrkan, som sannolikt var medeltida, är mycket knapphändiga. I kyrkoherde Sven Lauréns berättelse om Dädesjö pastorat 1758 uppges: »Eke kyrkia, Annex till Dädesjö, bygd af träd, är 16 ½ aln lång; 12 alnar och en ¼ bred, 6 ½ aln hög, ifrån golfwet till panelet. Choret 6 ½ aln långt och brett. Sacristigan 5 alnar i quadrat, äfwen bygd af träd. Denna kyrkia är med gammal målning, hwaraf hon fådt sitt namn kan ej någon wist säga.»

Kyrkan utgjordes alltså av ett rektangulärt långhus om 9,8 m × 7,28 m med en inre vägghöjd av 3,86 m samt ett lägre och smalare, kvadratiskt kor om 3,86 m × 3,86 m (fig 4). Den sannolikt i norr belägna sakristian var obetydligt mindre än själva koret. Ett i räkenskaperna flera gånger omtalat vapenhus bör ha varit placerat framför huvudingången, sannolikt belägen i

Ekeberga kyrka

Ekeberga omtalas 1395 (RPB 2573). Församlingen utgjorde annex till Lenhovda.

Den nuvarande kyrkan av trä uppfördes 1824–26. Den äldre träkyrkan skall ha varit belägen strax söder om denna nära kyrkogårdens sydöstra hörn.

I besiktningssprotokoll år 1754 anges kyrkans längd »inom knutar» till 14 ½ alnar, bredden till 11 ¾ alnar och höjden »till panelet» till 5 ½ alnar. Korets höjd anges likaså vara 5 ½ alnar medan längd- och breddmått ej uppges. Kyrkan var som sedvanligt tillbyggd med sakristia och vapenhus. De nämnda längd- och breddmåten avsåg långhusets invändiga storlek, som omräknat i m var ca 8,6 m × 7 m (jfr Granhult fig 6a). Den invändiga vägghöjden blir enligt uppgiften endast ca 3,26 m. Då Kosta glasbruk tillkommit blev kyrkan för liten för det ökande antalet församlingsbor och

södra långhusväggen. Någon separat ingång till koret omnämns ej i arkivalierna. Likaså saknas preciserade uppgifter om fönsteröppningarnas antal och placering. I vardera västra och norra långhusväggarna utgjordes dock tydligen fönsteröppningarna endast av en liten öppning, upptagen för att ge ljus åt de där befintliga läktarna (st prot 1768, 1769). I korets östra vägg omtalas ett »altarfönster» (st prot 1768).

I de från och med år 1629 bevarade räkenskaperna omnämns reparationer av kyrkobyggnaden vid ett flertal tillfällen men inga mera genomgripande förändringar. »Anno 1723 Upsattes 2 Stolpar til södra Kyrkiowäggens uprätthållande» och 1765 »Afgjordes, att norra Chor wäggen som mycket skömmar, skulle afskäras det bästa som ske kunde at bättre lius gafs borta i kyrkan» (st prot). Den senare förändringen innebar att den tydligen kvarstående, trånga triumfbågen vidgades mot norr.

Byggnadens utformning med trång triumfbåge, ett litet kvadratiskt kor och ett fåtal fönsteröppningar tyder på att den uppförts under medeltiden. Till sin storlek avvek den endast obetydligt från Granhults kyrka (fig 6). Några medeltida inventarier har ej bevarats.

Källor och litteratur

Se *M Ullén*, Dädesjö och Eke kyrkor. SvK, vol 126. Sthlm 1969.

1754 tillbyggdes kyrkan »wid wästra gafwelen, i lika bredd som den gamla», så att hela längden på själva kyrkan utom koret blev 26 ¼ alnar. Genom denna tillbyggnad fördubblades i det närmaste långhusets storlek. De låga väggarna i långhuset förhöjdes samtidigt med 4 alnar till ca 5,6 m, så att utrymme gavs för läktare, medan korväggarna ökades med 2 ½ alnar till ca 4,7 m.

Av medeltida inventarier återstår endast en kyrkklocka, vilken saknar inskrift och årtal.

Källor och litteratur

Växjö domkapitels akter 1754, nr 377; *Gahm-Persson*, Arch Smol Wex 12:654; *S Rogberg*, aa, 1770; *B Björk*, Gamla protokoll berättar Ekeberga kyrkas historia. Smålandsposten 26/4 1977.

Fig 5. Granhults kyrka från öster. Foto S Hallgren 1972. ATA. *Granhult Church from E.*

Granhults kyrka

Granhults socken omtalas i ett odaterat brev från omkring 1360. I kyrkligt avseende var Granhult annexförsamling till Nottebäck. År 1837 sammanslogs annexförsamlingen med moderförsamlingen och en ny, gemensam kyrka togs i bruk i Nottebäck. Granhultsborna hade då i många år envist kämpat för att få

behålla sin egen kyrka. Fram till den 1 maj 1846 hölls vissa gudstjänster i Granhults kyrka. Den lämnades därefter öde men undgick rivning genom att socknen fick tillstånd att använda den som sädesmagasin. 1876 påbörjade granhultsborna en insamling för att kunna iståndsätta kyrkan på nytt. Två år senare anhöll man

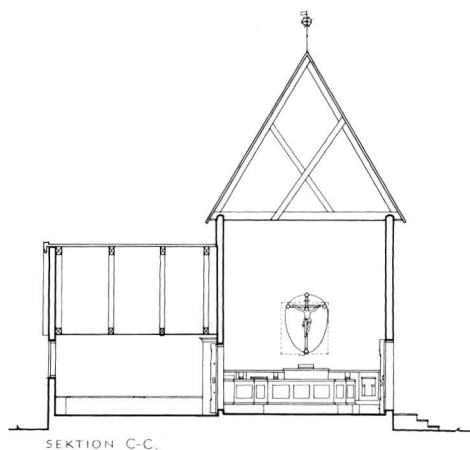
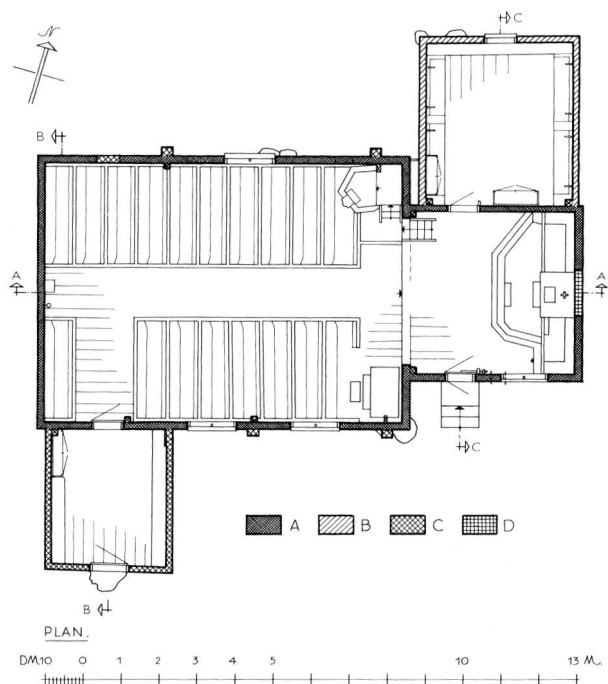
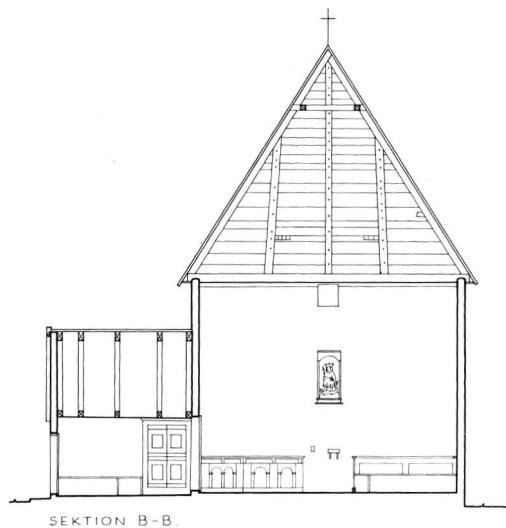
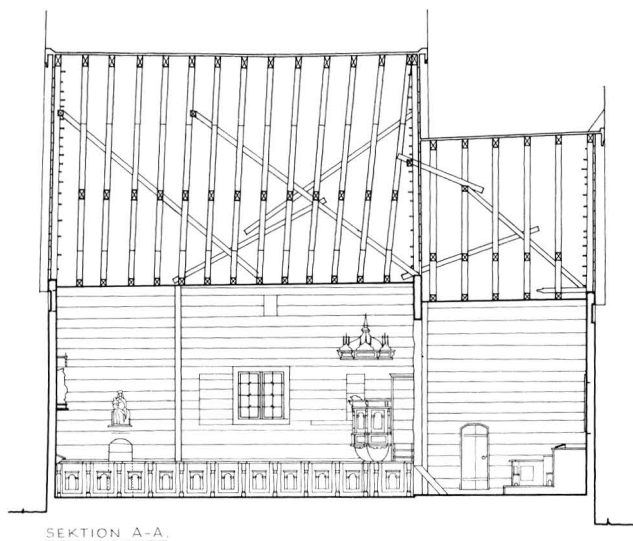

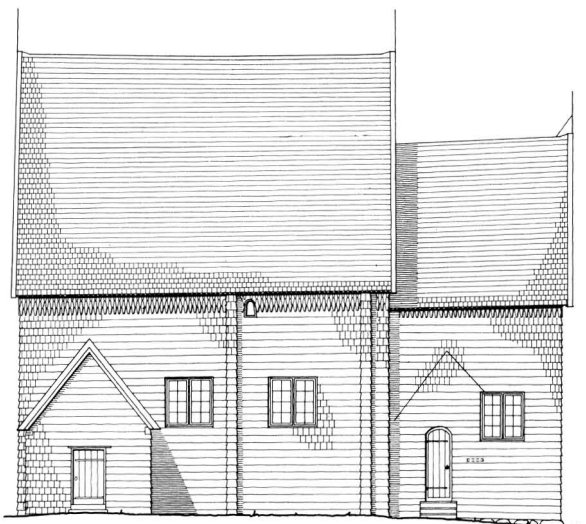
Fig 6 a-d. Plan samt längdsektion mot norr och tvärsektioner mot öster och väster, 1:200. Uppm J Söderberg 1970. ATA.
a-d. Plan and longitudinal section facing N and cross-sections facing E and W, 1:200.

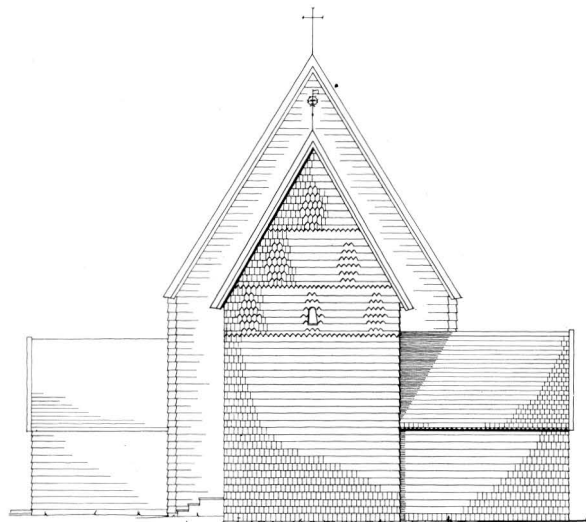
hos K Majt om att på nytt få rätt till gudstjänst, vilket beviljades i skrivelse av den 25 april 1879. Denna resolution är fortfarande giltig.

Granhults kyrka hade vid 1700-talets början anseende som en av de äldsta kyrkorna i Växjö stift, vilket måste innebära att den då var mycket liten förändrad och gjorde ett allmänt ålderdomligt intryck. Mycket få ingrepp har också senare gjorts i själva byggnaden.

Interiören präglas däremot helt av den inredning och utsmyckning i folklig barockstil som tillkom under senare delen av 1600-talet och vid 1700-talets mitt (fig 7-8). Under dessa århundraden skedde en likartad modernisering av samtliga kyrkor i Varend och det rikt smyckade kyrkorummet i Granhult ger oss därför en uppfattning om hur också de övriga, nu försvunna träkyrkornas interiörer kan ha sett sig.

FASAD MOT SÖDER.

FASAD MOT ÖSTER.

Fig 6 e-f. Södra och östra fasaderna, 1 : 200. Uppm J Söderberg 1970. ATA. – g. Norra fasaden, 1 : 200. Uppm G Wirén 1979.

e-f. The south and east fronts, 1 : 200. – g. The north front, 1 : 200.

Byggnadsbeskrivning

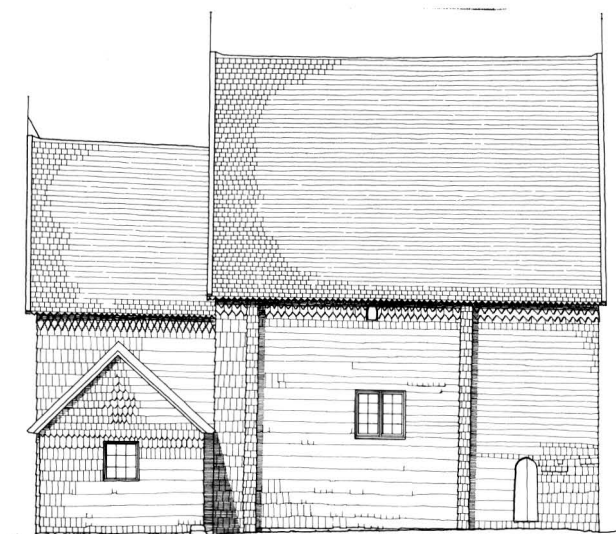
Plan

Kyrkans långhus och kor har kvar sin medeltida planform och även väggarnas och takfallens höjd är oförändrade (fig 5–6). Sekundära tillbyggnader är sakristian, som av de bevarade målningarna att döma tillkom senast i början av 1600-talet, och vapenhuset, vilket omtalas 1723.

Planen kännetecknas av ett relativt kort och brett långhus samt ett kvadratisk, rakt avslutat kor. Långhuset mäter invändigt 9,4 m × 6,8 m, koret 4,4 m × 4,4 m. Vägghöjden är 5,4 m respektive 5,1 m. Den nuvarande golvnivån ligger dock något högre än den ursprungliga. Långhuset och koret åtskildes ursprungligen av en trång triumfbåge, vilken vidgades till nuvarande storlek 1819.

Material och teknik

Väggarna är uppförda av liggande, bilat furutimmer. Den synliga grunden utgörs av en låg stengrund utan murbruk och med kraftiga hörnstenar (fig 9–10). Syllstockarna är ca 20 cm × 25 cm i genomskärning och för stabilitetens skull sammanfogade genom en speciell hakknutning. Väggtimret, som har dimensionerna 20

cm × 20–30 cm, är däremot sammanfogat genom ordinar laxknutning (fig 10). Långhusets mått har hållits inom den för en stock normala maximilängden och skarvar förekommer därför ej. I de sekundärt tillbyggda delarna, dvs sakristian och vapenhuset, är väggtimret sammanfogat genom hakknutning.

Försträvningar av väggarna har ursprungligen ej funnits. I samband med fönsterförstoringen vid reparationen av byggnaden 1745–54 tillkom de nuvarande försträvningarna vid långhusets södra och norra väggar. Dessa utgörs utvändigt av kraftiga fyrkantsvirken, som med järnbultar förenats med invändigt placerade tunnare fyrkantsvirken (fig 6a). Förstävningens virken före-

Fig 7-8. Interiörer mot öster och väster. Foto S Hallgren, 1968. ATA.

Interiors facing E and W.

kommer även invändigt i korets västra hörn. Ett dragjärn är numera även insatt i koret vid triumfbågen.

Väggarnas översta bjälkvarv fungerar som hammarband och utgör underlag för de höga gavelrösterna och takstolarna. Gavelrösterna är byggda av liggande panel och på insidan stagade med vertikala fyrkantsvirken, fästade med trädymlingar (fig 6 d, 11). Gavelrösterna har även sekundära försträvningar i form av långa snedstöttor (fig 6 b).

Såväl långhusets som korets takstolar är ursprungliga och av romansk typ. Endast enstaka strävor har bytts ut i samband med renoveringar. Långhusets takstolar har dubbla, kryssade strävor, som förenas inbördes genom bladfogar och är sammanhuggna med takbjälke och sparrar genom överbladning (fig 12-13). I sammanfogningarna har använts trädymlingar, i vissa fall spik. I koret stötts takstolarna av ett par kryssade strävor (fig 6 c).

Takfall och ytterväggar är klädda med furuspån samt tjärade. För väggarna har använts sk rödtjärning. Väggarna omtäcktes delvis vid restaureringen 1936 med snedfasad, kluven spån. Den gamla mönstersättningen, som är av okänd ålder, bibehölls. Den nuvarande tak-täckningen utfördes 1972.

Mönstersättningen är koncentrerad till en fris under takfoten samt till korets östgavel (fig 6 e-g, 14, 15) och är utförd med trappstegsformade eller spetsiga spån. Övrig äldre väggspån är rakskuren. Under frisen på korets nordvägg finns ett antal äldre spån med underfasad kant (fig 15). Bland den äldre väggspånen förekommer även enstaka ekspån.

Väggarnas slätbilade bjälkar har från början ej varit spåntäckta. Såväl den blottade knuten i fig 9 som korväggen mot den tillbyggda sakristian och väggytan runt korets hagioskop (fig 18) visar väderbitna ytor med spår av rödtjärning.

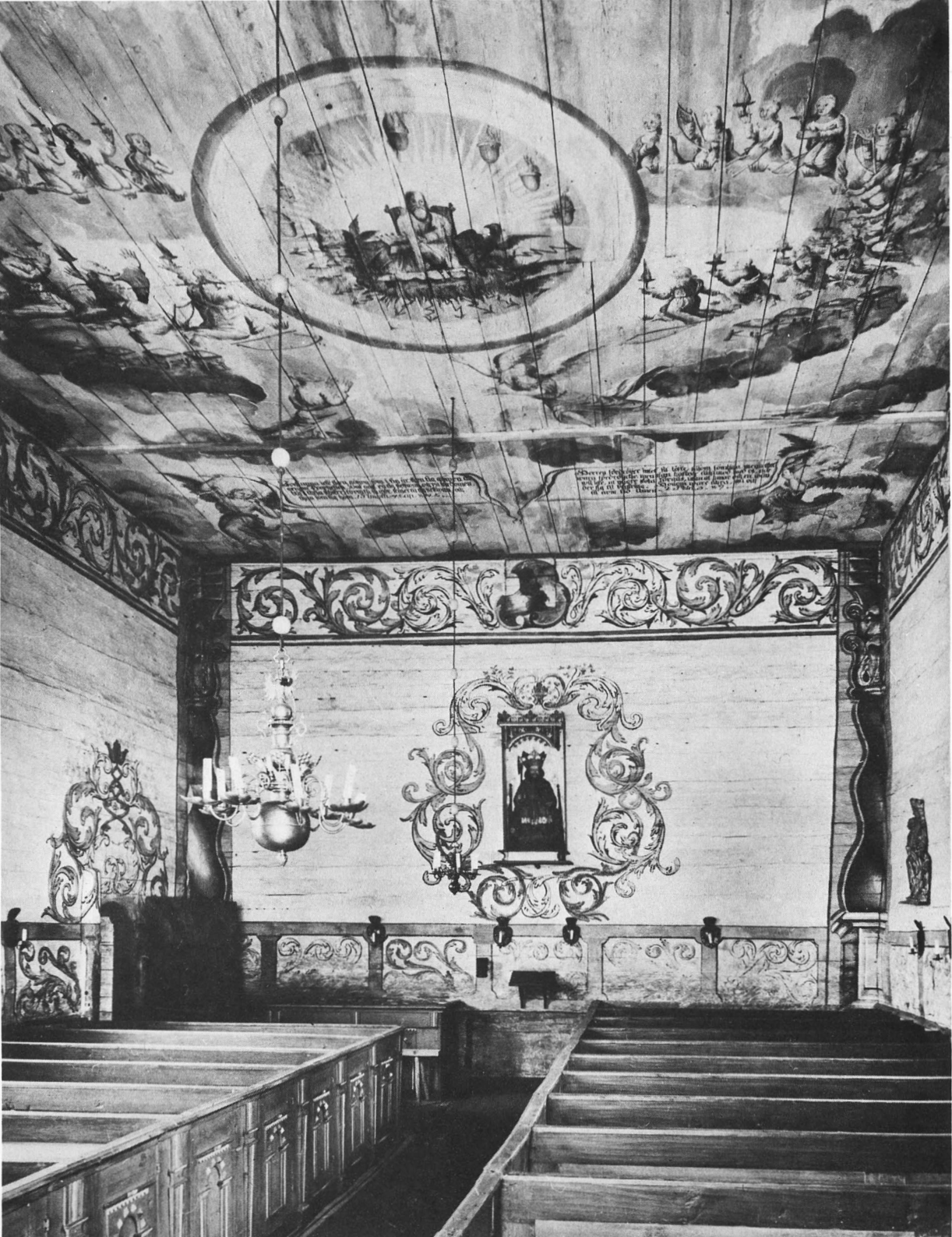

Fig 9. Detalj av långhusets nordvästra hörn med sk laxknutning. Foto S Hallgren 1972. ATA.

Detail of the north west corner of the nave, a so-called dove-tail joint.

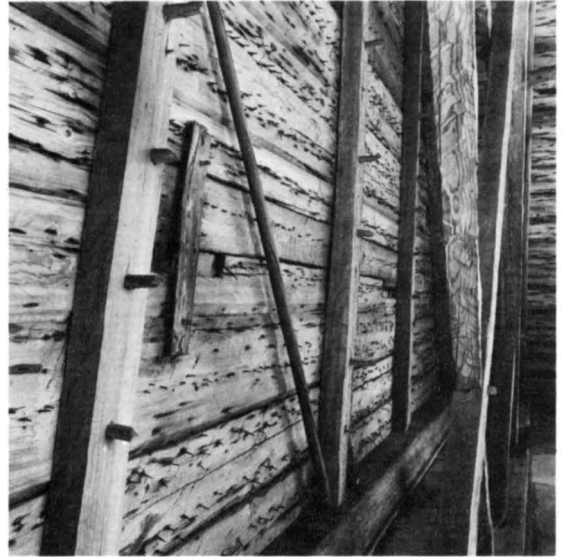

Fig 11. Det västra gavelröstets panelvägg. Foto S Hallgren 1972. ATA.

The panel-wall of the west gable-truss.

Fig 10. Uppmätning av långhusets knutning, 1 : 15. I Anderson 1972. ATA. Jfr fig 9.

Scale-drawing of the timbering of the nave, 1 : 15. Cf fig 9.

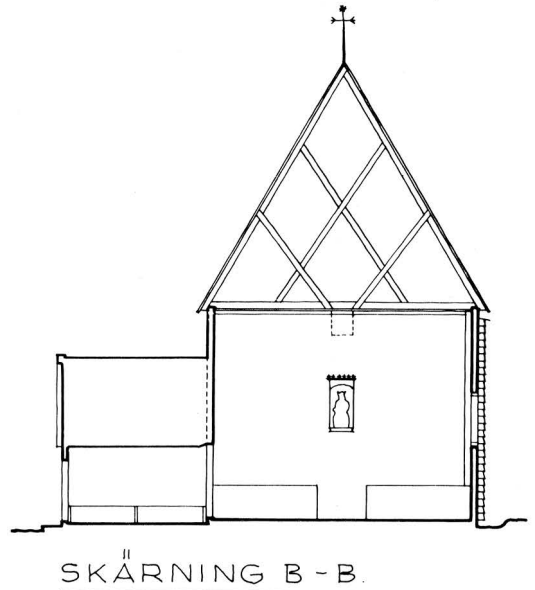

Fig 12. Tvärsektion mot väster visande långhusets dubbelkryssade takstol av romansk typ, 1 : 200. Uppm J Söderberg 1966. ATA.

Cross-section facing W and showing the double-braced Romanesque-type roof-truss of the nave, 1 : 200.

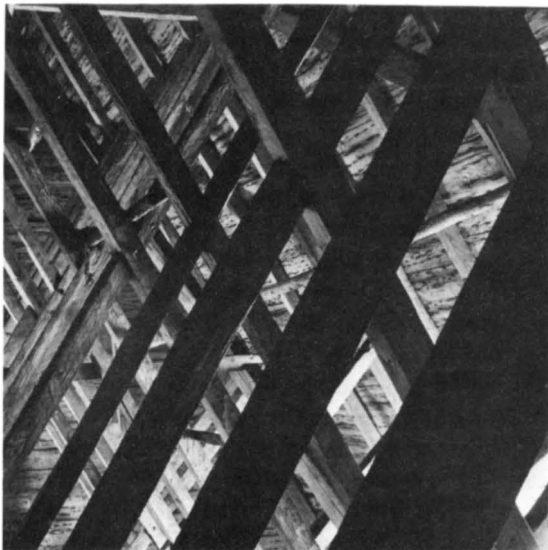

Fig 13. Detalj av takstolens strävsystem. Foto S Hallgren 1972. ATA.

Detail of the roof-truss buttressing.

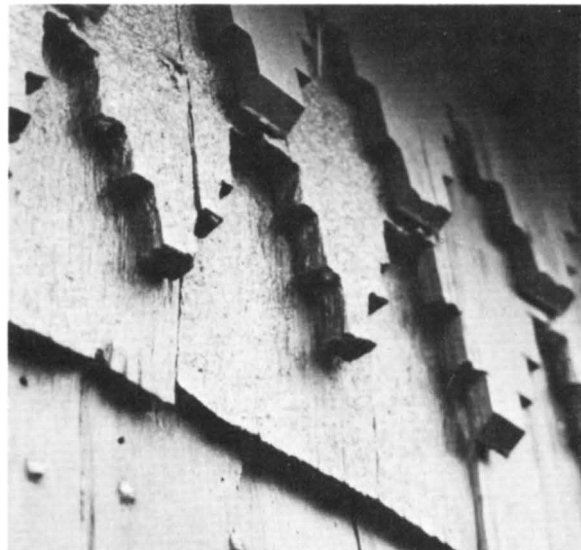

Fig 15. Detalj av spåntäckningen på korets norra vägg under takfoten. Foto S Hallgren 1972. ATA

Detail of shingle covering on the north wall of the chancel below the foot of the roof.

Fig 14. Detalj av korets östra gavelröste med ursprungligt fönster. Foto S Hallgren 1972. ATA.

Detail of the east gable-truss of the chancel with original window.

Fig 16. Den igensatta norra långhusportalen. Foto S Hallgren 1968. ATA.

The blocked-up north nave portal.

Ingångar

De ursprungliga ingångarna är bevarade och utgörs av två ingångar mitt för varandra i långhusets västra del samt en ingång till koret. Huvudingången utgörs av den södra långhusportalen, framför vilken ett vapenhus är uppfört. Den norra portalen är däremot igensatt.

Samtliga portaler är rundbågiga, något avsmalnande uppåt och har raka smygar. Den igensatta nordportalen är oförändrad till sin storlek (fig 6g, 16). Höjden är utvändigt 170 cm, bredden nedtill 65 cm, upptill 55 cm. Karmstycken saknas och märken i innerväggen visar att dörren varit upphängd på gångjärn direkt i väggen. Sydportalen har en utvändig höjd av 180 cm medan bredden är 84 cm respektive 78 cm. Öppningen är

något vidgad och har försetts med smala karmstycken. Dörren utgörs av en kraftig ekdörr med järnbeslag och stocklås. Dörren är kapad nedtill för att passa till den nuvarande golvhöjden och bredden har ökats med en kantlist. Beslagen härrör från olika tider. Ett stort dörringbeslag av gotisk typ kvarsitter bredvid ett mindre, senare dörringbeslag med vriden dragring. Runt nyckelskylten ses märken efter nu försvunna beslag. Dörren är sedan 1753 målad i rött och blått med druvklasliknande marmorering i grått. Korportalen är liksom sydportalen något vidgad och försedd med dörrposter. Höjden är 170 cm, bredden 71 cm respektive 65 cm. Portalen är något högre placerad än långhusportalerna (fig 6e, g). Dörren utgörs av en furudörr med bandbeslag av samma typ som på sydportalens dörr och med en enkel, vriden dragring. Nyckelskylten är numera borttagen och nyckelhålet igenpluggat. Som stängningsanordning används klinka och låsbom. Dörren är sedan 1753 målad på samma sätt som sydportalens dörr. Den nuvarande yttre, tjärade furudörren insattes 1950 som skydd då det här belägna vindfånget revs. Detta hade uppförts 1768 som ersättning för ett större vapenhus, vilket takfall avtecknar sig i väggens spåntäckning (fig 6e).

Fönster

Långhusets rektangulära fönster på sydsidan fick sin nuvarande storlek 1795 liksom korets sydfönster medan den norra långhusväggens fönsteröppning upptogs 1753.

Även kyrkans ursprungliga fönsteröppningar är emellertid bevarade och utgörs av fyra stycken mycket små och högt sittande rundbågiga öppningar. Dessa döljs numera invändigt av infalsade, rektangulära ilagningar i väggytan (fig 6b, 17), men är samtliga sedan restaureringen 1936 åter synliga utvändigt och stängs av träluckor (fig 14). Av de tre fönstergluggarna i långhuset är en placerad i västväggens mittaxel strax under gavelröstet medan de båda andra är placerade i den norra respektive södra väggen ca 1 m öster om mittaxeln och ett bjälkvarv under takfoten (fig 6e). Den fjärde öppningen är placerad i den östra korväggen strax under gavelröstet (fig 6f). Öppningarna är urbilade direkt i bjälkarna och har en dageröppning på endast 40 cm × 23 cm samt inåt skränande smyg utan ursprunglig fals för stängningsanordning (fig 17).

Hagioskop

I korets södra innervägg finns strax öster om portalen och ca 1 m över den nuvarande golvnivån en urtagning i fogningen mellan två bjälkar (fig 18–19). Den stängs

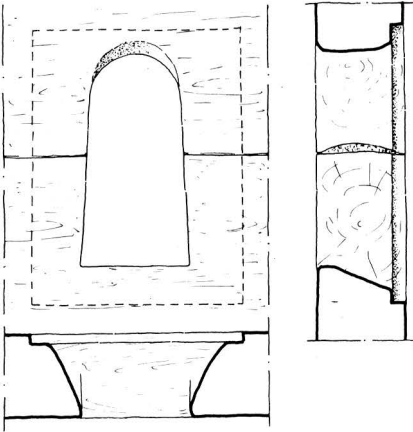

Fig 17. Korets ursprungliga, östra fönster. Uppm efter det att igensättningsluckan i väggens innerliv borttagits, 1 : 15. Jfr fig 14. Uppm I Anderson 1972. ATA.

The original east window of the chancel. Scale-drawing made after the covering shutter of the interior wall had been removed, 1 : 15. Cf fig 14.

nu av en 89 cm lång bräda, fästad med trädymlingar. Urholkningen, som i ytterväggen mynnar i en smal, rektangulär springa om 7 cm × 37 cm, har på insidan delvis kolade ytor.

Om öppningen är ursprunglig eller upptagen senare under medeltiden går ej att avgöra. Den tycks från början ha varit något smalare samt haft inåt fasade kanter. Den invändiga smygen är även förstörd. Stängningsanordningen har sannolikt ursprungligen utgjorts av en invändig skjutlucka.

Genom ytterväggens springa har man kunnat se in i koret mot altaret och anordningen är avsedd som ett sk hagioskop (jfr nedan). I korväggens spåntäckning finns som nämnts märken efter ett takfall till en byggnad av ungefär samma storlek som det nuvarande vapenhuset framför långhusportalen. Denna tillbyggnad har funnits före upptagningen av korfönstret. Anordningen med ett stort vapenhus framför koringången kan ha varit medeltida och hört samman med bruket av hagioskopet.

Interiör

Kyrkorummets interiör (fig 7, 8) präglas av den rika målningsutsmäckningen av väggar och tak, utförd 1753 av växjömästaren Johan Christian Zschotzscher. Under dessa målningar skimtar på flera ställen en medeltida målningsutsmäckning. Såväl predikstol som bänkinredning härrör från slutet av 1600-talet, vari-

Fig 18. Södra korväggens hagioskop, sett utifrån med sin sekundära igensättning sedan väggens spåntäckning avlägsnats. Foto S. Hallgren 1972. ATA.

The squint of the south chancel wall, secondarily blocked-up, seen from outside after removal of the shingle covering of the wall.

Fig 19. Det öppnade hagioskopet sett från koret. Foto S Hallgren 1972. ATA.

The opened squint seen from the chancel.

genom rummet får en enhetlig barock utformning. På predikstolens ljudtak finns årtalet 1650 medan korgen enligt inskrift är utförd 1669 av snickaren Olof Torson och Måns Ionson i Elm. Det ovanför altaret uppsatta krucifixet med tillhörande tavla är utfört 1699 av bildhuggaren och målaren Torben Röding från Växjö. De enda moderna inslagen i kyrkorummet utgörs av en ljuskrona i koret, en nummertavla samt ett orgelpositiv.

Elektrisk belysning används endast i koret. Vid behov av uppvärmning används elektriska radiatorer.

Tillstånd och restaureringar

Kyrkobyggnaden befinner sig i ett gott skick och har allt sedan 1876 kontinuerligt underhållits. En utvändig restaurering genomfördes 1934–36 efter förslag av arkitekt Paul Boberg, Växjö. Takfallen erhöll då ny spåntäckning och nya vindskivor uppsattes. Väggarna ny-spånades delvis med kluven furuspån (jfr ovan) och även vapenhuset, som tidigare var klätt med panel, spåntäcktes. Det lilla vapenhuset framför koringången (fig 22) revs däremot. De igensatta, ursprungliga fönsteröppningarna frilades utvändigt och den igensatta nordportalen markerades.

1949–50 fullföljdes restaureringen med en invändig reparation efter ett preliminärt förslag av Iwar Andersson, riksantikvarieämbetet, 1948. I samband med denna igensattes det östra korfönstret och predikstolsfönstret från 1753 respektive 1823 medan det norra långhusfönstret från 1753 återupptogs. Vidare utfördes en fullständig konservering av de fuktskadade vägg- och takmålningarna av konservator Sven Wahlgren. 1967 installerades elvärme. 1972 omtäcktes samtliga yttertak.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Genom att så få ingrepp gjorts i själva kyrkobyggnaden kan dess ursprungliga utseende utan större svårighet rekonstrueras (fig 21). Långhusets och korets grundplan är såsom nämnts oförändrad liksom väggarnas höjd. Takstolarna och därmed också takfallens vinkel är likaså oförändrade. De smala, svagt konande, rundbågiga portalerna är endast obetydligt vidgade. Specifikt för byggnaden är dessas placering med två motstående portaler i långhusets västra del. Av speciellt intresse är fönstergluggarna, som bevarats helt intakta under den senare igensättningen. Dessa fyra rundbågiga gluggar, två motställda i långhuset, en i den västra väggen och en i korets östvägg, är som framgår av

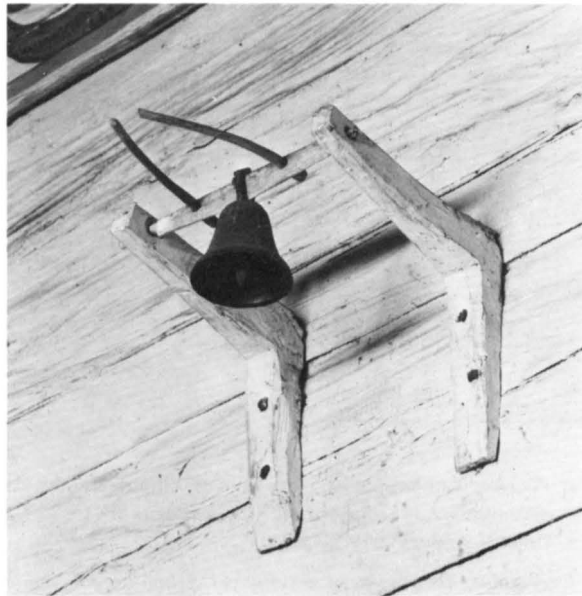

Fig 20. Senmedeltida sanctusklocka med tillhörande trägalge, uppsatt på korets sydvägg. Foto S Hallgren 1968. ATA.

Late medieval Sanctus bell with wooden rack on the south wall of the chancel.

beskrivningen ovan mycket små och högt sittande och har endast släppt in ytterst litet dagsljus i kyrkorummet. Det är möjligt att dessa öppningar ursprungligen stått helt öppna. Senare bör de dock liksom den motsvarande fönsteröppningen i Furuby (fig 55 a–b) ha försetts med en utvändig placerad fönsterbåge, fastsatt direkt på väggen. Fönsteröppningar av samma ringa storlek och med samma placering under takfoten finns också dokumenterade från Kalvsviks och Tegnaby kyrkor (se nedan, fig 64). Samma placering av fönster- och dörröppningar förekommer också i områdets romanska stenkyrkor.

En intressant detalj i den medeltida byggnaden är även det bevarade hagioskopet i korets södra vägg. Genom denna öppning kunde de, som av olika skäl var utestängda från kommunionen, åhöra mässan och förätta sina böner med blicken riktad mot altaret. Ett hagioskop, men av något annorlunda utformning, finns också bevarat i Vireda kyrka (fig 143).

Beträffande interiören vet vi att koret förenades med långhuset genom en trång triumfbåge, vilken vidgades till sin nuvarande storlek först 1819. I ett stämmoprotokoll från detta år fastslås, »att Skiljowäggen emellan Kyrkan och Choret, skall, efter nedersta bredden af Wäggen i rak linea uppskåras, mot samma bredd i

slutningen af taket.» Dessa anvisningar antyder att öppningen var rundbågig. Vidare vet vi att innertaken utgjordes av de nuvarande trätaken av mycket jämnt bilade furuplankor, vilka är spikade direkt på takbjälkarna. I såväl kor- som långhustaket finns nämligen rester av medeltida målningar.

Målningar

De medeltida målningsresterna på kor- och långhustaken samt på korets väggar och triumfbågsväggen påträffades vid restaureringen 1949–1950, då interiörmålningarna konserverades av konservator Sven Wahlgren.

I kortaket skymtar under den nuvarande 1700-talsdekoren konturerna av fyra stora, runda medaljonger med inskrivna fyrpass. Medaljongerna bör ha innehållit figurscener medan svicklarna mellan dem varit utfyllda med ornamentik. I långhustakets östligaste parti närmast triumfbågsväggen finns likaså spår av en underliggande dekoration. Hur denna varit utformad kan ej urskiljas.

På korets östvägg har på ett smalt parti ovanför det nu igensatta fönstret från 1753 bevarats fragment av den medeltida utsmyckningen, vilka skyddats av fönst-

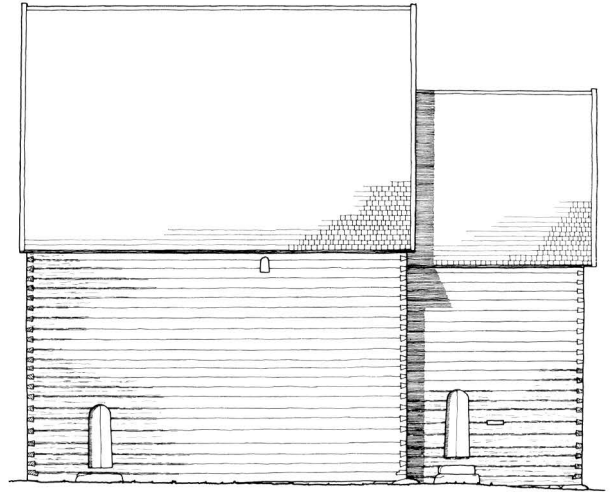

Fig 21. Byggnadens ursprungliga utseende, 1:200. M Ullén och G Wirén 1982.

Original appearance of the building, 1:200.

Fig 22. Kyrkan och kyrkogården år 1906. Foto J Johansson, Liatorp. Vykort, ATA.

The church and churchyard, 1906.

rets foder då väggen nymålades. Här ses bla mittpartiet av en gloria samt hårlockar. Mitt på östväggen ovanför altaret har alltså funnits en storfigurig scen. Av väggens dekoration i övrigt kan endast urskiljas vissa fragment nedanför den nuvarande draperimålningen. I det södra hörnet skymtar en inskrift, som dock är för svag för att kunna tydas. Även på den norra väggen skymtar på vissa ställen den medeltida utsmyckningen. Troligen har hela koret varit dekorerat.

I långhuset finns klart urskiljbara fragment på triumfbågsväggen (fig 7), som tycks ha varit dekorerad enligt det under romansk tid utbildade schemat med två horisontala figurfriser inramade av breda ornamentbårder samt nedtill ett avslutande draperi. På båda vägghalvorna framträder mellanbården tydligt. Den har utgjorts av palmetter inom cirkelbågar med utstickande, hoprullade bladflikar. Av figurfrisen nedanför denna syns på den södra vägghalvan enstaka detaljer medan draperimålningen framträder mycket tydligt.

På den norra vägghalvan tycks den övre frisen ha visat en procession av heliga personer. Flera mörka fötter och nederdelen av en klädnad framträder tydligt. I den nedre frisen skymtar bla två huvuden. Det större tillhör en kvinna iförd dok och hållande något i famnen. Scenen är placerad rakt ovanför den traditionella platsen för ett Mariaaltare och har sannolikt visat Maria med Jesusbarnet.

Målningarnas mycket fragmentariska skick gör dem svåra att datera. Kortakets medaljonger med inskrivna fyrpass antyder emellertid att utsmyckningen inte tillhört det romanska stilskedet utan tillkommit först under ung- eller höggotiken, dvs tidigast omkring 1300.

Inredning och inventarier

Det medeltida altaret är ej bevarat. Man kan dock konstatera att det har stått på samma plats som det nuvarande träaltaret, dvs ej varit fristående utan placerat direkt mot den östra korväggen, vilket framgår av att väggytan bakom altaret är helt omålade. Något fundament för ett murat altare finns ej under det nuvarande korgolvet. Även det medeltida högaltaret tycks alltså ha varit av trä. Från detta altare har bevarats en liten, rektangulär täckskiva av polerad, brunröd kalksten med gröna fläckar (22 cm × 18,5 cm).

Av skulpturutsmyckningen återstår en madonnabild samt en S Olovsbild. Madonnabilden, som är skuren i ek och har enstaka rester av kredering och bemålning, är ett högklassigt arbete i sengotisk stil från tiden omkring 1475 med tydlig anknytning till den lübeckska träskulpturen. Den välbevarade Olovsbilden är däremot ett provinsiellt arbete från 1400-talets mitt. Skulpturen är placerad i ett skåp med rikt snidad baldakin. Den nuvarande målningen härrör till största delen från 1753, då Zschotzscher utförde den omfattande målningsutsmyckningen i kyrkorummet, däribland även dekorationerna runt den på västväggen uppsatta Olovsbilden (fig 8). Både madonnabilden och Olovsbilden bör ursprungligen ha varit placerade på sidoaltaren i långhuset norr respektive söder om triumfbågsöppningen. Några spår av sådana sidoaltare återstår dock ej.

Kyrkans äldsta föremål utgörs av ett rökelsekar av brons, som genom sin typ kan hänföras till 1200-talet. Från senmedeltiden härstammar däremot den lilla sanctusklocka med tillhörande trågälge, som finns på ursprunglig plats på den södra korväggen (fig 20). Även storklockan i klockstapeln är medeltida och anses vara från 1300- eller 1400-talet. Klockan pryds av två yxliknande ornament, som sannolikt skall syfta på S Olovs attribut, samt myntavtryck.

Datering

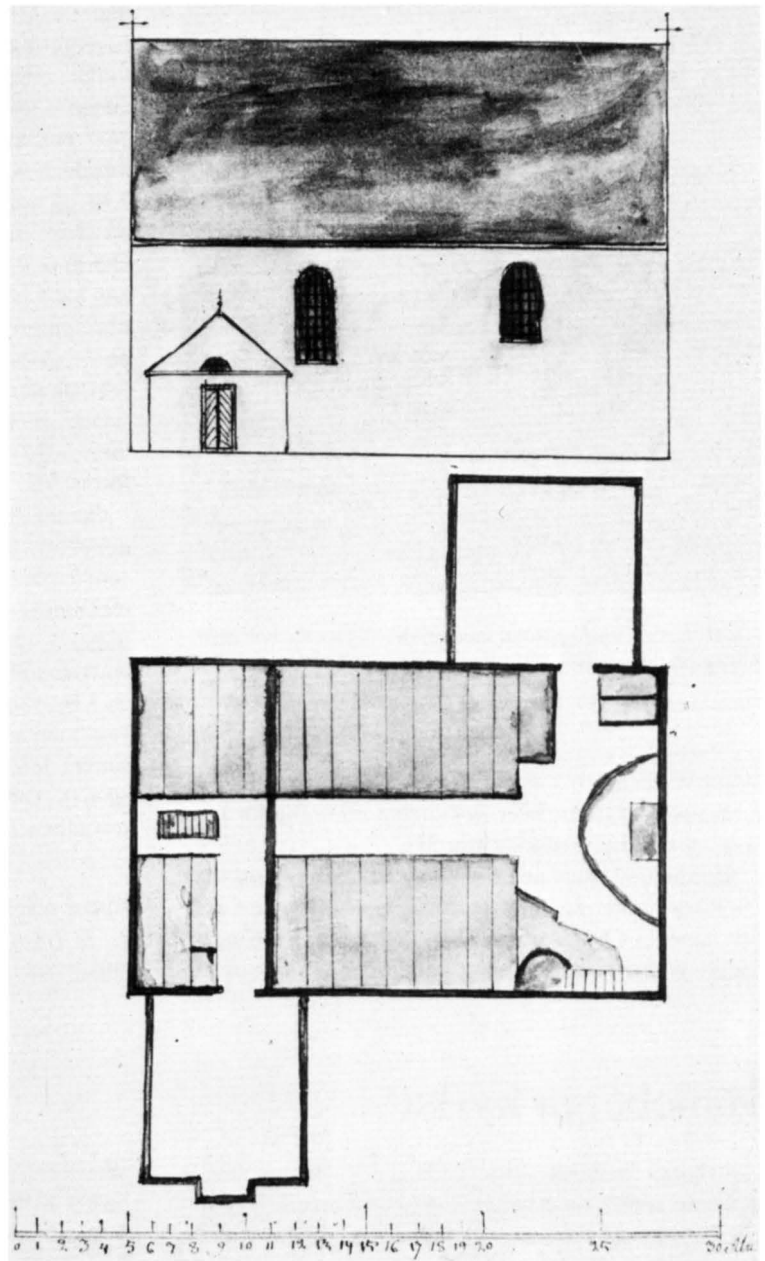
Byggnaden ger genom sin enkla utformning få hållpunkter för en stilistisk datering och i konstvetenskapliga sammanhang har den därför daterats mycket varierande, alltifrån 1100-talet och till 1300-talet. De ytterligt fragmentariska medeltida målningsresterna på tak och väggar tycks såsom nämnts tillhöra det ung- eller höggotiska stilskedet, vilket därmed ger en sannolik övre tidsgräns för byggnadens tillkomst till ca 1300. Genom dendrokronologisk analys av timret har emellertid nu byggnadstiden kunnat fastställas till strax efter år 1217 (jfr nedan Dendrokronologiska dateringar).

Källor och litteratur

Se *M Ullén*, Granhults och Nottebäcks kyrkor, SvK vol 149, Sthlm 1972; *Densamma*, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, i: *C Ahrens*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg-Altona 1981.

Fig 23. Hornaryds gamla kyrka. Akvarellerad teckning av Måns Wideen, utförd före kyrkans rivning 1870. Det rektangulära kyrkorummet mätte invändigt ca 13,3 m×8,5 m. PÅ, Sjösås. Foto ATA.

Hornaryd Old Church. Water-colour drawing by Måns Wideen executed prior to the pulling down of the church in 1870. The rectangular interior measured ca 13.3 m×8.5 m.

Hornaryds kyrka

Hornaryd omnämns i de skriftliga källorna första gången 1329 (DS 2740). Församlingen utgjorde liksom Drevs församling annex till Sjösås men sammanslogs 1868 med Drev, där en ny gemensam kyrka uppfördes. Hornaryds kyrka omtalas som en sk offerkyrka. Byggnaden revs 1870 och timret skulle enligt protokoll användas till det planerade skolhusbygget. Ett skolhus

uppfördes också ett stycke väster om kyrkogården. Skolhuset blev sedermera fattighus och är numera i privat ägo. I huset har bl a påträffats målade innertaksbrädor från kyrkan. Socknens gamla kyrkogård är bevarad och används fortfarande som begravningsplats (fig 24).

Kyrkans plan och sydfasad avritades av skolläraren

Fig 24. Gamla kyrkogården med markering av kyrkobyggnadens grundplan. Foto S Hallgren 1965, ATA.

The old churchyard, the ground plan of church marked.

Måns Wideen strax före byggnadens rivning (fig 23). Kyrkans plan framträder också som en tydlig fördjupning mitt på kyrkogården (fig 24).

Kyrkan utgjordes av en rektangulär träbyggnad utan yttre kormarkering samt med utbyggd sakristia i norr och vapenhus framför den i sydväst belägna ingången. Enligt Wideens uppmätning var kyrkorummet invän-

Hälleberga kyrka

Hälleberga omtalas 1395 (RPB 2573). Församlingen utgjorde annex till Älgthult. Socknen uppstod eventuellt först under 1300-talet genom utbrytning ur Algutsboda socken. En ny kyrka av trä uppfördes 1819–20 som ersättning för en äldre träkyrka på kyrkogårdens sydöstra del.

Kyrkan uppges av Rogberg (aa 1770) vara »nog gammal», dvs mycket gammal. I anteckningar i Gahm-Perssons samlingar uppges byggnadens längd vara 19 alnar, höjden 21 alnar, bredden 14 alnar och koret 9 alnar i fyrkant.

Omräknat i m blir måtten för långhuset ca 11,3 m × 8,3 m och för det smalare och lägre koret 5,4 m × 5,4 m. Höjden 21 alnar, 12,5 m, avser höjden till

diget ca 22 ½ alnar × 14 ¼ alnar, dvs 13,3 m × 8,5 m. Inventeringsprotokollet från 1829 uppger: »Hornaryds kyrka, byggd af Trä, är liten och så gammal att ingen annan anteckning derom finnes än att hon är målad 1627 och att väggarne äro lutande från söder åt norr, hvarföre ock 3:ne Pelastrar äro anstälde på södra och 2:ne på norra väggen. Fenster äro endast 2:ne smärre på södra väggen, ett större på östra gaveln midt för altaret och ett mindre på västra öfver läcktaren.» Kyrkan hade genomgått en omfattande reparation 1775, då bla »gjordes nyt walf och alla fenstern nya och större en de gamle.» De äldre fönstren, som omtalas som rektangulära, tycks ha suttit på samma plats. År 1705 uppges nämligen fönstren bestå av ett fönster vid altaret och två på den södra sidan. Sakristian hade uppförts 1709. Uppgifter om vapenhuset saknas däremot.

Om kyrkans byggnadshistoria före 1627 finns inga uppgifter. Kyrkoherden Hemmingius Theodori, vilken 1640 påbörjade kyrkans räkenskapsbok, för sina anteckningar tillbaka till detta år »efter man icke längre tillbaka räkning göra kan, för theras skull som haffwer tillförne hafft kyrckiosakerna händer emellom, nu i Herranom äro affsommade.» Den salformade kyrkan kan av plantypen att döma ha uppförts under senare delen av medeltiden liksom kyrkan i Ljuder (fig 60–62). Det äldsta bevarade föremålet utgörs av ett triumfkrucifix från slutet av 1400-talet.

Källor och litteratur

Se *M Ullén*, Drevs och Hornaryds kyrkor, SvK vol 120, Sthlm 1968.

taknocken (jfr Granhult, fig 6a, e). År 1817 avtecknades kyrkan av N I Löfgren (fig 25). Den var då försedd med stora rektangulära fönster samt vapenhus framför såväl huvudingången som koringången.

Av medeltida inventarier återstår endast en kyrkklocka med årtalet 1445 samt en sanctusklocka.

Källor och litteratur

Gahm-Persson, Arch Smol Wex 12: 652–653; *S Rogberg*, aa 1770; *N I Löfgren*, Gothländska och Småländska kyrkor. Teckningar av kyrkor, utförda i ett interfolierat exemplar av Tunelds geografi, ur vilken de sedermera uttagits. KB ms F.m.55.

Fig 25. Hälleberga nya och gamla träkyrka. Teckning av N I Löfgren 1817 och 1847. Den nya kyrkan, nu nedbrunnen, uppfördes 1819–20. KB. Foto ATA.

Hälleberga new and old wooden church. Drawing by N I Löfgren, 1817 and 1847. The new church, now burnt down, was built in 1819–20.

Sjösås kyrka

Sjösås omnämns första gången den 26 november 1322 i en skrivelse från prosten Erensisle till domkapitlet i Växjö. Som prost i Uppvidinge intygar han att han jämte andra prostar i Varend har överlämnat den under tre år insamlade peterspenningen till kapitlet i Växjö (DS 2366).

Då en ny kyrkobyggnad togs i bruk av Sjösås församling 1865 lämnades den gamla kyrkan öde och fick förfalla. Först 1943–44 iståndsattes kyrkan, vilken utgörs av en senmedeltida stenbyggnad av salkyrkotyp. Vid de byggnadshistoriska undersökningar, som företogs 1943 av landsantikvarie Jan-Erik Anderbjörk i samband med kyrkans restaurering, kunde också en äldre träkyrka beläggas arkeologiskt på samma plats. Under kyrkans golv påträffades då delar av syllramen och grunden till en timrad byggnad samt även sekundärt använda stavkyrkoplankor. Det funna trämaterial, som i kapat skick förvaras på sakristievinden, har 1980–81 undersökts på nytt och prov har tagits för dendrokronologisk analys.

Plan, material och teknik

Då golvet bortogs i långhuset framkom en stengrund med kvarliggande kraftiga syllstockar av ek (fig 26–27). Den södra och den västra syllen var helt bevarade medan den norra till största delen hade förmultnat. Även den östra syllen låg kvar på ursprunglig plats, men hade blivit avkapad i den norra delen och var även skadad genom senare inhuggningar (fig 27–28). Under korgolvet visade sig jordlagret vara kraftigt omrört i samband med begravingar och stengrunden var här raserad (fig 28). Endast en syll påträffades. Denna var dock avkapad och låg ej i ursprungligt läge.

Den rektangulära stenkyrkan hade börjat att uppföras medan träkyrkan ännu stod kvar. I den norra långhusmuren, som rests tätt intill träkyrkans nordvägg, syns tydliga avtryck i murbruket av syllstocken och det följande bjälkvarvet (fig 29). Även i sakristians västra mur syns avtryck av timret upp till samma höjd (fig 30). Den övre delen av murarna är däremot täckt av ett slätt putslager. Den södra långhusmuren är upp-

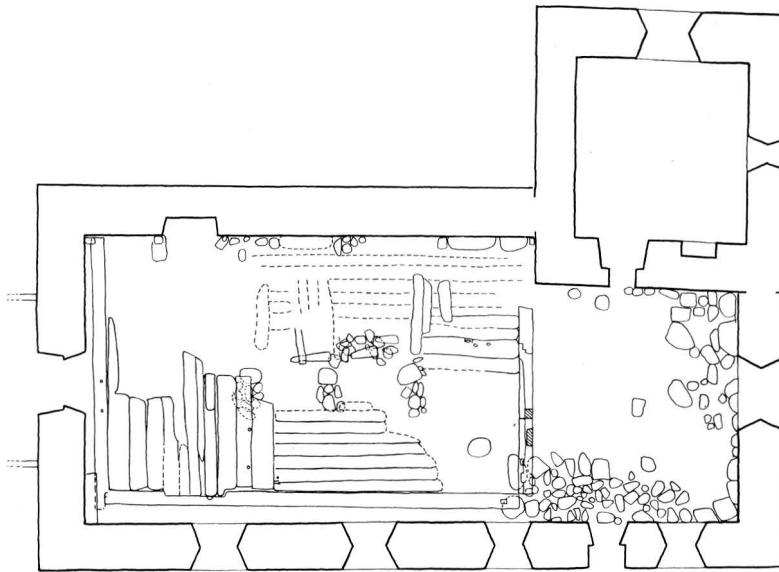

Fig 26. Plan över Sjösås gamla kyrka med påträffade rester av äldre träbyggnad, 1:200. Uppm J E Anderbjörk 1943, ATA.

Plan of Sjösås Old Church with found remains of an old wooden building, scale-drawing 1:200.

förd ca 50 cm utanför träkyrkans grund och även i väster har lämnats ett mellanrum på ca 20 cm. De båda långhusen har alltså haft i det närmaste samma storlek. För träkyrkan blir innermått enligt syllramen ca 10,8 m × 6,8 m. Bredden är därmed densamma som i Granhults kyrka och längden överstiger dennas med endast 1 m (jfr fig 6 a och 31). För koret kan bredden beräknas med hjälp av den nuvarande sakristians läge. Av stenkyrkans grundplan (fig 26) framgår att sakristian skjuter in i själva kyrkorummet. Denna oregelbundenhet visar att sakristian utgör en äldre byggnadsdel, som fått stå kvar för fortsatt användning då salkyrkan uppfördes. Den tunnvalvda stensakristian med sina kraftiga murar har alltså uppförts redan i anslutning till träkyrkans smalare kor. Sakristians läge anger det ursprungliga korets bredd till ca 4,5 m, dvs samma bredd som i Granhult. Om korets längd motsvarar sakristians längd skulle denna ha varit ca 7 m. Det förefaller dock troligare att koret liksom i Granhult och övriga träkyrkor i området har varit kvadratisk (jfr nedan). En förlängning kan dock ha skett i samband med den stora sakristians tillkomst något senare under medeltiden.

Träkyrkans grund är lagd av marksten och saknar murbruk (fig 28). Som hörnstenar har utvalts större stenar (fig 35). Grundens totala höjd inklusive mursula uppmättes till ca 50 cm, sulans bredd till ca 70 cm.

De fyrkantigbilade ekbjälkarna har dimensionerna 37–40 cm × 19–28 cm. Ovansidans kanter är avfasade (fig 32–35) och det plana mittpartiet har motsvarat väggtimrets tjocklek på ca 20 cm. Genom sin större

bredd och fasning har syllarna bildat ett markerat sockelparti i byggnaden. I det sydvästra hörnet låg syllarna fortfarande sammanfogade (fig 35). Den södra syllan hade dock glidit något ur läge. Båda syllarnas knuthuggning var välbevarad. Knutningens konstruktion är uppbyggd av ett flertal komplicerade snittytor för att låsa syllramen och förhindra glidning (fig 36–37).

Av väggtimret har endast påträffats en furubjälke, som med säkerhet kan identifieras (fig 38). Denna är emellertid skadad genom sekundära ingrepp samt numera nästan helt förstörd av röta och maskangrepp. Bjälken, som påträffades i den nuvarande kyrkans golv, har en längd av 2 m. Dimensionen är ca 20 cm × 14 cm. Den bevarade bjälkändens utformning (fig 39) visar att den bör ha varit inhuggen i en plan vägg-yta. I bjälkens andra ände ses en rundad urbilning, nedtill 30 cm bred, som uppenbarligen utgjort översta partiet av en rundbågig öppning (fig 40). Avståndet från denna öppning och till bjälkändens tapp är 140 cm. Genom att rester av dekorativ målning återstår kan man avgöra vad som varit bjälkens insida och därigenom fastställa att bjälken måste ha ingått i korets södra vägg och varit intappad i den östra långhusväggen. Målningen, som är utförd i rött, svart och vitt, visar nedre delen av en draperad klädnad samt rutmönstring. Den rundbågiga öppningen har alltså varit placerad i nederkanten av en storfigurig bildfris och bågns bredd samt avståndet till vägghörnet visar att den bör kunna identifieras som översta delen av sydväg-

Fig 27. Södra och östra
syllarna samt rester av
trägolvet. Jfr fig 26. Foto J
E Anderbjörk 1943,
ATA.

*The south and east
sills and remains of a wooden
floor. Cf fig 26.*

Fig 28. Södra och östra
syllarna med frilagd sten-
grund. Foto J E Ander-
björk 1943, ATA.

*The south and east sills
with revealed stone foun-
dation.*

Fig. 29. Avtryck i den nuvarande kyrkans norra långhusmur av den äldre, timrade byggnaden. Foto J E Anderbjörk 1943, ATA.

Impression of the old timber building in the north wall of the nave.

Fig 30. Jfr fig 29. Motsvarande avtryck av liggande timmer i sakristians västmur. Foto J E Anderbjörk 1943, ATA.

Cf fig 29. The corresponding impression of horizontal timber in the west wall of the vestry.

gens korportal. Några detaljer, som visar väggtimrets knutning, har inte påträffats, men sannolikt har man för byggnadens hörn använt sig av sedvanligt laxknutning (jfr Granhult).

Beträffande de övriga ingångarna till kyrkan skulle dessa, om man följt samma mönster som i Granhult, ha utgjorts av två rundbågiga portaler mitt för varandra i långhusets västra del. I den södra långhussyllen finns 1,4 m från det västra hörnet en inhuggning i syllen, och de påträffade golvplankorna låg här infällda i syllen som för att bilda ett stadigt underlag för ett trappsteg eller en trappsten (fig 26, 32). Precis mitt för ligger den nuvarande kyrkans nordingång. Den norra syllen var såsom nämnts ej bevarad och genom att stenkyrkan har en ingång på den aktuella platsen i norr finns inte heller några avtryck i murverket, som kan bekräfta en norringång även i träkyrkan. Det förefaller emellertid sannolikt att man redan i träkyrkan har haft en ingång på samma plats. I den västra syllen finns två tapphål, som har tolkats som bevis för att här funnits en ingång med karmstycken intappade i syllen (fig 26). Tapphålen har dock troligen varit avsedda för styrtappar för den ovanliggande väggbjälken.

Av detaljer från träkyrkan tillvaratogs vid undersökningen i övrigt enstaka spån samt ett fragment av en kontursågad vindskiva (fig 41).

Interiör

Av den påträffade väggstocken framgår att korets väggar varit prydda med figurmålningar. Genom den bevarade östra långhussyllen ges också vissa upplysningar om triumfbågens utseende. I syllen finns ett flertal borrhål och tapphål, som tyder på att den använts för olika ändamål, en del av dem dock sekundära (fig 42). Tappmärket till höger om markeringen A i uppmätningen av syllen (fig 42) överensstämmer med måtten på en avbildad tapp i en funnen furustolpe (fig 43).

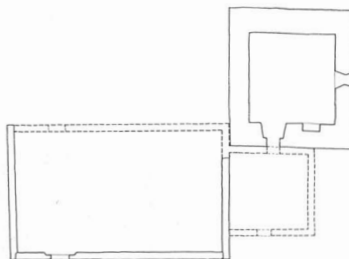

Fig 31. Plan av träkyrkan, 1:400. M Ullén 1981.

Plan of the wooden church, 1:400.

Fig 32. Södra långhussyllen och kvarliggande golvbräder.
Foto J E Anderbjörk 1943, ATA.

The south nave sill and remaining floor planks.

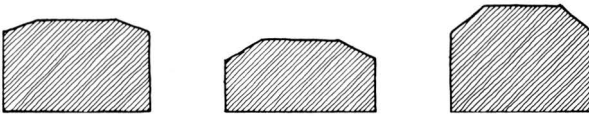

Fig 33. Syllarnas profiler, 1:20. Uppm M Ullén 1981.

The profiles of the sills, 1:20.

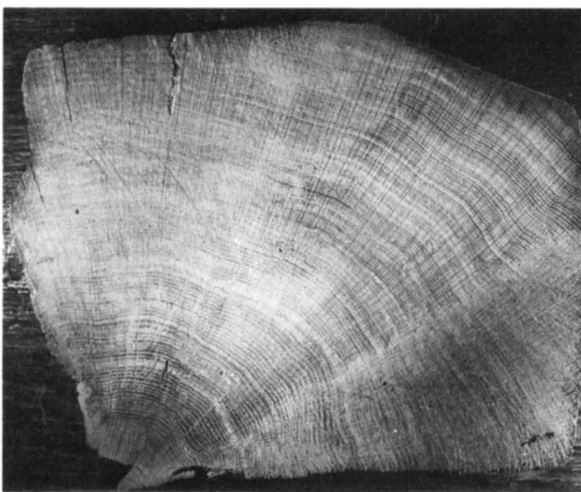

Fig 34. Syllsnitt. Foto L Lövstrand 1981.

Cross-section of sill.

Fig 35. Syllarna i orubbat läge i långhusets sydvästra hörn.
Foto J E Anderbjörk 1943, ATA.

The sills in intact position in the SW corner of the nave.

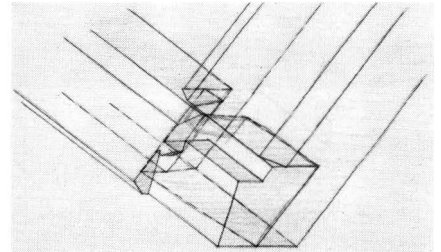

Fig 36. Rekonstruktion av syllarnas knutning. Jfr fig 37. I
Anderson 1943. ATA.

Reconstruction of the timbering of the sills. Cf fig 37.

Fig 37. Knuthuggning. Foto J E Anderbjörk 1943, ATA.

Timbering.

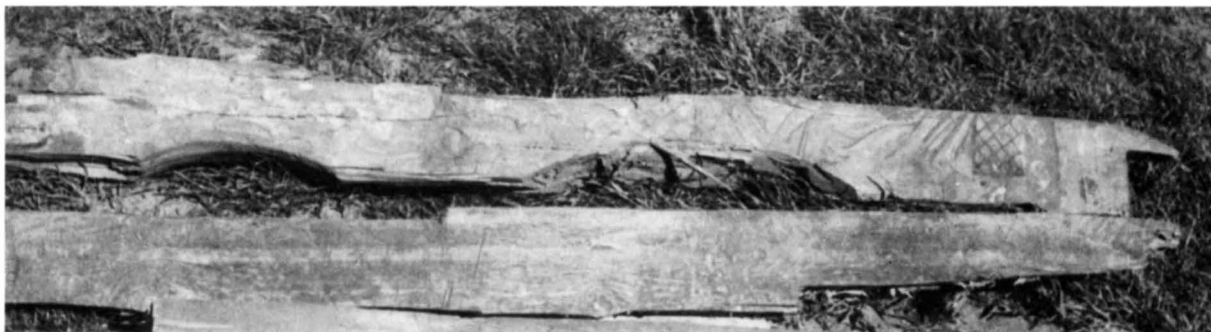

Fig 38. Väggtimmer av furu. Jfr fig 39–40. Foto J E Anderbjörk 1943, ATA.
Pine wall timber. Cf figs 39–40.

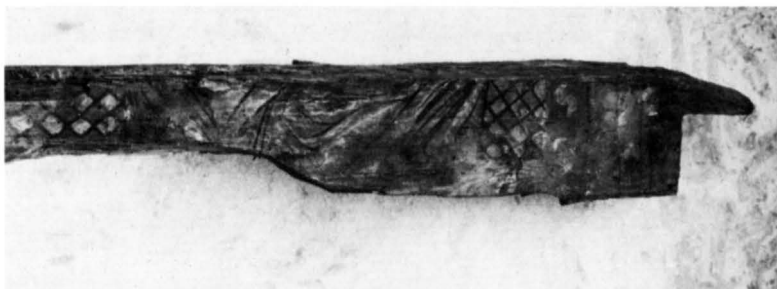

Fig 39. Detalj av väggbjälke av furu med rester av medeltida målning. Sannolikt från korets södra vägg. Foto Mikael Ullén 1981.

Detail of wall beam of pine with remains of medieval painting. Probably from the south chancel wall.

Fig 40. Detalj av väggbjälken med rundbågig urtagning, sannolikt för korets sydportal. Foto Mikael Ullén 1981.

Detail of the wall beam with a round-arched cutting out, probably for the south chancel portal.

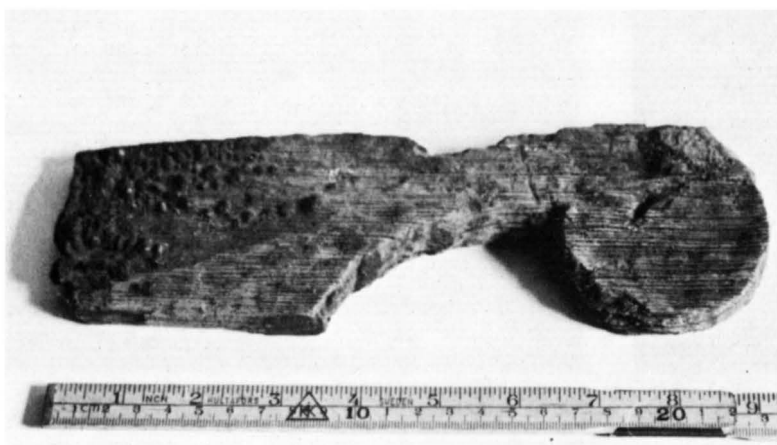

Fig 41. Fragment av kontursågad vindskiva. Foto Mikael Ullén 1981.

Fragment of scroll-sawn barge board.

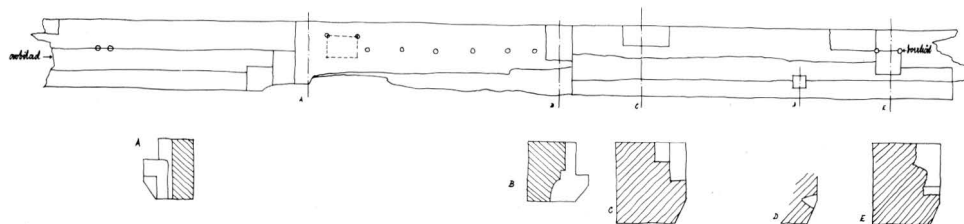

Fig 42. Uppmätning av långhusets östra syll med ett flertal borrhål och tapphål, somliga dock sekundära, 1:40. Tappmärket till höger om A härrör från den påträffade mittposten fig 43. De runda borrhålen kan utgöra märken efter ett korskrank. Jfr fig 28. Uppm I Anderson 1943, ATA.

Scale-drawing of the east sill of the nave with a number of bore-holes and tapholes, some of them, however, secondary, 1:40. The tap mark to the right of A stems from the central post, fig 43. The round bore-holes may be marks after a chancel screen. Cf fig 28.

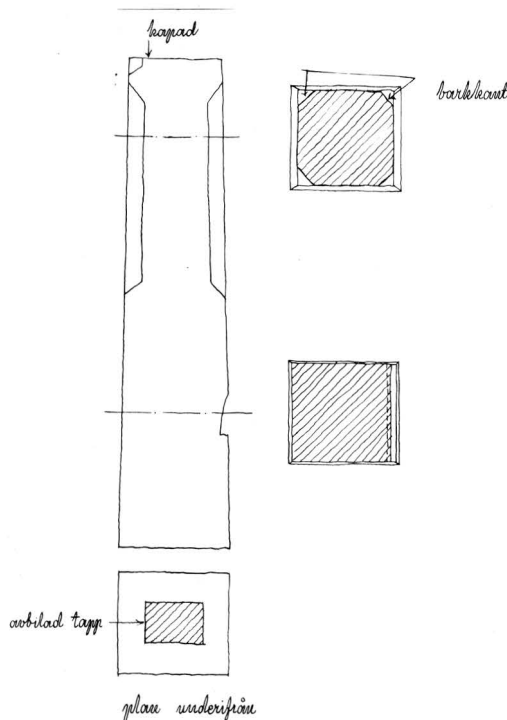

Fig 43. Uppmätning av triumfbågens mittpost, 1:20. Jfr fig 42. Uppm I Anderson 1943, ATA.

Scale-drawing of the central post of the triumphal arch, 1:20. Cf fig 42.

Stolpen har en nuvarande höjd av 130 cm, diametern är 30 cm. Svaga färgspår är synliga. Stolpen är utformad som en krucifixstock, men har tydligen tjänstgjort som mittpost i triumfbågsöppningen. De runda borrhålen i syllstocken kan utgöra märken efter det korskrank, som bör ha avskilt långhuset från koret.

Någon grund till ett murat stenaltare i koret påträffades ej. Från det medeltida altaret återstår endast, liksom i Granhult, en liten rektangulär täckskiva av brunröd, polerad kalksten med måtten 18 cm × 20,5 cm × 2,2 cm.

Kyrkorummet har varit rikt smyckat med träskulpturer. En förnämlig kalvariegrupp i ungotisk stil är i det närmaste helt bevarad. Gruppens storlek, korsets höjd är 3 m, visar att den ej varit placerad i själva öppningen till koret utan uppsatt antingen mot triumfbågsväggen eller framför öppningen. Kyrkan har även ägt en madonnabild och en Sankt Olovsbild med tillhö-

rande skåp, vilka som brukligt bör ha varit placerade på var sitt sidoaltare norr respektive söder om triumfbågsöppningen. Av dessa skulpturer återstår dock nu endast fragment, likaså av det antemensale av trä som prytt huvudaltaret. Samtliga skulpturer kan stilistiskt föras till mitten eller senare delen av 1200-talet. Kyrkans äldsta bevarade föremål utgörs av en dopfunt, tillhörande den sk fabeldjursgruppen från omkring 1200.

Datering

Timmerkyrkans uppförande har tidsmässigt satts i samband med anskaffandet av den nämnda stora kalvariegruppen, som stilistiskt kan dateras till 1200-talets sista fjärdedel. Även de övriga bevarade träskulpturerna tillhör ungefär samma eller en något tidigare tidsperiod. Myntfynden i samband med undersökningen 1943 pekar också mot 1200-talet som tillkomsttid för

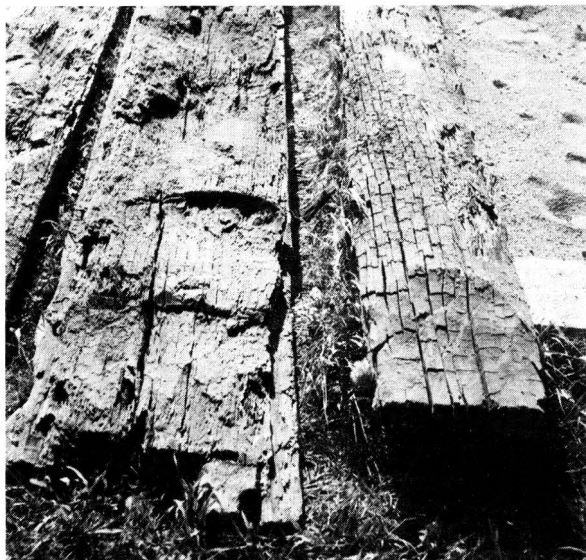

Fig 44. Golvplankor av ek, ursprungligen avsedda som väggplankor i en resvirkesbyggnad. Foto J E Anderbjörk 1943, ATA.

Floor planks of oak, originally intended as wall planks in a standing timber church.

kyrkan. Bland det 70-tal medeltida mynt, som påträffades i fyllningsjorden, utgörs de äldsta svenska mynten av ett mynt från Erik Erikssons regeringstid och ett från Birger Jarls regeringstid, dvs 1222–1250 respektive 1250–1266. Från samma tidsperiod påträffades också danska mynt: ett från Erik Plogpenningens regering 1241–1250, ett från Christofer I ca 1250 samt fyra stycken från Erik Glippings regering 1259–1286. Den antagna dateringen för kyrkobyggnaden till 1200-talet

har nu genom dendrokronologisk analys av det påträffade byggnadsvirket kunnat bekräftas och preciseras.

Vid undersökningen 1980–81 togs för dendrokronologisk analys såväl borrhprov som sågprov ur det bevarade materialet. För ekvirket erhöles en datering till 1229 (jfr nedan Dendrokronologiska dateringar). För den målade furubjälken kunde däremot ej passning erhållas.

Ekplankor från stavkyrka

Då fyllningsjorden borttogs i långhuset innanför de påträffade syllarna framkom rester av ett trägolv, som tillhört timmerkyrkan (fig 26, 27). Bland de kraftiga golvplankorna av ek förekom några, som genom sin form kunde konstateras vara väggplankor från en byggnad i resvirke. De konvexa yttersidorna hade dock lagts direkt mot jordunderlaget och var därigenom delvis förmultnade (fig 44). Den bäst bevarade av dessa plankor har en längd av 307 cm, bredden är 46,5 cm och tjockleken ca 10 cm. I ena änden ses en ursprunglig avfasning för intappning i byggnadens hammarband. Plankan är försedd med nåt i båda sidor. Nåtens öppning är 7,5 cm, djupet 4,5 cm. I fyllningsjorden påträffades också ett fragment av en ornerad väggplanka, som tydligen ingått i en omfattning (fig 45). Plankan är endast 18,5 cm bred och har en största tjocklek av 7 cm. Nåten är 2,2 cm bred och 5 cm djup. Ornamentiken har bestått av en inskuren ranka.

Genom dendrokronologisk analys har plankorna, vilka ansetts höra till en äldre kyrkobyggnad på platsen, kunnat dateras till 1229. De påträffade syllarna och ekplankorna tillhör alltså samma tidsperiod. Hur detta ska tolkas är ovisst. Även ytterligare ekmaterial i golvläggningen tillhör samma period, vilket tyder på att golvet inlagts i samband med kyrkans uppförande.

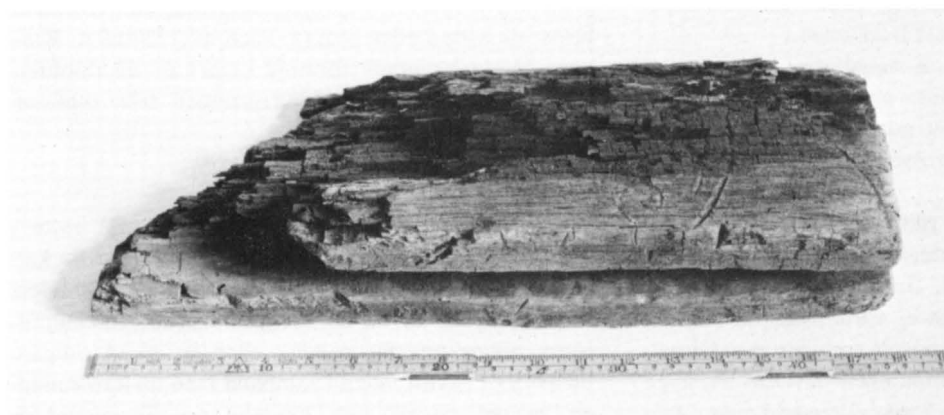

Fig 45. Fragment av ornerad väggplanka från omfattning. Foto Mikael Ullén 1981.

Fragment of decorated wall plank from a surround.

Golvet har dock senare reparerats och de påträffade golvbräderna var oregelbundet lagda och infalsade i syllarna endast vid den förmodade sydingången samt vid triumfbågen (fig 26). I den norra delen låg golvbräderna delvis i två lager. Av planen i fig 26 framgår att golvplankorna i långhusets västra del var mycket breda samt placerade i nord-sydlig riktning. Vägglänkorna tillhörde de ekplankor som låg infalsade i den södra syllen. Det är tänkbart att plankorna varit avsedda för en reparation av en äldre kyrkobyggnad, som istället helt och hållet ersattes av en ny i liggande timmer (jfr

nedan Översikt). Till denna äldre kyrka kan den ornerade plankan i fig 45 ha hört. Fragmentets tillstånd har ej tillåtit dendrokronologisk provtagning.

Källor och litteratur

Rapport över undersökningar i Sjösås gamla kyrka av *J E Anderbjörk* 26.10 1943, ATA; *J E Anderbjörk*, Sjösås gamla kyrka, i: Sjösåsboken II, 1959; *M Ullén*, Kyrkorna i Sjösås, SvK vol 114, Sthlm 1967. Redogörelsen här bygger enbart på den nämnda rapporten; *Densamma*, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, i: *C Ahrens*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg-Altona 1981.

Älghults kyrka

Älghults socken omnämns i ett flertal dokument från medeltiden. År 1297 omnämns byn Botillaboda i gränsområdet mot Kalmar län medan Älghult som socken är belagt dokumentariskt första gången 1304 (DS 1431). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1805–06.

Rogberg (aa, 1770) uppger om den gamla kyrkan: »Kyrkan är bygd af träd 38. aln. 1. 19 br. och 20 ½ h. Dess ålder är wäl icke bekant; synes dock wara anseelig.» Träkyrkan försåldes på auktion och revs, då den nya kyrkan tagits i bruk. Endast sakristian, som var uppförd av sten och därför ansågs lämplig som magasin, sparades. Den står fortfarande kvar och används numera som kapell (fig 48). Den gamla begravningsplatsen är likaså fortfarande i bruk och har utvidgats.

Kyrkan inköptes på auktion den 12 september 1807 för 1 120 Dlr av brukspatron Barchaeus på Orrefors, som enligt traditionen använde detta virke till att uppföra den nuvarande herrgårdsbyggnaden. Den enda detalj från träkyrkan som nu återstår är ett gångjärnsbeslag med liljeformad avslutning samt streckornamentik och en inskrift i runor. Det omnämns av Rogberg som den »största Kyrkodörrens medlersta gångjärn.» Inskriften är svårtolkad och fortfarande otydd.

Ingen avbildning av den gamla kyrkan har påträffats. 1808, efter det att träkyrkan rivits, uppges att »Ehuru det är en nödvändighet att afrödja gamla kyrkogården och upbryta samt bortföra tomte stenarne som varit under gamla Kyrkan, beslöt likwäl församl. under desse orolige krigstider dermed hafva anstånd, samt så wäl om denna sak, som gamla Sakerstians apterande till material Bod och Ny Sacrestugu-Byggnad främdeles rådgöra om» (st prot). Området utjämnades dock så småningom och togs i anspråk för gravar. Så sent som 1925 uppger kyrkostämmoprotokollet att »Riks-

tikvariens yrkande att vissa åtgärder skulle vidtagas för bevarandet av den förmenta grunden till den gamla kyrkan avslogs.» Själva korområdet i direkt anslutning till den bevarade sakristian förblev dock närmast intakt och grundstenar skymtar på flera ställen i markytan.

År 1973 företogs en undersökning för att bli klarlagda den gamla kyrkans grundplan. Undersökningen leddes av tjänstemän vid Smålands Museum. Härvid frilades återstoden av korets stengrund samt triumfbågsväggens grund medan av långhusgrunden i övrigt endast ett stycke av den nordöstra delen kunde friläggas beroende på att större delen av det forna långhusets område utgörs av gravplatser (fig 46). Korets stengrund, som kom i dagen omedelbart under grästorven, visade sig vara lagd av marksten samt ha en total bredd av ca 80 cm. De frilagda, kraftiga stenarna i triumfbågsväggens grund mätte ca 60 cm (fig 46, 47). Långhusgrundens mursula bör ha haft samma bredd som korets och ej motsvarat den betydligt större bredd som de frilagda stenarna i det nordöstra hörnet upptog (fig 46). En utbredning av grundstenarna har här tydligen skett i samband med kyrkans rivning och utjämnningen av marken. Grundens bredd har i sin nedersta del överstigit väggtimrets bredd på ca 20 cm med ungefär 60 cm. Möjligen har syllarna, liksom i Sjösås, varit kraftigare än väggtimret (jfr ovan). Murbruk påträffades såväl mellan stenarna som i jordfyllningen utom i grunden till triumfbågsväggen (fig 47). Reparation av kyrkans grund med murbruk omtalas i arkivalierna under 1700-talet. Ursprungligen tycks dock stengrunden ej ha varit fogad med murbruk, vilket framgår av triumfbågsväggens grund.

Sakristians kraftiga murar har en tjocklek av ca 1,2 m. I samtliga yttermurar utom den södra, som är put-

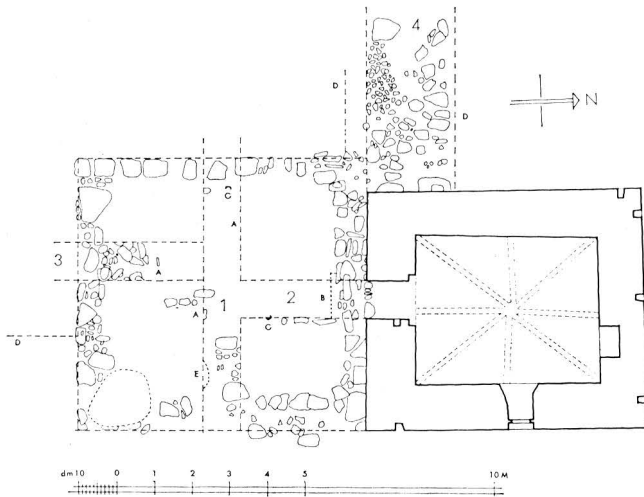

Fig 46. Grävningsplan över Älghults medeltida träkyrkas korområde med frilagda grundstenar, 1:200. Uppm A Liepe och L Thor 1973, ATA.

Excavation plan of chancel area of the medieval wooden church of Älghult with revealed foundation stones, 1:200.

Fig 47. De vid undersökningen frilagda grundstenarna till triumfbågsväggen. Foto A Liepe 1973, ATA.

The foundation stones for the triumphal arch wall, laid bare at the investigation.

Fig 48. Den kvarstående stensakristian från sydost. Foto S Hallgren 1971, ATA.

The remaining stone vestry from SE.

sad, syns ställningshål. Öppningen mot koret är smal och rundbågig med rak smyg. I den östra muren finns ett litet fönster på ursprunglig plats. Rummet täcks av ett åttadelat stjärnvalv med ribbor med spetsig profil. Valvet är av senmedeltida typ. Om det är ursprungligt eller möjligen senare än själva sakristian går nu inte att avgöra eftersom väggar och valvkonsoler är täckta av

puts. Sakristian kan ha uppförts samtidigt med byggnaden i övrigt men är förmodligen, liksom i bl a Sjösås (jfr ovan), en sekundär tillbyggnad.

Timmerkyrkans kor tycks ha varit ungefär kvadratisk. Längden från sakristians sydöstra hörn inklusive triumfbågsväggens grund är 7,2 m. Bredden räknat från sakristian och till korgrundens sydöstra hörn är

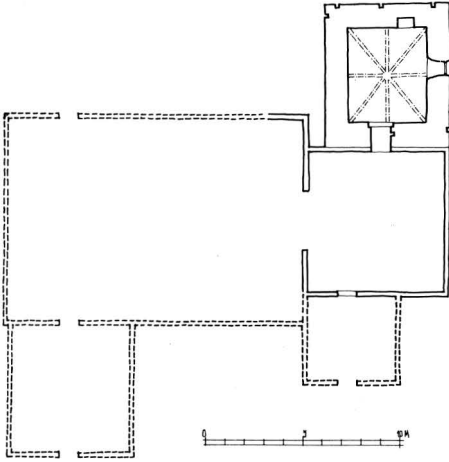

Fig 49. Rekonstruktion av träkyrkans plan enligt de vid undersökningen påträffade grundstenarna samt arkivaliska måttuppgifter, 1:400. De båda vapenhusen i söder är sekundära tillbyggnader, omnämnda i räkenskaperna på 1600-talet. M Ullén 1982.

Reconstruction of the plan of the wooden church based on the foundation stones found at the investigation and archival measurements, 1:400. The two porches in S are secondary additions, mentioned in the accounts from the 17th century.

7,6 m. Långhusets bredd var enligt Rogberg 19 alnar, dvs 10,8 m, vilket stämmer väl med läget för de påträffade stenarna väster om sakristian (fig 46). Enligt Rogberg var kyrkans totala längd 38 alnar, dvs ca 22,6 m, vilket innebär att långhuset hade en invändig längd av ca 15,4 m (fig 49). Långhusets kraftiga dimensioner innebär att man måste ha skarvat såväl syllar som väggstimmer. Måtten visar att kyrkan var betydligt större än de övriga träkyrkorna i häradet. Någon utvidgning av kyrkorummet omtalas dock ej i de från och med 1600-talet bevarade arkivalierna. En jämförelse mellan Älghults kyrka och Granhults kyrka, vilken totalt mäter endast något över 14 m (fig 6a), avspeglar

tydligt socknarnas storlek. Älghult var en av de största Uppvidingesocknarna, Granhult en av de minsta.

I arkivalierna omtalas i långhuset en ingång i såväl söder som i norr samt en ingång i söder till koret. Samtliga ingångar bör ha varit ursprungliga. Den norra igensattes först 1713. Byggnaden reparerades vid flera tillfällen under 1600- och 1700-talen. Arbetena gällde spåntäckningen, fönstren, som sannolikt också förstörades, samt reparation av stengrunden med murbruk. Samtidigt förnyades liksom i grannkyrkorna hela inredningen. 1684 diskuterade man att avlägsna trabesbjälken under krucifixet i triumfbågen för att de som satt på läktaren inte skulle ha sikten mot altaret skymd.

Reparationerna av byggnaden på 1600-talet och uppgiften om att kyrkorummet då hade en trång triumfbåge med trabesbjälke och krucifix visar att kyrkan uppförts under medeltiden.

Beträffande kyrkans medeltida inventarier finns ytterst få uppgifter. Rogberg uppger (aa), att »när år 1748 skulle beredas rum för Orgelwäret, fans S. Sigfrids Bild aldeles lik den, som i Wexjö Domkyrka förvarades före branden. Likaledes synes här ett stycke af en gammal altare-tafla, som afbildar Dionysius, såsom Ecclesiae Patronus, sittjande med en Biskopsmössa på hufwudet, staf i högra handen samt i den vänstra en bock (bok) med ett afhuggit hufwud, som twiwels utan betecknar Dionysii dödssätt; derunder står denna skrift: Sanctus Dionysii Ora pro Nobis och årtalet 1131.» Årtalet 1131 kan dock knappast vara korrekt. Enligt en avritning av texten ser andra siffran otydlig ut och den har sannolikt ifyllts felaktigt vid någon renovering av altarskåpet. I den medeltida skulpturutsmyckningen ingick också det nämnda triumfkrucifixet, vilket är bevarat och kan dateras till tidigt 1300-tal.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; A Liepe, Rapport över grävningsundersökningen av Älghults gamla kyrka 1973, ATA: A Liepe och M Ullén, Åseda och Älghults kyrkor, SvK vol 157, Sthlm 1974.

Konga härad

Konga härad (fig 2) omfattade vid medeltidens slut 12 socknar samt delar av ytterligare två. I kyrkligt avseende var häradet uppdelat i sju pastorat (fig 3, nr 37–49). Av sockenkyrkorna utgjordes fyra av träkyrkor, nämligen Furuby, Hovmantorps, Ljuders och

Tegnaby kyrkor. Furuby var annexkyrka till Hovmantorp och här utgjordes alltså pastoratets båda kyrkor av träkyrkor. Ljuder utgjorde däremot moderförsamling till Långasjö medan Tegnaby var annexförsamling till Hemmesjö.

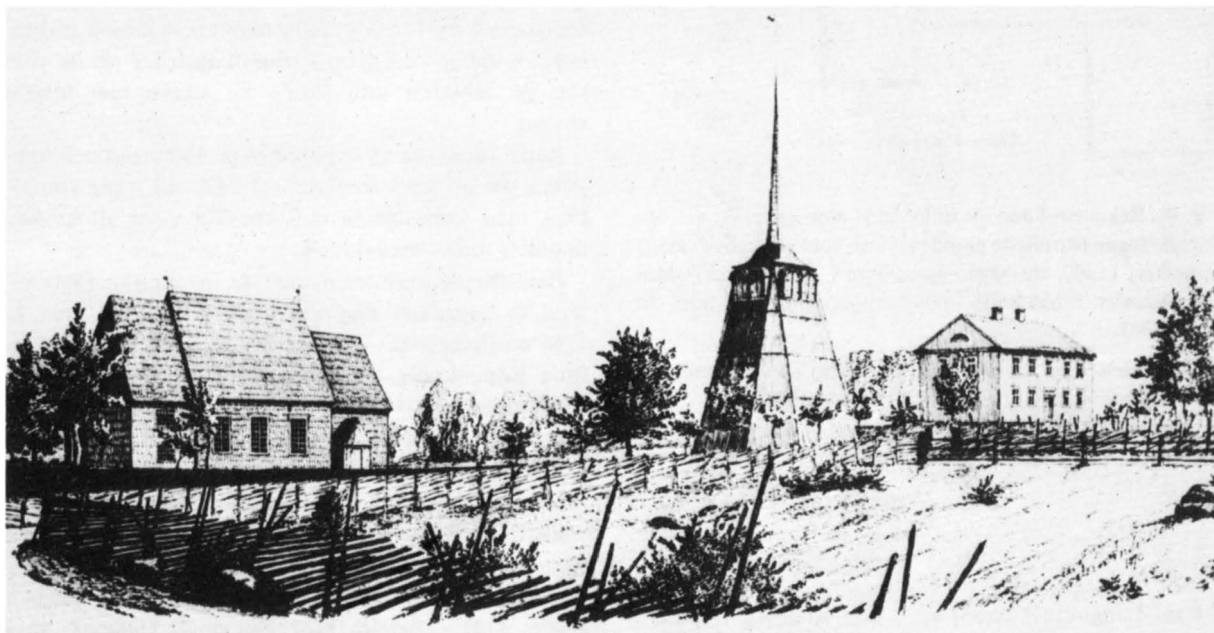

Fig 50. Furuby gamla kyrka och klockstapel. Till höger den kombinerade sockenstugan och skolhuset. Teckning av S Andersson 1870. Foto ATA.

Furuby Old Church and bell-tower. Right: the combined parish house and school house. Drawing by S Andersson, 1870.

Furuby kyrka

Furuby omtalas 1322 (DS 2366). Socknen hade då egen kyrkoherde, som även var prost i häradet. Senare blev Furuby annex till Hovmantorp. Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1887–88. Den gamla träkyrkan, som revs 1891, var belägen nordväst om den nuvarande kyrkan i den bevarade kyrkogårdens nordvästra hörn.

När biskopsvisitation hölls på hösten 1870 i Furuby kyrka var denna en av de få kyrkorna i Växjötrakten som inte redan fått en modern ersättare. Ett beslut om nybyggnad hade dock redan tagits. Till den utförliga inventarieförteckningen över kyrkans ägodelar, som godkändes och undertecknades av biskopen, har efter

en ingående beskrivning av kyrkans rikt dekorerade tak fogats följande anmärkning: »Denna takmålning är det enda märkvärdiga i denna gamla kyrka, som för öfrigt är inredd på vanligt sätt med läktare, 25 bänkar, predikstol och altare, utan prydnad. Af takmålningen är en Copia tagen, hvilken tillika med beskrifningen förvaras i kyrkans arkiv. Kyrkan är förfallen, otillräcklig för folkmängden och har församlingen öfverenskommit om Planen för nya Kyrkan något sydost om och nära invid den gamla.» Om kyrkobyggnaden har i övrigt endast antecknats att den är av trä, 45 alnar lång, 13 alnar bred, 10 alnar hög, utvändigt klädd med

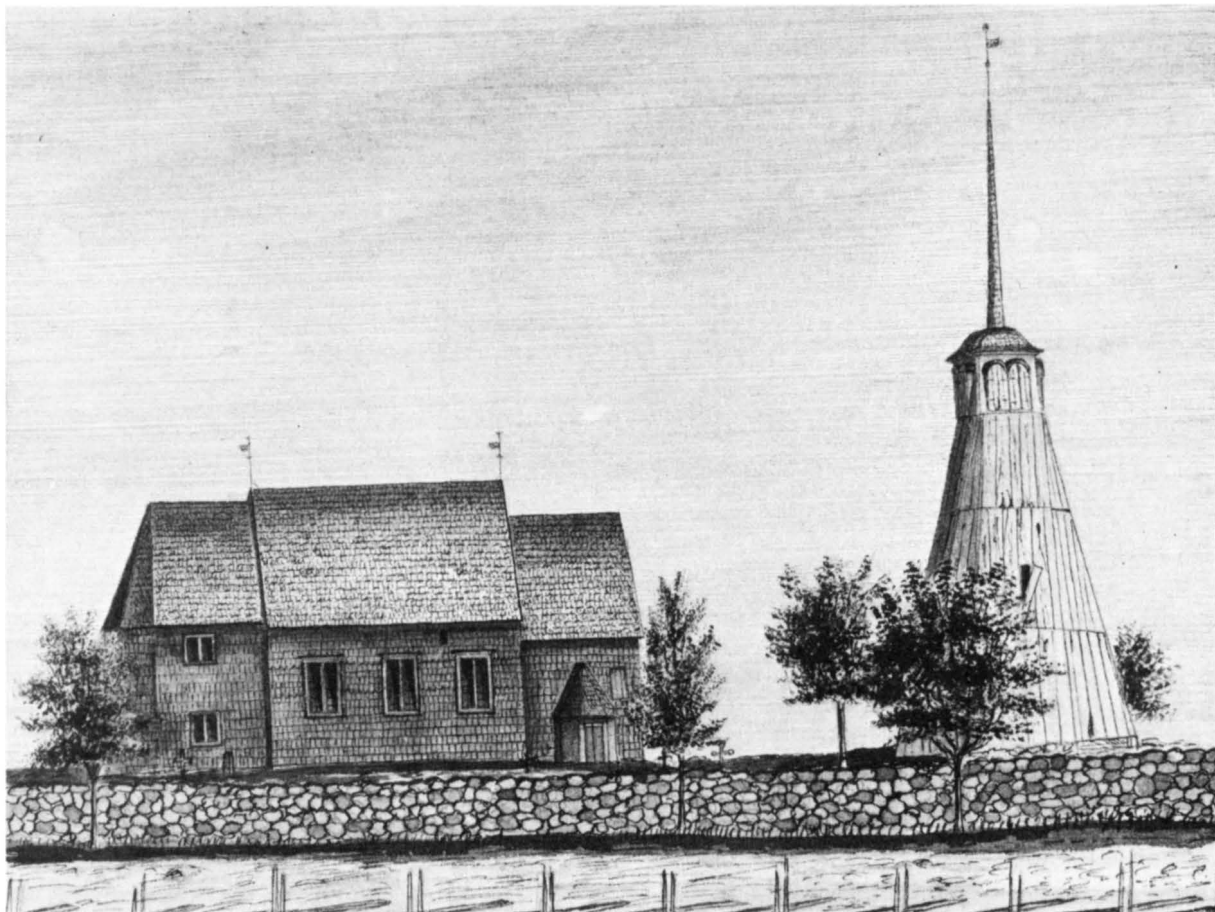

Fig 51. Kyrkan och klockstapeln enligt E Ihrfors, Smolandia sacra. Foto ATA.

The church and bell-tower after E Ihrfors, Smolandia sacra.

ekspån samt rödfärgad. Målningarna var utförda av J C Zschotzscher 1747. Förutom den omtalade kopian av takmålningarna, en minutiöst utförd akvarell i litet format, finns emellertid även en tuschteckning av kyrkobyggnaden och den omgivande miljön (fig 50). Båda avbildningarna är utförda av Sven Andersson, som var son till pastoratets kyrkoherde Peter Andersson, och verksam som teckningslärare i Helsingborg.

Då församlingen 1890 anhöll hos K Majt om rivningstillstånd för den gamla kyrkan tillstyrktes rivningen av K Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien med visst förbehåll: »Ett af de små, rundbetäckta fönstren» skulle sågas ut och överlämnas till Statens Historiska Museum och de målade brädtaken skulle lämnas till Smålands Museum i Växjö för att förvaras där. Taken är numera uppsatta i museets sk kyrksal. På våren 1891 mottog Historiska Museet det utsågade

fönsterpartiet (fig 55–56). Det övriga furutimret såldes på auktion till friherre B K Hummerhjelm för 591 kr. Sakristian, som var byggd av sten, fick stå kvar ännu en tid för att eventuellt begagnas som bårhus.

Vid inventeringen 1828 gavs något utförligare uppgifter om byggnaden än 1870: »Inga Handlingar eller skrifter finnas, som uplysa om Kyrkans ålder. Kyrkan, byggd af trä, är med Choret inberäknadt 46 alnar Lång och 13 ½ aln bred. Uplyst af 5 fönster på Södra sidan, deraf 3ne större och 2ne mindre, likaså på Norra sidan, samt vid Choret ett större fenster. På västra gavlén är stora Kyrkodörren, och på den Södra sidan en mindre, försedd med wapenhus. Sachristigan af sten, uppbyggd vid Kyrkans Norra sida är 8 ½ aln lång och 9 ½ aln bred.»

Den viktigaste källan beträffande byggnadens utseende utgörs dock av de anteckningar och skisser som

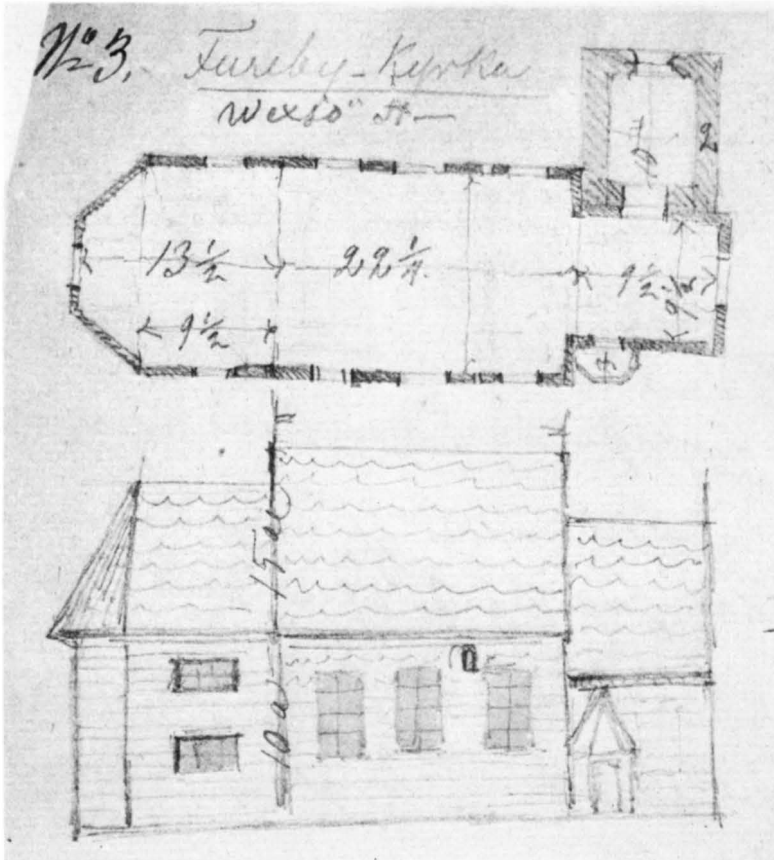

Fig 52. Planskiss och sydfasad. Teckning av N Månsson Mandelgren 1865. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Plan and south front. Drawing by N Månsson Mandelgren, 1865.

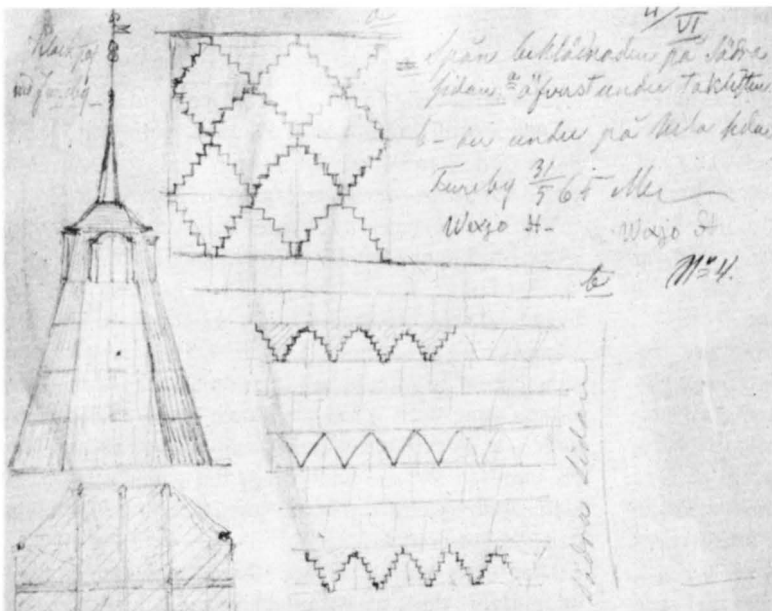

Fig 53. Klockstapeln samt detalj av kyrkans spåntäckning. Teckning av N Månsson Mandelgren 1865. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

The bell-tower and detail of the shingle covering of the church. Drawing by N Månsson Mandelgren, 1865.

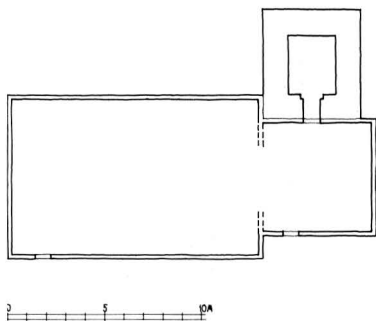

Fig 54. Den medeltida kyrkans plan, 1 : 400. Jfr fig. 52.

Plan of the medieval church 1 : 400. Cf fig 52.

Nils Månsson Mandelgren gjorde vid sina båda besök i kyrkan 1847 och 1865 (fig 52–53). På Mandelgrens planskiss syns tydligt de olika byggnadsdelarna och deras storlek. Det kvadratiske koret mätte invändigt ca 5,6 m × 5,6 m. Gränsen för den stora, sentida tillbyggnaden i väster betecknar också gränsen för det medeltida långhusets utsträckning mot väster och de invändiga måtten för detta kan beräknas till ca 12,7 m × 8 m. Kyrkobyggnaden var alltså något större än i Granhult (fig 54, 6a). Triumfbågsöppningen var vid denna tid vidgad till samma bredd som koret och den ursprungliga ingången i långhuset hade satts igen i samband med förlängningen. Mandelgren markerar på planen en ingång på samma plats som det västligaste av sydsidans stora fönster (fig 52). Två ursprungliga fönsteröppningar, en liten glugg under takfoten i vardera den södra och den norra väggen, var bevarade helt intakta och Mandelgren noterade att dessa bör tyda på att kyrkan var av hög ålder. Placeringen av fönsteröppningarna strax öster om långväggens mittaxel är densamma som för de motsvarande fönsteröppningarna i Granhult (fig 6b), Tegnaby och Kalvsvik (se nedan). Man kan förmoda att liksom i Granhult också en motsvarande ljusöppning funnits i långhusets västvägg samt i korets östvägg.

Det bevarade väggpartiets fönsteröppning har en dageröppning på 22 cm × 43 cm, vilket motsvarar fönsteröppningarnas storlek i Granhult (fig 17), samt liksom där en inåt kraftigt skrånande smyg (fig 55–56). Fönstret stängs av en utvändigt placerad fönsterbåge med blyspröjsat glas. Fönsterbågen har spikats fast direkt på ytterväggen. Väggtimrets dimensioner är liksom i Granhult 20 cm × 20–30 cm. Fem furubjälkar med fragment av målad dekor tillvaratogs 1963 i ett rivningshus i kvarteret Ansgarius 1 i Växjö (Smål Mus

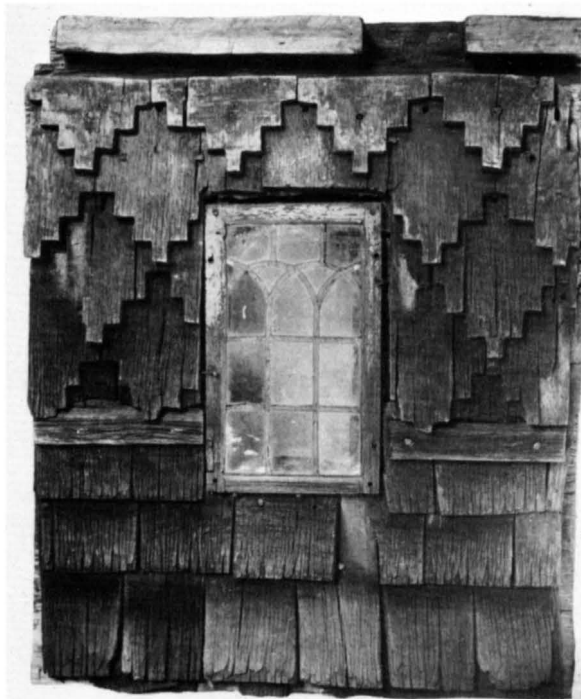

Fig 55 a–b. Bevarat fönsterparti. Nu i SHM. Foto ATA.

Preserved window section. Now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

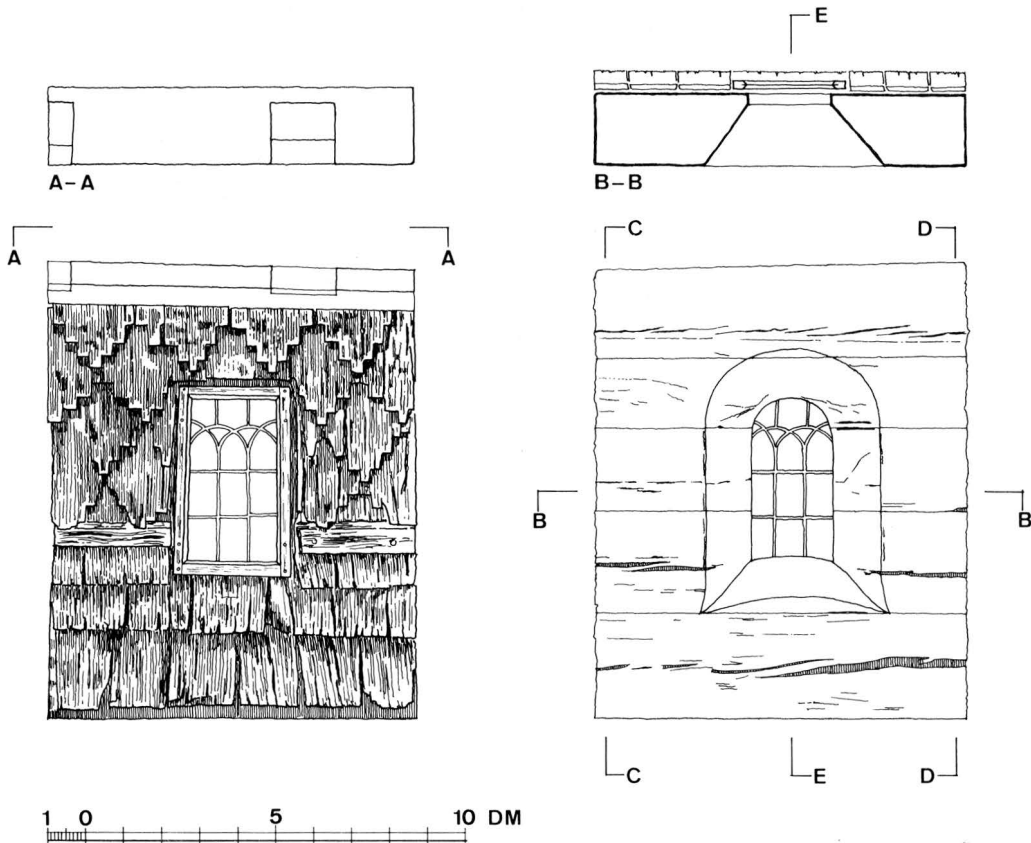
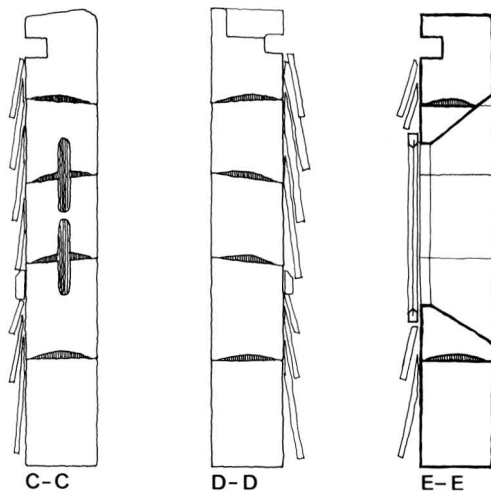

Fig 56a-b. Uppmätning av väggpartiet i fig 55 a-b, 1:20, P Wångstedt 1980.

Scale-drawing of part of the wall in fig 55 a-b, 1:20.

M 17 881). Huset skulle enligt traditionen vara byggt av timmer från Furuby gamla kyrka. Timret har nu dimensionerna 9 cm × 23–27 cm. Målnings- och inskriftsfragmenten kan passas in i en Fader Vår svit och kan ha ingått i de väggmålningar som Zschotzscher utförde samtidigt med takmålningarna 1747.

Den till kyrkan hörande sakristian av sten har troligen tillbyggt redan under medeltiden (jfr ovan Sjösås). Sakristians mått uppges vara ca 5 m × 5,6 m. Murarnas tjocklek kan beräknas till ca 1,5 m.

För att fastställa träkyrkans ålder har en dendrokronologisk analys med hjälp av slipprov utförts på det bevarade väggpartiets bjälkar. Någon fast datering av timret har dock ännu ej varit möjlig att göra.

Byggnaden kan genom sin typ föras till samma romanska period som Granhults, Kalvsviks och Tegnaby kyrkor (jfr dessa). För granhultstimret har den dendrokronologiska dateringen gett årtalet 1217. Kyrkans äldsta bevarade inventarier utgörs av en dopfont av

sandsten, tillhörande den i Småland vanliga sk fabeldjursgruppen från omkring 1200, samt en träskulptur föreställande en helig biskop och en madonnabild. Träskulpturerna kan dateras till tidigt 1200-tal respektive 1200-talets mitt. Vid Mandelgrens besök i kyrkan 1865 var biskopsbilden placerad ovanför sakristiedörren och madonnabilden över kordörren. De förvaras nu i Smålands Museum.

Källor och litteratur

Inv 1828, ATA; *N M Mandelgrens* reseberättelse 1846, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folkklivsarkivet, Lund; Inventarie Bok för Furuby församling 1870 samt teckning av *S Andersson*, Pastorsämbetet, Furuby; *E Ihrfors*, *Smolandia sacra*, III, ATA; *M Ullén*, De båda kyrkorna i Furuby. Smålandsposten 12/8 1975; *Densamma*, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, i: *C Ahrens*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg-Altona 1981.

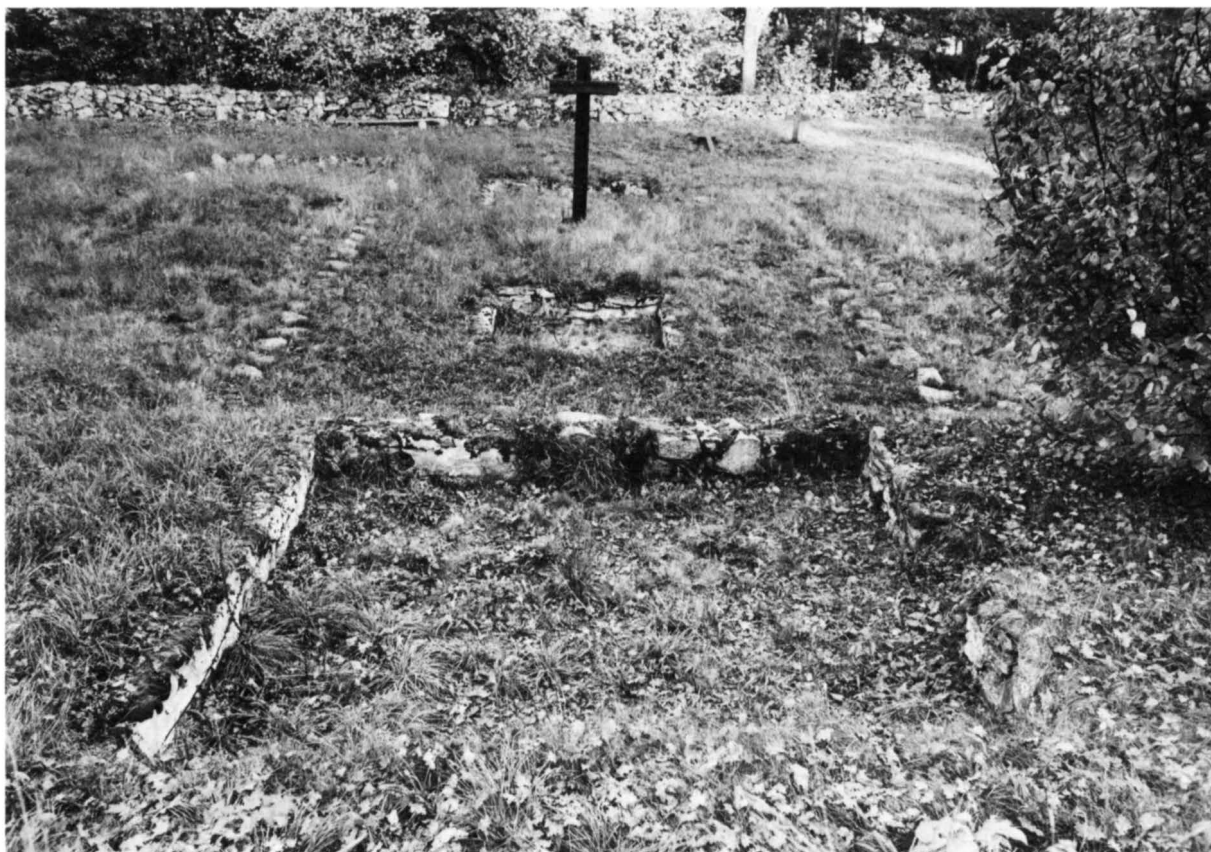

Fig 57. Hovmantorps ödekyrkogård. Kyrkans grund frilagd. Foto Mikael Ullén 1981.

Hovmantorp church ruin, the foundation of the church laid bare.

Hovmantorps kyrka

Hovmantorp omtalas 1389 (RPB 2436). Under den tidigare delen av medeltiden tycks Hovmantorps församling ha varit annex till Furuby (jfr ovan) men blev senare moderförsamling. Träkyrkan i Hovmantorp revs 1848, då en ny och mera centralt belägen sockenkyrka, också den av trä, tagits i bruk. Den gamla

kyrkplatsen är belägen i socknens västligaste del på en sluttning endast ett hundratal meter norr om Hovmantorps säteri. Gården Hovmantorp omtalas första gången vid arvsskifte 1389. I närheten finns också ett gravfält av sen järnålderskaraktär.

Kyrkan såldes på auktion den 11 december 1847 och

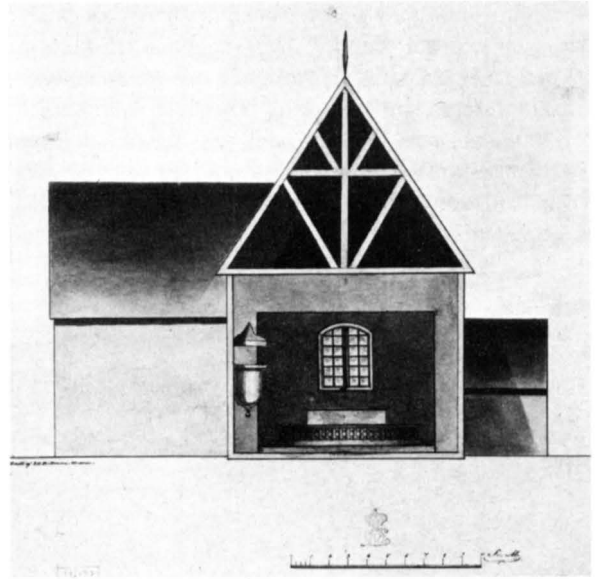
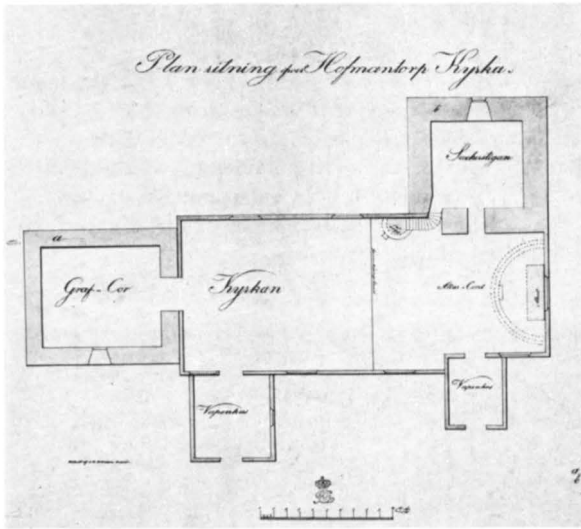

Fig 58a-b. Plan samt tvärsnitt mot öster. Uppm ca 1840 av J G Billman. RA.

Plan and cross-section looking E, 1840.

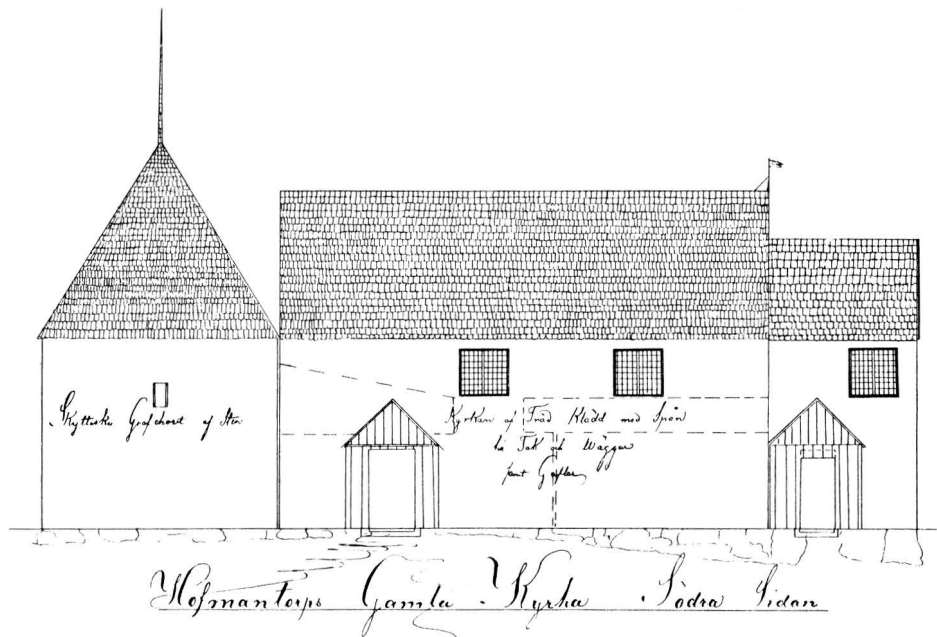
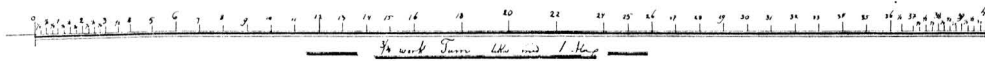
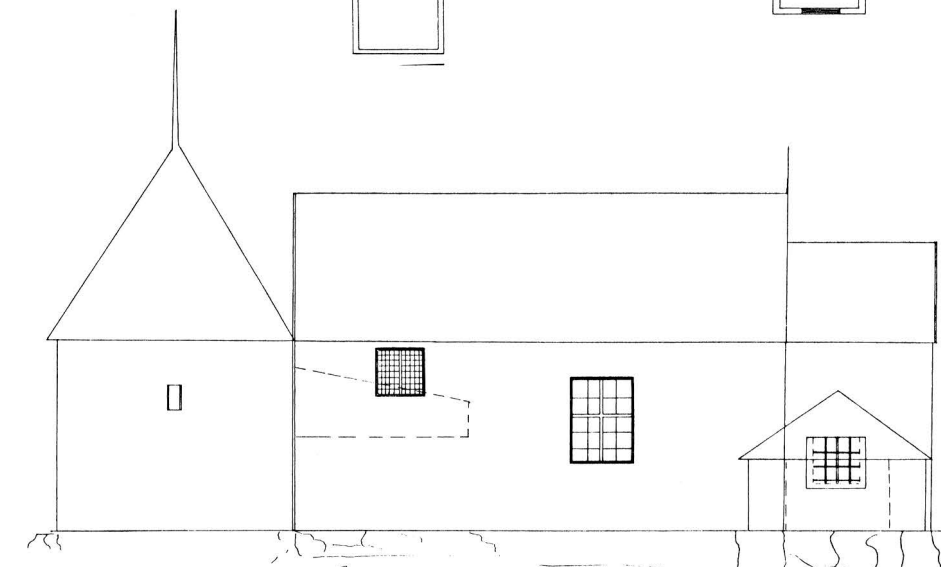
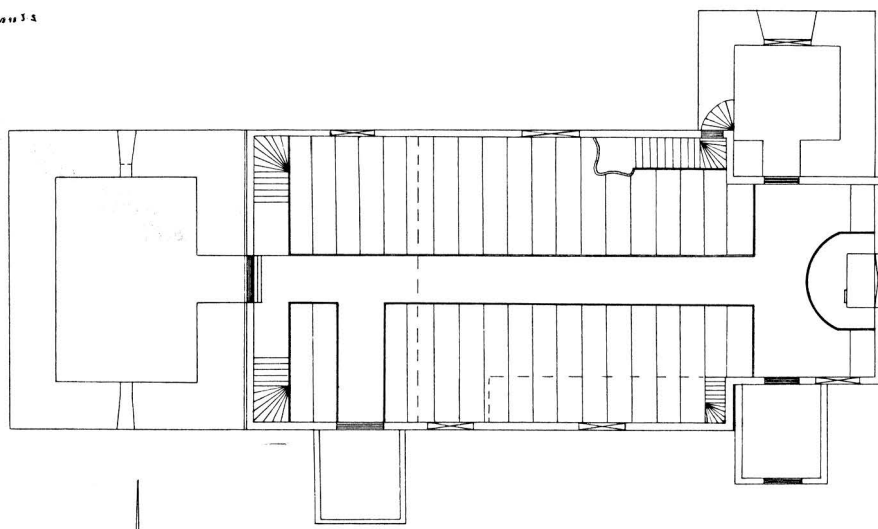
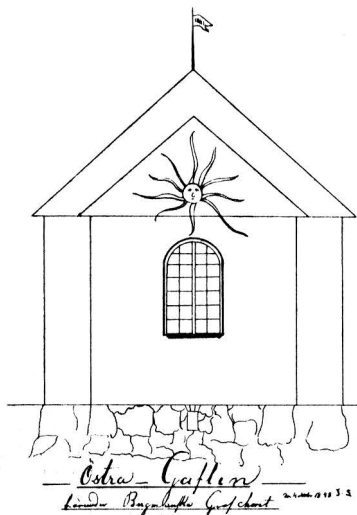

Fig 59a-d. Uppmätning av kyrkan 1848, signerad »J. S.»
Efter kopia från 1928. RA. – Långhuset mätte invändigt 11,8
m × 7 m, koret 3,5 m × 4,75 m.

Scale-drawing of the church, 1848, signed "J. S."
After a copy from 1928. The interior of the nave measured 11.8 m × 7
m, the chancel 3.5 m × 4.75 m.

Udmanatorps gamla kyrka Norra Söder

inropades av bergsrådet Aschan för 312 rdr 3 sk. Den revs följande sommar. Då Nils Månsson Mandelgren kom till platsen kunde han endast anteckna: »Såld och raserad innevarande sommar, fanns ingenting mera att söka af den fordna herrligheten. Den revs för cirka 6 veckor sedan. Den skulle vara från katolska med målningar från 1700t.» Timret tycks bla ha använts till byggnaderna i den sk smedsraden vid Lessebo bruk, där en del målade bräder påträffats.

I inventarieförteckningen 1828 anges: »Kyrkans Byggnadstid är okänd, och kan utaf de härstädes förvarade Skrifter ej någon uplysning erhålla, blott den, att Kyrkan, under Drottning Christinas regeringstid redan var byggd. Kyrkan byggd af träd, omkring 200 alnar från Hofmantorps Säterigård, är, med Choret inberäknat, 28 Aln. Lång och 12 ½ Aln bred. På Kyrkans norra sida är Sakristigan, upbyggd af Sten 11 Aln Lång / 11 dto bred. Intill Kyrkans Västra gafvel är af sten upmurad en Graf, tillhörig familjen Skytte. Kyrkan är försedd med 2ne Vapenhus och båda ingångarne på Södra sidan.»

Ödekyrkogården röjdes 1938 och en minnessten restes. 1966 avtäcktes de i markplanet liggande grundstenarna. Tydligt skedde då också en viss komplettering för att kyrkans plan skulle framträda tydligare. Ett minneskors restes även i långhusets östra del (fig 57). Kyrkans plan och utseende är dessutom kända genom flera avbildningar. I församlingens sigill, graverat 1833, ingår en bild av den gamla kyrkan och samma bild har också legat till grund för Ihrfors teckning i *Smolandia sacra*. En mera korrekt återgivning av kyrkans utseende får man av två i Riksarkivet förvarade ritningar. Den ena ritningen, som omfattar plan och tvärsektion (fig 58 a–b), har påskriften »Ritadt af J. G. Billman. Gravör.» Den är sannolikt tillkommen i samband med att man från ÖIÄ 1839 inför den planerade om- eller nybyggnaden infordrade ritningar över »kyrkans nuvarande utseende, bestående af plan, facade och en genomskärning af kortsidan efter scala.» Johan Billman var vid denna tid underofficer vid Kronobergs rege-

mente i Växjö men tog avsked 1840 för att verka som kringresande gravör. Den andra ritningen, som omfattar såväl plan som fasader (fig 59 a–d), är en kopia från 1928 av en 1848 utförd uppmätning, signerad J.S.

Kyrkan, som bestod av ett kort, tvärrektangulärt kor med invändiga måtten 3,5 m × 4,75 m och ett långhus om 11,8 m × 7 m, var uppförd av liggande timmer samt utvändigt spånklädd. Att koret gjorts något kortare än normalt och ej på traditionellt sätt var kvadratisk kan ha berott på markens kraftiga sluttning mot öster. Tillbyggnaderna utgjordes av en sakristia av sten i norr, ett gravkor av sten i väster för slakten Skytte samt vapenhus framför de båda ingångarna. Under koret hade i början av 1700-talet inretts ett murat gravkor för slakten Berghman. Det stora gravkoret i väster hade uppförts omkring 1670.

En genomgripande renovering av kyrkans interiör skedde på 1760-talet. Då tillkom även ett nytt altarfönster. De övriga fönstren utvidgades omkring 1818, då det stora fönstret på norra väggen ersatte ett mindre. I avritningen av exteriören lägger man framför allt märke till sydfasadens mycket högt sittande kvadratiske fönsteröppningar, vilka sannolikt är belägna på ursprunglig plats men något utvidgade. Motsvarande rektangulära eller kvadratiske och högt sittande fönsteröppningar av medeltida ursprung är bla kända från Vireda och Tidervals kyrkor (se nedan).

Beträffande kyrkans ålder vet vi endast genom arkivaliska uppgifter från 1600-talet att den då var gammal och i behov av diverse förbättringar. Av medeltida inventarier har bevarats ett senmedeltida krucifix samt en likaså senmedeltida apostlabild.

Källor och litteratur

Inv 1828, ATA; *N M Mandelgrens* reseberättelse 1848, ATA; *E Ihrfors*, *Smolandia sacra*, ATA; Ritningar i ÖIÄ:s arkiv, RA; *S Pira*, *Hovmantorps gamla kyrka*. HCA 1927; *P G Vejde*, *Kyrkorna i Hovmantorp*, i: *Hovmantorps kyrka*, minnesskrift 1947, ny uppl Växjö 1975.

Ljuders kyrka

Ljuder omtalas 1368 (RAP: 21/12). Den nuvarande kyrkobyggnaden av sten uppfördes 1844–45. Den gamla träkyrkan, som var belägen nordväst om den nya kyrkan, revs 1849. En del av virket skall ha använts vid uppförandet av den nya sockenstugan.

Kyrkan omnämns av Rogberg (aa 1770) som »en uråldrig träbyggnad, stående på Krono = grund, 29 aln. 1. och 14. aln. br. Här synas äfven Påfwiska lämningar af Beläten uti sina skåp. Målningen är ganska gammal och utmärkt med årtalet MIV.» Vid inven-

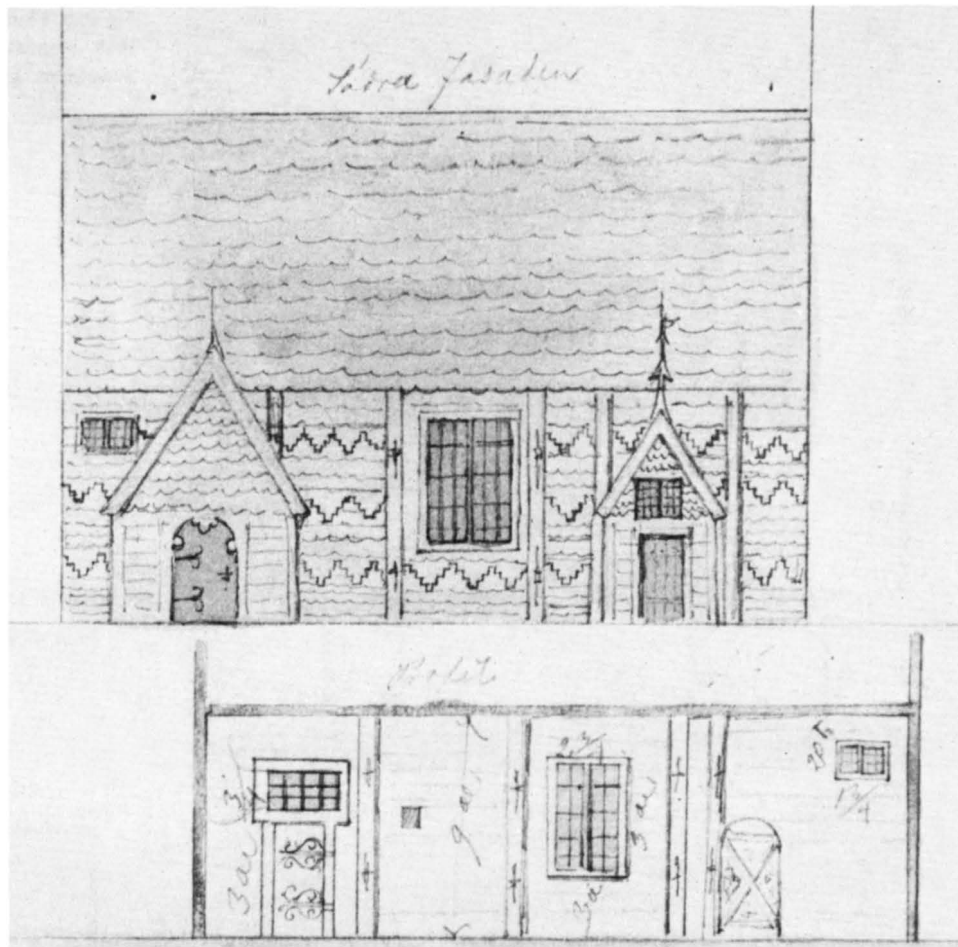

Fig 60a. Ljuders kyrka. Sydfasad och längdsektion mot söder. N Månsson Mandelgren 1848. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Ljuder Church. South front and longitudinal section facing S. 1848.

teringen 1828 anges: »Hon är byggd af träd i urminnes okänd tid, beklädd till tak och väggar med spån; har 2 ne wapenhus, äfven spånade. Vid östra ändan af norra väggen är Sakristian, byggd af sten och hwälfd.»

Den åldriga kyrkobyggnaden hann också få besök av Nils Månsson Mandelgren under hans Smålandsresa 1848. Om kyrkan antecknade Mandelgren: »af träd, 29 aln lång, 14 br, mycket gammal. – Af målningarne som på sednare tiden blifvit öfverkalkade, kan man se, att de måste vara från 1400-talet. Å en bjälke träffade jag några bokstäfver hwilka aftecknades för att visa deras karaktär.» Mandelgren gjorde även en planskiss, en längdsektion mot söder och en sydfasad (fig 60), vilka ger en god uppfattning om byggnadens utseende. Kyrkan finns också återgiven i en enkel avbildning på ett

dörröverstycke, som ursprungligen fanns i annexförsamlingen Långasjös prästgård, men som nu förvaras i den nuvarande kyrkan i Ljuder. Denna målning avbildas även av Ihrfors i *Smolandia sacra* (fig 63) samt av N I Löfgren.

Kyrkan utgjordes av en rektangulär timmerbyggnad utan utvändig kormarkering. Mandelgren anger de invändiga måtten vara $27\frac{3}{4}$ alnar \times $13\frac{1}{2}$ alnar, dvs $16,5\text{ m} \times 8\text{ m}$. De båda sydingångarna, en i koret och en i långhusets västra del, bör ha varit belägna på ursprunglig plats. För korportalen anger Mandelgren $1\frac{1}{2}$ aln som breddmått och höjden 3 alnar, dvs ca $90\text{ cm} \times 180\text{ cm}$. Den rektangulära öppningen omgavs av kraftiga karmstycken. Dörren pryddes av medeltida beslag (fig 60). Fönstren utgjordes av en stor rektangu-

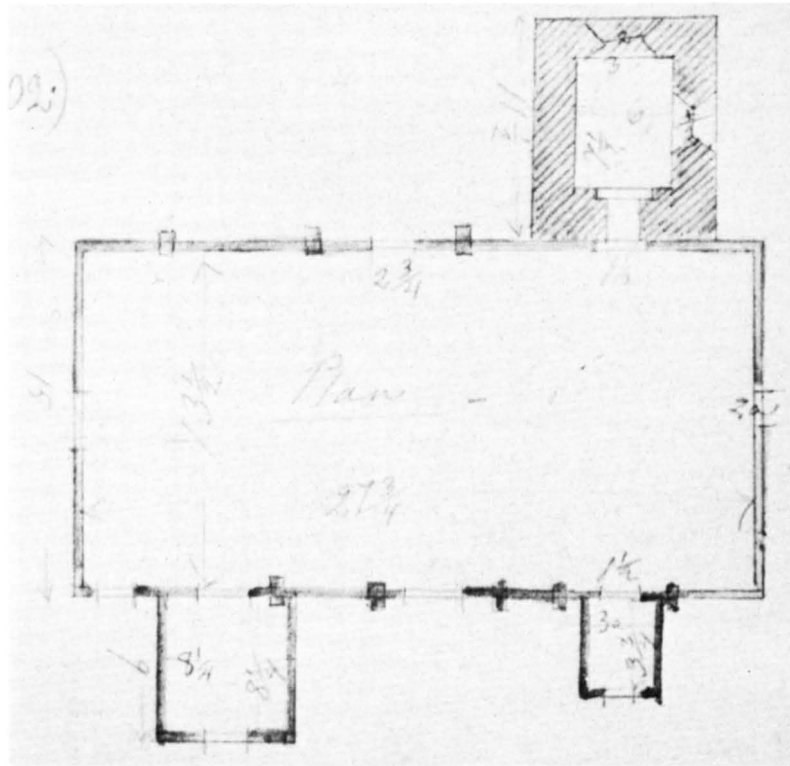

Fig 60 b. Plan. N Månsson Mandelgren 1848. Mandelgrenska samlingen. Folklivsarkivet, Lund.

Plan, 1848.

Fig 62. Kyrkans plan, 1:400.

Plan, 1:400.

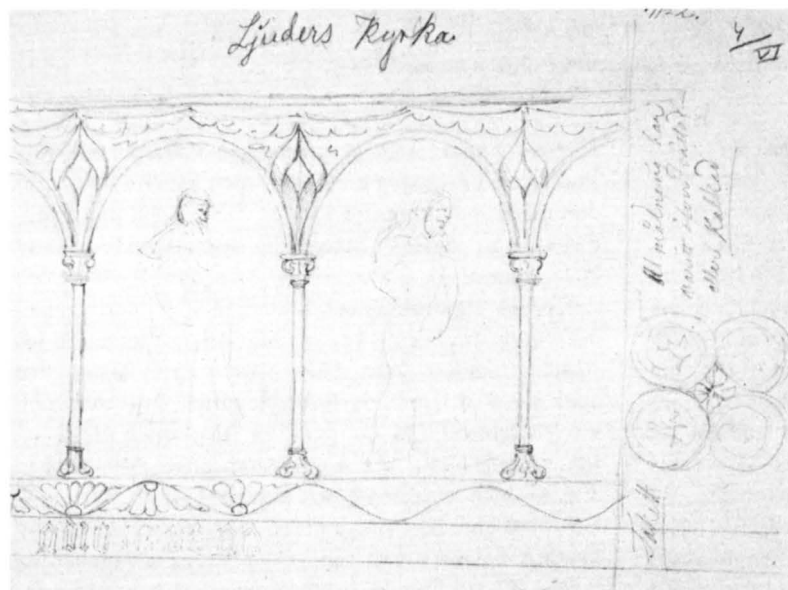
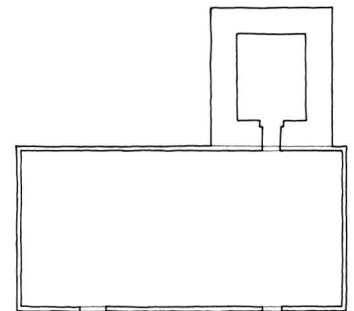

Fig 61. Detalj av kyrkans medeltida målningar på väggar och i taket. N Månssons Mandelgren 1848. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Detail of the medieval paintings on walls and ceiling, 1848.

Fig 63. Kyrkans utseende enligt ett målat dörröverstycke. Kopia av E Ihrfors i *Smolandia sacra*. ATA. Foto ATA.

Appearance of the church according to a painted lintel. Copy by E Ihrfors in Smolandia sacra.

lär fönsteröppning i vardera väggen, ett litet, rektangulärt fönster över kordörren samt två små läktarfönster i västra delen. Samtliga förefaller att vara senare upptagna eller förstörade.

Den välvda stensakristian kan ha varit samtida med kyrkan, som genom sin planform och de av Mandelgren beskrivna målningarna kan dateras till senmedeltiden. Målningarna utgjordes i taket av runda medaljonger med figurmålningar och på väggarna av friser med arkadbågar med blå stående figurer (fig 61).

Källor och litteratur

S Rogberg, a a, 1770; Inv 1828, ATA; *N M Mandelgrens* reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingsen*, Folklivsarkivet, Lund; *N I Löfgren*, Gothländska, Öländska och Småländska kyrkor. Teckningar av kyrkor, utförda i ett interfolierat exemplar av Tunelds geografi, ur vilken de sedermera uttagits. KB ms F.m. 55.; *E Ihrfors*, *Smolandia sacra*, ATA; *M Ullén*, *Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö*, i: *C Ahrens*, *Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa*, Hamburg-Altona 1981.

Tegnaby kyrka

Tegnaby omtalas 1314 (DS 1961). Församlingen utgjorde annex till Hemmesjö. Den gamla träkyrkan revs 1854 sedan församlingen införlivats med moderförsamlingen och en gemensam kyrka uppfördes i Hemmesjö. Kyrkogården, som ligger strax intill Kårestadsån i byn Tegnaby, är bevarad och kyrkans grund frilades vid en undersökning 1953. I byn finns två gravfält från yngre järnålder.

Vid inventeringen 1829 uppges endast: »Kyrkan hvars byggnadstid icke utronas kunde är uppförd af Träd och för några år sedan invändigt oljemålad.» Den var tidigare »med gammal målning försedd» (Arch Smol Wex).

Kyrkan besöktes 1848 av Nils Månsson Mandelgren, som avritade kyrkans plan och sydfasad (fig 64). Mandelgren anmärker att kyrkan är »mycket restorerad»

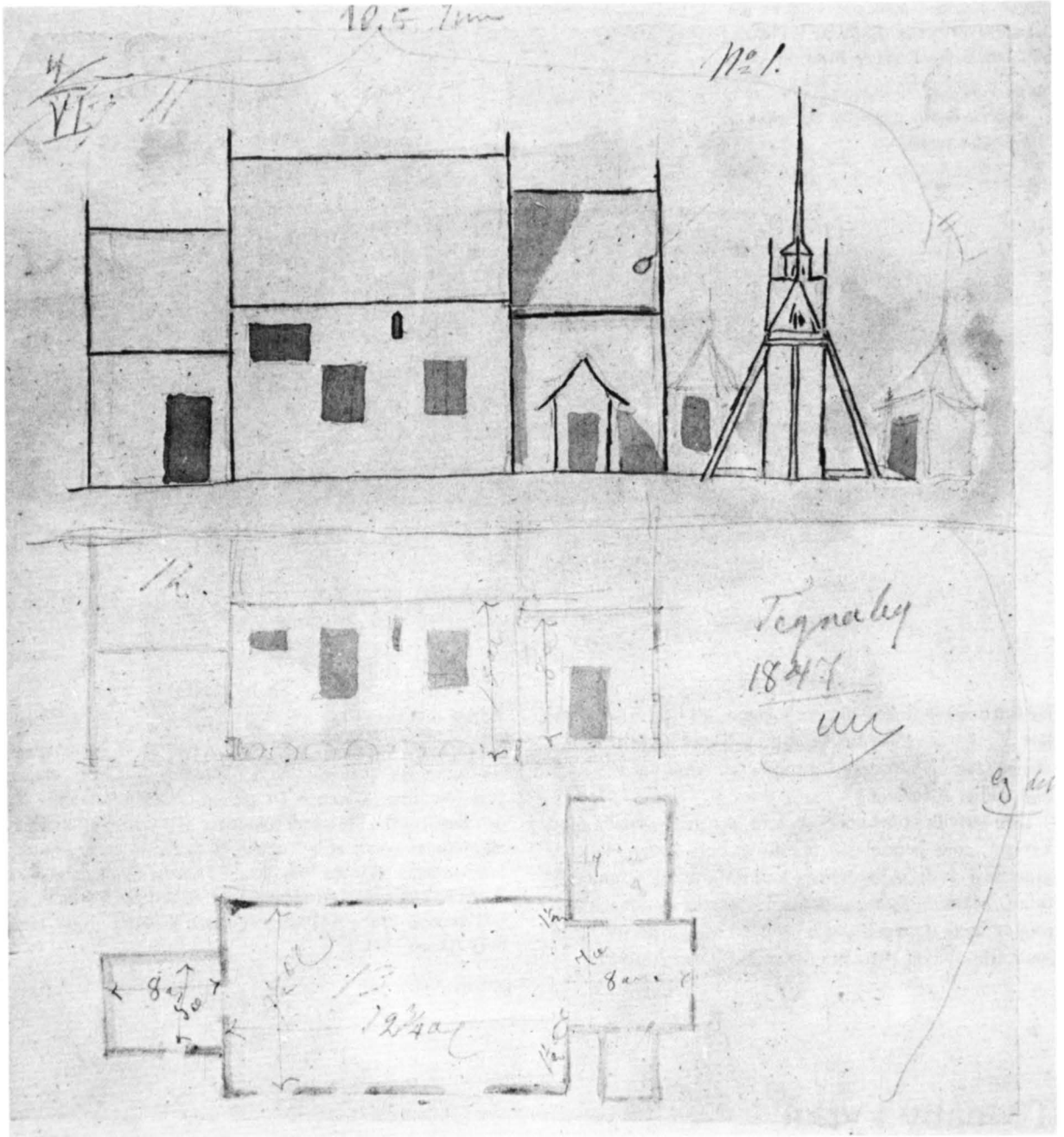

Fig 64. Tegnaby kyrka. Sydfasad samt plan. N Månsson Mandelgren 1848 (1847 senare påskrift). Mandelgrenska samlingen. Folklivsarkivet, Lund.

Tegnaby Church. South front and plan, 1848.

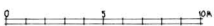
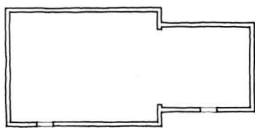

Fig 65. Ursprunglig plan, 1 : 400.

Original plan, 1 : 400.

men att den »har en hög ålder synes af de fönstren som äro placerade vid taklisten.»

Byggnaden, som var uppförd av liggande timmer och utvändigt spånklädd, bestod av ett kvadratisk kor med tillbyggd sakristia i norr, och rektangulärt långhus samt vapenhus framför ingången i väster och framför kor-ingången. Korets invändiga mått anges av Mandelgren vara omräknat i m ca 4,15 m × 4,75 m. I det sista måttet ingår då också den vidgade triumfbågens vägg. Långhusets invändiga mått anges till ca 5,6 m × 7,2 m, vilket innebar att långhuset t o m var något mindre än i Granhult (fig 6 a). Då kyrkan slutgiltigt utdömdes 1843 anges att den endast rymde 160 personer medan socknens invånare uppgick till 475 personer. För att öka utrymmet för bänkar hade huvudingången förlagts till väster. Mandelgren nämner ingenting om igensatta äldre ingångar, men huvudingången bör ursprungligen ha funnits på sedvanlig plats i söder. De ursprungliga små fönstergluggarna tycks av fasadritningen att döma ha haft samma storlek och placering i långhuset som i Granhult, Furuby och Kalvsvik (jfr dessa), dvs strax under takfoten och strax öster om väggens mittaxel.

Byggnaden bör härigenom kunna föras till samma byggnadstradition och romanska byggnadsperiod som dessa kyrkor, av vilka Granhults kyrka genom dendrokronologisk analys av timret har kunnat dateras till ca 1217. I en skrivelse från 1592 (Kammararkivet) anges kyrkan vara »mycket nedfallen», dvs i behov av reparation eller ombyggnad.

Byggnaden såldes på auktion den 28 september 1854. Virket skall ha inropats av patron Sjöbring på Torsjö Södregård i Östra Torsås och använts till inredning i den nya stenladugården.

Källor och litteratur

Rogberg, a a, 1770; Arch Smol Wex 2: 77; Inv 1829, ATA; *N M Mandelgren*. Reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folkklivsarkivet, Lund; *P G Vejde*, Tegnaby gamla kyrka. Smålandsposten 14/12 1935; *O Ekholm*, Hur Tegnaby förlorade sin kyrka. Smålandsposten 23/11 1954; *J E Anderbjörk*, Rapport med uppmätning och foto från undersökning av Tegnaby ödekyrkogård 1953, ATA; *G Friberg*, Tegnaby kyrka. Växjöbladet 25/2 1976; *M Ullén*, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, i: *C Ahrens*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg-Altona 1981.

Kinnevalds härad

Kinnevalds härad (fig 2) omfattade vid medeltidens slut 11 socknar jämte delar av ytterligare två. I kyrkligt avseende var de 13 socknarna uppdelade på sex pastorat (fig 3 nr 3, 25–36). Till Kinnevalds prosteri räknades även Härlöv och Västra Torsås i Allbo härad.

Av kyrkorna utgjordes sex stycken av träkyrkor: Almundsryds, Dänningelanda, Kalvsviks, Tofta, Tävelsås och Urshults kyrkor. Dänningelanda, Tofta och Tävelsås utgjorde annexförsamlingar till Växjö medan Almundsryd var annexförsamling till Urshult.

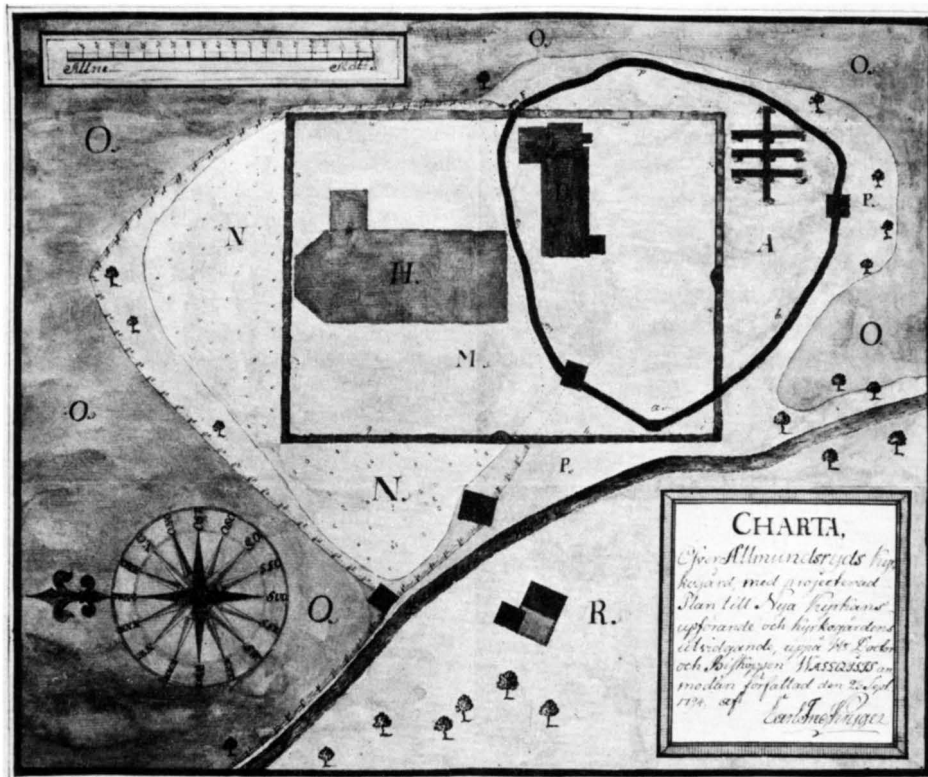

Fig 66. Karta 1794 visande Almundsryds kyrka och kyrkogård med projekterad utvidgning av kyrkogården och ny kyrka. RA.

Map from 1794 showing Almundsryd Church and churchyard with a projected extension and a new church.

Almundsryds kyrka

Almundsryds socken omtalas 1427 (B 16 f. 28, avskr). Sannolikt redan före 1300-talets mitt delades den stora Vembo socken i två socknar: Almundsryd och Urshult (jfr nedan). Almundsryd, som utgjorde den västra delen av Vembo socken, blev annex till Urshult (Vembo)

och socknen kallades under 1400- och 1500-talen även Nykyrka eller Yttra.

En ny stenkyrka uppfördes i Almundsryd 1828–31 och invigdes 1832. Den gamla träkyrkan, som varit belägen något söder om den nya, var riven. Vid inven-

teringen 1828 antecknades: »Denna kyrka är bygd i Äldre tider ganska liten, för den skull tvenne gr. tillökt, sednare gⁿ för 236 år sedan då Olavius Olavi var Pastor i Urshult Hvilken äfven underskref Upsala Mötes Beslut år 1593.» Enligt uppgifter i Archivum Smolandicum Wexionense blev kyrkan 1705–06 »på längden förökt till lika bredd.» Samtidigt uppfördes nytt vapenhus. Kyrkans mått uppges här liksom hos Rogberg (aa, 1770) vara 42 alnar lång, 15 alnar bred, 22 alnar hög, »under panelet 8 ½ alnar.» Omräknat i m mätte kyrkan ca 25 m × 9 m, vilket även stämmer med planen på kartan i fig 66.

Kyrkan består här av ett rektangulärt långhus med smalare kor, sakristia i norr samt vapenhus framför såväl huvudingången i söder som koringången (jfr Urs-hult, fig 72). Kartan ingår i en skrivelse till K Majt 9/3 1802 rörande den planerade nybyggnaden av kyrkan.

Källor och litteratur

Gahm-Persson, Arch Smol Wex 2: 51–52; *Rogberg*, aa, 1770; Karta 1794, i skrivelse till K Majt 1802, RA; Inv 1828, ATA; *E Ekblad*, Almundsryds gamla träkyrka. Almundsryds Hembygdsförenings Årsskrift 1945.

Dänningelanda kyrka

Dänningelanda kyrka omtalas 1336 (DS 3208). Socken utgjorde under 1500-talet och sannolikt även tidigare prebendesocken till präster vid domkyrkan i Växjö.

År 1880 togs en ny, gemensam kyrka för Dänningelanda och Vederslövs församlingar i bruk i Vederslöv. Den obehövlige träkyrkan i Dänningelanda såldes på auktion och revs samma år. Den gamla begravningsplatsen fick sockenborna dock behålla och denna används fortfarande.

Den rivna kyrkan var uppförd 1751 sedan den gamla träkyrkan förstörts genom vådeld 1750. Vid syn den 4 oktober 1750 uppges den brunna kyrkan ha varit 15 ¾ alnar lång, 11 ¾ alnar bred, koret 7 ½ alnar långt och 9 ½ alnar brett, sakristian 7 alnar lång och 7 alnar bred samt vapenhuset 6 ½ alnar långt och brett. Långhusets mått blir omräknat i meter ca 9,3 m × 7 m, korets ca 4,4 m × 5,6 m. Koret tycks alltså ha haft något större bredd än längd. I övrigt överensstämmer långhu-

sets och korets mått nästan helt med motsvarande mått i Granhults kyrka (fig 6a). I redogörelsen för branden 1750 till domkapitlet i Växjö anges av lektor Petrus Follin: »Denna kyrka, som i katoliska tiderna ofelbart till ett litet kapell av massivt eketimmer varit uppbyggd, har i senare tider såsom annex till Vederslöv och sockenkyrka för sju gårdar, vilka så när som ett hemman i Rinkaby dels i Dänningelanda by, dels inom ¼ mil från den nu avbrända kyrkoplatsen äro belägne, berömligen blivit vid makt hållen.» Kyrkan hade under 1700-talets första hälft på sedvanligt sätt renoverats. Bla hade fönsterna förnyats liksom inredningen. Eketimmeret var utvändigt klätt med brädpanel, taket spån-täckt.

Källor och litteratur

M Ullén, Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, SvK vol 185, Sthlm 1981.

Kalsviks kyrka

Kalsviks kyrka omtalas 1336 (DS 3208). Kyrkan, vilken revs 1855, var belägen 300 m väster om den nuvarande stenkyrkan, uppförd 1851–53. Ett minneskors restes på den gamla kyrkplatsen 1936.

I samband med inventeringen 1828 anges: »Denna Kyrka är nu mera allt för liten till församlingens nuvarande folkmängd, hvarföre det vid Biskopsvisitationen sistledet år, blef förordnat, att hon inom 10 år skall

Nybyggas af Sten.» Som vanligt uppsköts dock nybyggandet ytterligare ett antal år av ekonomiska skäl och den gamla kyrkan hann besökas såväl av Nils Månsson Mandelgren som av professorn Carl Georg Brunius från Lund. Mandelgren utförde vid sitt besök 1848 på sedvanligt sätt en planskiss med måttangivelser samt en sektion och en sydfasad av kyrkan (fig 67). Som kommentar antecknades bla: »Här synes äfven, från

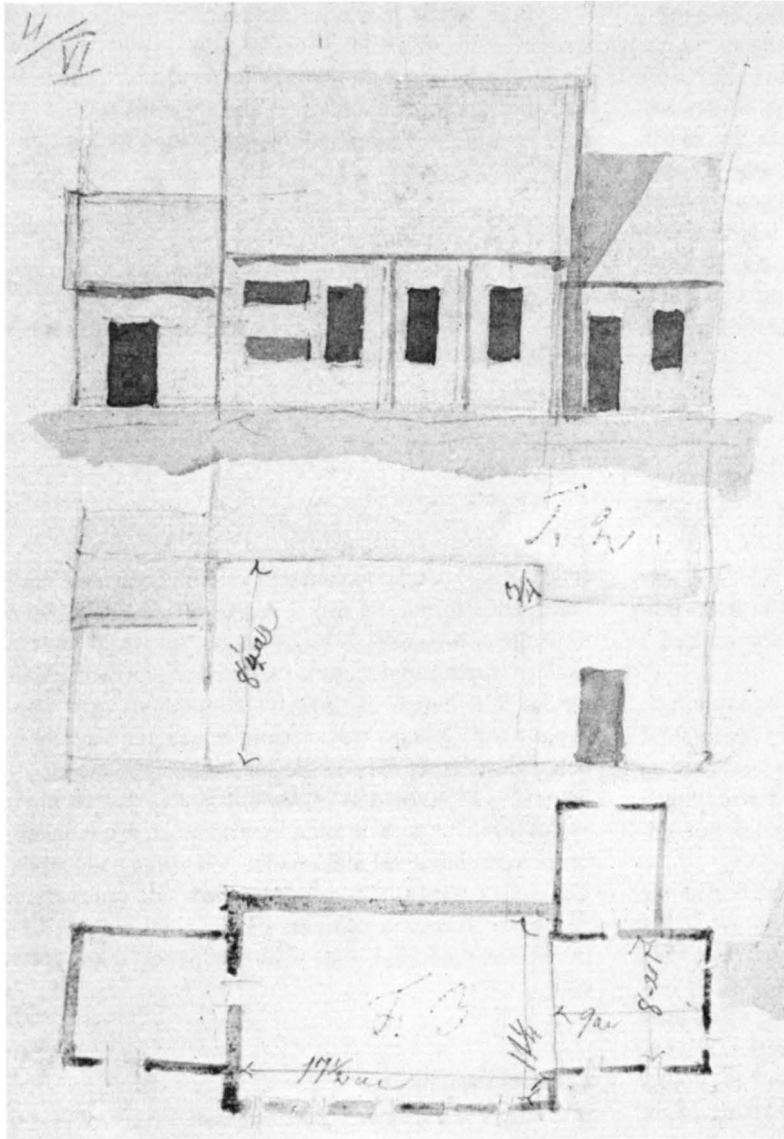
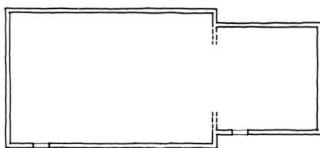

Fig 67. Kalvsviks kyrka. Sydfasad, sektion samt plan. N Månsson Mandelgren 1848. Mandelgrenska samlingen, Folk-livsarkivet, Lund.

Kalvsvik Church. South front, section and plan, 1848.

0 5 10 m

Fig 68. Plan, 1 : 400.

Plan, 1 : 400.

Catholska tiden, de små fönstren oppe under taklisten.» Den södra fasaden finns också återgiven på en handteckning i krita och akvarell 1854 (fig 69).

Brunius besökte Kalvsvik 1849 och hans beskrivning av kyrkan ingår i den 1851 publicerade skriften Konstanteckningar under en resa år 1849. Eftersom samtliga uppgifter om kyrkobyggnaden är av stort intresse citeras här nedan Brunius text in extenso:

»Kalfsviks kyrka, som ligger nära Åsnen, utgöres af aflångfyrcantigt skepp och fyrcantigt kor, bådadera med platta basiliketak. En ursprunglig ingång har funnits å skeppets södra sida, men deremot ingen motsva-

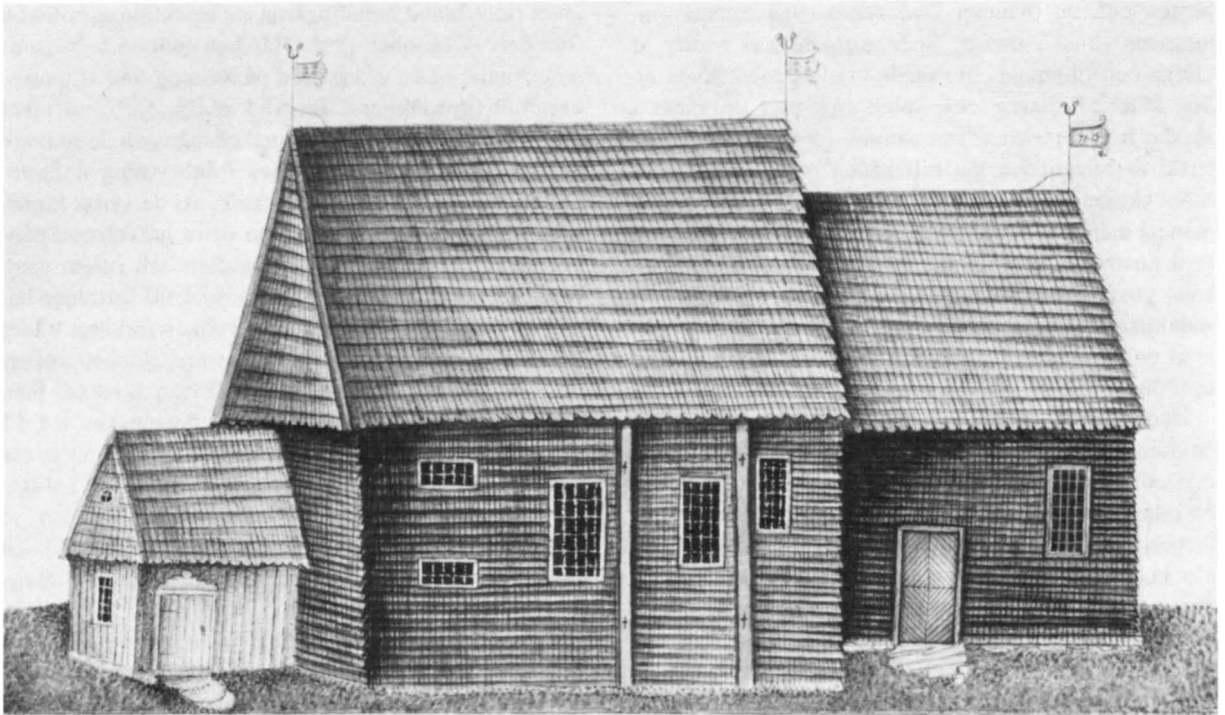

Fig 69. Kyrkans sydfasad. Akvarell och krita. Signerad C G Hjertsäll 28/9 1854. ATA.

South front of the church. Water-colour and crayon, signed C G Hjertsäll 28/9 1854.

rande å dess norra. Å korets södra sida finnas spår efter en ursprunglig ingång, som varit helt smal och rundbågig. Man inkommer nu genom en nyare dörröppning på midten af skeppets vestra gafvelvägg och en nyare sådan å korets södra sida. Skeppets inre bredd utgör $22\frac{3}{12}$ fot, längd $34\frac{2}{3}$, höjd $16\frac{1}{6}$; korets bredd $17\frac{1}{12}$, sträckningen i vester och öster $17\frac{7}{12}$, höjd nära lika med skeppets. Mot midten af skeppets södra liksom dess norra sida märkes en igensatt fönsteröppning, hvilken 6 tum bred 1 fot hög är skråsmygig och rundbetäckt. Dithörande bröstning sträcker sig $2\frac{2}{3}$ fot nära skeppets platta tak. Å altarväggen, som är raksluten, märkas två likadana fönsteröppningar, hvilka äfven äro igensatta. I sednare tider ha två större och tre mindre fönsteröppningar blifvit upptagna å skeppets södra och två mindre å dess norra sida samt en mindre å korets södra sida och en större å dess altarvägg. En triumfbåge, som förmodligen varit halfrund, är borthuggen. Skeppet och koret, hvilka betäckas med höga kroppåstak, äro uppförda af moget dock ej synnerligen groft furutimmer med knuthuggning. Väggarna äro till det yttre och inre förstärkta med följare, hvilka fasthållas af bultar med splintar.

Bultarnas hufvuden, som vetta inåt, omfattas af dels runda, dels fyrkantiga plåtar. Splintarne, hvilka sitta utåt, äro 5 tum breda och 9 långa. Väggarne äro utvändigt beklädda med ekspån och invändigt slåthuggna och målade med oljefärg. Sparrarne, som äro klena, förstärkas å midten med snedstyfvor, och betäckningen deröfver består af breda bräder, hvilka blifvit klufna och tillhuggna af aspstockar, och beklädnaden derå utgöres af ekspån.

Ett vapenhus, som legat å skeppets södra sida och sedan blifvit flyttadt till vestra gafvelväggen, består af syllade och knuthuggna ekstockar. Å korets norra sida finnes en sakristia, hvilken, knuthuggen af groft ektimmer, håller $15\frac{1}{2}$ fot i söder och norr samt $15\frac{1}{6}$ i vester och öster. Denna sakristia, som har basiliketak och är $7\frac{1}{6}$ fot hög, har en ingång från koret och en liten fönsteröppning åt norr. Två bjelkar, hvilka äro lemningar af triumfbågen, innehålla å östra sidan följande inskrift: *Denna kyrka har forna varit målåd åren 1333 – 1665 – 1747 – och sådan den nu är med sacristiga och vapenhus år 1815.*

Att kyrkan uppstått i sednare delen af trettonde seklet, är i betraktande af den lilla rundbågiga dörröpp-

ningen och de ovanligt små rundbågiga fönsteröppningarna ganska troligt. Spånbottnen, som består af klufna och tillhuggna ej sågade bräder, röjer äfven en hög ålder. Bultarne och splintarne visa en råhet i smide, hvilken vittnar om samma förhållande. Emellertid är byggnaden väl bibehållen med undantag af spånbeklädnaden, som blifvit mycket anfrätt, sedan man på många år icke vårdat sig om att enligt gammalt bruk anstrycka densamma med tjära och rödfärg. Kyrkans yttre erbjuder nu en egen anblick, emedan den rödaktiga spånbeklädnaden är till stor del öfverdragen med en fin ljusgrön mossväxt, *Evernia vulpina*, som egentligen finnes å gamla träbyggnader.

Under korets basiliketak nära södra väggen hänger en liten ringklocka på en axel, hvilken har en arm och deri ett snöre. Samma ringklocka begagnas för att vid barndop tillkännage aktens början. Detta urgamla bruk förtjenar i hög grad uppmärksammas. Sådana ringklockor finnas ännu i Tranås och Ignaberga kyrkor i Skåne. Vi kunna alltså med säkerhet bestämma, hvar-till dylika ringklockor varit i forntiden nyttjade.

I merberörda kyrkas sakristia förvaras ett tvagningskärl af messing, hvilket liknar en Etruskisk vas. Foten är afbruten och locket saknas. Pipen föreställer ett lejon, som sitter med uppsvängd svans och håller ett rör i gapet. Största diametern utgör $3\frac{7}{8}$ tum och hela höjden $8\frac{1}{2}$. Man har i foten ingjutit bly, så att den kunnat med säkerhet stå upprätt. Detta tvagningskärl är jemväl af synnerligt intresse; ty sådana begagnades under den äldsta christendomen, hvadan högst få äro i behåll.

I Småland har funnits flere dylika träkyrkor, som blifvit i sednare tider nedbrutna, hvaremot nya stenkyrkor i salongform tillkommit. Nyssbeskrifna kyrka lärer snart dela samma öde. Vi sågo nemligen grundval till en ny kyrka enligt den vanliga anordningen.»

Vid K Vitterhets Historie och Antikvitetsakademins sammanträde den 13 juni 1850 anmäldes en redogörelse för målningarna i Kalvsviks utdömda kyrka från domkyrkosysslomannen Forssander i Växjö (§149). Kyrkan var målad 1747 av Johan Christian Zschotzscher (jfr Granhult). Den 22 februari 1854 inkom önskemål från församlingen om att få riva den gamla kyrkan för att uppföra ett skolhus. Domkyrkosysslomannen Forssander, som var korresponderande ledamot av Vitterhetsakademien, uppmanades i samband med detta att inkomma med närmare upplysningar samt föranstalta om en teckning (7/3 1854 §61). Tillstånd till rivning gavs den 13 juni 1854 (§168). Ritningar skulle dock insändas till Vitterhetsakademien. Endast avbildningen i fig 69 ingår i ATA. Där-

emot finns bland handlingarna ett besiktningsprotokoll från den 19 oktober 1853. Här har under §2, Väggar, antecknats: »Den är uppförd på Kronogrund af moget, kärnfullt furutimmer å fot-träd af Ek. Det ytre taket och väggarne äro beklädda med ekspån och de sednare befunnos efter några Spånars frånbrytning å Södra Sidan, skrädta och i sådant skick, att de synas kunna trotsa ännu en tids längd. Den östra gafvelens Spånbeklädnad befinnes mycket förfallen och ruten, samt helt och hållet från takets spets ned till fotträdet betäckt med en tjock mossa, som troligen förvarat trädet för total förruttnelse. – Knutarne äro Kabelhuggne. . . . Choret var i förra tider skiljdt från Kyrkan, men Skiljöväggen är för flera år sedan borthuggen.» I §5 redogörs för fönster: »En aln eller 2 nära taket synas helt små tilltäppta gluggar; troligen voro dessa i äldsta tider de ende öppningarne för dagsljuset. 7 fenster, af hvilka ett är framför altaret (altaret aflä finnes icke) och ett ganska ringa på norra sidan äro den sednare tidens arbete.»

Tillsammans ger de tillgängliga uppgifterna en god bild även av byggnadens ursprungliga utseende och konstruktion. Mandelgren, Brunius och besiktningsprotokollets måttuppgifter divergerar med några cm i fråga om de olika måtten. Långhusets storlek tycks dock invändigt ha varit ca 6,7 m × 10,3 m medan det i princip kvadratiske koret mätte ca 4,75 m (fig 68). Måtten var alltså nära överensstämmande med de motsvarande måtten för Granhults kyrka (fig 6a). Den inre vägghöjden på ca 4,9 m var något mindre än i Granhult. Väggarna var uppförda av liggande, bilat furutimmer. Brunius anger om timret att det var »ej synnerligen groft». Sannolikt höll det samma dimensioner som i Granhult och Furuby, dvs 20 cm × 20–30 cm. Syl-larna var av ek. Knutarna anges med ett dialektalt uttryck vara »kabelhuggne», vilket sannolikt motsvarar laxknutning. De nämnda försträvningarna var av samma typ som i Granhult och bör ha tillkommit i samband med upphuggningen av fönstren. Om takstolarna anges att de klens sparrarna var förstärkta med snedsträvor, vilket tyder på att det ej var fråga om samma dubbelkryssade typ som i Granhult. Om ingångarna noterar Brunius att en ursprunglig sådan funnits i långhusets södra del, däremot inte i den norra, samt att en mycket smal och rundbågig ingång också funnits i koret. Den intressantaste uppgiften gäller dock fönstren, som var av samma typ som i Granhult, Furuby och Tegnaby. I långhuset tycks också placeringen ha varit densamma, dvs tätt under takfoten och något öster om långväggarnas mittaxel. Brunius anger dagermättet för de inåt kraftigt skränande fönsterglug-

garna till 6 tum × 1 fot, dvs 14,82 cm × 29,69 cm. Dessa skulle därmed till och med ha varit något mindre än de motsvarande öppningarna i Granhult och Furuby, som mäter ca 20 cm × 40 cm. Troligen har dock Brunius haft svårt att få korrekta mått på de svårtillgängliga öppningarna, vilka tydligen var igensatta i ytterlivet men öppna in mot kyrkorummet. Den östra korväggen var försedd med två sådana fönsteröppningar till skillnad från Granhult, där endast en sådan öppning finns.

Beträffande interiören vet vi att den ursprungliga triumfbågen på sedvanligt sätt vidgats först i sen tid samt att kyrkorummet år 1333 smyckades med målningar. Kyrkan kan genom sin typ föras till samma romanska grupp som Tegnaby, Furuby och Granhults kyrkor, av vilka den sistnämnda genom dendrokrono-

logisk analys av timret har kunnat dateras till ca 1217 (se nedan Dendrokronologiska dateringar).

I inventarieförteckningen 1828 omnämns några gamla bilder. Brunius i sin tur nämner speciellt en sanctusklocka, vilken liksom i Granhult hängde kvar i koret, samt en akvamanil. Av de medeltida inventarierna är endast sanctusklockan bevarad.

Källor och litteratur

Inv 1828, ATA; *N M Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund; *C G Brunius*, Konstanteckningar under en resa 1849, Lund 1851; KVHAA:s handlingar, 1850–54, ATA; *M Ullén*, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, i: *C Ahrens*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg-Altona 1981.

Tofta kyrka

Tofta socken omtalas 1341, då kyrkan får en mindre donation (SMR 1451). Socknen var en av de minsta i området och omfattade på 1500-talet endast 13 gårdar. Församlingen utgjorde annex till Växjö. Socknen slogs 1785 samman med Tävelsås. Den gamla kyrkan i Tofta revs och timret användes vid tillbyggnaden av Tävelsås kyrka (se nedan). Kyrkogården, som ligger mellan Tofta by och Osaby, är bevarad. Även kyrkans stengrund är bevarad men övervuxen av grästorv. På platsen har rests ett minneskors.

Hittills är mycket litet känt om den rivna träkyrkan. I Rogberg (a a 1770) uppges endast att kyrkans längd är 21 alnar, bredden 11 alnar och höjden $7\frac{1}{4}$ alnar, dvs $12,46\text{ m} \times 6,53\text{ m} \times 4,3\text{ m}$. Av grundstenarna framgår

att byggnaden utgjorts av en rektangulär salkyrka liksom grannkyrkan i Tävelsås (se nedan). En tvärgående grund tyder på att en triumfbågsvägg funnits (jfr Vireda) eller att korpartiet förstörats vid en ombyggnad (jfr Rottne). Till kyrkan hörde sakristia och vapenhus. Under sakristian fanns ett gravkor för ätten Ulfsax på Osaby.

Ett i Tävelsås kyrka uppsatt triumfkrucifix från 1200-talet skall ha tillhört Tofta kyrka.

Källor och litteratur

Arch Smol Wex 2: 41; *S Rogberg*, a a, 1770; inv 1828, ATA; *L-O Larsson*, Tofta – en socken i Varend som försvann. Smålandsposten 10/9 1977.

Tävelsås kyrka

Tävelsås kyrka omtalas 1336 (DS 3208). Socknen var under 1500-talet och sannolikt tidigare prebendesocken för präster vid Växjö domkyrka. År 1785 uppgick Tofta socken i Tävelsås. Den nuvarande kyrkan kan delvis vara senmedeltida men är tillbyggd och förändrad dels 1784 och dels på 1880-talet.

I Rogberg (a a) anges 1770 att Tävelsås träkyrka är $26\frac{1}{4}$ alnar lång, $13\frac{1}{2}$ bred samt $6\frac{3}{4}$ alnar hög, dvs ca $15,6\text{ m} \times 8\text{ m} \times 4\text{ m}$. Vidare anges, att »När för något öfwer 20 år sedan nytt gälf deruti lades befants

en del gamla Kyrkans timber af stort och wackert Aske-träd.» Detta timmer härstammade alltså från en ännu äldre träbyggnad, troligen en stavkyrka.

I samband med inventeringen 1828 anges: »Tävelsås kyrka, som år 1784 är uppbyggd af Tävelsås och Tofta Kyrkans gamla timmer, hvilka båda Kyrkor varit byggde på 1500de talet, utgör nu en gemensam Kyrka för båda dessa sammanslagna Socknar under ett gemensamt namn Tävelsås.» Måtten för långhuset uppges vara $26\frac{1}{4}$ alnar × $10\frac{3}{4}$ alnar × $6\frac{1}{2}$ alnar, för

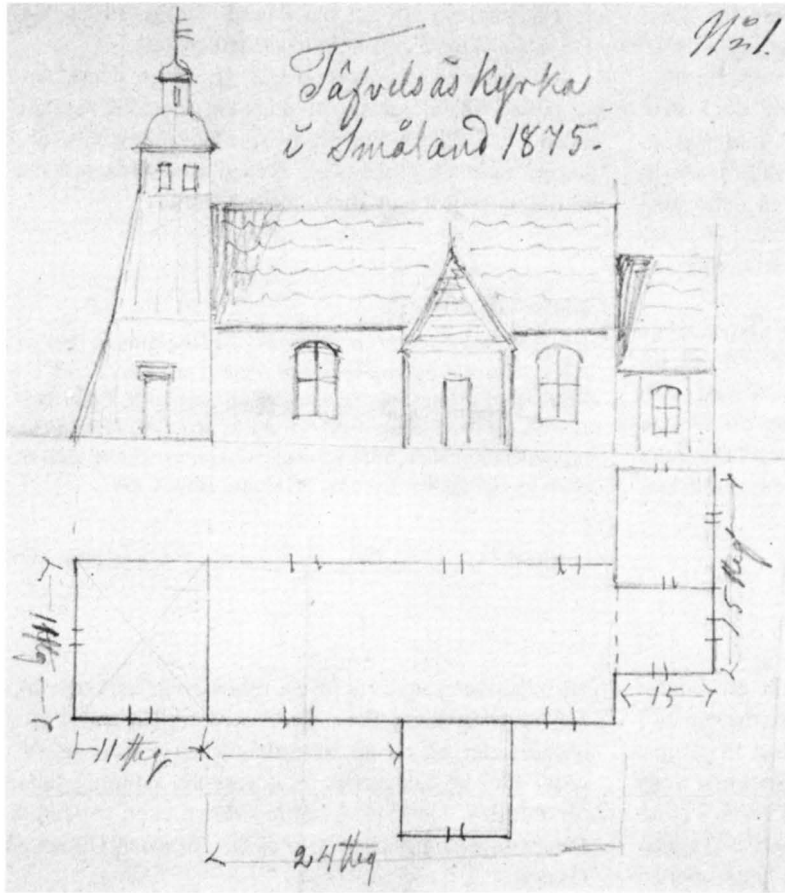

Fig 70. Tävelsås kyrka. Sydfasad och plan. N Månsson Mandelgren 1875. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Tävelsås Church. South front and plan, 1875.

Fig 71. Kyrkans utseende efter 1880-talets tillbyggnad med tvärskepp och sakristia i öster. Långhuset förlängdes då med 5 m i öster, men består i övrigt sannolikt av en från senmedeltiden kvarstående salkyrka. Foto M Ullén 1982.

Appearance of the church after addition in the 1880's of transept and vestry in the east. The nave was then extended by 5 m in the east, but, for the rest, probably consists of a hall church remaining from the Late Middle Ages.

ko­ret $7\frac{1}{2}$ alnar \times $7\frac{1}{2}$ alnar \times $5\frac{1}{2}$ alnar. Längdmått­et och höjdmåttet för långhuset ö­ve­rens­stäm­mer alltså med måttuppgif­ter­na för kyrkan före 1784 medan breddmåt­tet skiljer $2\frac{3}{4}$ alnar, vil­ket dock är en fel­mätning. Långhu­sets nuvarande breddmåt­tt ö­ve­rens­stäm­mer nämligen med Rogbergs måttuppgift. Detta in­ne­bär att långhu­sets mått före tillbyggnaden på 1880-talet var iden­ti­ska med den äldre kyrko­byggnads mått. Tydli­gen lät man 1784 den gamla kyrkan, som liksom grannkyrkan i Tofta (jfr ovan) utgjordes av en rektangulär salkyrka, stå kvar som långhus i den nya kyrkan och inskränkte nybyg­gan­det till ett separat kor samt klocktorn i väster. Till dessa nya delar använde man sig dessutom av timret från Tofta kyrka. Kyrkan avritades 1875 av Nils Månsson Mandelgren, som vid

sitt besök dock hade glömt sitt alnmått och endast kunde stega upp kyrkans plan (fig 70). Långhuset hade vid denna tid två stora fönster på sydsidan samt tre fönster på nordsidan och huvudingången var belägen ungefär mitt på sydfasaden. Byggnadens nuvarande utseende härrör från en tillbyggnad på 1880-talet, då långhusets längd ökades med 5 m i öster och ett stort tvärskepp med sakristia tillbyggdes (fig 71). Genom att byggnaden är reveterad såväl utvändigt som invändigt kan nu inga iakttagelser göras rörande den äldre delen av långhuset.

Källor och litteratur

Arch Smol Wex 2:39, 41; *S Rogberg*, a.a, 1770; Inv 1828, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund.

Urshults kyrka

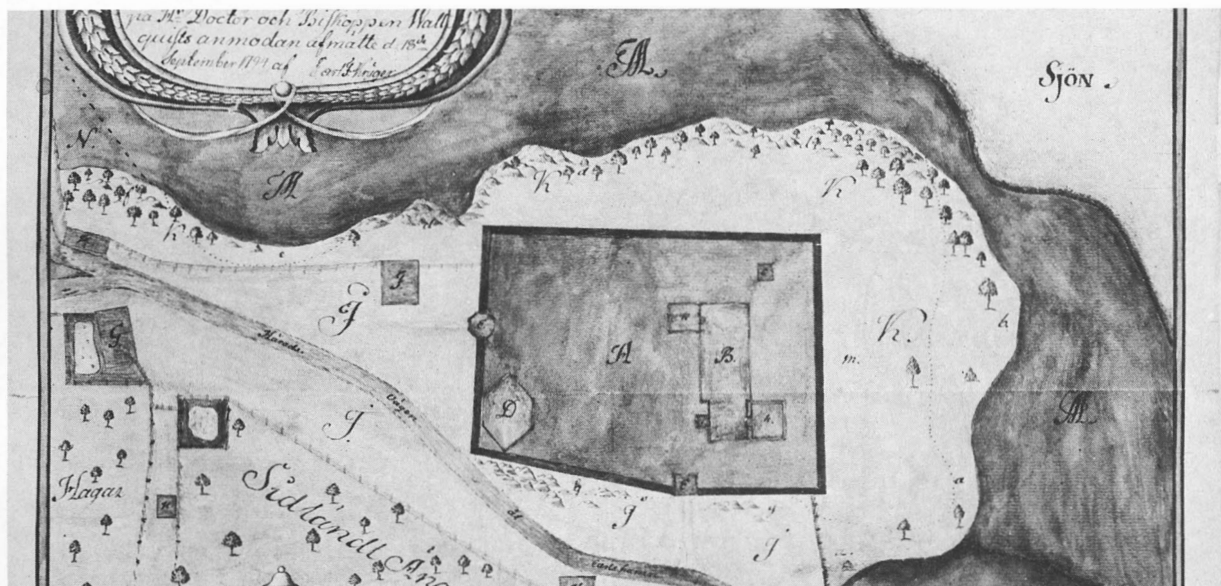
Under den tidigare delen av medeltiden bildade södra delen av Kinnevalds härad en enda stor socken med namnet Hwaem eller Hwembo, vilken i de skriftliga källorna omnämns första gången 1282 (DS 742). År 1358 finns sockennamnet Urshult belagt. Det nya namnet har möjligen samband med den sockendelning som

tycks ha genomförts vid denna tid genom att den västra delen avskildes och bildade Almundsryds socken (jfr ovan). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1807–09.

Den äldsta sockenkyrkan i Vembo skall ha varit belägen vid Bosgården på Vemboö. I Rannsakingar

Fig 72. Urshults gamla kyrkplats. Karta 1794.

Map from 1794 showing Urshult old church place.

om antikiteter 1667 uppger prosten och kyrkoherden Haquinus Platinus i Urshult följande: »Här fins och een Kyrkogårdh i Bossgårde gäre, medh Steenmur, rund omkringh, dock förfallen, der på ståår een Ek, som nu ähr ihool, uthi huilken synes huuffuudet med een wacker färga aff Jungfru Mariae beläte, der utan tuiffwel, många, aff de framlidne, ähre begraffne. Och deta uthi Vhrsshultz Socken.» Enligt en tradition, som anges av Rogberg (a a, 1770), skulle kyrkan ha brunnit två gånger, första gången »i 13 seculo» genom att halmen på golvet tog eld på julmorgonen och andra gången genom fientligt våld. En undersökning av den gamla kyrkplatsen företogs 1955, varvid dock inga säkra lämningar av kyrkan påträffades. Ett minnesmärke uppsattes 1959 och platsen inhägnades 1966 med stenmurar.

En ny sockenkyrka av trä uppfördes senast vid 1300-talets mitt i samband med sockendelningen. Kyrkplatsen förlades till Kyrkviken vid sjön Åsnens södra del. Denna kyrka revs i sin tur 1810, då den nuvarande stenkyrkan uppförts, och virket och inredningen såldes

på auktion. Träkyrkan, som var belägen strax söder om den nya kyrkan, uppges av Rogberg (a a) 1770 vara 43 alnar lång, 16 bred och 14 hög, dvs 25,5 m × 9,5 m × 8,3 m. I Gahm-Pehrssons anteckningar anges korets längd vara 13 alnar av den totala längden på 43 alnar och höjden »under panelet» 9 alnar. I en skrivelse till K Majt 1802 angående nybygget ingår en situationsplan från 1794, där den gamla kyrkans plan finns markerad (fig 72). Kyrkan består här av ett rektangulärt långhus med ett smalare, kvadratisk kor samt sakristia av sten i norr och vapenhus framför såväl huvudingången i söder som koringången (jfr Almundsryd, fig 66).

Om kyrkan anger Rogberg endast i övrigt att »Den gamla målningen föreställte S. Sigfrids resa til Sverige, Olof Skott-konungs döpelse och S. Sigfrids syster-söners mördande.»

Källor och litteratur

Arch Smol Wex 2: 51, 52; *S Rogberg*, a a, 1770; Karta 1794, i skrivelse till K Majt 1802, RA.

Fig 73. Aneboda kyrka från nordost. I bakgrunden den nya kyrkans torn. Foto 1899. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Aneboda Church from NE. In the background, the tower of the new church. 1899.

Allbo härad

Allbo härad (fig 2) omfattade vid medeltidens slut 14 socknar jämte delar av ytterligare två. Allbo prosteri omtalas 1322 (DS 2366). Av häradets socknar var vid denna tid dock Härlöv, den delade Skatelövs socken samt troligen även Torsås socken förda till Kinnevalds prosteri. Omkring 1540 redovisas sju pastorat. Av

sockenkyrkorna (fig 3, nr 1–15, nr 17) var åtta stycken träkyrkor: Aneboda, Hjortsberga, Härlöv, Kvenneberga, Mistelås, Stenbrohult, Vislanda, Västra Torsås. Dessutom har arkeologiska belägg rörande äldre träkyrkor påträffats i Aringsås (Alvesta), Blädinge, Lekaryd och Ör.

Aneboda kyrka

Aneboda socken var i äldre tider delad mellan Allbo och Norrvidinge härad. Den del av socknen, där kyrkan var belägen, tillhörde dock Allbo. Kyrkan omtalas som nyuppförd 1346 (DS 4039) och skall ha varit helgad åt S Henrik. I Aneboda fanns även från 1380-talet ett hospital, vars föreståndare var knuten till

domkapitlet i Växjö. Under 1400-talets förra hälft omtalas Aneboda även som prebendesocken under domkapitlet. Församlingen utgjorde omkring 1540 annex till Moheda.

En ny kyrka av trä togs i bruk 1899 och den gamla försälldes på auktion och revs följande år. Byggnaden

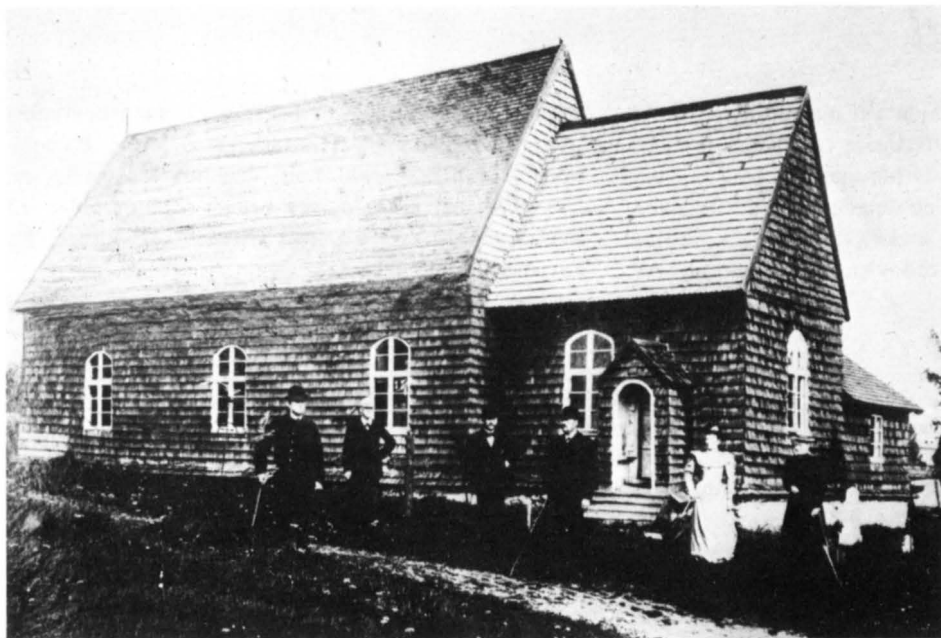

Fig 74. Kyrkan från sydost. Foto i Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

The church from SE.

inropades för 725 kr av missionspastor Rosengren i Vislanda och timret var avsett att användas till uppförandet av Vislanda missionshus.

Den gamla kyrkans utseende är känt genom fotografier (fig 73–76), däremot har ej någon uppmätning påträffats. Byggnaden, som bestod av ett rektangulärt långhus och ett lägre och smalare kor, hade en sakristia av trä i norr samt ett vapenhus i väster, där huvudingången var belägen. Kyrkan uppges av Rogberg (aa) vara 40 alnar lång, 12 alnar bred och $8\frac{1}{2}$ alnar hög, dvs $23,75\text{ m} \times 7\text{ m} \times 5\text{ m}$, samt vara »å nyo bygd och prydd 1714.» Vid inventeringen 1828 uppges kyrkan vara uppförd av »godt timmer» samt 30 alnar lång, 11 alnar och 19 tum bred och 6 alnar och 21 tum hög vartill kom »Choret, som är något lägre.» Vidare anges att »7 alnar längd i Wester till ofwannämnde bredd är tillbygd 1714, då Kyrkan och Stapeln fullständigt till tak och öfrig byggnad belades med god Spån, hvaraf minnet förvaras vid Kyrkans lilla dörr, öfwer hvilken en liten tafla med årtalet 1714 i förgyllda Ziffror är anbragt.» Enligt Rosengren (aa) skall däremot kyrkan ha varit tillbyggd i väster 1696 samt i öster 1714. Den senare tillbyggnaden skulle då avse koret, vilket

uppges mäta $6\text{ m} \times 5\text{ m} \times 4\text{ m}$. Vilka uppgifter, som är de rätta, kan ej avgöras förrän kyrkans räkenskaper har genomgåts. Det förefaller emellertid troligast att utbyggnad endast skett i västra delen av långhuset vars ursprungliga längd var ca 13,5 m.

På fotografierna är ej några ursprungliga dörr- och fönsteröppningar iakttagbara. I interiören lägger man märke till att öppningen mellan kor och långhus är rundbågig men vidgad till samma bredd som koret.

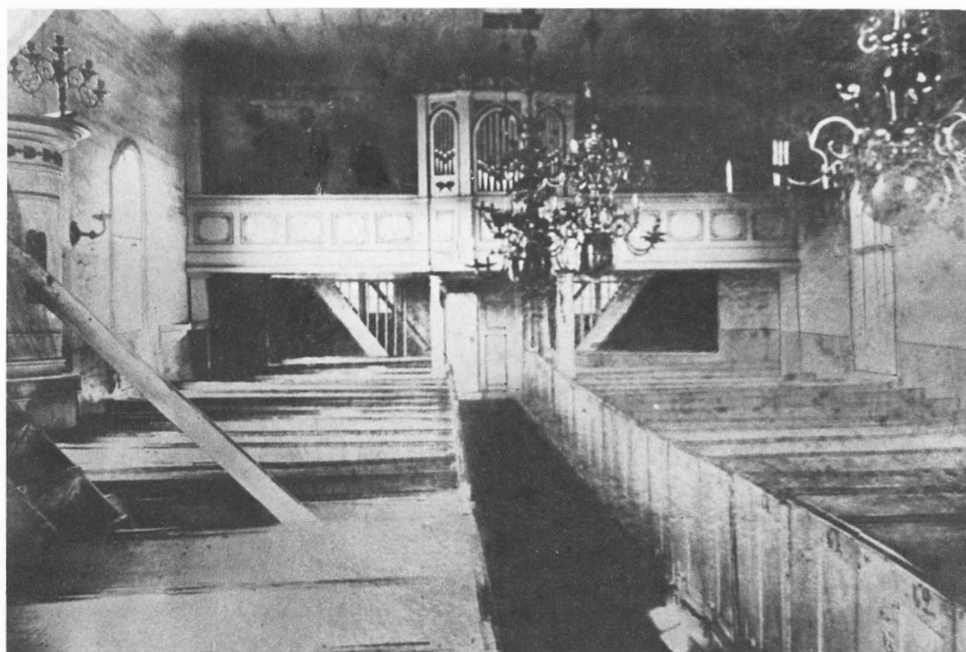
När kyrkan revs påträffades under golvet en slät dopfontscuppa av sandsten. Av medeltida inventarier återstår även två träskulpturer föreställande S Olov samt en helig biskop, troligen S Henrik, till vilken kyrkan skall ha varit helgad. Skulpturerna tycks stilmässigt tillhöra 1300-talet och därmed vara samtida med kyrkobyggnaden.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; Inv 1828, ATA; *J Rosengren*, *L Linnel* och *J Fischer*, *Ny Smålands beskrifning*, Växjö 1914; *L-O Larsson*, aa, 1980; *A Petersson*, *Aneboda socken och den gamla kyrkan*, i: *Aneboda*, utgiven av Lamnhults hembygdsförening 1963.

Fig 75-76. Interiörer mot öster och väster. Foto i Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.
Interiors looking E and W.

Aringsås kyrka

Aringsås socken omtalas först 1402 (SD 142). Området, som ligger i häradets centralbygd, var dock tidigt bebyggt och inom socknen är flera förhistoriska gravfält samt tre runstenar kända. Under senmedeltiden var Aringsås etablerat som häradets »rättan tingsplats». Församlingen var omkring 1540 annex till Lekaryd. Församlingens nuvarande namn är Alvesta.

Sockenkyrkan utgörs av en senmedeltida stenkyrka av salkyrkotyp. I samband med en restaurering 1928 påträffade arkitekten Paul Boberg sekundärt använt timmer från en äldre byggnad, varom rapporterades i skrivelse till raå den 26 september detta år. Här uppges: »Vid avschaktning av under kyrkans golv befintlig jord ha ej några spår av grundmurar från tidigare stenkyrka påträffats. Däremot har under golvet hittats bjälkar och plankor, som tyda på en tidigare kyrka av trä (stavkyrka?).» Samtidigt insändes ett fotografi »av en målad bjälke (hammarband?), som hittades i jorden under golvet» (fig 80). Ytterligare uppgifter om fyndomständigheterna saknas liksom förteckning över det påträffade trämaterialiet.

I kyrkans magasin förvaras nu fem stycken karaktäristiska stavkyrko-plankor av ek samt sex stycken bjälkar av ek och furu. Ekplankorna bär tydliga spår av sekundär användning som golvbräder (fig 77 a–b). Den plana sidan är kraftigt nött medan den rundade sidan har inhuggningar för golvbjälkar på mitten och vid ändarna. Plankornas längd varierar mellan 280 och 292 cm, bredden är 37–47 cm, tjockleken 9–15 cm. Endast en av plankorna uppvisar i ena långsidan en nåt (fig 77 b), i övrigt har kanterna blivit avbilade. Den bevarade nåten är 3 cm djup och 2,5 cm bred (fig 79 b).

Av bjälkarna utgörs tre stycken av sekundär-använt vägg-timmer (fig 78). Den ena bjälken, nu itusågad, är av ek och har dimensionerna 40 cm × 30 cm. Längs med ena långsidan löper en fals. Bjälken bör ursprungligen ha använts som syll. De båda andra är av furu och har mindre dimensioner, 19 cm × 32,5 cm respektive 18 cm × 28 cm. Den sistnämnda bjälken har på ena sidan rester av bemålning av medeltida karaktär i form av blå vågräta band i blågrönt, rött och vitt med svarta konturer. Undersidan är svagt konkav.

1928 påträffades även de i fig 80 avbildade bjälkstyckena, vilka inte kunde återfinnas i samband med undersökningen 1981. Båda bjälkarna har ursprungligen använts som vägg-timmer och är knuthuggna för laxknutning (jfr Granhult). Bjälkarnas undersida uppges av Boberg vara svagt konkav. De synliga mål-

Fig 77 a–b. Stavkyrko-plankor av ek, påträffade vid restaurering av Aringsås (Alvesta) kyrka 1928 som golvbräder. Foto Mikael Ullén 1981.

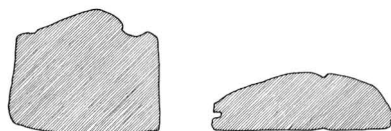
Stave church planks of oak, found at the restoration of Aringsås (Alvesta) Church 1928 as floor planks.

Fig 78. Bjälkar av ek och furu påträffade vid restaureringen 1928. Foto Mikael Ullén 1981.

Beams of oak and pine found at the 1928 restoration.

ningsfragmenten utgörs av rester av en medeltida väggutsmyckning. På den ena bjälken ses rester av en bård, som består av hjärtpalmetter med utstickande bladflikar. Nedanför bårdens vågräta band ses övre delen av en gloria. På den andra bjälken framträder likaså rester av en palmettbård, men här i form av palmetter inom cirkelbågar och med utstickande bladflikar. Ornamenten är av allmän romansk karaktär och har bla motsvarighet i de bevarade målningarna i Dädesjö från slutet av 1200-talet.

Genom dendrokronologisk analys har väggplanorna och syllan daterats till 1116 (jfr Dendrokronologiska dateringar). Även de båda bevarade furubjälkarna har kunnat ges samma datering och bör alltså ha

Fig 80. Fragment av knuthuggna väggbjälkar med medeltida målning. Foto P Boberg 1928, ATA.

Fragment of timber jointed wall beams with medieval painting.

Fig 79a-b. Snitt av syll och väggplanka, 1:20. Uppm L Lofstrand 1981.

Cross-section of sillbeam and wall plank, 1:20.

tillhört stavkyrkan. Som målningarna och utformningen av furubjälkarna visar har materialet från stavkyrkan senast under slutet av 1200-talet fått sekundär användning i en då uppförd kyrkobyggnad av laxknutat timmer.

Av medeltida inventarier återstår ett fragment av foten till en dopfont av sandsten. Funten har tillhört den i området vanliga sk fabeldjursgruppen, vilken dateras till omkring 1200.

Källor och litteratur

Rapport med foto till raå av P Boberg 26/9 1928, ATA; R Blomqvist, Aringsås kyrka. Norra Allbo Hembygdsförenings Årsbok 1930; A Liepe, Aringsås kyrka. Värebygd 1977.

Blädinge kyrka

Omkring 1290 omtalas »presbyter de Blaethinge», dvs prästen i Blädinge (RAP: odat). Församlingen utgjorde annex till Vislanda. I den nuvarande sockenkyrkan utgörs långhuset av en senmedeltida salkyrka av sten, till vilken 1782 fogats ett torn i väster samt 1834 ett separat kor i öster.

I samband med värmeledningsarbeten i kyrkan 1933 rapporterade arkitekten Paul Boberg till raå, att han i den uppbrutna mittgången iakttagit »tvärbjälkar av ek, vilka tillhörde den äldre kyrkan, och framgå bjälkarnas profiler av närslutna skiss, och voro så vitt man kunde bedöma bjälkarnas längd lika med den nuvarande kyrkans bredd.»

Av bjälkarna, vilka fungerade som golvbjälkar och har nedhuggningar för golvplankorna, visar två styc-ken enligt uppmätningsskissen en profil, som tydligt

anger att denna funktion är sekundär. Genom att for- men anpassats till den nya funktionen och en närmare beskrivning av bjälkarna saknas är dock deras ur- sprungliga utseende och användning omöjlig att avgöra med säkerhet. De två bjälkarnas rundade profiler tyder dock på att de kan ha ingått i en byggnad i stavkon- struktion. Den enas nästan trekvartsrunda profil och diameter på 26 cm, antyder närmast en ursprunglig funktion som hörnstolpe.

Av medeltida inventarier återstår en romansk dop- funt med runinskrift.

Källor och litteratur

Skrivelse med uppmätning till raå från *P Boberg* 12/9 1933, ATA; *M Bergman*, Blädinge kyrka. Värendsbygder 1948.

Hjortsberga kyrka

Hjortsberga kyrka omtalas 1287 (DS 951). Församling- en utgjorde annex till Kvenneberga. Vid inventeringen 1829 anges endast om kyrkobyggnaden, att den är ett ganska gammalt och förfallet trähus. Kyrkan revs i samband med den nuvarande stenkyrkans uppförande på samma plats 1838–39 som gemensam kyrka för Kvenneberga och Hjortsberga.

Enligt Rogberg (aa 1770) var kyrkan 34 ½ alnar lång, 12 alnar bred och 5 ½ alnar hög, dvs ca 20,5 m × 7 m × 3,3 m, samt försedd med ett kor av sten. I Archivum Smolandicum finns en uppgift från 1759 att »choret i Hjortsberga är af sten, wid hwilket Herre-

grafwen är fäst och upbygd.» Med »herregraven» avses det gravkor, som omkring 1668 uppfördes för släkten Lindegren. Det uppgivna längdmåttet bör avse byggnadens totala längd. I övrigt är mycket litet känt om byggnaden och någon avbildning har hittills ej hel- ler påträffats.

Källor och litteratur

Arch Smol Wex; *S Rogberg*, aa, 1770; Inv 1829, ATA; *R Blomqvist*, Hjortsberga och Kvenneberga kyrkor. Norra Allbo Hembygdsförenings årsbok 1936.

Härlövs kyrka

Kyrkan i Härlöv omtalas 1273 (DS 565). Den nuvaran- de kyrkan av sten är uppförd 1695. Enligt Rogberg (a a, 1770) har kyrkan »tilförne warit af träd». I Palm- sköldska samlingen finns följande anteckningar om den gamla kyrkan: »Herle Kyrkia en liten trädkyrkia dock med the äldste uti Wexiö stift. War så aldeles förrutnad och nedfallen at Församlingen med stor lifsfara kunde där inne hålla theas Gudstienst eftersom then med stodar rundt omkring war besatt. Uti socknen war ej

flere än 9 bönder och till then andra Kyrkian Yaby war en stor mil, Socknen förthenskull omöjeligit att Kyr- kian sielfwe upprätta, ther före the och hos Kongl. Maj:t år 1638 d. 29 Nowemb. giorde ansökning om någon hielp till samma deras Kyrkias upbyggning at then ej i grund ödelägges.» Kyrkan omtalas i flera sammanhang som en sk offerkyrka. I övrigt är hittills inga uppgifter kända om denna träkyrka.

Källor och litteratur

Uppsala Universitetsbibliotek, Palmsköldska samlingen, band 301, s 245; *S Rogberg*, aa, 1770; *R Blomqvist*, Härlövs och Örs kyrkor. Norra Allbo Hembygdsförenings årsbok

1932–33; *P G Vejde*, Härlövs offerkyrka. Värebygd 1937; *L-O Larsson*, Böndernas och S:ta Marias kyrka i Härlöv, i: Småländsk historia. Stormaktstiden. Sthlm 1982.

Kvenneberga kyrka

Kyrkan i Kvenneberga omtalas 1273 (DS 565). Vid inventeringen 1829 omtalas kyrkan liksom annexkyrkan i Hjortsberga vara ett ganska gammalt och förfallet trähus. Byggnaden revs 1841 efter det att en ny, gemensam kyrka för de båda församlingarna tagits i bruk i Hjortsberga. Den gamla kyrkogården i socknens södra del är bevarad och församlingen har 1981 fått tillstånd att här uppföra ett kapell.

Vid 1700-talets mitt skedde en omfattande reparation av kyrkan, som då uppges vara mycket förfallen (Arch Smol). Enligt Rogberg (aa, 1770) var kyrkan 20 alnar lång, 13 ½ alnar bred och 5 ½ alnar hög, dvs ca 11,9 m × 8 m × 3,3 m. Vid en undersökning 1980 påträffades delvis kyrkans stengrund. Stenarna hade dock vid grundens rasering blivit utspridda varför inga exakta mått kunde erhållas. Bredden tycktes överensstämma med Rogbergs uppgift medan längden däremot föreföll att vara något större, ca 14 m. Enligt en karta av P Hamnel från 1696 över Kvenneberga prästgård bestod kyrkan av långhus och smalare kor. Bilden av

kyrkan har här dock endast karaktär av karttecken. Vid undersökningen påträffades ej någon stengrund till ett separat kor. I söder iaktogs en eventuell stengrund till en längd av ca 2 m medan däremot inga stenar framkom i norr. Kyrkan tycks alltså ha utgjorts av en rektangulär salkyrka. Enligt Wieselgren (aa, 1846) fanns det »En mur wid Ö. gäflen sades ha varit början till en stenkyrka, men hwars byggnad öfvergifwits.» Sannolikt hade man tänkt sig att förse kyrkan med ett stenkör liksom i Hjortsberga (jfr ovan).

Ett senromanskt triumfkrucifix, nu i Hjortsberga kyrka, kan ursprungligen ha tillhört Kvenneberga kyrka.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; Inv 1829, ATA; *P Wieselgren*, aa, 1846; *R Blomqvist*, Hjortsberga och Kvenneberga kyrkor. Norra Allbo Hembygdsförenings årsbok 1936; Preliminär rapport över undersökning av Kvenneberga kyrkplats av *E Åhman* 28/7 1980, Smål Mus.

Lekaryds kyrka

Kyrkoherden i Lekaryd omtalas 1422 (RAP:28/10). Den nuvarande kyrkan utgörs av en salkyrka av sten, sannolikt från senare delen av medeltiden. I samband med en undersökning under kyrkans golv 1961 iaktogs utmed grundens södra sida ett brandlager, som kan härröra från en äldre träkyrka. I koret påträffades i närheten av ingången till sakristian medeltida mynt

från 1200-talets mitt. I övrigt är de äldsta myntfynden i kyrkan från 1300-talets mitt.

Källor och litteratur

Rapport över undersökning i Lekaryds kyrka 1961 av *C G Forsberg*, ATA.

Mistelås kyrka

Mistelås socken omtalas 1419 (SD 2608). Församlingen utgjorde annex till Slätthög. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1719.

Den äldre kyrkan av trä hade nedbrunnit 1719. Om denna uppges i en skrivelse till Växjö domkapitel från kyrkoherden år 1718, att Mistelås kyrka »tillförna varit

ett kapell, av en fru uppbyggt uti en annan socken och efter hennes död medelst församlingens allerunderdånigste ansökning av Kongl. Höga Överheten blevet skänkt till denna lilla församling, som då bestod av 8 men nu av 24 hela gårdar. Och denna lilla träkyrka, som över 212 år sedan blev ifrån sitt förra till detta senare stället flytt, är nu alldeles förfallen . . ., så att när stormväder är, brakar och knakar det i kyrkan, att de töras ej vara i henne, utan predikas i ett hus på dess stom när intill kyrkan.»

Den nya kyrkan restes på samma plats som den brunna kyrkobyggnaden. I samband med schaktning vid restaureringen av kyrkan 1937 påträffades bl a medeltida mynt, de äldsta från Erik Plogpenningens regering 1241–1250 och Erik Glippingens regering 1259–1286.

Källor och litteratur

P G Vejde, När Mistelås gamla kyrka brann. Norra Allbo Hembygdsförenings årsbok 1935; Rapport 1937, ATA.

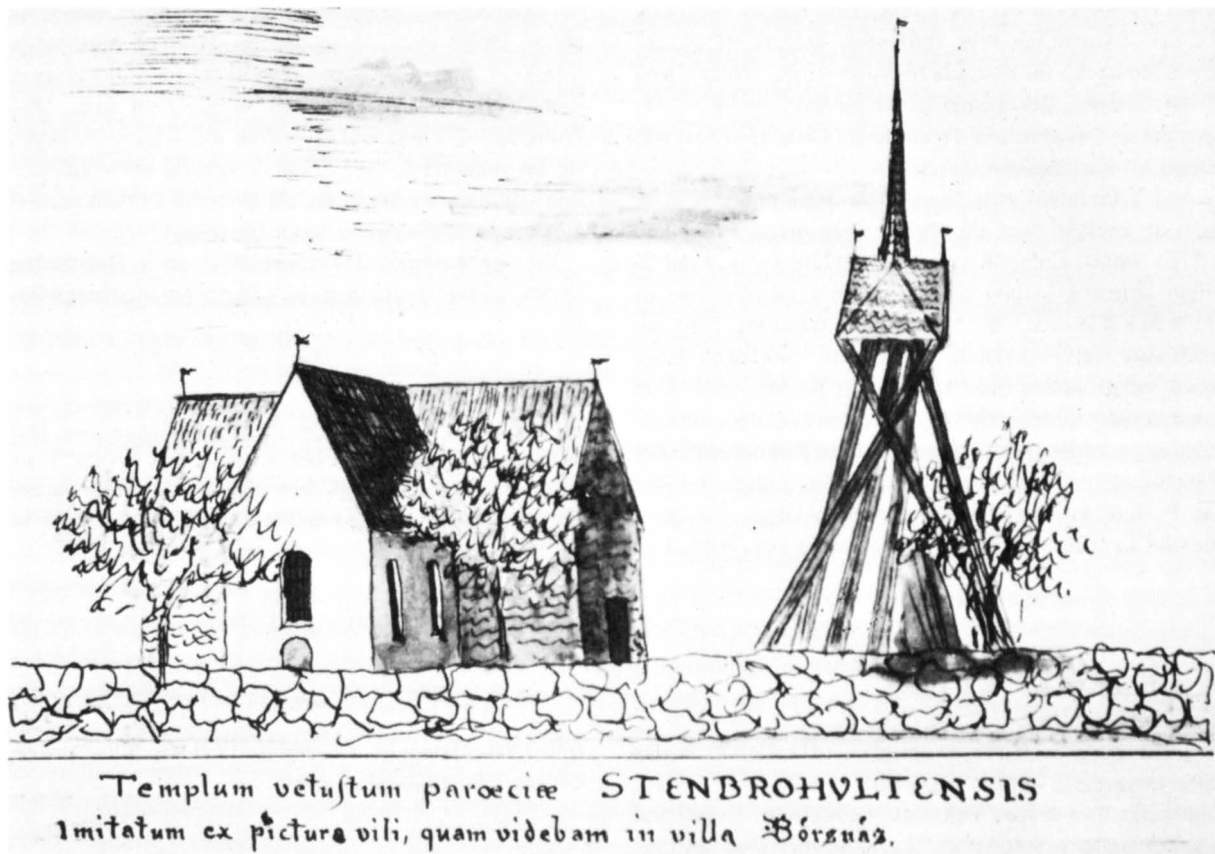

Fig 81. Stenbrohults kyrka enligt en gammal teckning. Kopia av E Ihrfors i *Smolandia sacra*, ATA.

Stenbrohult Church after an old drawing. Copy by E Ihrfors in Smolandia sacra.

Stenbrohults kyrka

Stenbrohults kyrka omtalas 1337 (DS 3310). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1828–30 strax söder om platsen för den äldre kyrkan, vilken revs. Vid inventeringen 1829 uppges endast att en ny kyrka är under

byggnad. Enligt Rogberg (a a 1770) var kyrkan uppförd till hälften av sten och till hälften av trä samt 22 alnar lång och 15 alnar bred, dvs ca 13 m × 8,9 m. Vid en undersökning 1976 påträffades av den gamla kyrkans

Fig 82. »Linné vid Stenbrohult», i Kalender för barn 1830. I bakgrunden ses Carl von Linnés barndomshem, den gamla prästgården, samt kyrkan.

“Linné at Stenbrohult”, 1830. In the background, Carl von Linné’s childhood home, the old vicarage and the church.

grund endast en trappsten samt en stenpackning. Övriga delar av det aktuella området utgörs numera av gravplatser.

Av kyrkobyggnaden finns två avbildningar. Båda är emellertid mycket förenklade och sinsemellan olika. Ihrfors teckning i fig 81, vilken går tillbaka på en i Börnsnäs påträffad teckning, visar en rektangulär träbyggnad, försedd med ett stort tvärskepp av sten på den norra sidan. På litografien i fig 82 från 1830 består däremot kyrkan av ett långhus av trä med vapenhus på den södra sidan samt i öster en stor tillbyggnad av sten

med samma höjd som långhuset. Denna kombination verkar mest trolig. Enligt Virdestam (a a) skulle kyrkan vara försedd med såväl kor som sakristia av sten.

Källor och litteratur

S Rogberg, a a, 1770; Inv 1829, ATA; Kalender för barn, 1830; *E Ihrfors*, Smolandia sacra, ATA; *G Virdestam*, På helig mark. En skildring av Stenbrohults gamla och nya kyrka, i: Stenbrohult i forntid och nutid, II, Växjö 1923; Rapport över undersökning av grundlämningar av *A Liepe*, 28/10 1976, ATA.

Vislanda kyrka

Vislanda socken omtalas 1474 (HH 31 s 153, avskr). Den nuvarande stenkyrkan uppfördes 1793–94 i Viselås, Lindås.

Den gamla träkyrkan, som revs 1794, var belägen i socknens nordöstligaste del vid gården Vislanda. Kyr-

kogården är bevarad och 1954 företogs en undersökning av platsen för att klarlägga den gamla kyrkans läge och planform. Strax intill kyrkogården ligger den gamla prästgården. Nordost om kyrkplatsen finns ett gravfält av sen järnålderstyp.

Enligt Rogberg (a a, 1770), var kyrkan »ganska gammal och bygd i Catholska tiden.» Kyrkans mått anges vara 35 × 13 alnar, dvs 20,7 m × 7,7 m. I Archivum Smolandicum anges höjden vara 18 alnar. Vidare uppges här »är tillökt främre delen 14 alnar af Pastore Haraldo Wiesel.» Med Haraldo Wiesel avses Haraldus Simonis Almosius, prästsläkten Wiesels stamfar, vilken var kyrkoherde i Vislanda 1617–1662. Kyrkan försågs med ny sakristia under sonens, Elias Wiesels, tid som präst i Vislanda 1682–1731.

Vid undersökningen 1954 påträffades löst liggande stenar, som ingått i träkyrkans stengrund. Kyrkans längd uppskattades till ca 20 m och bredden till ca 7,5 m, vilket stämmer väl med de arkivaliska måttuppgifterna. Byggnaden var ej försedd med separat kor. I

sydväst fanns rester av grunden till ett vapenhus, som mätt ca 3,5 m × 4 m. Sakristian i nordost hade en motsvarande storlek om ca 3,5 m × 4,5 m.

Ombyggnaden under 1600-talet innebar tydligen att det ursprungliga koret revs och ersattes av en tillbyggnad om 8,3 m och med samma bredd som långhuset. De ursprungliga måtten för långhuset kan beräknas till ca 11,7 m × 7,7 m, vilket är normal storlek för ett långhus med smalare kor.

Inga medeltida inventarier återstår.

Källor och litteratur

S Rogberg, a a, 1770; Arch Smol Wex 12: 684, 686; Rapport till raä om undersökning av gamla kyrkplatsen i Vislanda av J E Anderbjörk 4/11 1954, ATA.

Västra Torsås kyrka

Torsås omtalas 1290 (DS 1020). Socknen omfattade fram till 1500-talets slut även nuvarande Härlunda socken. Den nuvarande kyrkan av sten uppfördes 1873. Kyrkan har två kända föregångare av trä.

Den 27 september 1727 beslutade församlingen »at kyrkian, som ej kan repareras, må tagas neder och större å nyo byggas.» En ny kyrka av trä i sk korsform med åttkantigt mittparti uppfördes på samma plats 1730. Förmodligen återanvändes därvid materialet från

den äldre träkyrkan, som sannolikt var av medeltida ursprung. Till kyrkan hörde en sakristia av sten. I övrigt saknas uppgifter om den äldre byggnaden.

Den nya träkyrkan såldes på auktion och revs i sin tur 1874. Den gamla kyrkogården i Torsås by är bevarad och på samma plats uppfördes 1936 ett kapell.

Källor och litteratur

B Andersson, Västra Torsås kyrka 1873–1973, Växjö 1973.

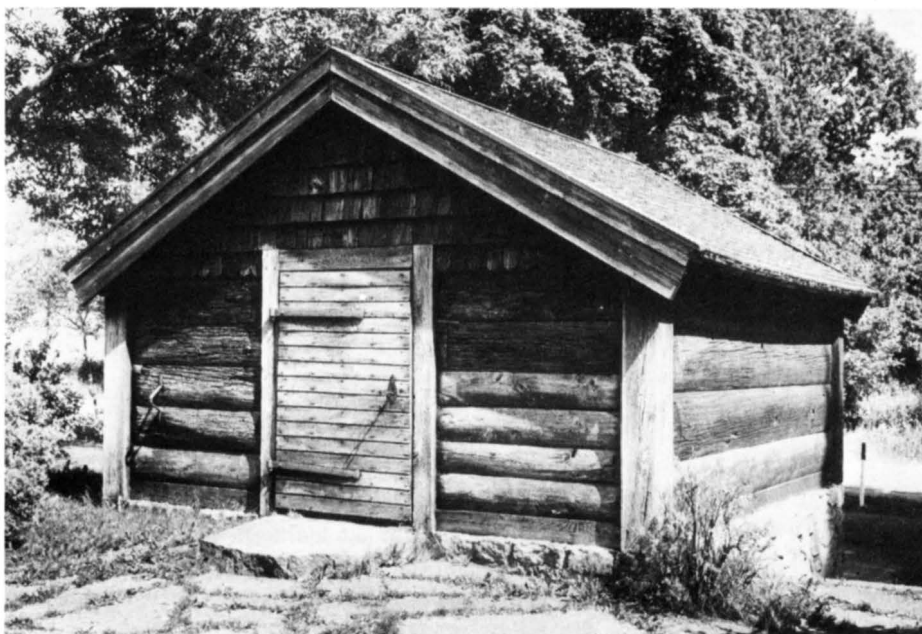

Fig 84. Detalj av väggplankorna. Foto M Ullén 1982.

Detail of the wall planks.

Örs kyrka

Örs kyrka omtalas 1273 (DS 565). Den nuvarande kyrkobyggnaden av sten tycks ursprungligen ha bestått av en salkyrkobyggnad av senmedeltida typ till vilken senare fogats separat kor samt torn. Stenkyrkan tycks ha föregåtts av en stavkyrka.

Vid kyrkogårdens östra mur finns en kyrkbod av trä, vilken 1940 reparerades samtidigt som en bårkällare anordnades under byggnaden. Boden är uppförd i skiftesverk och har ryggåstak (fig 83). Väggtimret utgörs huvudsakligen av återanvänt virke i form av kraftiga ekplankor. Plankornas insida är planbilad medan

den andra breddsidan är rundad på samma sätt som är utmärkande för stavkyrkornas väggplankor (fig 84). I plankorna finns borrarade dymlinghål och delvis kvarsitande dymlingar utan funktion i den nuvarande byggnaden. Plankorna har en största längd av 440 cm medan bredden uppgår till 40–45 cm.

Källor och litteratur

R Blomqvist, Örs kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1932–33; Förslag till restaurering av befintlig kyrkbod av *P Boberg* 1940, ATA.

Fig 83. Kyrkbod, numera bårkällare, vid Örs kyrka. Restaurerad 1940. Byggnaden tycks delvis vara uppförd av väggplankor från en stavkyrka. Foto M Ullén 1982.

Church storehouse, now mortuary at Örs Church. Restored 1940. The building seems partly to have been erected with wall planks from a stave church.

Norrvidinge härad

Norrvidinge härad (fig 2) omfattade 1545 åtta socknar samt huvuddelen av ytterligare en socken. Norrvidinge prosteri omtalas 1322 (DS 2366), då kyrkoherden i Asa var häradsprost. Av de åtta sockenkyrkorna (fig 3 nr

16, 18–24) omtalas kyrkorna i Södra och Norra Rottne samt i Tolg som träkyrkor. Även i Asa och i Ormesberga tycks de nuvarande stenkyrkorna ha föregåtts av träkyrkor.

Asa kyrka

Asa omtalas 1322 (DS 2366). Den nuvarande stenkyrkan byggdes 1670 och tillbyggdes 1806–1807. Stenkyr-

kan uppfördes efter det att den äldre kyrkan hade nedbrunnit. Denna var troligen av trä.

Ormesberga kyrka

Ormesberga omtalas 1407 (SD 903). Enligt häradskartan över Norrvidinge från 1658 var kyrkan då av trä. Kartan är upprättad av H Ruuth, vilken själv var bosatt i socknen. Kyrkan ersattes troligen kort tid därefter av den nuvarande stenkyrkan, vilken tillbyggdes med torn 1843.

Källor och litteratur

L-O Larsson, Kartläggningen av Kronobergs län. Skrifter utgivna av Historiska föreningen i Kronobergs län 2. Växjö 1980.

Rottne kyrkor

Rottne omtalas 1340 (SD 3512). En delning av socknen i Södra Rottne och Norra Rottne sker senare under århundradet. Södra Rottne socken omtalas 1403 (SD 336). Båda församlingarna var annex till Gårdsby, vilket tillsammans med Södra och Norra Rottne var prebende åt präster vid domkapitlet i Växjö. År 1779 sammanslogs återigen de båda församlingarna. En ny, gemensam kyrka uppfördes 1781 i Södra Rottne. I samband med detta revs de båda träkyrkorna. Församlingen och socknen fick 1825 namnet Söraby.

Den nya stenkyrkan uppfördes strax nordost om den gamla kyrkan i Södra Rottne. På en lantmäterikarta från 1746 återges den gamla kyrkan som en enkel salkyrka (fig 85). Det breddmått, som uppges för kyrkobyggnaden i *Archivum Smolandicum*, tyder på att planformen stämmer med denna bild. Kyrkan uppges vara $31\frac{1}{2}$ alnar \times 16 alnar samt 6 alnar hög, dvs 18,7 m \times 9,5 m \times 3,6 m. År 1759 uppges kyrkan vara »så bristfällig, att hon icke utan ganska stor kostnad repareras kan och ovisst ändå, om hon skall kunna längre

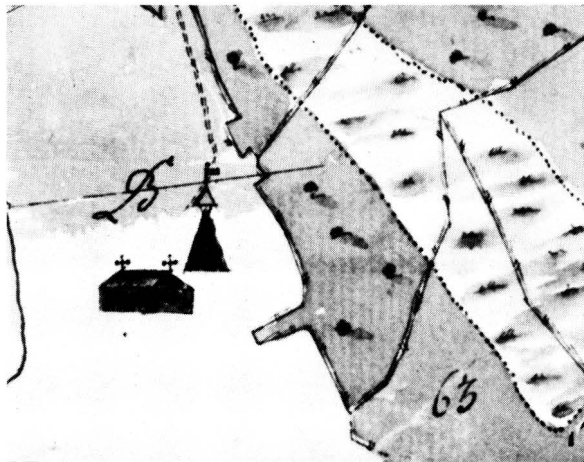

Fig 85. Södra Rottne (Söraby) kyrkplats enligt karta 1746. LMV.

South Rottne (Söraby) church place according to a map of 1746.

Fig 86. Den gamla kyrkplatsen i Norra Rottne (Norraby). Foto Mikael Ullén 1981.

The old church place at North Rottne (Norraby).

blifva bestående.» Kyrkans utformning kan tyda på att den uppförts under senare delen av medeltiden. Troligen har detta skett i samband med socknens delning.

Den gamla kyrkplatsen i Norra Rottne eller Norraby är bevarad och den rivna träkyrkans grundstenar framträder delvis genom grästorven (fig 86). Utanför kyrkogårdens västra mur låg prästgården. Ett flertal husgrunder och en brunn kan fortfarande urskiljas.

I Archivum Smolandicum uppges kyrkan mäta $26\frac{1}{4}$ alnar \times $12\frac{1}{2}$ alnar samt vara 6 alnar hög, dvs $15,6\text{ m} \times 7,4\text{ m} \times 3,6\text{ m}$. Enligt de skönjbara grundstenarna har det rektangulära kyrkorummets yttermått varit ca $16,3\text{ m} \times 7,6\text{ m}$. Byggnaden var försedd med vapenhus framför ingången i söder samt hade likaså i söder ett litet vapenhus eller vindfång framför koringången. Sakristian var belägen i norr (fig 87).

Kyrkan hade utvidgats och reparerats 1736. Det uppges i arkivalierna att byggnaden då utökades 10–11 alnar i öster sedan man tagit bort det gamla koret,

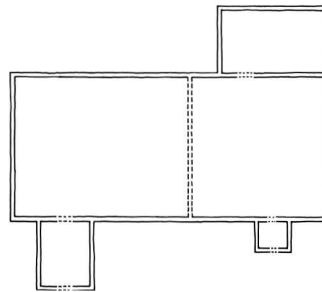

Fig 87. Kyrkans plan enligt skönjbara grundstenar, 1:400. Uppm A Liepe och M Ullén 1981.

The plan of the church according to visible foundation stones, 1:400.

vilket fick ny användning som sakristia. Kyrkan bestod alltså ursprungligen av ett rektangulärt långhus med ett smalare och lägre kor, vilket också antyds av kyrkorummets ringa breddmått. Ca 7 m från grund-

stenarna i öster framträder en parallell stenrad, som tydligen utgjort grunden till långhusets ursprungliga triumfbågsvägg. Måtten för det ursprungliga långhuset kan därmed beräknas till ca 9,3 m × 7,6 m. Sakristians mått är däremot svåra att ange exakt genom att grundens utsträckning mot väster visade sig vara svår att avgöra utan avtorvning av området. De skönjbara stenarna längst mot väster, ca 5,75 m från östgrunden, kan ha tillhört den äldre sakristians grund. Den östra grundens längd kan dock uppskattas till ca 3,5 m. Förmodligen har det ursprungliga koret på sedvanligt sätt varit kvadratisk eller i det närmaste kvadratisk och mätt ca 5 m.

Tolgs kyrka

Tolg omtalas 1282 (DS 742). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1878–79.

I Archivum Smolandicum uppges: »Tolgs kyrkia har varit hälften av sten och hälften träd, som blifwit anseiligen förbättrad, träkyrkian och träsacristian borttagna, och stenkyrkia med stensacristia i stället satt åhr 1754, 1755, 1756 och 1767 nytt wapenhus af sten.» Av Rogberg (aa 1770) uppges likaså om kyrkan att den »tilförene varit bygd til hälften af både sten och

Kyrkan i Norra Rottne var före utbyggnaden betydligt mindre än kyrkan i Södra Rottne och var till sin typ äldre. Vid socknens delning lät man tydligen den befintliga kyrkan förbli orörd. Den i den nuvarande kyrkan i Söraby förvarade dopfunten, som är en sk fabeldjursfunt från ca 1200, bör ursprungligen ha anskaffats till den odelade socknens kyrka. Av medeltida inventarier återstår även en funtkittel samt en kyrkklocka.

Källor och litteratur

Arch Smol Wex 2: 58; *C A Sellgren*, Söraby kyrka och de tidigare bykyrkorna i Norra och Södra Rottne, Växjö 1980.

träd,» men är nu ombyggd av sten. Uppgifterna tyder på att kyrkan ursprungligen varit helt av trä, men senare försetts med kor av sten (jfr Stenbrohult, Hjortsberga) för att slutligen 1754–56 även få långhus och sakristia ersatta av stenbyggnader. Kyrkan revs då den nya uppförts. Den gamla kyrkogården är bevarad.

Källor och litteratur

Arch Smol Wex 2: 61; *S Rogberg*, aa, 1770.

FINNVEDEN

Sunnerbo härad

Sunnerbo härad omfattade 24 socknar. Arkivaliska eller arkeologiska belägg för äldre kyrkor av trä är kända från nio av socknarna: Agunnaryd, Hallaryd, Ham-

neda, Lidhult, Nöttja, Pjätteryd, Tutaryd och Vitaryd. I Lidhult och Tutaryd ersattes de medeltida träkyrkorna av nya träkyrkor.

Agunnaryds kyrka

Agunnaryd är känt från 1330, då Erland, kanik i Linköping och kyrkoherde i Agunnaryd, testementerade sin gård Ekenäs med åker och äng, skog, mark och fiskevatten till prästsäte i socknen på villkor att prästen en gång årligen i evärdertid höll en mässa för hans själ.

Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1873 och ersatte då en stenkyrka av medeltida ursprung. I ett visitationsprotokoll från 1830 har nedtecknats: »Kyrkans ålder är obekant, dock finner man af äldre vid kyrkan förvarade handlingar att den var bygd före 1330, den har sedermera blifvit tillbygd utan att man vet åren när detta skett. I församlingen talas dock om Gamla och Nya Agunnaryds kyrka, och skulle den

förra hafva legat på Bråna Södregårds egor». I Archivum Smolandicum finns en anteckning från 1760-talet, som omnämner »rudera, som ännu i dag finnas till stenfot för en byggnad», där en jungfru Agunna på Brånanäs, som skall ha byggt äldsta kyrkan i Agunnaryd, haft sin bostad. Rogberg (aa 1770) omtalar också att »ännu synas förfallna murar och källrar såsom lemningar efter någon byggnad på detta ställe.»

Brånanäset, en i Agunnarydssjön utskjutande udde, undersöktes 1926 av P G Vejde. Näset hade före sjösänkningen vid 1800-talets mitt utgjort en ö. Vejde påträffade här grundmurarna efter en större stenbyggnad, 16 m × 12 m, och anger vidare om platsen: »Detta 'hus', huru starkt och imponerande det än synes, är dock ej den intressantaste fornlämningen här ute. Sex meter öster om borgen ligga tydliga tomtningar efter en kyrka, sannolikt Agunnaryds äldsta kristna helgedom. Denna har varit av trä, byggd på stensockel, haft rektangulärt långhus (12 × 7 m) samt kor (6 × 5½ m) med rak avslutning i öster men troligen saknat sakristia. Fem meter söder om kyrkan synas svaga spår av grundmurar, som kunna ha varit underlaget till en klockstapel. Ingen ringmur eller vall kunde upptäckas kring borgen eller kyrkan» (fig 88).

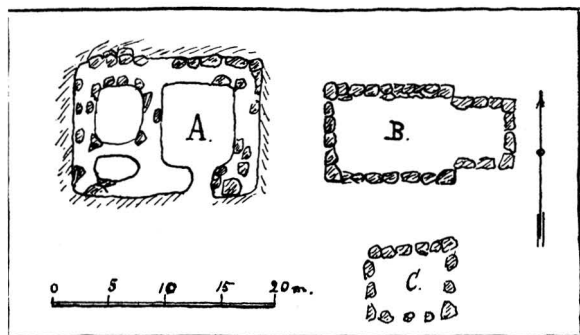
Kyrkans storlek har motsvarat en ordinär sockenkyrka. Såväl långhusets som korets storlek har varit något större än i Granhult (jfr fig 6 a).

Källor och litteratur

Arch Smol Wex; S Rogberg, aa, 1770; P G Vejde, Agundaborg. En småländsk medeltidsborg och en till denna knuten kyrka. HCÅ 1926; B Bexell, Tre kyrkor i Agunnaryd. Växjö 1974.

Fig 88. "Agundaborg" med bevarad grund till ett stenhus samt grundstenar till en kyrkobyggnad i trä. Efter P G Vejde, aa, 1926.

»Agundaborg» with preserved foundation of a stone house and foundation stones of a wooden church building.

Hallaryds kyrka

Hallaryd omtalas 1406. Den nuvarande stenkyrkan uppfördes 1862–63 strax intill den gamla kyrkogården och den där belägna träkyrkan revs. Träkyrkan skall ha varit uppförd på 1570-talet efter det att en äldre träkyrka bränts av danskarna 1567. Vid ansökan om rivningstillstånd uppgavs den dock vara uppförd 1662 (KVHAA, dagbok 21/10 1882). I Rannsakingar om antikviteter 1667 omtalas, att: »Finnes ett gammalt Capell hafwa stått wed gamla Hallary, strax hoos Nuvarande Kiörkan, doch är icke mehr ther aff att syna, än syllarne, som och nästan förrotnade äro. Hwar hoos

är en Kiälla, som i förra tijdher hafr brukas wedhskepelse hoos.»

Platsen skall ha varit den sk Kapellshålan på Hallaryd Södregårds ägor ca 1 km från den nuvarande kyrkan. Källan, kallad Kapellskillan, utdikades i början av 1900-talet.

Källor och litteratur

R Lindstam, a a, 1935; *S-B Vide*, Hallaryds socken och kyrka i äldsta tid. HCÅ 1954.

Hamneda kyrka

Hamneda omtalas 1373. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1889 som ersättare för en stenkyrka av medeltida ursprung. Denna är nu endast bevarad som ruin. 1936 utgrävdes och konserverades den östra delen av ruinen varvid påträffades förkolnat virke och eldsvär-

tade stenar, som kan tyda på att en äldre träkyrka på platsen brunnit.

Källor och litteratur

G Byhmer, Hamneda gamla kyrka, HCÅ 1937.

Lidhults kyrka

Lidhult omtalas 1405. Den nuvarande stenkyrkan, uppförd 1877–79, har haft två träkyrkor som föregångare. Den närmast föregående var uppförd 1721 samt såldes på auktion och revs 1879. Timret återanvändes vid uppförandet av ett bostadshus. Detta inköptes 1946 av Sankt Olofs kapellstiftelse i Tylösand i avsikt att låta den gamla träkyrkan återuppstå i Tylösand, vilket också skedde. För rekonstruktionen svarade landsantikvarien Erik Salvén.

Om den äldsta kända träkyrkan är uppgifterna mycket sparsamma. I ett visitationsprotokoll från 1711 är

endast antecknat: »Såsom Lidhults kyrka är en liten gammal trädkyrka och helt bristfällig, så att hon nödvändigt måste å nyo uppbyggas, skall församlingen hava i beredskap spån, bräder och spik, så att, när Gud giver fred, samma kyrkobygge kan företagas.»

Gamla kyrkogården är bevarad.

Av medeltida inventarier återstår ett krucifix, en S Olovsbild samt en sanctusklocka.

Källor och litteratur

R Lindstam, a a, 1935.

Nöttja kyrka

Nöttja omtalas 1402. Den nuvarande stenkyrkan är medeltida och har fragmentariskt bevarade målningar från 1300-talets början. I samband med restaurering av kyrkobyggnaden 1950–51 påträffades sekundärt använda stavkyrkoplankor i kyrkans äldsta golvläggning.

Vid undersökningen, som utfördes av landsantikvarie Jan Erik Anderbjörk med bistånd av ingenjör Iwar Andersson, räa, framkom under två spontade trägolv ytterligare ett trägolv, vilket bestod av ett 40-tal stavkyrkoplankor av ek (fig 89a). Plankorna låg

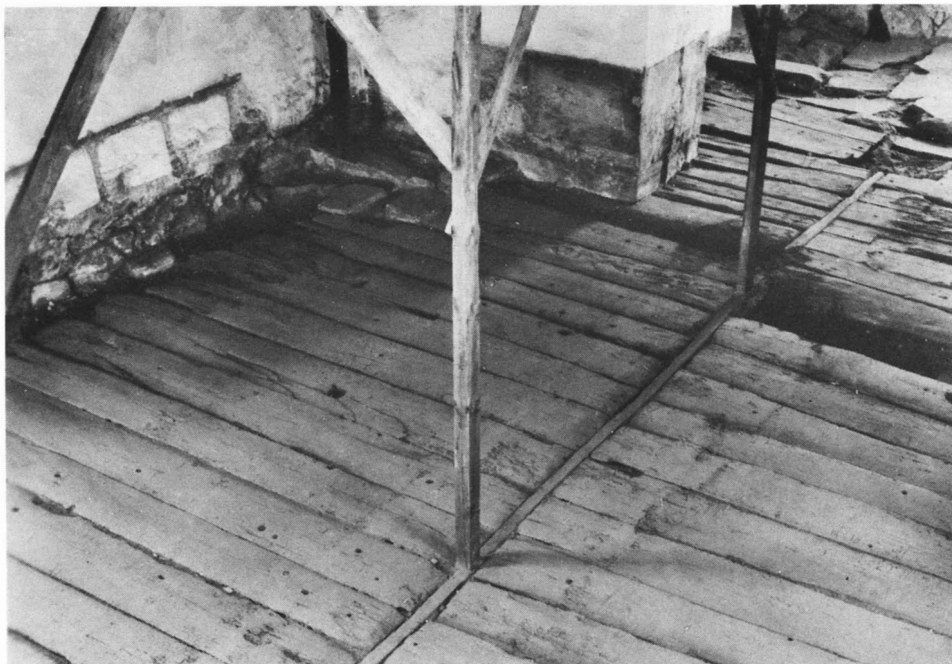

Fig 89 a. Nöttja kyrka. Ursprunglig golvläggning påträffad i samband med kyrkans restaurering 1950. Golvplankorna och upplagen utgjordes huvudsakligen av sekundärt använda plankor och bjälkar från en stavkyrka. Foto J E Anderbjörk 1950. Smål Mus.

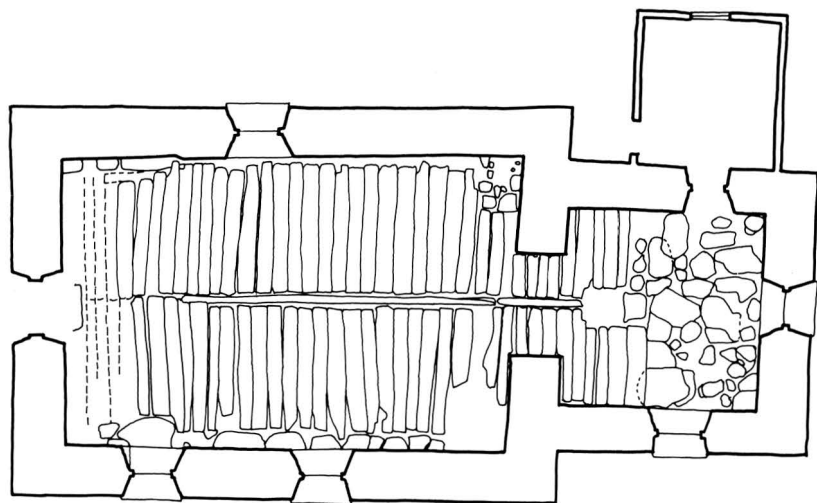
Nöttja Church. Original flooring found at the 1950 restoration. The floor planks and beams mainly consisted of secondarily used planks and beams from a stave church.

Fig 89 b. Detalj av golvläggningen. Planka nr 2 från triumfbågsväggen räknat utgörs av en ornerad portalplanka. Foto J E Anderbjörk 1950. Smål Mus.

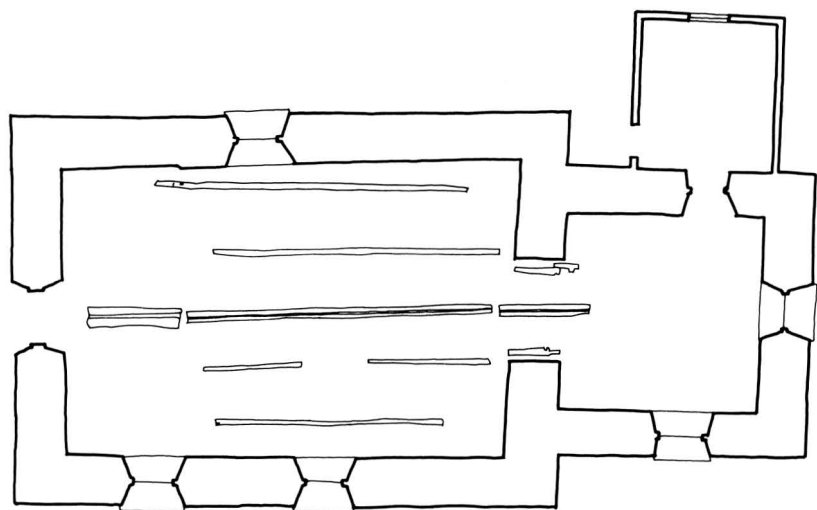
Detail of flooring. Plank no 2 from the triumphal arch wall is a decorated portal plank.

vinkelrätt mot kyrkans längdaxel och hela golvytan var jämnt sliten. Längst i väster utgjordes golvet av nyare furuplankor. Flertalet av ekplankorna har en längd av 3,4–3,5 m. Bredden varierar mellan 30–40 cm, tjockleken mellan 12–15 cm. Plankorna låg med den plana sidan uppåt och den rundade sidan nedåt, varför denna i en del fall är rötskadad. I plankornas båda kanter finns nåt, vilken ursprungligen varit ca 5 cm djup. Kanterna är dock ofta rötade eller har avjämnats med yxa då golvet inlades. På den rundade sidan har plankorna på mitten och i ändarna plana nedhuggningar för inpassning i golvbjälkarna, i ena änden 10–12 cm långa, i den andra 40–50 cm långa. Den kortare nedhuggningen var inpassad i en mittbjälke av ek med T-formad genomskärning. Denna ekbjälke var mycket välbevarad och sannolikt ej sekundäranvänd. Ett par av plankorna saknar den mindre nedhuggningen och den ursprungliga, snedfasade tappan för inpassning i byggnadens hammarband är bevarad (fig

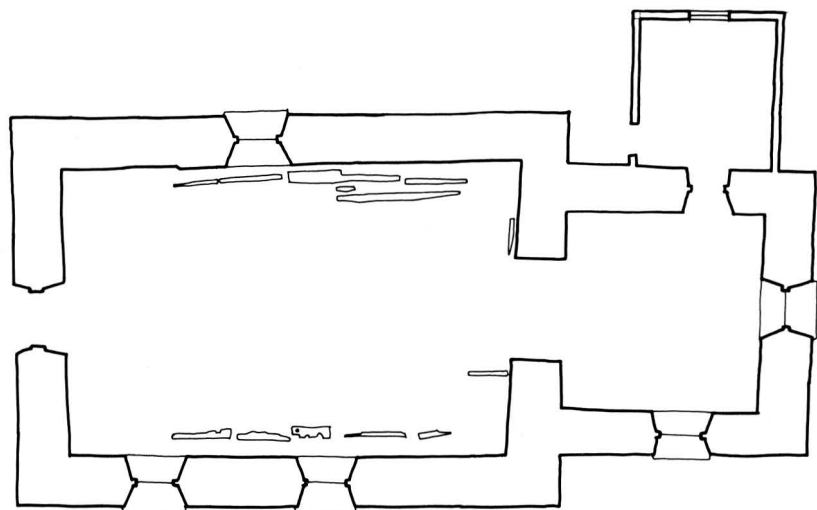

a

b

c

Fig 90 a–c. Uppmätningar, 1 : 200. Jfr fig 89 a–b. J E Anderbjörk och I Andersson 1950. Smål Mus.

Scale-drawings, 1 : 200. Cf fig 89 a–b.

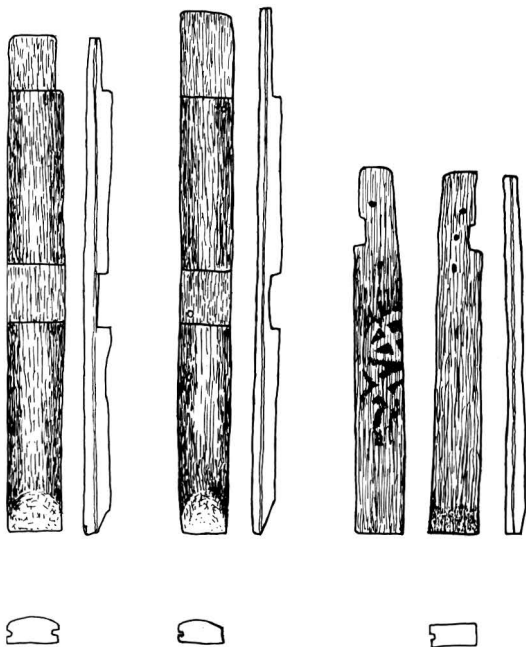

Fig 90d. Uppmätning av två av väggplankorna samt den ornerade portalplankan, 1:50. J E Anderbjörk 1950. Smål Mus. Ritade av G Wirén 1982.

Scale-drawing of two of the wall planks and the decorated portal plank, 1:50.

90d). Samtliga plankor tycks ha haft dubbla nåtar och varit sammanfogade med lös fjäder (jfr ovan Sjösås).

I den nordöstra delen av långhuset låg en ornerad plank (fig 89, 90d), vilken tillhört en portalomfattning. Den dekorerade sidan låg uppåt och var kraftigt slitent. Plankan är 240 cm lång och försedd med nåt i den högra sidan. Vänstra sidan har avbilats kraftigt upptill, i den högra har endast en smärre tilljämning skett av nåten. Plankans största bredd är nu 35 cm, tjockleken 11 cm, nåtens bredd 3,5 cm. I plankans övre del ses en 15 cm bred urbilning och två dymlingshål med kvarsitande dymlingar, vilka bör ha använts för sammanfogningen med portalens överliggare. Ornamentiken består av en skuren slinga i upphöjd relief. Ytan är så pass slitent att detaljerna ej kan urskiljas (fig 91 a–b).

Upplagen för golvplankorna utgjordes förutom av mittbjälken av ytterligare fyra virken (fig 90b). Dessa bestod av rektangulärt bilade ekstockar med dimensionerna 23–25 cm×14 cm och med en rad spikar på ena högkanten. Som utjämning låg ett antal virken av olika utformning (fig 90c). Under upplagen fanns oregelbundna stensättningar.

Bland det sekundäranvända virket ingick tre stolp-

Fig 91 a–b. Detaljer av den ornerade portalplankan. Foto M Ullén 1982.

Details of the decorated portal plank.

fragment, delar av en profilerad bjälke samt en plank med två rundbågiga urtagningar, den ena med bevarad bottenremsa. Den ca 1 m långa plankan, som ej kunde återfinnas vid inventeringen av materialet 1981, kan ha varit ett portalöverstycke (fig 90b). Stolparna är åttkantiga med fyra bredare och fyra smalare sidor. Diametern är 14 cm, sidornas bredd 7,5 cm respektive 5 cm. På den bäst bevarade stolpdelen, som är 136 cm lång, återstår i ena änden ett kapital eller en bas med cylindrisk form, höjd 29 cm, diameter 18 cm. Strax intill ses på skaftet ett tapphål, 6 cm×4 cm, djup 7 cm (fig 93). På skaftet återstår rester av bemålning i form av ett spiralband i klarrött med svarta konturer. Det går nu inte att avgöra om de tre stolpfragmenten tillhört samma stolpe eller utgör delar av olika stolpar.

Bjälkfragmentet i fig 92 a–b utgör ett parti av en ornerad nockås. Upptill ses på vardera sidan en fals för yttertakets panel. Undersidan är utformad till ett bågsnitt med mittremsa. Bågsnittets längd kan beräknas till ca 50 cm, vilket motsvarat avståndet mellan takstolarna. Flera bjälkfragment med delar av bågsnitt påträffades.

Det vid undersökningen tillvaratagna trä materialet från stavkyrkobyggnaden har konserverats vid raå samt överförts till Smålands Museum i Växjö (inv nr 46348). En dendrokronologisk analys av ektimret ut-

Fig 93. Uppmätning av stolpfragment, 1 : 20. M Ullén 1982. Ritad av G Wirén.

Scale-drawing of post fragment, 1 : 20.

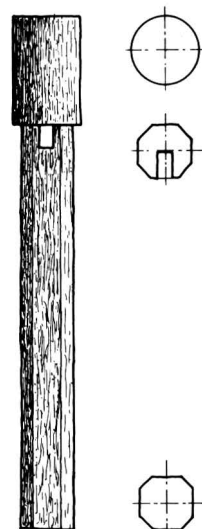

Fig 92 a–b. Fragment av ornerad nockås. Foto M Ullén 1982.
Fragment of decorated ridge board.

fördes 1981, varvid en tidsbestämning kunde göras till år 1146 (jfr Dendrokronologiska dateringar).

Stavkyrkan bör ha varit i bruk fram till den nuvarande stenkyrkans uppförande, vilket enligt kyrkorummets fragmentariska medeltidsmålningar har skett senast i början av 1300-talet. Stolphål eller rester av en äldre stengrund iaktogs ej vid undersökningen, varför stavkyrkan tycks ha varit uppförd på annan plats än den följande stenkyrkan. Detta antyds även av myntfynden vid undersökningen. Det äldsta myntet utgörs

av ett danskt borgarkrigsmynt från Erik Menveds regering 1286–1319. Övriga medeltida mynt härrör från 1300-talets mitt eller senare hälft samt från 1400-talet.

Källor och litteratur

Rapport med uppmätningar och foton av *J E Anderbjörk* 1951, Smål Mus; *S Ljunggren*, Medeltida kyrkobyggnade i Sunnerbo härad Småland. Uppsats i konsvetenskap (C 1), Stockholms universitet 1978. Stencil; Preliminär bestämning av myntfynd i Nöttja kyrka av *M Golabiewski* 1982, KMK.

Pjätteryds kyrka

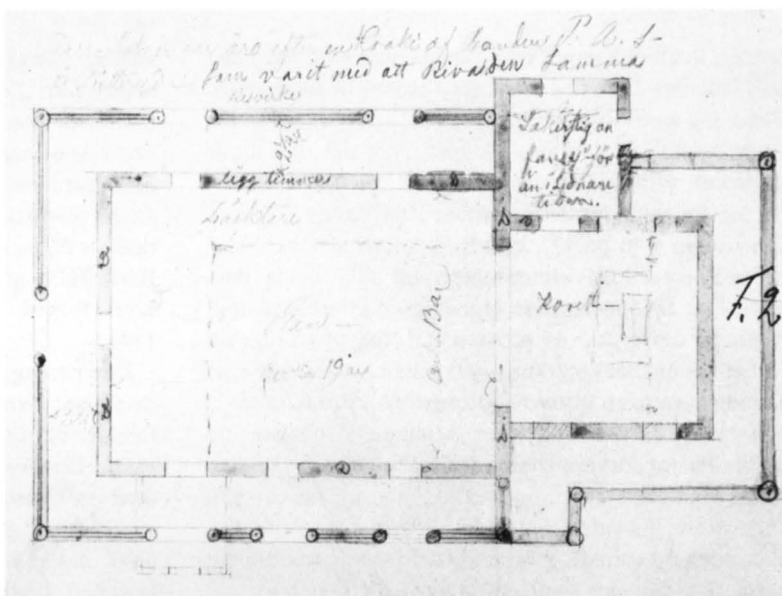
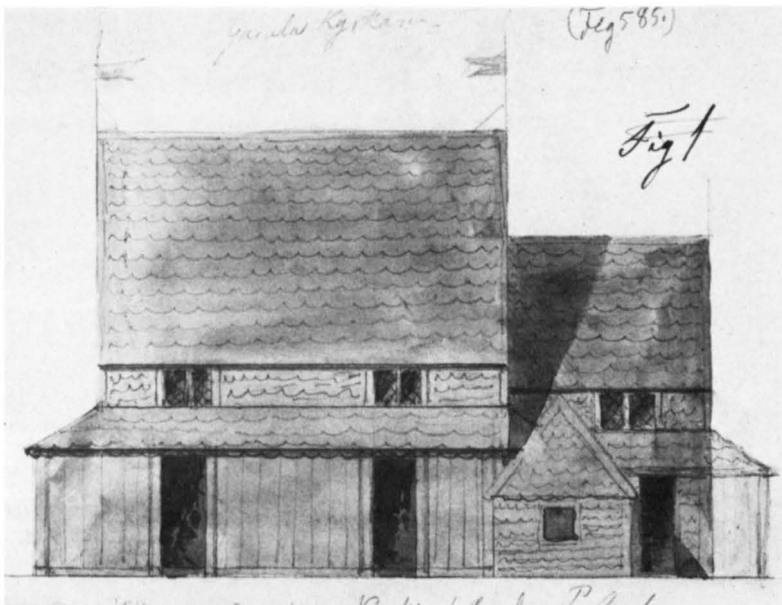
Pjätteryd omtalas 1344, då Peder Dudde i samband med biskop Petrus visitation överlämnade gården Stockhylte med svin, getter och lösören till Pjätteryds prästebord (DS 3791). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1833–34 och togs i bruk adventssöndagen 1834. Den gamla kyrkan, som var belägen väster om den nya kyrkan, hade då sålts på auktion och revs sannolikt i december 1834. Kyrkan hade utdömts redan 1816, men på grund av motstånd från församlingen och dess kyrkoherde P Bråkenhjelm, hade den fått stå i befintligt skick tills biskopen Esaias Tegnér själv in-

grep på allvar 1830. Striden mellan Bråkenhjelm och Tegnér har skildrats i ett flertal sammanhang.

Av Rogberg (a a 1770) anges kyrkan vara 19 ½ alnar lång och 13 ½ alnar bred. Vidare anges, att »Ett gammalt document som wid kyrkan förvaras, berättar att hon skall vara bygd wid pass år 1344 af en Fru Pietas ...» Vid inventeringen 1829 antecknades: »Kyrkan, bygd af träd 1344, 19 alnar lång och 13 do bred utom Choret, äfwen af träd, 9 aln långt och 10 do bred», dvs ca 11,3 m × 7,7 m för långhuset och ca 5,3 m × 5,9 m för koret. Samma invändiga mått uppges också av Nils

Fig 94a–b. Pjätteryds kyrka. Rekonstruktion av fasad och plan av N Månsson Mandelgren 1848. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Pjätteryd Church. Reconstruction of front and plan by N Månsson Mandelgren, 1848.

Månsson Mandelgren, som besökte Pjätteryd 1848 och insamlade uppgifter om den rivna träkyrkan. Pjätteryds kyrka finns avbildad i schematisk form i hans 1884 utgivna Atlas till Sveriges odlingshistoria, XI. De utförligaste och säkraste uppgifterna om kyrkan finns dock att hämta i de anteckningar och skisser, som utfördes i samband med besöket 1848.

I sina anteckningar skriver Mandelgren: »Gamla kyrkan var alldeles förstörd och dess timmer såldt på

auktion, men af dåvarande kyrkovårdar, Johan Jönsson i Länshult och Johan Johannesson på Nabben under Yxhults ägor, hvilka äfven varit med vid kyrkans nedtagning, erhöj jag ett utkast hvarefter ritningarna äro utförda. Att dessa ritningar till alla delar öfverensstämma med kyrkans utseende till alla dess dimensioner, intygas af den man som under tiden varit kyrkvaktare, afskedade soldaten Stau. – Timret i kyrkans inre väggar bestod af liggvirke af fullmogen furu;

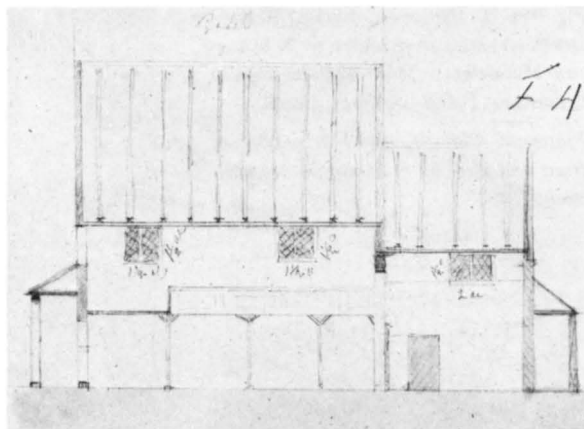
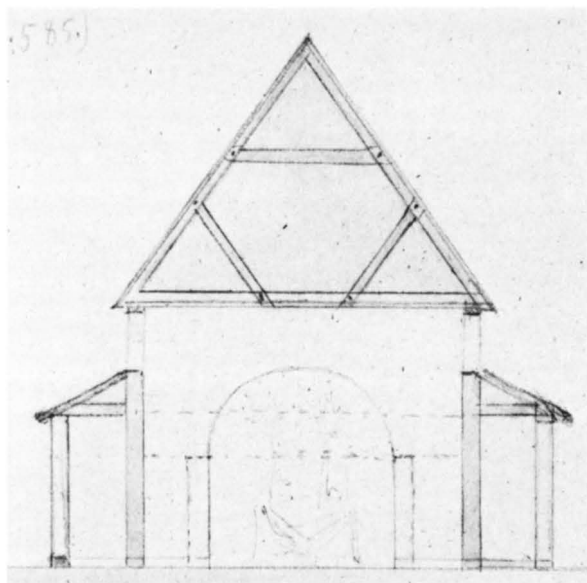

Fig 95 a–b. Tvärsnitt och längdsnitt. Rekonstruktion av N Månsson Mandelgren. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Cross-section and longitudinal section. Reconstruction by N Månsson Mandelgren.

bräder, hvalf och panel voro skräda med yxa; den plats som kallades den yttre omgången bestod af Ekplankor, Cirka 3–4 tum tjocka, samt 8–10–12 tum breda; dessa stodo å ända mellan sina stolpar, eller det så kallade resvirket; yttre sidan var spånklädd, men ej å inre. – Då jag sedan undersökte planen, jämförande den med den ritning som på 17.. blifvit uppgjord af Överintendents-Embetet, öfverensstämde till alla delar dess mått.» År 1865 inskaffade Mandelgren ytterligare upplysningar om kyrkan av prosten C F Nilsson i Vittaryd. Enligt honom hade kyrkan »haft följande utseende som genomskärningen utvisar, att fönstren sutto nära taket och nedanför var små lutor liknande svinstigor, uti hvilka Pastor förvarade sina sädeskrakar och åkerredskap. Man hade sagt honom, att, man uti dessa skjul under katolska tiden hade förvarat sina helgonbilder, under den tid som de ej brukade dem skulle traditionen påstå. Jag tror det varit en omgång för penentensier.» På ett annat ställe har Mandelgren antecknat: »Att denna kyrka i dess Construction och gången för penentensier närmast sig de Norska, synes tydligen af planen.»

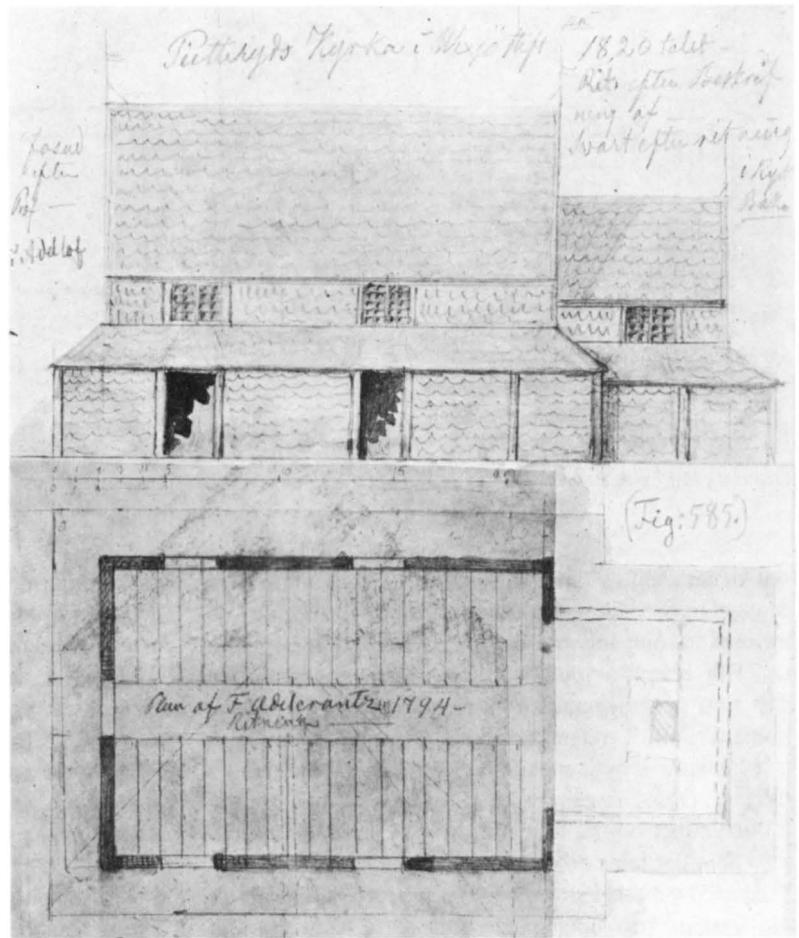
Med hjälp av de olika uppgifterna har Mandelgren försökt att rekonstruera den märkliga träkyrkans utseende (fig 94–96). På planen (fig 94) står antecknat »Dessa ritningar äro efter en Kroki af Bonden P.A.S – i Pietteryd som varit med att riva densamma». På kyrkans norra långvägg står antecknat »liggtimmer», medan omgångens vägg ovanför är angiven som »res-

virke». Omgången, som löper runt hela byggnaden, anges vara $2\frac{1}{4}$ alnar bred, dvs ca 130 cm. Konstruktionen med omgång och Mandelgrens fasadrekonstruktion i Atlas har gett upphov till att kyrkan i en del äldre litteratur felaktigt omtalas som stavkyrka. På sakristians plan står: »Sakerstigan fanns ej för än i sednare tiden.» På planen och fasaden i fig 96 anges: »Rit efter Beskrifning af Prost . . . i Adelöf. Svart efter ritning i Kyrk Boken» samt på planen »Plan af F Adelcrantz 1794.»

Den ritning, som Mandelgren hänvisar till beträffande planen, är upprättad den 17 oktober 1794 och gäller förslag till utvidgning av kyrkan. Man har här låtit det gamla långhuset vara kvar och förlängt det mot öster med en tillbyggnad av samma höjd och storlek. Det gamla koret skulle vidare flyttas till norra sidan och användas som sakristia istället för den gamla, som var förfallen. Kyrkans takresning uppges vidare vara $17\frac{1}{4}$ alnar hög. Kyrkans planform och storlek redovisas även i en annan planritning i Riksarkivet, utförd 1790 av A Bergius och uppvisad i Consistoriet i Växjö den 8 december 1790 (fig 97). Byggnaden anges här vara » $18\frac{1}{4}$ alnar lång till koret och $12\frac{7}{8}$ alnar bred; Koret är $9\frac{1}{2}$ alnar långt och 9 alnar och 4 Tum bredt. Inuti kyrkjan äro 2ne Läktare, en vid ändan och den andra Längs efter Norra Väggen, så breda, som, prickningen tversöfver Stolraden och gången utvisar. Utom kyrkjan äro på 2ne sidor bygde 2 alnars breda rum att förvara bygnings virke och annat uti.»

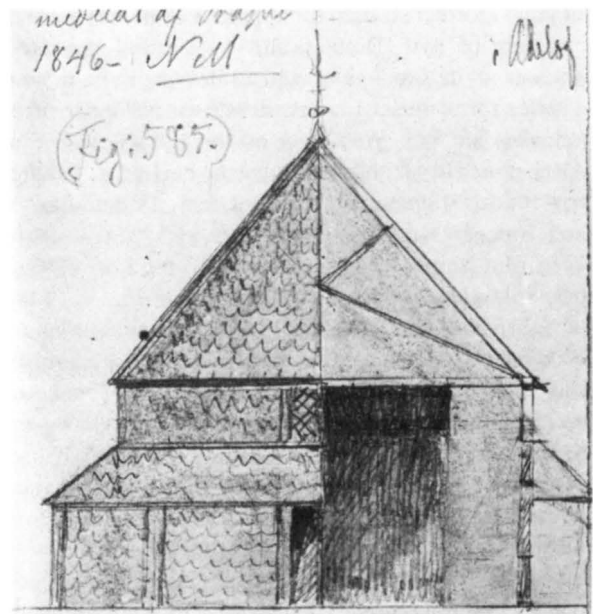
Fig 96 a–b. Rekonstruktion av N Månsson Mandelgren. Planen efter F Adelcrantz 1794. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Reconstruction by N Månsson Mandelgren. The plan after F Adelcrantz, 1794.

Kyrkan var alltså vid denna tid försedd med omgång på endast två sidor, i väster och norr. I Archivum Smolanicum ingår en berättelse över kyrkan från 1758, som också omtalar endast dessa två. I redogörelsen anges först kyrkans längd- och breddmått, vilka stämmer med tidigare citerade uppgifter, samt dessutom höjdmåtten – $8\frac{3}{4}$ alnar för långhuset och $8\frac{1}{2}$ alnar för koret. Kyrkans östra gavel och södra sida anges vara spånade och rödtjärade från ovan till nedan. I norr och väster fanns däremot ett sk utanbygge, vilket reparerats 1755 med nya syllar, nya stolpar och nytt spåntak. I övrigt ges här en mängd uppgifter om kyrkans inredning och inventarier samt dess målningar på tak- och läktarbarriärer, vilka hade utförts av Hans Brachwagen 1738. Kyrkans interiör präglades liksom områdets kyrkor i allmänhet av en rik inredning och utsmyckning i senbarock.

I kyrkans räkenskaper och protokoll, vilka är bevarade från 1641 respektive 1677, finns en del uppgifter

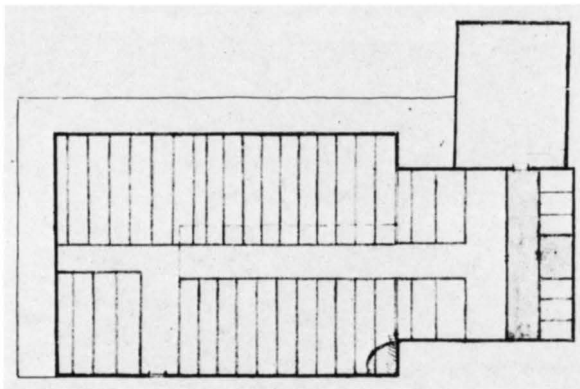

Fig 97. Grundplan upprättad 1790 av A Bergius. RA.

Ground plan by A Bergius, 1790.

om byggnaden, vilka kan korrigerera och komplettera Mandelgrens rekonstruktioner bla beträffande de intressanta omgångarna och deras användning i nyare tid. Här bekräftas också att omgången ursprungligen gått runt hela byggnaden så som på Mandelgrens rekonstruktion. Tydligt hade också Mandelgrens uppgiftslämnare i bygden vetskap om att så varit fallet tidigare. Ordet omgång, som ofta används, anger också att utrymmet bör ha löpt runt hela kyrkan. Vid mitten av 1700-talet talar man däremot om utanbygge.

År 1657 omtalas att ett spädbarn begravts västan till vid kyrkan »uti omgången» (räk). 1677 antecknas i protokollet att man vintertiden insatte lik i omgången så ytligt i jorden att man för stankens skull måste gräva upp dem på nytt. Detta skulle ej vidare få ske. 1682 omtalas att de skadliga omgångarna kring kyrkan, som alldeles förtar ljuset i koret, dessutom insläpper mycket slagregn och yrsnö, så att med tiden väggarna därigenom ruttnar, bör enligt pastor borttagas. I stället beslöt dock stämman att reparera dem. Av detta protokoll framgår tydligt att omgången gick runt kyrkan, även runt koret. På Bergius uppmätning från 1790 är också omgången markerad på korets norra sida fram till sakristian. Under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet sker en successiv reparation och modernisering av kyrkan. 1682 borthöggs »vingarna» mellan kor och långhus, dvs triumfbågen. 1684 byggs nytt vapenhus. Tydligt hade man trots allt redan nu rivit omgången på östra och södra sidan. Under de följande decennierna tillkommer också nya fönster, bla ett predikstolsfönster. 1731, då en stor altarpuppasats av Sven Segervall anskaffas, sätts det gamla altarfönstret igen och ett nytt tillkommer i den södra korbågen. Fönster

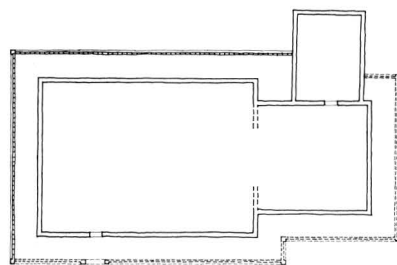

Fig 98. Plan, 1 : 400.

Plan, 1 : 400.

tillkommer också under läktarna, dvs i den norra och västra väggen, vilket måste innebära att det i omgången även fanns öppningar, som släppte in ljus. De av Mandelgren markerade öppningarna i omgången på den norra och västra sidan kan alltså bygga på sanna uppgifter. I sockenstämmoprotokoll från den 19 maj 1745 kommenteras likaså omgången: »På norra sidan och västra gaveln utom kyrkan befants ett utanbygge eller omgång i gamla tider byggt men nu mycket förfallit, så att därtill behöves ansenligt till reparation. Därpå voro pastor och en del av församlingens ledamöter ute och besiktigade samma utanbygge, varvid en del tyckte tjänligast vara taga det alldeles bort och sedan spåna kyrkoväggen över allt med spån, en del ville det skulle stå kvar och hållas vid makt, emedan det var icke allenast ett H. monument utan ock nyttigt att inlägga kyrkans redskaper i med mera, som därvid androgs, och som med denna sak ej kunde bliva något slut, höllt pastor rådeligast med denna sak uppskjuta till ett annat tillfälle, då emellertid saken kunde på högre ort göras anhängigt.» Vid prostvisitationen sex år senare antecknades ett beslut om att »den gamle omgången på kyrkans norra sida, som nu är förfallen men av äldre tider befunnen lända till kyrkans konservervation, skall ånyo uppbyggas.» Denna reparation skedde såsom ovan nämnts år 1755.

De tillgängliga uppgifterna visar, att Mandelgrens rekonstruktion av kyrkans norra fasad (fig 94 a) kan ligga ganska nära verkligheten. Sakristian skall dock enligt Bergius plan ligga ungefär i linje med den östra korbågen och omgången gå i rak linje fram till sakristian (fig 97). De kraftiga ekplankor, som omtalas som material i omgången, kan ha härrört från en tidigare

stavkyrka på platsen. De dimensioner, som Mandelgren anger, stämmer väl med bredd och tjocklek på i andra kyrkor påträffade stavkyrkoklankor. Omgången runt Pjätteryds gamla kyrka var inte en unik företeelse. Liknande omgångar omtalas också i samband med träkyrkorna i Burseryd, Kållerstad och Sandvik i grannhäradet Västbo (se nedan). Det tycks alltså röra sig om en lokal tradition av medeltida ursprung.

I Mandelgrenska samlingen finns också ett brev, som ger viktiga uppgifter om kyrkans äldsta altare. Det är skrivet 1849 av Johan Nordholm, som då kyrkan revs var vice pastor i Pjätteryd. Enligt honom fanns ytterst en omklädning av plank, gjord på 1700-talet, och därunder en annan av grov ekplank, varpå låg trasor av en brun sammetsduk med påsydda bokstäver – IHS och namnet Kååse. Under detta bildade en tredje plank ett bord. Plankan var av ek, 2½ alnar lång, 13¾ tum bred och 3 tum tjock (= 150 cm × 45 cm × 10 cm). Ovanpå låg liksom ett »mörnat» skinn och därunder i plankans mitt en infälld sten. Detta altare stod på fyra stolpar. Därunder var en hylla med karmar. Plankan, dvs altarskivan, var på ovansidan

bränd på flera ställen. Vid rivningen togs endast den lilla täckplattan av sten tillvara och insändes till Växjö. 1863 skänktes den av Olof Hyltén-Cavallius till Statens Historiska Museum (inv 3158: 1). Plattan är av marmor och har måtten 15,8 cm × 13,5 cm.

Av det medeltida kyrkorummets inventarier har bevarats ett triumfkrucifix och en Mariabild från 1200-talet samt ett sakramentskåp och en dopfuntscuppa med reliefdekor och inskrift i runor. Vid inventeringen 1829 omtalas en bild av Sankta Anna självtredje, »som anses vara kyrkans patrona.»

Källor och litteratur

Arch Smol Wex; *S Rogberg*, aa, 1770; Inv 1829, ATA; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folkliksarkivet, Lund; *N Månsson Mandelgren*, Atlas till Sveriges odlingshistoria, XI, Sthlm 1883–84; *E Ekhoft*, aa, 1914–16; *T Sandström*, Pjätteryds kyrkans historia, Älmhult 1935. Broschyr; *R Lindstam*, aa, 1935; *C E Göransson*, Biskop Tegnér i traditionen och i verkligheten, Kalmar 1959; Excerpter samt manuskript till kortfattad beskrivning över Pjätteryds kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Tutaryds kyrka

Tutaryd omtalas 1406. Kyrkan räknades till de sk offerkyrkorna. Den nuvarande träkyrkan (fig 99) är enligt räkenskaperna uppförd 1694 av Bonde snickare från Upplid i Rydaholms socken. Kyrkobyggnaden har rektangulärt långhus och smalare, rakt avslutat kor. Sakristia och vapenhus tillkom 1696. Vapenhuset var ursprungligen placerat i söder. Kyrkan är uppförd av ektimmer och utvändigt klädd med ekspån.

Kyrkobyggnaden avviker i planform och storlek inte från de medeltida kyrkobyggnaderna av samma typ. Wieselgren uppger 1846 (aa), att »Kyrkan, som reparerades 1694, var af så tjocka ekestockar, att 12 på hwarandra lagga gåfwo wäggen sin höjd.» I samband med restaurering av kyrkan 1958 iaktogs under golvet utmed långhusets väggar en oregelbunden och ofullständig grund eller stenläggning. Stenarna var 0,3–1 m stora och låg i ett skikt. Innanför den igensatta södra ingången låg en flat håll. Invid östra korväggen framtoogs en väl lagd stenläggning, där stenarna, som var 0,2–1 m stora, delvis låg i bruk. Stenläggningens bredd uppgick till 2–3 m och tjockleken till 0,4–0,5 m. Invid södra och norra korväggarna kunde aska och brända

stenar konstateras. I innerväggarna fanns enligt rapporten inga spår av igensättningar av medeltida öppningar. Väggarna täcktes vid restaureringen invändigt med stående träpanel.

Att innerväggarna saknar spår av äldre igensättningar tyder på att kyrkan nybyggdes 1694 och att det inte var fråga om enbart en reparation. De påträffade stenarna innanför den nuvarande grunden bör vara rester av den äldre kyrkans grund. Storleken på den äldre kyrkan var därmed i princip densamma som på den nuvarande kyrkan, där långhuset invändigt mäter ca 10×7 m. Brandspåren tyder på att den äldre kyrkans kor eldhärjats.

Vid nybyggnaden kunde förmodligen en del av väggtimret återanvändas. I takstolen ingår tex sekundärt använda ekbjälkar, vilka nu har dimensionerna 24,5 cm × 11,5 cm. På några av dessa syns på ena bredsida spår av målning i rödbrunt och vitt med svarta konturer. Blå kan draperimålning urskiljas samt namnet Andreas.

De arkivaliska uppgifterna om den gamla kyrkan är ytterst sparsamma. Av räkenskaperna framgår att va-

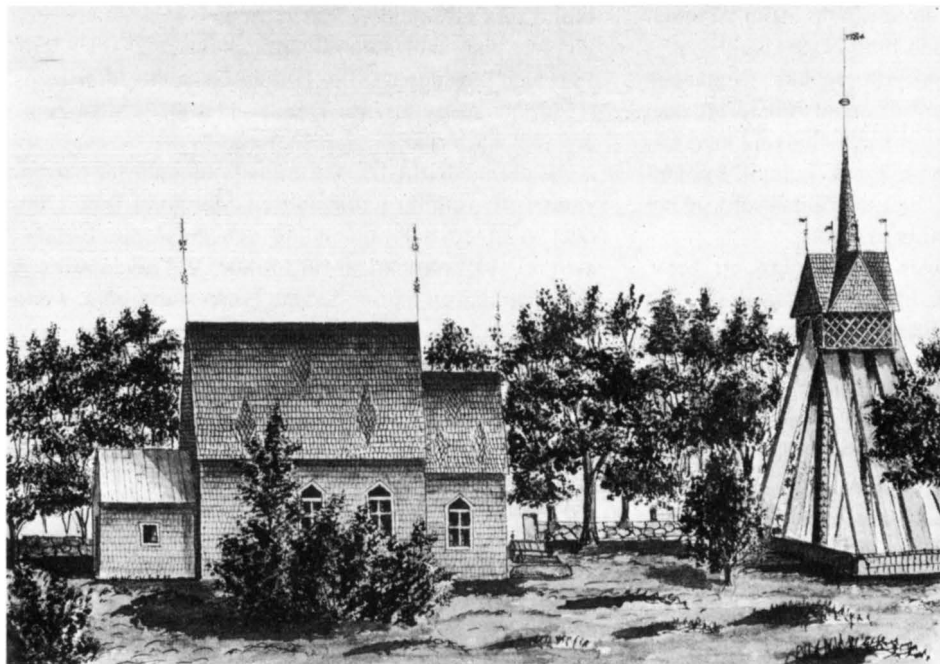

Fig 99. Tutaryds nuvarande träkyrka, uppförd 1694 på samma plats och med samma planform och i det närmaste samma storlek som den äldre träkyrkan. Teckning av E Ihrfors i *Smolandia sacra*, ATA.

The present wooden church at Tutaryd, erected in 1694, at the same place and with the same plan and practically the same size as the old wooden church. Drawing by E Ihrfors in Smolandia sacra.

penhus och sakristia nybyggdes omkring 1625. År 1627 gjordes altaret mindre. Den påträffade murade grunden vid den östra korväggen kan ha utgjort altargrunden till ett äldre murat altare. 1686 slogs bräder kring kyrkväggen, dvs kyrkan kläddes utvändigt med panel.

Vittaryds kyrka

Kyrkoherden i Vittaryd omtalas 1390 (RPB 2522). Den nuvarande stenkyrkan utgörs av en salkyrka av senmedeltida typ.

Vid inventeringen 1829 uppges, att »Gamla tildet, som upptogs 1827, bestod af klufna stora eketrän med inhuggna små gluggar och märken efter järngaller, varaf förmodas, att detta tilde varit lämningar af ett

Källor och litteratur

P Wieselgren, a a 1846; Rapport över undersökning i Tutaryds kyrka av *J E Anderbjörk* 7/1 1958, ATA; Excerpter samt manuskript till kortfattad beskrivning över Tutaryds kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

gammalt trädkapell.» Även *Wieselgren* omtalar 1846 (a a) dessa golvplankor, som tillhört en äldre träkyrka. Ingen av dessa stavkyrkokplankor tycks ha bevarats.

Av medeltida inventarier återstår en madonnabild.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; *P Wieselgren*, a a, 1846.

Västbo härad

Västbo härad omfattade 27 socknar. Arkivaliska eller arkeologiska belägg för äldre kyrkor av trä är kända från tio av socknarna: Anderstorp, Bosebo, Burseryd, Gnosjö, Gryteryd, Kållerstad, Källeryd, Sandvik, Tannåker och Åsenhöga. I Bosebo och Burseryd är

även de nuvarande sockenkyrkorna av trä. Samtliga nämnda församlingar utom Burseryd och Åsenhöga utgjorde annexförsamlingar. Källeryd och Åsenhöga räknas numera till Mo härad.

Anderstorps kyrka

Anderstorp omnämns tidigast i en papperscodex från 1500-talets början (Linköpings domkap). Den nuvarande stenkyrkan, som är uppförd 1856, har haft två föregångare av trä.

Den närmast föregående träkyrkan, uppförd 1754 och riven 1856, låg norr om Anderstorpån på Klockaregårdens ägor, där den gamla kyrkogården är bevarad. Enligt en av Wieselgren (a a) citerad tradition skulle däremot den äldsta kyrkan ha legat på Åsgärde, en kulle under Anderstorps Klockaregård strax söder om nuvarande kyrkan, där en kvadratformig stenfoot skulle vara bevarad. Den kyrka, som revs 1754 och sannolikt var av medeltida ursprung, låg emellertid på samma plats som efterföljaren. Enligt Rogbergs »Anteckningar» var denna uppförd »med gammalt ståndvirke till foder» och omkring 27 alnar lång och 13 alnar bred, dvs ca 16 m × 7,7 m. I längden bör koret vara inräknat. Enligt Andersson (a a) skall enligt arkivaliska uppgifter långhuset ha varit 15 ½ × 11 ½ × 6 ½ alnar och koret 9 × 8,5 × 6 alnar. Dessa mått, som bör avse invändiga mått, blir för långhuset ca 9,2 m × 6,8 m × 3,8 m och för koret 5,4 m × 5,1 m × 3,6 m.

I arkivalierna finns ytterst få uppgifter om byggnaden, vilken 1746 ansågs så bristfällig att den inom kort ej kan repareras mer. I skrivelse till K Majt 1747 med anhållan om kollekt till nybyggnad framhölls att kyrkan förmenas vara 900 år gammal. Kyrkan hade under 1600-talets slut på sedvanligt sätt moderniserats och fönstren förstörats. År 1701 hade sakristian, koret och »belätena» i koret målats av H Brachwagen.

Rogbergs notering om gammalt ståndvirke och församlingens uppfattning om kyrkans mycket höga ålder tyder på att byggnaden kan ha utgjorts av en stavkyrka.

Inga medeltida inventarier har bevarats.

Källor och litteratur

S Rogberg, Anteckningar, Växjö Stifts- och landsbibliotek; *P Wieselgren*, a a, 1846; *R Lindstam*, a a, 1935; Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Anderstorps kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä; *D Andersson*, Kyrka, skola, fattigvård, i: Anderstorp. Från småbruk till småindustri, Uppsala 1980.

Bosebo kyrka

Bosebo omtalas 1328. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1895 och har haft två kända föregångare av trä. Den närmast föregående kyrkan, uppförd 1652, flyttades 1894 till Kulturen i Lund. Kyrkan ansluter i sin utformning till den medeltida traditionen ifråga om planform och hög takresning. I den smäckra takstolen av ek och fur tycks ingå en del återanvänt virke från den äldre kyrkan. På den västra kyrkodörren återstår även medeltida järnbeslag och en dragring. Inga arki-

valier från 1600-talet med uppgifter om den äldre träkyrkan är bevarade. Av medeltida inventarier återstår en romansk dopfont.

Källor och litteratur

Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Bosebo kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Burseryds kyrka

Burseryd omtalas 1368 (RPB 813). Den nuvarande träkyrkan är uppförd 1752.

I Rogbergs »Anteckningar» uppges om den äldre träkyrkan, att denna »är av trä, 36 alnar lång och $10\frac{3}{4}$ alnar bred» samt »lärer vara byggd i påvedömet, vilket sig väl avtecknar efter de små och låga fönstren, vilka här varit, såsom ock av den dörr, vilken förr varit mellan koret och kyrkan, samt av dopfunten och klockornas ålder noggsamt avtagas kan. År 1644 blev kyrkan utvidgad på västra gaveln till 11 alnar samt fönstren upphöjda och större gjorda, men som hon är allt för trång, och så bofällig, att hon ej står vidare att laga, tänka vederbörande henne låta uppbygga och göra henne 38 alnar lång och 18 alnar bred.»

Enligt de från och med 1600-talets slut bevarade räkenskaperna hade kyrkan en separat koringång i söder samt vapenhus framför huvudingången i söder. Sakristian anges 1689 vara av sten. År 1706 antecknas spik till omgångens spåning samt reparation av luckorna för kyrkfönstren på östra omgången. 1708 talas om ans kring omgången. Dessa uppgifter visar att kyrkan ursprungligen tydligen var försedd med en omgång av samma typ som omtalas i samband med Pjätteryds kyrka (fig 98) och kyrkorna i Kållerstad och Sandvik. Hur långt »den östra omgången» sträckte sig i början av 1700-talet framgår ej. Den övriga delen av omgången borttogs förmodligen i samband med den nämnda förlängningen av byggnaden åt väster 1644.

Den nya kyrkan uppfördes 1752 av Jon Andersson från Åsenhöga, vilken enligt protokoll från detta år föreslog, att den gamla sakristian, som var av sten och stod hindrande i vägen för den nya kyrkobyggnaden

skulle rivas och stenen användas till tomtning under kyrkan. Tydligt användes även en del av det gamla virket. Enligt E O Johansson (aa) ingår delar av den gamla kyrkans takstol i den nuvarande, däribland en bevarad grov styrplanka av furu med T-formigt snitt (bredd 30 cm, tjocklek 8 cm). Mellan urtagningarna för takbjälkarna har funnits nu bortbilade klackar, ca 50 cm långa. Plankans längd är 10,2 m, vilket sannolikt motsvarar det gamla långhusets invändiga längd. Dymlingar och spikhål på de gamla takbjälkarnas undersida visar att kyrkan hade platt innertak av bräder. På en av den nuvarande takstolens bjälkar finns på ena sidan spår av målning. Rester av målning återstår också på en i tornet förvarad bjälke (längd 328 cm). Här syns ett undre lager med perspektivisk meander samt däröver ett yngre lager med rankverk eller marmorering. Enligt räkenskaperna målades koret år 1692 och långhus och sakristia år 1697–99 av A Falk.

Genom styrplankans längd och de arkivaliska uppgifterna kan den gamla kyrkans långhus beräknas till ca 10,2 m × 6,4 m. För korets längd återstår då ca 4,7 m. Koret var sannolikt kvadratisk.

Av de gamla inventarierna har en romansk dopfont med runinskrift och en kyrkklocka, likaså med runinskrift och årtalet 1238, bevarats.

Källor och litteratur

S Rogberg, Anteckningar, Växjö stifts- och landsbibliotek; *R Lindstam*, aa, 1935; Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Burseryds kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Gnosjö kyrka

Gnosjö socken omtalas 1397 (RPB 2871), då en gård testamentades till Nydala kloster. Den nuvarande kyrkan av sten uppfördes väster om vägen, mitt emot kyrkogården år 1885. Kyrkan har haft två kända föregångare av trä.

Den träkyrka, som revs 1885, då den nya kyrkan tagits i bruk, hade uppförts 1718. Den äldre träkyrkan hade den 15 maj 1717 brunnit ner till grunden efter att ha antänts av gnistor från en sk svedjning på andra sidan sjön. Uppgifterna om kyrkan är fåtaliga. Enligt Rogberg (aa) var den uppförd av rundtimmer, vilket

kan innebära att den utgjordes av en stavkyrka. Separat kor omtalas liksom sakristia i norr. 1692 fanns 11 bänkar på manssidan och 13 på kvinnosidan. Vid branden förstördes inredningen och största delen av inventarierna, däribland en gammal dopfont med malmkittel samt en sanctusklocka.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; *P Wieselgren*, aa, 1846; Excerpter samt manuskript till kortfattad beskrivning över Gnosjö kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Gryteryds kyrka

Gryteryds kyrka omtalas 1337 (SD 3299). Den nuvarande stenkyrkan uppfördes 1763–64 och den gamla träkyrkan revs.

Träkyrkan betecknas av Rogberg 1770 (aa) ha varit »uråldrig». År 1715 sägs kyrkan ha stått i mer än 200 år. Enligt Wieselgren (aa) var kyrkans mått 24×16×20 alnar, dvs ca 14,25 m×9,5 m×11,8 m. Måtten tyder på att byggnaden sannolikt utgjordes av en rektangulär salkyrka av senmedeltida typ. Någon separat korutbyggnad omtalas inte heller i räkenskaperna. 1728 blev kyrkan och sakristian försedda med nya tak och kyr-

kan, som lutade, sköts till rätta och förstärktes med järnankare och dragband samt fodrades utantill med bräder. En ny sakristia hade uppförts 1674 medan vapenhuset förnyades 1689.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; *P Wieselgren*, aa, 1846; Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Gryteryds kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä; Gryteryds kyrka och socken samt fornminnena i västligaste Västbo. Gryteryd 1965.

Kållerstads kyrka

Kållerstad omtalas 1247. Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1858 ca 600 m norr om den gamla kyrkogården, vilken är bevarad. Stenkyrkan ersatte en träkyrka från 1764, vilken i sin tur ersatte en träkyrka av medeltida ursprung. Den gamla kyrkplatsen är belägen på en ås med stark lutning åt väster och öster. Kållerstad har i den lokala traditionen förknippats med S Sigfrid och vid en bevarad källa, den helige Sigfrids källa, har en minnessten rests. Kyrkan omtalas som en sk offerkyrka.

Rogberg anger 1770 (aa), att kyrkan »är ånyo upbyggd och fullbordad 1764 af träd i kors, wid pass 24 l o br. Den gamla Kyrkan war bygd af uprättstående Ek= plankor, om en tvärhands tjocklek, med naglar sammanfästade. På ett ställe stod årtalet 999 uthugget; om dess ålder här ifrån bör räknas, lämnas derhän; men byggningssättet wisar, at hon varit nog gammal.» I Rogbergs »Anteckningar» ges ytterligare uppgifter om den gamla kyrkan. Måtten uppges för långhuset vara 18 alnar×9 alnar medan koret var 8 alnar långt och lika brett. Materialet var ekplankor och utantill var byggnaden försedd med »en s. k. wahrkyrka» av furubräder och spåntak. Dessa uppgifter bekräftas av en anonym beskrivning i Arch Smol Wex. Ekplankorna uppges här vara 6 alnar långa, å ända satte samt ihopplöjde, stående upreste emot himlingen.» Himlingen, dvs innertaket, var av furubräder och kyrkan var målad inuti till tak och väggar med gamla målningar. Utomkring var den försedd och »conserverad» med s. k. »wahrkyrka» av furubräder och spåntak, rödfärgad och tjärad. Själva kyrkan var däremot utanpå av

solens inverkan »hel grå bleven.» Uppgifterna om de stående ekplankorna återkommer i Wieselgrens arbete, där det också uppges att plankorna var en aln breda och en tvärhand tjocka samt »plogade» och sammanhållna av en ekskiva, som var instucken mellan plankorna.

Vid visitation år 1759 antecknades i protokollet att kyrkan nu för ålders skull skall nedtagas och nybyggas samt att nybyggnaden skall göras av trä, som av ålder varit. Uppgifterna om den gamla kyrkan är i kyrkans arkivalier ytterst fåtaliga. 1692 omtalas vapenhus, 1698 spånas koret i norr, 1702 betalas snickaren för tvenne luckor för kyrkofönstret vid altaret, 1720 sätts det öppna dörrhålet på norra sidan av kyrkan igen, 1721 uppförs en ny sakristia och 1734 en »kvist» framför lilla kyrkdörren, dvs kordörren.

En sammanställning av de olika källornas uppgifter ger dock en ganska god bild av denna stavkyrka, som alltså stod kvar utan mera genomgripande förändringar av byggnaden fram till 1764. Kyrkan bestod av ett rektangulärt långhus om ca 10,7 m×5,35 m och ett kvadratisk kor om 4,75 m. Ingångar omtalas i såväl norr som söder i långhuset, dessutom fanns en separat ingång i söder till koret. Resvirket utgjordes av ekplankor, upp till 60 cm breda och en tvärhand, dvs ungefär 12 cm, tjocka med nåt i båda sidor och sammanfogade med lös fjäder. Samma konstruktion uppvisar stavkyrkoplankorna från Nöttja och Sjösås, daterade till 1146 respektive 1229 (jfr ovan). Plankornas invändiga höjd till taket var 6 alnar, dvs ca 3,6 m. Den omtalade »wahrkyrkan», som skyddade, »conserverade», bygg-

naden runt omkring, var tydligen en motsvarighet till de omgångar som omtalas även i Pjätteryd (fig 94), Burseryd och Sandvik. Materialet i omgången anges vara furubräder med spåntak. Olikteterna i material tyder på att omgången var sekundär eller förnyad i samband med någon reparation.

Av de medeltida inventarierna återstår ett triumfkru-cifix från 1200-talets slut och en senmedeltida kyrk-klocka.

Källeryds kyrka

Källeryd omtalas 1328. Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1672 och ersatte då den »gamle och förfallne träd=kyrkan» (Rogberg a a). Inga uppgifter är för när-varande kända om denna äldre kyrka.

Källor och litteratur

S Rogberg, a a, 1770; *S Rogberg*, Anteckningar, Växjö stifts- och landsbibliotek; Arch Smol Wex; *P Wieselgren*, a a, 1846; *E Ekhoff*, a a, 1914–16; *R Lindstam*, a a, 1935; Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Kållerstads kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä; *M Ullén*, Kållerstads gamla kyrka, i: Refteleboken, Växjö 1976.

Källor och litteratur

S Rogberg, a a, 1770.

Fig 100. Sandviks kyrka på 1880-talet. Tornet tillbyggt 1732, koret förändrat 1805. Teckning av E Ihrfors i *Smolandia sacra*, ATA.

Sandvik Church in the 1880's. The tower added in 1732, the chancel altered in 1805. Drawing by E Ihrfors in Smolandia sacra.

Sandviks kyrka

Sandviks kyrka omtalas 1268, då en donation gavs till förbättring av prästens levnadsvillkor (SD 532). Träkyrkan förstördes helt genom brand 1896 och ersattes 1899 av den nuvarande stenkyrkan. Sandviks kyrka omtalas som en sk offerkyrka. Liksom beträffande Kållerstads kyrka anknyter sängnen Sandviks kyrka till S Sigfrid. Enligt Djurklou fanns ett hål i kyrkväggen för offrens inläggande.

I en skrivelse 1726 till domkapitlet angående kyrkans anseende som offerkyrka ger pastoratets kyrkoherde även några upplysningar om själva kyrkan: »Beträffande nu warande tillståndet, så är kyrkan urminnes gammal, liten, af trä, dock wäl behållen, tillförene bygd omgång, men den sedermera bortrifwin och wäggarne spänte alt omkring» (Växjö domkap akter 1726: 269). Av Rogberg (aa) anges kyrkans mått vara 19 ¼ alnar × 11 alnar. Wieselgren (aa) skriver: »Westra delen af kyrkan anses wara den äldsta i Wexiö stift. Ö. delen nyss bygd. War 1753 af träd 19 ¼ aln, lång, 11 bred, 6 ½ hög. Hade 1646 utplundrats af de Danske, som togo minsta klockan och kyrkskruden.» Uppgiften om västra delens höga ålder förekommer även i inventarieförteckningen 1829.

I räkenskaperna uppges 1694 att eksyllar sattes under omgångsväggen. 1710 sker om omfattande reparation av byggnaden, som bl a »upphöjdes» med eksyllar och stenmur, dvs fick nya syllar och grunden murad med murbruk. I detta sammanhang tycks den nämnda

omgången ha borttagits då spåning över hela byggnaden omtalas. 1712 tillkom nytt vapenhus och 1717 ny sakristia. 1732 tillkom »ett skönt kläcketorn» i väster. Kyrkan genomgick därefter ytterligare reparationer och moderniseringar. 1773 tillkommer nya stora fönster, innetaket höjs och välvs och ingången flyttas från söder till klocktornet i väster. 1805 ombyggs koret till samma bredd som långhuset och ges tresidig avslutning. 1875–76 sker slutligen en total modernisering av kyrkan. Spånen tas bort och ersätts av brädfodring, vilken vitmålas. Vidare tillkommer nytt golv, nytt tak, nya fönster, nytt altare, nya läktarbarriärer och ny öppen bänkinredning. Kyrkans slutliga utseende framgår av fig 100.

De mått som anges för kyrkan på 1700-talet – 11,4 m × 6,5 m × 3,8 m – måste avse endast långhuset (jfr nedan Tannåker). Till detta bör ha hört ett kvadratisk kor om ca 4,5 m. Den nämnda omgången var sannolikt av samma typ som i Pjätteryd (fig 94), Burseryd och Kållerstad.

Av de medeltida inventarierna återstår endast ett rökelsekar.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; *P Wieselgren*, aa, 1846; *G Djurklou*, Antikvarisk reseberättelse 1870, ATA; *R Lindstam*, aa, 1935; Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Sandviks kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Tannåkers kyrka

Tannåker omnämns 1408 (SD 986). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1794.

Om den rivna träkyrkan finns endast ett fåtal uppgifter. Av räkenskaperna från 1600-talets slut framgår att timmerkyrkan även hade kor, sakristia och vapenhus av trä. 1682 beslutade man att kyrkan skulle beklädas med bräder. 1708 byggdes ny sakristia. 1715 anskaffades två eksyllar att sätta under västra gaveln och södra väggen. 1751 omtalas ny syll på den norra sidan. 1760 talas på nytt om bräder till kyrkans fodring. Enligt Wieselgren (aa) var kyrkan »utom choret 19 ½ aln lång och 10 ½ bred», dvs ca 11,6 m × 6,2 m (jfr Sandvik). Enligt uppgifter från 1758 var höjden ca 3,75 m medan koret var »vid pass 5 alnar långt», dvs knappt 3 m. Det sistnämnda måttet måste dock vara tilltaget något i underkant. Normalt var koren minst ca 4 m.

Källor och litteratur

P Wieselgren, aa, 1846; *R Lindstam*, aa, 1935; Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Tannåkers kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Åsenhöga kyrka

Åsenhöga omtalas 1328. Den nuvarande kyrkan av sten, uppförd 1856, har haft två föregångare av trä. Den närmast föregående var uppförd 1729. Om den äldre träkyrkan saknas uppgifter.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770.

Östbo härad

Östbo härad omfattade 14 socknar samt del av ytterligare två. Endast fem äldre träkyrkor är kända: Bondstorp, Gällaryd, Hånger, Kävsjö och Tännö. Samtliga

är annexförsamlingar. Bondstorp räknas numera till Mo härad.

Bondstorps kyrka

Bondstorp omtalas 1299. Den nuvarande träkyrkan är uppförd 1693 samt tillbyggd 1819. Om den äldre träkyrkan saknas uppgifter.

Av medeltida inventarier återstår en kyrkklocka från 1517.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770.

Gällaryds kyrka

Gällaryd omtalas 1290 (SD 1010). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1782.

Den gamla kyrkan av trä låg ca 50 m söder om den nuvarande. Enligt Rogberg (aa) var måtten 40 alnar × 12 alnar, dvs ca 23,75 m × 7,10 m. I Rannsakingar om antiqviteter uppger pastor att den 1664 hade utvidgats ca 8,4 m åt öster. En ny sakristia uppfördes

1685, ett nytt vapenhus 1707.

Av medeltida inventarier återstår ett rökelsekar.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; *R Lindstam*, aa, 1935; Excerpter och manuskript till kortfattad beskrivning över Gällaryds kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Hångers kyrka

Hångers kyrka omtalas 1299 (SD 1275). Den nuvarande kyrkan av sten, uppförd 1881, har haft två föregångare av trä. Den gamla kyrkogården är belägen ca 2 km från den nya kyrkplatsen.

Den 8 november 1881 behandlade Vitterhetsakademien församlingens anhållan att få riva den gamla kyrkan. »Akademien, som förnummit, at kyrkan icke varit målad under medeltiden, samt att de lösa inventarierna skola överflyttas till den nya kyrkan, ansåg sig böra tillstyrka bifall till församlingens anhållan» (Dagbok 8/11 1881). Då kyrkan revs påträffades en del sekundärt använt trämaterial från en äldre kyrkobyggnad. En redogörelse för detta insändes den 13 april 1883 till Vitterhetsakademien av Peter Johansson i Hånger Söregård, som var med vid kyrkans rivning. Här uppges: »Någon gammal målning fans ej. Mer än å östra gavlén i takresningen under Spåntaket fans några

brädlappar som syntes någon målning men var nästan utnöt och borthuggen. Äfven fans några bräder af asp med urskärningar, äfven de voro betäckta med spån och hade varit sönderbråkade, och något skrädde i kanterna. Så jag tog för säkert att de varit begagnade i en Kyrka före denna. Utskärningen visar inga figurer det jag kan märka mer än å ett bräde finnes ett djur utskuret som troligen skall föreställa en flygande drake men en del borthugget äfven av dett. Likaledes fans till underlag af golfvet i Kyrkan gammal eke rundt å ena sidan som om det endast hade varit klufvit vid pas 4 alnars längd vart stycke, och utaf dessa fans 3ne med förhöjda Skärningar dett ena å begge långkanterna och de båda andra blot i ena ändan tvärsöfver men de äro stora och tunga och troligen hafva varit väggar till en Kyrka för den som är rifven och hafva varit ställda up och ned.»

Fig 101–102. Ornerade stavkyrkoplankor, påträffade som golvbräder i Hångers kyrka (fig 106). Nu i SHM. Foto R Hintze 1982.

Decorated stave church planks, found as flooring in Hånger Church (fig 106). Now in the Museum of National Antiquities.

Av de påträffade stavkyrkoplankorna hade endast de tre ornerade tagits tillvara tillsammans med sex bräder, av vilka fyra har skuren ornamentik. Plankorna och bräderna skänktes av församlingen 1883 till Statens Historiska Museum (inv 7204).

De tre resvirkesplankorna (fig 101–103) av ek är kluvna och bilade. Plankornas nuvarande längd är 3,28 m, 3,3 m och 3,36 m. Bredden är 0,45–0,47 m, tjockleken 0,09 m. En av plankorna har nåt i båda sidor, medan de båda andra har kanterna tillspetsade till dubbel fjäder. Nåtplankan är på den rundade utsidan i båda kanter försedd med en plastiskt skuren, dubbel repstav. De båda fjäderplankorna har däremot endast i ena änden en bågformig, dubbel repstav. Ingen av plankorna visar spår av tjärstrykning. De båda fjäderplankorna är ovanför repstaven förtunnade. Denna förtunnig tycks vara ursprunglig och har bildat övergång till den tapp med vilken plankorna varit infogade i

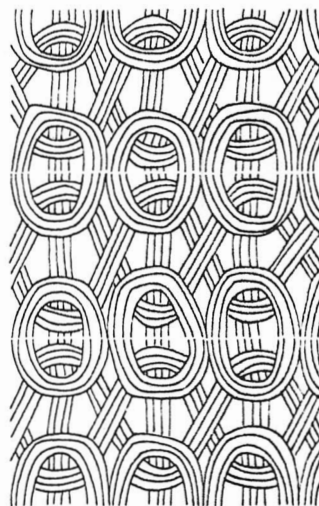
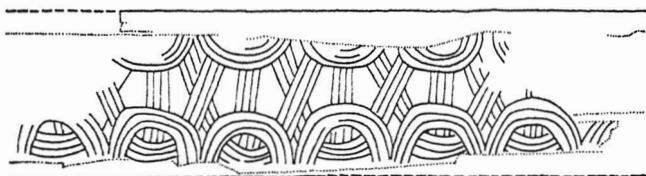

Fig 103. Snittprofiler, 1:20. G Wirén 1982.

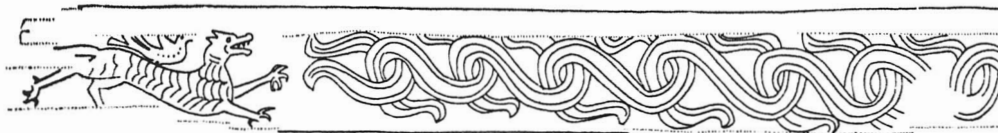
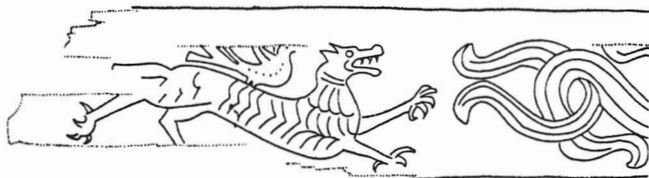
Section profiles, 1:20.

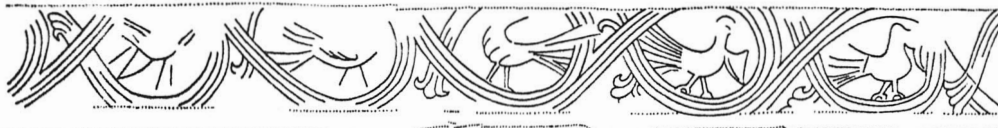
163 HANGER, Småland. Plankor, okänd användning (delvis rekonstruerade). SHM

164A HANGER

164 HANGER, Småland. Planka, okänd användning. SHM

165 HANGER, Småland. Planka, okänd användning. SHM

Fig 104. Ornerade bräder, påträffade i yttertakets panel. Nu i SHM. Foto ATA.

Decorated planks, found in the panel of the roof. Now in the Museum of National Antiquities.

Fig 105. Analysteckningar av L Karlsson, a a, 1976. Jfr fig 104.

Analytical drawings of the planks in fig 104.

hammarbandet. I den andra änden är däremot plankorna avkapade och försedda med sekundära nedhuggningar. Nåtplanan är i ena änden starkt rötskadad. Plankorna har ett flertal runda, genomgående hål, som i några fall har kvarsittande träpluggar. Nedhuggningarna tyder på att plankorna varit sekundärt använda som golvplankor. Den planbilade, ursprungliga insidan är även kraftigt sliten.

I den citerade redogörelsen betonas att endast tre av de påträffade väggplankorna uppvisade ornamentik, vilket innebär att ytterväggarna inte hade en genomgående dekoration i form av snidade repstavar (jfr Ek-hoff, a a). De ornerade plankorna har sannolikt funnits i anslutning till ingångarna. Av de bevarade plankorna framgår också att väggarna bör ha varit uppbyggda av omväxlande nåt- och fjäderplankor.

De ornerade bräder, som påträffades i yttertakets

panel, är av lövträ och har en tjocklek av endast 2–3 cm. Den nuvarande längden är 212–280 cm, bredden 22–28 cm. Bräderna har när de inlagts i yttertakets fått kanterna snett avbilade. De uppvisar dessutom talrika spikhål efter spånens fastspikning.

Den på ena sidan inskurna ornamentiken är mycket säregen och varierande (fig 104–105). På den ena brädan ses ett vargliknande djur med kraftiga klofötter. På ryggen sitter en stor fågel. Resten av brädan pryds av en slinga med kopplade s-former. Fåglar återkommer på ännu en bräda, här inplacerade i en böljeranka av romansk typ. På två av bräderna ses ett ytäckande mönster av bågformer, dubbla s-formade slingor och tvärband. Brädernas ursprungliga funktion är svår att avgöra. De har troligen varit takfotsbräder men kan också ha ingått i inredningen.

På grund av svårigheten att göra borrh- eller slipprov på plankorna och bräderna utan att skada dessa har ingen dendrokronologisk analys kunnat göras. Någon fast datering av stavkyrkobyggnaden kan därför inte göras. Troligen har den dock uppförts senast under början av 1200-talet (jfr nedan Översikt).

Inte heller den efterföljande kyrkobyggnaden av lig-gande timmer kan dateras. De uppgifter som finns tyder dock på att även denna var medeltida.

Kyrkan besöktes 1870 av G Djurklou, som emeller-tid endast ger mycket kortfattade uppgifter om själva byggnaden. Koret uppges vara fyrkantigt men tillbyggt och försett med 3-sidig avslutning. Äldre delen av

Fig 106. Kyrkan enligt en målning från 1876.

Foto i ATA.

The church in a painting from 1876.

kyrkan och koret hade brädtunnvalv, tillbyggnaden däremot platt bräddtak. Om kyrkan före tillbyggnaden berättade en gammal man att enligt hans far hade öppningen mellan kyrkan och koret, dvs triumfbågen, inte varit mycket större än en vanlig dörr. Den äldre delen skulle också vara byggd av resvirke. Den sistnämnda uppgiften bekräftades dock inte vid kyrkans rivning. Det resvirke, som påträffades, hade såsom nämnts fått en sekundär användning i golvläggningen.

Av kyrkans exteriör finns två avbildningar, utförda strax före rivningen. Den ena ingår i Eric Ihrfors' Smolandia sacra och utgörs av en kopia efter en schematisk teckning från 1880 (se Lindstam, a a). Den andra är en osignerad akvarell från 1876 (fig 106), vilken vid en jämförelse med uppgifter i kyrkans räkenskaper tycks ge en relativt tillförlitlig bild av den gamla kyrkans exteriör.

En reparation av kyrkan omtalas 1674, något senare sker också vissa arbeten på sakristia och vapenhus. År 1706 betalas snickaren, som fodrat kyrkan med bräder. Underhåll av denna brädfodring, som enligt bilden utgjordes av stående panel, omtalas sedan flera gånger liksom spåning av gavlarna och taken. Det fönster, som ses i den västra gaveln, omtalas 1746 medan de små fönstren i vapenhuset gjordes 1739. Kyrkan omtalas i början av 1730-talet som mycket låg och mörk och omfattande reparationsarbeten påbörjades 1736. Bli skulle kyrkan upphöjas och större fönster göras. Upphöjningen innebar sannolikt att de ovan nämnda tunnvalven tillkom. Det större koret med tresidig avslutning byggs även i samband med dessa reparationer och 1746 spånas det runda kortaket. I protokoll från 1817 omtalas att kyrkan endast har en dörr och att en ny därför skall öppnas på södra sidan mitt emot sakristian. Denna koringång är på bilden försedd med ett litet vapenhus eller vindfång. 1841 beslutas att fönstren ska omgöras och något vidgas, både de 4 större i »storkyrkan» och de 2 mindre framme vid altaret. Till 1800-talets förändringar hörde också att den mål-

Kävsjö kyrka

Kävsjö omtalas 1290 (SD 1010). Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1775–76. Klocktornet i väster är uppfört 1741 som tillbyggnad till den äldre träkyrkan.

Vid inventeringen 1829 anges kyrkan vara byggd av furuträ 1725, försedd med västtorn av trä 1741 samt utvidgad 1775. Utvidgningen innebar emellertid nybyggnad på samma plats. Om den äldre kyrkan anges

ningsutsmyckning som utförts i kyrkorummet 1771 av Anders Hellgren doldes genom att innerväggarna reviderades 1843.

Av Rogberg uppges kyrkan vara 32 alnar lång och 12 bred medan Wieselgren kompletterar med att ange höjden till takåsen vara 17 alnar. Måtten 19 m × 7,1 m × 10 m gäller för byggnaden efter utvidgningen av koret. I samband med iordningställande av den gamla kyrkogården 1938 gjordes även en mindre undersökning på platsen för den rivna kyrkan. Kyrkans grundstenar kunde svagt urskiljas som en förhöjning i grästorven och efter friläggning framträdde tydligt stengrundens utsträckning i väster, söder och öster. I norr återstod endast enstaka stenar. Det gamla korets utsträckning kunde inte fastställas. Kyrkans yttermått uppskattades efter grundstenarna till 20 m × 7,55 m, vilket stämmer väl med Rogbergs mått, som tydligen avsåg innermått. Långhusets längd uppgick enligt grundstenarna till 12,7 m. Efter friläggningen skedde en kompletterande markering av grunden med gnejshällar. Provgropar gav inga uppgifter om någon äldre kyrka på samma plats.

Av kyrkans medeltida inventarier återstår endast en kyrkklocka. Medeltida gravstenar har påträffats på kyrkogården, däribland en gavelhäll i form av ett kors. »Kung Inges grav», bestående av två stenkors och en upphöjd, kupig sten emellan omtalas 1693 av Hadorph i Rannsakingar om antiquiteterna (KB).

Källor och litteratur

S Rogberg, a a, 1770; *P Wieselgren*, a a, 1846; *G Djurklou*, Antikvarisk reseberättelse 1870, ATA; KVHAA, dagbok 1881, ATA; *P Johansson*, brev till KVHAA 13/4 1883, ATA; *E Ekhoff*, a a, 1914–16; *R Lindstam*, a a, 1935; Excerpter samt manuskript till kortfattad beskrivning över Hångers kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raå; Rapport över gamla kyrkogårdens restaurering av *E Lönnberg* 19/10 1938, ATA; *L Karlsson*, Romansk träornamentik i Sverige, Sthlm 1976.

av Rogberg 1770 (a a) att storleken var 27 alnar × 9¾ alnar samt att byggnaden var »ganska gammal och bofällig» men 1725 försedd med ett rymligt kor. Detta kor inberäknat var alltså byggnaden ca 16 m lång och knappt 5,8 m bred. Breddmåtten tyder på att uppgiften gäller de invändiga måtten.

Vid prostvisitationen 1699 antecknades att hela

koret behövde nybyggas. 1706 noterades på nytt att kyrkan, i synnerhet koret, är mycket förfallen och måste repareras. Ett nytt kor kom dock såsom nämnts till stånd först 1725 och 1741 det nämnda tornbygget. År 1775 åtog sig byggmästaren Anders Jonsson i Hammelstorp att uppställa kyrkan till väggar, spåntak och golv. Enligt räkenskaperna innebar detta ny kyrka med kor, sakristia och litet förhus vid främre dörren, dvs kordörren. Västtornet behölls och den nya byggnaden gjordes obetydligt större än den äldre. Sannolikt kom

en del av det gamla timret till användning på nytt.

Av medeltida inventarier återstår en romansk dopfunt samt ett triumfkrucifix.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; Inv 1829, ATA; *S A Hägg*, Käfsjö socken i Östbo härad, Uppsala 1879; Excerpter samt manuskript till kortfattad beskrivning över Kävsjö kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

Tännö kyrka

Tännö omtalas 1236 (SD 294). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1849 bredvid den gamla kyrkplatsen.

Den gamla kyrkans utseende är känt genom en teckning (fig 107) av C G Brunius, som besökte Tännö både 1848 och 1849 och då även gjorde vissa anteckningar om byggnaden. Uppgifter om byggnaden finns också i den utförliga inventarieförteckningen från 1829 och i en skrivelse rörande ritningar till den nya kyrkan 1845. Wieselgren uppger (aa) att kyrkan ansågs som en av stiftets äldsta. I den nämnda inventarieförteckningen anges att kyrkan troligen var grundad på 1400-talet.

Kyrkan bestod enligt skrивelsen 1845 av ett rektangulärt långhus om ca 8,3 m × 6 m samt ett i princip kvadratisk kor om 4,45 m × 4,15 m. Långhusets vägghöjd var ca 4 m. Måtten bör avse de invändiga måtten. Uppgifterna varierar något i de olika beskrivningarna. På korets norra sida fanns en sakristia samt framför kyrkans sydingång ett vapenhus. Materialet utgjordes av grovt furutimmer, »syllat till sju tums tjocklek», invändigt »grovhvylat» samt utvändigt klätt med rödtjärad ekspån. Långhuset förbands med koret genom en låg och bred rundbåge. I långhusets norra vägg fanns två högt sittande, rektangulära fönster med måtten 90 cm × 60 cm. Det något större sydfönstret mätte 100 cm × 135 cm, korets sydfönster 75 cm × 45 cm och det stickbågiga östfönstret i koret 120 cm × 90 cm. Långhusets ingång i söder utgjordes av en stickbågig öppning. På den norra sidan fanns spår efter en igensatt dörröppning.

Kyrkans inredning samt målningarna på tak och väggar härrörde från tidigt 1700-tal (beskrivna i inv 1829).

Fig 107. Tännö kyrka enligt teckning av C G Brunius 1848. ATA.

Tännö Church, drawing by C G Brunius, 1848.

Av medeltida inventarier har bevarats en dopfunt samt en kyrkklocka.

Virket från den gamla kyrkan såldes och användes till uppförandet av två hus i Värnamo, det ena beläget på Tännögatan 10.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; ED handl 1845, 14 april, RA; *C G Brunius'* samlingar XXXIX, s 1 och XLI, s. 198, ATA; *C G Brunius'* skissbok, Nordiska Museet; *P Wieselgren*, aa, 1846; Manuskript till kortfattad beskrivning över Tännö kyrka av *E O Johansson*, 1930-talet, SvK:s arkiv, raä.

MO, TVETA OCH VISTA

Mo härad

Mo blev senare identiskt med häradet med samma namn. Området räknades under medeltiden till Västergötland och hör fortfarande till Skara stift (jfr Inledning). I den äldre västgöotalagen från 1200-talets senare del uppges antalet kyrkor i Mo härad vara 12 stycken. Av de medeltida socknarna har fyra stycken försvunnit, nämligen Elgaryd, Jedra, Nakuboda och Walgardha. Samtliga kyrkor i häradet var uppförda av trä.

De i häradet ingående socknarna är Angerdshestra, Bottnaryd, Mulseryd, Norra Hestra, Norra Unnaryd, Stengårdshult, Valdshult och Öreryd samt Bondstorp, Källeryd och Åsenhöga. Bondstorp hörde tidigare till Östbo härad medan Källeryd och Åsenhöga ingick i Västbo härad. Dessa kyrkor har beskrivits i samband med dessa häradet (se ovan).

Angerdshestra kyrka

Angerdshestra socken omtalas 1412 (SD 1588). Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1669 samt tillbyggd och förändrad 1817.

I samband med restaurering av kyrkan år 1910 påträffades sekundärt använt timmer från den äldre knuttimrade kyrkobyggnaden. I en skrivelse till riksantikvarien redogör komminister R Österdahl för fyndet: »Sedan tvänne äldre golvlager blivit upprivna, fanns därunder ett tredje bestående av grova bjälkar, ungefär 32 fot långa, 15 tum breda och 6 à 7 tum tjocka, vilka på undre sidan befunnos vara försedda med gamla målningar rätt väl bevarade. Dessa bjälkar ha tydligen utgjort väggar i en äldre kyrka. Av detta väggtimmer voro dock många stockar förstörda, så att endast några få defekta bildserier kunnat hopfogas. Av större intresse än dessa målningar, som icke synas ha stått på höjden av sin tids konst, torde dock vara, att på tre stycken av de omålade bjälkarne som också funnos under golvet, funnos runinskrifter. Dessa runor voro ganska lätt inristade med något skarpt föremål, ej utskurna, så att de voro rätt svåra att upptäcka.»

Sammanlagt påträffades ett trettiotal furubjälkar, av vilka sexton utvaldes och skänktes till Statens Historiska Museum (inv 14 119:1–16). De slätbilade timmerbjälkarnas dimensioner är 20 cm × 24–34 cm medan den nuvarande, varierande längden som störst är 897 cm. Ingen av bjälkarna har dock bevarats i ur-

sprunglig längd och knuthuggningen återstår endast i ena änden (fig 108 a–b). I bjälkarna finns även borrarade hål för styrappar. Av ett av hammarbanden återstår ett 130 cm långt stycke med dimensionerna 20 cm × 32 cm (nr 16, fig 109). På utsidan ses en 4 cm djup fals för takfotsbrädan och på ovasidan återstår två urtagningar för takbjälkarna. De 16 cm breda urtagningarna är försedda med ett hak för låsning av takbjälkarna. Avståndet mellan urtagen är 66 cm. En annan bevarad detalj (nr 15, fig 111) har sannolikt ingått i en klockstol.

Av väggbjälkarna har nr 4–14 på insidan rester av dekorativ målning, som stilmässigt tycks kunna föras till början av 1500-talet. På nr 4–7 finns fragment av en skildring av Yttersta domen, vilken sannolikt varit placerad på triumfbågsväggen enligt traditionellt schema. På nr 10 och 11 kan urskiljas scener ur Jesu barndom (fig 113 b–c), på 8 och 9 scener ur Passionshistorien samt på 12–14 ornamentbårder.

På bjälkarna 1–3 finns ristade runinskrifter. Bjälkarna har emellertid blivit skadade av trämask och inskriften på nr 1 har så gott som helt försvunnit och på nr 3 skadats svårt. På nr 2 är runorna däremot relativt välbevarade (fig 112). Runorna, som är ca 10 cm höga, är ristade med en knivspets eller något annat vasst föremål. Inskriften på väggbjälke nr 1 har enligt en läsning av Andreas Lindblom år 1910, då fyndet gjordes, varit: »Kristus Herren (?), Kristus konungen (?),

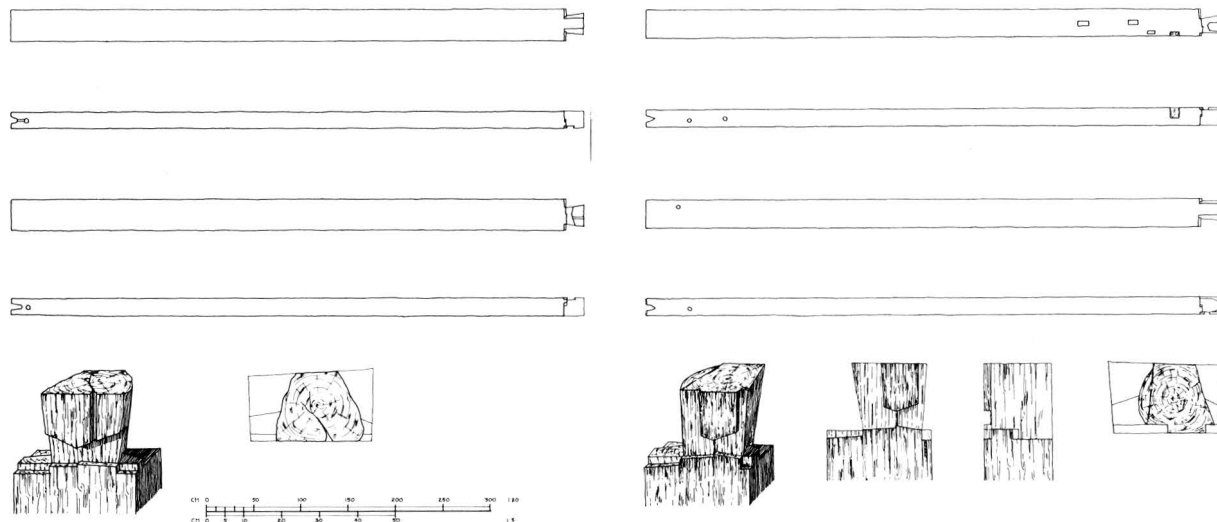

Fig 108 a–b. Angerdshestra kyrka. – a. Syllar med knuthuggning. 1 : 40, resp 1 : 10. – b. Väggbjälkar med knuthuggning. 1 : 10. SHM. Uppm P Wångstedt 1980.

a–b. Angerdshestra Church. – a. Sills with timbering 1 : 40 and 1 : 10. – b. Wall beams with timbering, 1 : 10.

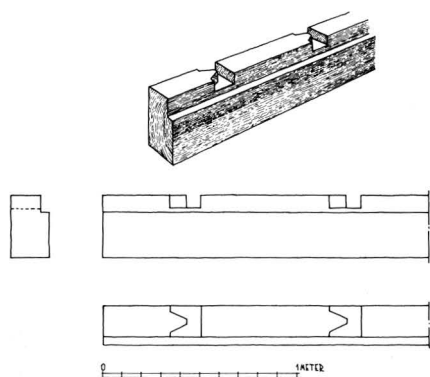
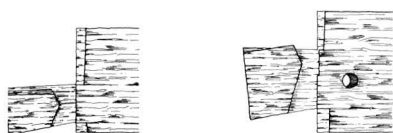

Fig 109. Detalj av hammarband, 1 : 40. Uppm A Lindblom 1910. ATA. Ritad av G Wirén 1982.

Detail of head plate, 1 : 40.

Fig 110. Väggbjälke med knuthuggning. SHM. Foto ATA.
Wall beam with timbering.

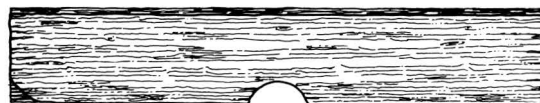
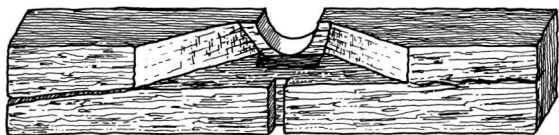

Fig 111. Bjälke, sannolikt från klockstol. 1:20. SHM. Uppm P Wångstedt 1980.

Beam, probably from bell-cage, 1:20.

Fig 112. Detalj av väggbjälke med inristade runor. SHM. Foto ATA.

Detail of wall beam with rune carving.

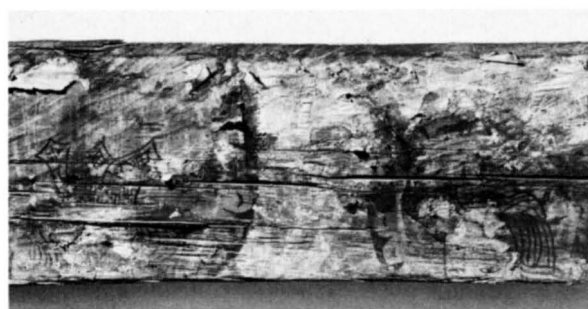
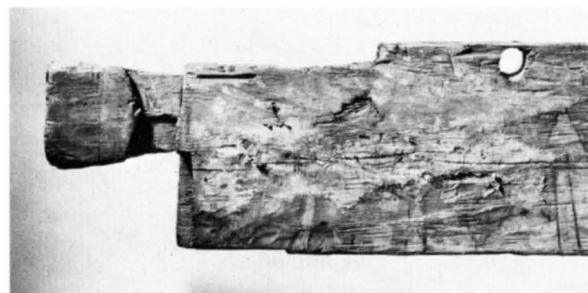

Fig 113 a-c. Väggbjälkar med rester av dekorativ målning. Början av 1500-talet, SHM. – b-c. Detaljer av Konungarnas tillbedjan. Foto R Hintze 1982.

Wall beams with traces of painted decoration. Early 16th century. – b-c. Details of the Adoration of the Magi.

Kristus sonen. På bjälken nr 2 står på ena långsidan: »... skrev mig på Olovs dag» och på den andra: »Gud välsigne mig.» På nr 3 har funnits ett årtal: »... (året) tolvhundra ...» Runorna har tydligen ristats i samband med kyrkans byggande. En dendrokronologisk analys av timret har nämligen gett en datering till 1226 (jfr Dendrokronologiska dateringar).

Av medeltida inventarier återstår ett rökelsekar samt en senmedeltida träskulptur.

Bottnaryds kyrka

Bottnaryd omtalas 1335 enligt Mo härads dombok 25/4 1734, då välborna fru Ragnhild Siggesdotter Sparre uppvisade ett donationsbrev med detta årtal, vilket visade att kyrkan blivit begynt å en fastighet Bottnartorp. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1666 på samma plats som den äldre träkyrkan, vilken revs med undantag för sakristian den 8 maj detta år.

I samband med restaurering 1937 företogs en undersökning under kyrkans golv, varvid ett stort antal gravar påträffades. Några iakttagelser rörande den äldre kyrkans grund eller sekundärt använt timmer redovisades dock ej. Om sakristian, vilken revs i slutet av 1800-talet, anger Allwin 1856: »Dess båda sidowäggar

Källor och litteratur

R Österdahl, skrivelse till riksantikvarien 20/7 1910, ATA; *A Lindblom*, skrivelse till riksantikvarien 3/9 1910, ATA; *Fornvännen* 1910, s 253; Uppmätning av väggbjälkarna av *I Anderson*, 1950, ATA; *R Kinnander*, Smålands runinskrifter, I, Uppsala 1961.

äro af träd, med gafweln i norr af sten, wäl försedd med twenne fönster, men så små och omgifna af tjocka murar, att på den klaraste sommardag man i densamma swärligen kan läsa i bok; den liknar således mera ett fängelse än ett kyrkligt rum.»

Av medeltida inventarier återstår en dopfont, ett rökelsekar, en paten samt två kyrkklockor.

Källor och litteratur

J Allwin, aa, 1857; artikel i Jönköpingsposten 8/11 1937; *E Carlsson*, »Kyrkie book wedh Bottnarijt», 1966; *E Persson*, Stengårdshults pastorats kyrkor, Motala 1952, s 17 not 36 (om donationsbrevet 1335).

Mulseryds kyrka

Mulseryds kyrka omnämns 1540. Till Mulseryd fördes efter reformationen även Jedra (Jära) socken. Den nuvarande träkyrkan i Mulseryd är uppförd 1660. Den utvidgades 1793 mot öster samt flyttades mot norr motsvarande kyrkans bredd.

Närmare uppgifter om den gamla kyrkan saknas. På sockenstämma 1658 beslutades om kyrkans restaurering och förnyande. Av kostnadsskäl skulle den nya kyrkan byggas på samma sätt som den gamla. Varje mantal skulle till kyrkbygget bidra med en syll 18 alnar lång, en 14 alnar, en 10 alnar, två stycken sparrar, en tilja per matlag och en bjälke per två matlag. Kyrkan nedrevs den 25 maj 1660 och uppbyggdes på nytt inom 14 dagar.

Av medeltida inventarier återstår en dopfont.

Om den försvunna kyrkan i Jära uppger Djurklou 1870: att »helt nära gästgivaregården fanns i en aspbacke otydliga tomtlämningar, vilka uppgavs vara efter en kyrka som blivit uppbränd av danskarna. I mullen hade anträffats klumpar av metall efter de nedsmälta klockorna. Platsen hade också besökts 1841 av J E Lagergren, som av grundstenarna uppskattade kyrkans längd till 18 alnar, dvs ca 10,7 m. Lämningsarna har blivit borttröjda under 1800-talets slut.

Källor och litteratur

G Djurklou, Antikvarisk reseberättelse 1870, ATA; *E Persson*, Mulseryds kyrka. En historik från medeltid till nutid. Motala 1955.

Norra Hestra kyrka

Norra Hestra socken omtalas 1527. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1752–53.

Inför den planerade nybyggnaden besiktigades den gamla träkyrkan den 22 januari 1752 och befanns då vara i följande tillstånd: »Kyrkjan upbygd af trä och fodrad mäd Spån 16¾ aln lång 11½ bred 4¾ aln hög utom Choret, som är 7 alnar långt, 9 alnar bredt, 3¾ aln högt, men ingen underrettelse kunde fås, när denna kyrkjan blef upbygd, utan finnes nu till större delen af Wäggarna nederrutna, samt taket mäd Panneligen aldeles förutnat, så at intet deraf till ny bygnad är tjenligt eller dugeligt, utom des finnes denna kyrkja, nu sedan folket tilltagit för liten . . . Alt innan redet uti

Kyrkjan finnes merendels af förutnelse och ålder förderfvad utom stolarna, som till en del wid nybyggnaden kunna brukas, när Bänkarna ökas och något nytt tages till hjälp . . .»

Den gamla timmerkyrkan bestod alltså av ett rektangulärt långhus om ca 10 m × 6,8 m och ett lägre och smalare kor om 4,15 m × 5,35 m. En sakristia hade tillbyggt 1724. Enligt uppgifter i Mo dombok tycks kyrkan ha skadats genom våld 1619.

Källor och litteratur

E Persson, Stengårdshults pastorats kyrkor, Motala 1952.

Norra Unnaryds kyrka

Norra Unnaryds kyrka omtalas 1346 (RPB). Till Norra Unnaryd fördes efter reformationen även Walgardha (Vallgård) socken. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1714 samt tillbyggd 1793 och 1894.

Den gamla kyrkan omtalas 1660 som nyligen upprädd och reparerad. Den nedtogs 1714, då »Hela kyrkian med Sacristigan är af nyio upbygd» på samma vis. Närmare uppgifter om den gamla kyrkan saknas.

Vallgård kyrka omtalas 1363 (RPB). Kyrkan och socknen fanns ännu 1544 men ej 1557. Kyrkplatsen med rester av kyrkogårdsmuren finns ännu kvar på Vallgård bys ägor.

Källor och litteratur

E Persson, Stengårdshults pastorats kyrkor, Motala 1952.

Stengårdshults kyrka

Stengårdshults kyrka omtalas 1540. Den nuvarande kyrkan av trä, som är uppförd 1912, har haft två kända föregångare av trä. Den närmast föregående var uppförd 1769 och ödelades av brand 1907. Den äldsta kyrkan, som nedtogs 1769, bestod av långhus, kor, sakristia och vapenhus. Närmare uppgifter saknas.

Källor och litteratur

E Persson, Stengårdshults pastorats kyrkor, Motala 1952.

Valdshults kyrka

Valdshults kyrka omtalas 1540. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1905. Den äldre träkyrkan, som sannolikt var av medeltida ursprung, revs 1904.

Av den äldre kyrkan finns ett flertal avbildningar

samt en planskiss (fig 114–118). Då G Djurklou år 1870 besökte kyrkan noterade han: »Wisst är det emedlertid att denna till sin hufvudstomme, ehuru i sednare tider tillbyggd och utvidgad, är ganska gammal.» Kyrkan

Fig 114. Valdshults kyrka. Exteriör mot söder. Teckning av E Ihrfors i Smolandia sacra 1887, ATA.

Valdshult Church. Exterior facing S. Drawing by E Ihrfors in Smolandia sacra, 1887.

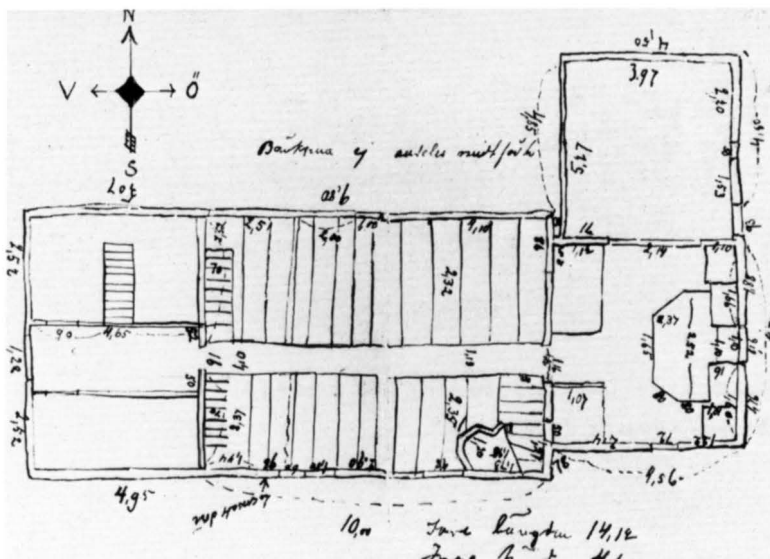
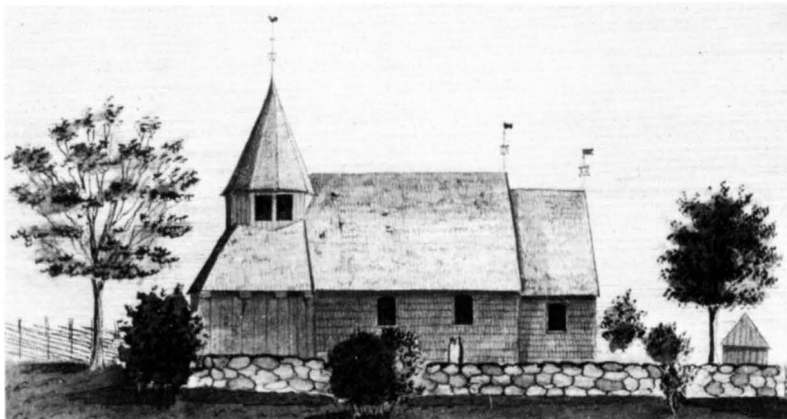

Fig 115. Planskiss. E Welin 1898. Foto ATA.

Plan, 1898.

var en sk offerkyrka: »Smälänningar ända från de sydligaste delarna af Finveden ställa hit på pilgrimsfärder för att enligt gjorda löften offra sin skärf härstädes.» Kyrkan, som var uppförd av liggande timmer, hade ett rektangulärt långhus om 10 m × 6,25 m medan koret mätte 4,56 m × 4,79 m (fig 115).

Enligt räkenskaperna reparerades kyrkan 1683–89. Blå utbyttes då två av syllarna. 1684 målades kyrkan av Johan Crantzberg och ny bänkinredning och nytt altare tillkom 1689. Samtidigt byggdes också ett nytt vapenhus medan ny sakristia tillkom 1704–05. 1747 beslutades att kyrkan, som var mycket låg, behövde ett valv så att läktare kunde göras för ungdomen. Detta arbete utfördes 1748. 1749 gjordes fönsterhålen större och nya fönster insattes. 1798 tillbyggdes ett klocktorn

i väster med ny huvudingång och den ursprungliga, rundbågiga ingången i söder igensattes. Ingångens bredd anges på planskissen ha varit 96 cm. För att öka antalet sittplatser beslöt man dock 1885 att dörröppningen mellan koret och sakristian skulle vidgas så att sakristian kunde inrättas med sittplatser. Samtidigt skulle en dörr göras i sakristians östra vägg. Därmed hade kyrkobyggnaden och kyrkorummet fått den slutgiltiga utformning, som framgår av avbildningarna.

Man lägger märke till att den ursprungliga ingången var rundbågig och mycket smal och att fönsteröppningarna – två i långhusets södra vägg, en i den norra väggen och en i korets södra respektive östra vägg – trots utvidgningen 1749 var små och högt sittande. Det östra korfönstret hade dock gjorts större än de övriga.

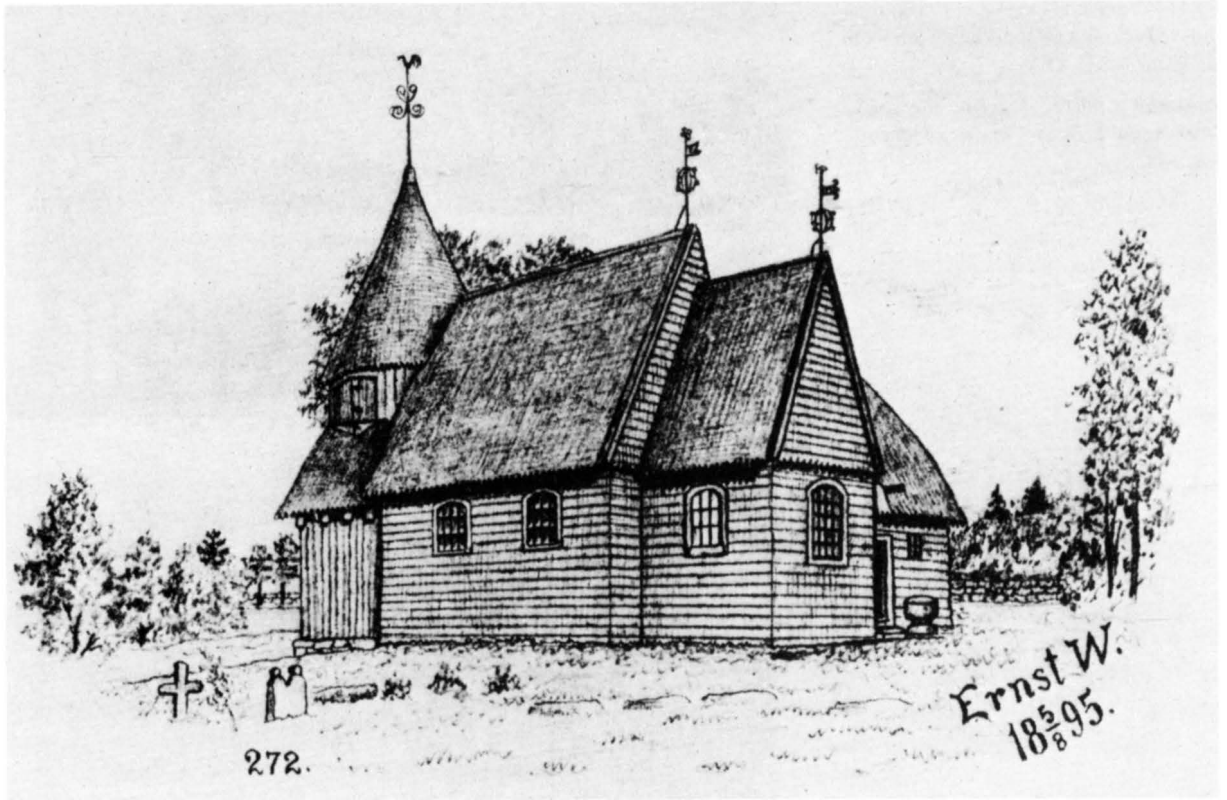

Fig 116. Kyrkan från sydost. Teckning 1895. Foto ATA.

The church from SE. Drawing, 1895.

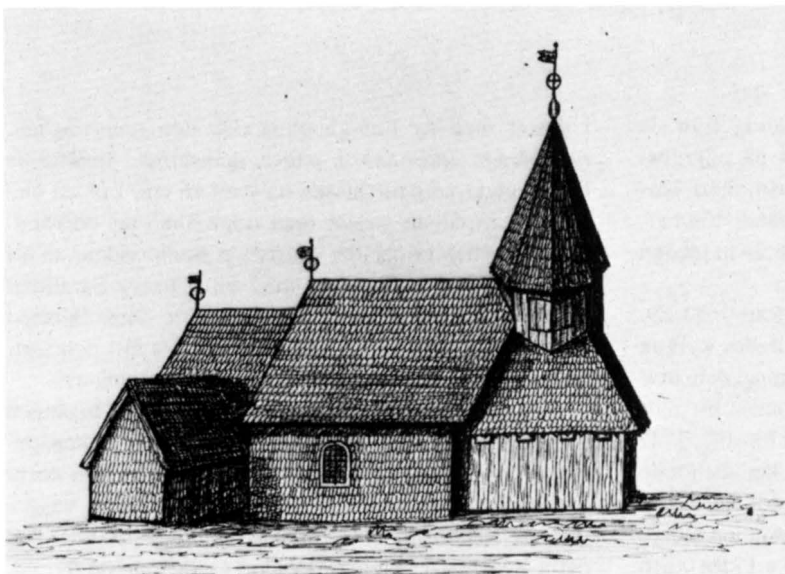
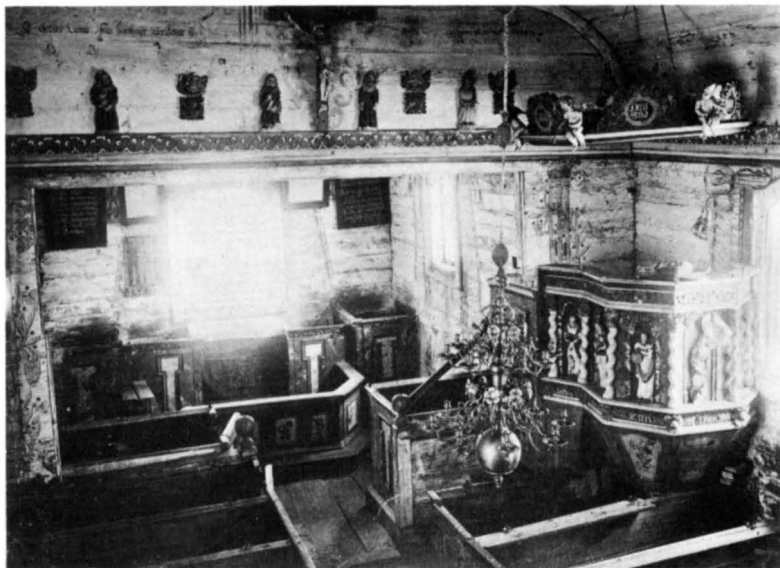

Fig 117. Exteriör mot norr. Teckning av E Djurklou 1870, ATA.

Valdshult Church. Exterior facing N. Drawing by E Djurklou, 1870.

Fig 118. Interiör mot öster. Fotografi i Jönköpings läns museum.

Interior facing E.

Triumfbågen var endast vidgad och upphuggen till rektangulär form ovanför bänkhöjd (fig 118). Enligt planskissen var öppningens bredd nertill endast 1,16 m.

Av medeltida inventarier återstår en senmedeltida krucifixbild, vilken 1719 reparerades och försågs med nytt kors. På interiörbilden (fig 118) är den placerad på triumfbågsväggen. Vidare återstår en dopfont samt en nattvardskalk med paten. Dopfonten ses på fig 116

vara placerad utanför sakristians ingång. Den medeltida kalken och patenen har ursprungligen tillhört Habo kyrka.

Källor och litteratur

G Djurklou, Antikvarisk resa 1870, ATA; *E Ihrfors*, Smolandia Sacra, II, 1887, ATA; *E Persson*, Stengårdshults pastorats kyrkor, Motala 1952.

Öreryds kyrka

Öreryds kyrka omtalas 1540. Den nuvarande träkyrkan är uppförd 1744–45 och försedd med klocktorn 1763.

Den äldre träkyrkan renoverades 1681–85. År 1738 omtalas den dock som nedsynt och ombyggnad var föreslagen. I övrigt saknas närmare uppgifter om byggnaden.

Av medeltida inventarier återstår en nattvardskalk. Vidare har en medeltida gravsten med runinskrift bevarats.

Källor och litteratur

E Persson, Stengårdshults pastorats kyrkor, Motala 1952.

Tveta och Vista härad

År 1588 omnämns i jordeboken 15 socknar i Tveta härad. Av sockenkyrkorna är endast 3 stycken belagda som träkyrkor, nämligen Bankeryds, Hakarps och

Månsarps kyrkor. Järsnäs kyrka tycks delvis ha varit av trä. Vista härad omfattade endast fyra socknar. Ingen träkyrka är känd.

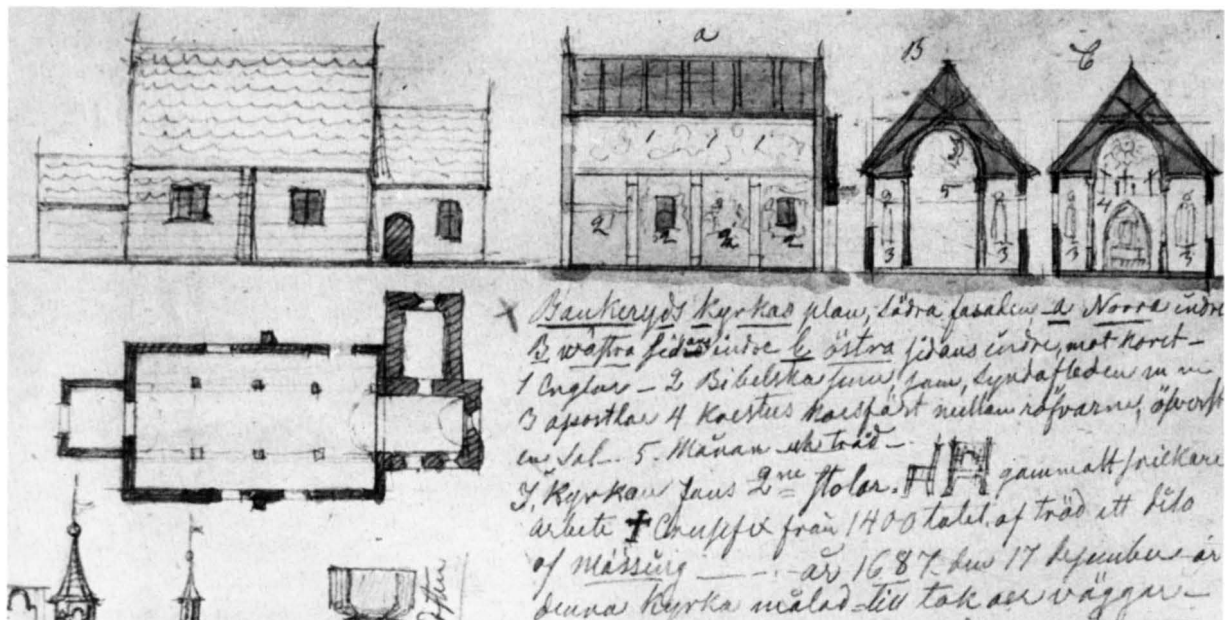

Fig 119. Bankeryds kyrka. Sydfasad, plan och sektioner. N Månsson Mandelgren 1863. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Bankeryd Church. South front, plan and sections, 1863.

Bankeryds kyrka

Bankeryds kyrka omtalas 1315 (SD 2038). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1865.

Vid inventeringen 1829 uppges att kyrkans långhus är uppfört av trä med kor och sakristia av sten. Längden anges till 38 $\frac{3}{4}$ alnar, bredden till 15 alnar. Vidare är noterat att kyrkans tak och väggar är målade 1687 och läktaren och stolarna 1730. Uppgift om kyrkans ålder saknas. Inte heller Wieselgren återger 1846 någon förmodan om kyrkans ålder. Om själva träkyrkan, dvs långhuset, uppges här att längden är 29 $\frac{1}{2}$ alnar, bredden 14 $\frac{1}{2}$ alnar och väggens höjd 11 alnar.

Kyrkan besöktes 1863 av Nils Månsson Mandelgren, som dokumenterade byggnaden genom en planritning, en sydfasad, en längdsektion och två tvärsektioner (fig

119). Långhuset, som enligt måttuppgifterna mätte ca 17,5 m × 8,6 m, hade ett tunnvalvt mittparti eller mittskepp, där valvet uppbars av sex träpelare. Stenkorset, som var ca 5,5 m långt, öppnade sig mot långhuset med en spetsbågig triumfbåge. Inte heller Mandelgren antecknade något om byggnadens förmodade ålder. Såväl långhuset som korpartiet kan dock ha härrört från medeltiden.

Av medeltida inventarier återstår ett triumfkrucifix samt en kalk med paten.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; P Wieselgren, a.a, 1846; Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund; R Lindstam, a.a, 1932.

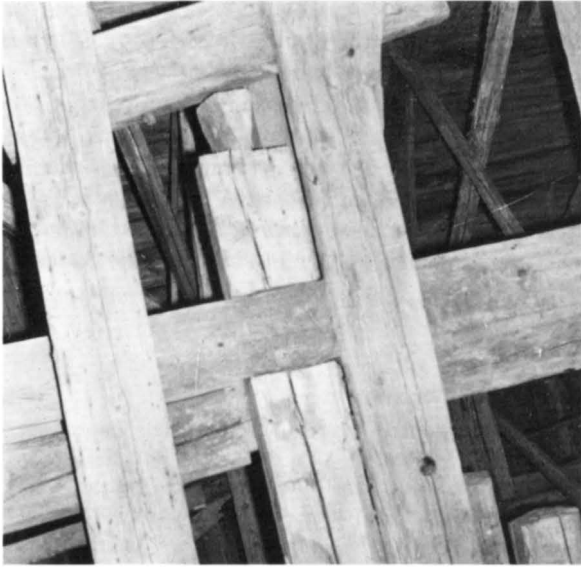

Fig 120–21. Hakarps kyrka. Sekundärt använda väggbjälkar i nuvarande kyrkans takstol med bevarad laxknut respektive nederdel av fönstersmyg. Foto S Hallgren 1974.

Hakarps Church. Secondly used wall beams in roof-truss of present church. With preserved dove-tail joint and bottom of window embrasure.

Hakarps kyrka

Hakarps omtalas 1401 (SD 127). 1556 tillfördes Hakarps en del av Sanda socken. Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1694.

I skrivelse till domkapitlet i Växjö den 13 oktober 1694 görs anhållan om att få den nya kyrkan invigd. Om den gamla träkyrkan, som var »så förfallen, att hon omöjlig längre bestå kunde», uppges, att den under den nya kyrkans uppförande fortfarande kunnat användas för gudstjänster genom att man använt metoden att uppföra murarna »utom den gamla». Det utrymme som stod till buds för den gamla kyrkan inuti den nya i öst-västlig riktning utgjordes maximalt av 18 m × 9,4 m. Efter rivningen kom en stor del av den gamla kyrkans timmer till användning i den nya kyrkans takstol och golvvälklag. Några av de i takstolen använda väggbjälkarna har även kvar knuthuggning för laxknutning (fig 120). Med hjälp av vissa helt bevarade bjälkar har kyrkans storlek kunnat beräknas. Korets innermått tycks ha varit ca 5 m, långhusets ca 9,45 m × 6,6 m. Bjälkarna är 16–20 cm tjocka, 30–38 cm breda och mycket jämnt bilade. Ovansidan är ibland något konvex, undersidan något konkav. I bjälkarna

Fig 122. Väggbjälke med rester av senmedeltida figurmålning. Foto S Hallgren 1974, ATA.

Wall beam with traces of late medieval figure painting.

finns borrade hål för styrtappar. Det i golvbjälklaget sekundärt använda väggstimret påträffades vid en undersökning 1971. Under kyrkans golv påträffades ett stort antal gravar och murade gravkammrar. Inga iakttagelser gjordes rörande den äldre kyrkans grund.

I takstolen har också påträffats en bjälke med en uthuggning som utgör nedersta delen av en fönster-smyg (fig 121). Den kraftigt skrånande smygens yttermått är 46 cm, det nuvarande innermålet 30 cm. Fönstrets dageröppning har alltså varit högst 30 cm bred.

På de bjälkar, som ingår i takstolen, ses rester av en figurativ utsmyckning av senmedeltida karaktär (fig 122). Väggmålningarna har varit indelade i friser med arkader. Bla tycks scener ur Skapelseberättelsen ha ingått. Ett par bräder med målningsfragment tyder på att även takmålningar funnits. Målningarna bekräftar att den gamla kyrkan härrörde från medeltiden.

Järnsås kyrka

Järnsås kyrka omtalas 1336 (SD 3208). Den nuvarande stenkyrkans långhus är uppfört 1712, koret sannolikt medeltida.

Wieselgren uppger 1846 (aa) om den äldre kyrkan: »Den gamla beskrifs af Kh. Abr. Anander i Arch. Smol. som prof på dålig byggnadstil. Der mur tröt, tog vägg wid, ingen sida war af endera slaget. Wäggen än 8 à 10 aln. än blott 1 ½ aln wid omskiftet. W. gaflen stod på 'trästödtet'. Choret, litet, war enkom af sten.» Hur dessa uppgifter skall tolkas är osäkert. Man kan förmoda att kyrkan ursprungligen varit helt av trä men

Månsarps kyrka

Månsarp omtalas 1394. Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1852 och har föregåtts av två träkyrkor. Vid inventeringen 1829 uppgavs att träkyrkan med sakristia och två vapenhus är byggd 1714. På den gamla kyrkogården, som är belägen ca 500 m väster om den

I den nuvarande kyrkans takmålningar, vilka utfördes 1729 av Edvard Orm, ses ovanför orgelläktaren en scen där kyrkan avbildas tillsammans med en betydligt mindre och till typen äldre kyrkobyggnad. Troligen är denna avsedd att föreställa den gamla träkyrkan, men fönster- och dörröppningarnas placering visar att målaren saknat en korrekt förlaga.

Av de medeltida inventarierna återstår ett triumfkru-cifix, ett altarskåp, en dopfont samt två kyrkklockor.

Källor och litteratur

R Lindstam, Hakarps kyrkas och församling historia, Huskvarna 1924; *Densamme*, a a, 1932; *Densamme*, Hakarps kyrka 1694–1944, Nässjö 1944; Rapport över arkeologisk undersökning av *B Åstrand* 1971 med uppmätningar av bjälkar av *G Lindqvist*, ATA.

senare försetts med kor av sten. Långhusets blandteknik bör likaså ha tillkommit i samband med en ombyggnad, sannolikt då kyrkan välvdes. Wieselgren uppger nämligen vidare, att »kyrkan war hwälfed med stor grå kullersten, hwilande på pelare», vilka skymde sikten mot koret för dem som satt på läktaren.

Av medeltida inventarier återstår ett rökelsekar.

Källor och litteratur

P Wieselgren, a a, 1846; *R Lindstam*, a a, 1932.

nya kyrkogården, syns rester av kyrkans grund. Om den äldre kyrkan saknas uppgifter.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; *R Lindstam*, a a, 1932.

VEDBO

Norra Vedbo härad

Häradet omfattade 11 socknar. Endast 3 stycken träkyrkor är kända, nämligen Adelövs, Haurida och Vireda kyrkor. Den medeltida träkyrkan i Vireda återstår i tillbyggt skick. Även kyrkan i Haurida kan delvis

vara medeltida. Haurida utgjorde annex till Vireda. Socknarna är belägna i häradets västra del och gränsar till varandra. Alla tre ingick i Visingsborgs grevskap, 1652–1681.

Adelövs kyrka

Adelöv omtalas 1261 (SD 472). Den nuvarande kyrkan av sten stod färdig 1833.

Vid inventeringen 1829 antecknades om den gamla kyrkan: »Gamla Kyrkan, som ännu begagnas, till dess den nya, som nu står under byggnad, hinner blifva färdig, är till sin ålder icke med säkerhet bekant, men förmodas vara uppbyggd 1427, är uppförd af träd till 39 alnars längd, och 17 Do bredd, med 7 fönster på södra sidan och 6 på den norra, under slätpaneladt tak, och 8 alnars höjd från golfvet till panelen. Kyrkan är betäckt med spån, och har tillföre haft ett torn på taket, som nedrefs år 1800, af fruktan, att det skulle nedkastas af vinden. I nordöstra hörnet af kyrkan är Sacristigan tillbyggt af gråsten. I vestra ändan finnes vapenhuset, 7 alnar i fyrkant.» Vidare uppges att altaret var murat av gråsten och försett med huggen skiva. I taket »vid väggen mellan kyrkan och choret» hängde ett krucifix. En intressant uppgift är också att »På väggen, som skiljer orgelläktaren från Kyrkan finnes en Inscription i

Munkstil, men som genom kalkanstrykning blifvit oläslig.»

Av uppgifterna att döma tycks kyrkan ha varit av samma typ som grannkyrkan i Vireda – en rektangulär byggnad med triumfbågsvägg mellan kor och långhus, tornparti i väster samt sekundär sakristia av sten (fig 134 a, 144–145). Måtten 23,15 m × 10 m innebär att byggnaden var något större än i Vireda (fig 134 a). Samma måttuppgifter samt året 1427 återfinns även hos Rogberg 1770 (aa). Inte heller här nämns några senare tillbyggnader.

Av medeltida inventarier återstår ett triumfkrucifix från 1300-talet, en senmedeltida madonnabild samt delar av ett senmedeltida altarskåp, bla två dörrar med målningar.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; inv 1829, ATA.

Haurida kyrka

Haurida kyrka omtalas 1292–1312 (SD 1741). Kyrkan utgörs av en medeltida träkyrka, som ombyggt och tillbyggt vid flera tillfällen, och består av ett rektangulärt långhus av trä med sakristia och kor av sten samt ett kloktorn av trä i väster (fig 123–126). Byggnaden fick sitt nuvarande utseende vid den restaurering, som

genomfördes 1961–64 efter förslag av arkitekten K von Schmalensee. Vid restaureringens början upptäcktes att stora delar av träverket i långhusets väggar var skadade av röta. Angreppen var så omfattande att man tvingades montera ner långhuset, som sedan uppfördes på en ny grund och med erforderliga förstärkningar

Fig 123. Haurida kyrka från sydost. Foto R Hintze 1980.

Haurida Church from SE.

och justeringar av de bärande konstruktionerna. För väggarna användes dock i så stor utsträckning som möjligt det gamla väggtimret. Den sekundära förhöjningen av långhusväggarna återuppfördes ej (jfr fig 126 b och 129). En uppmätning och undersökning av väggarna gjordes före nedmonteringen (fig 129). En arkeologisk undersökning företogs även av området innanför grundmurarna (fig 128).

Vid inventeringen 1829 antecknades: »Kyrkan i sitt äldre skick, är byggd af trä, till 12 alnars längd och 13

Do bredd, samt $5\frac{1}{4}$ Do höjd från golvet till taket, och kallas allmäneligen i orten den gamla offerkyrkan; men tiden, när hon blifvit uppförd, är numera obekant; likväl tros hennes ålder böra räknas från 1400-talet. Sedermera, förmodligen i slutet af 1500 eller början af 1600-talet är denna gamla offerkyrka tillbyggd i vestra änden af trä till 10 alnars längd och lika bredd som den gamla, hvilken vid samma tillfälle blifvit tillökt till lika höjd med den nybyggda, nemligen 4 alnar till takresningen, så att kyrkans hela höjd nu utgör $9\frac{1}{4}$

Fig 124. Interiör mot öster. Foto R Hintze 1980.

Interior looking E.

Fig 125. Interiör mot väster. Foto R Hintze 1980.

Interior looking W.

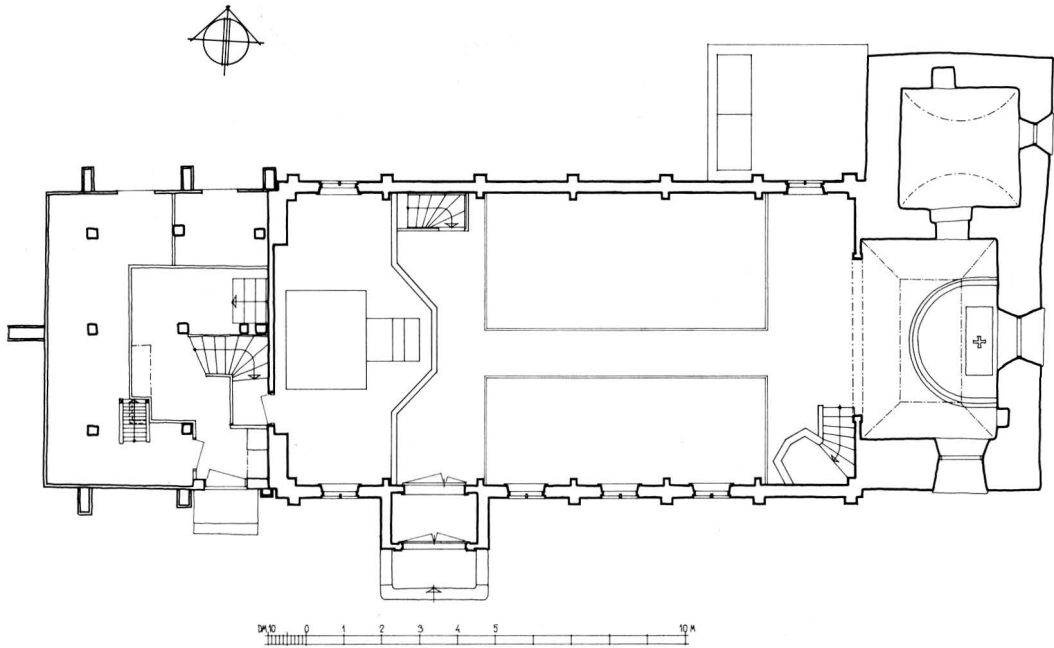
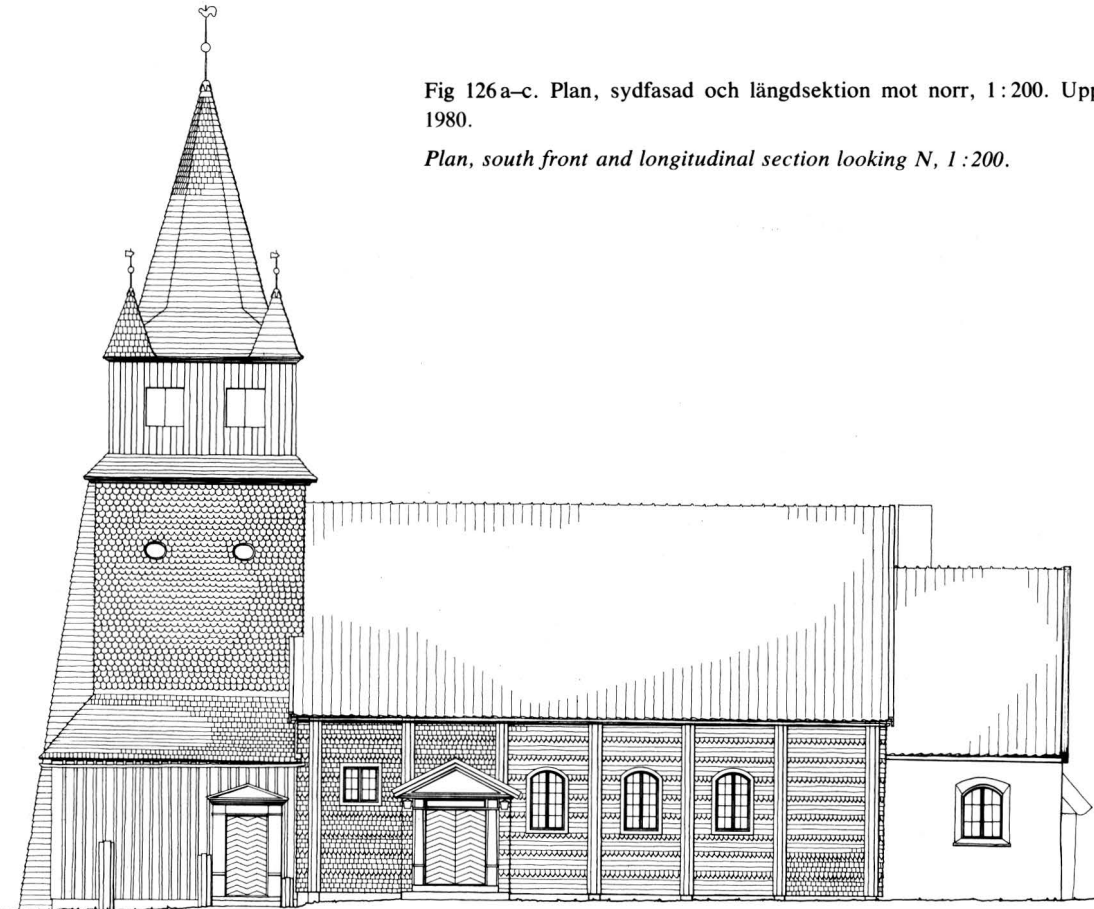

Fig 126 a-c. Plan, sydfasad och längdsektion mot norr, 1:200. Uppm G Wirén 1980.

Plan, south front and longitudinal section looking N, 1:200.

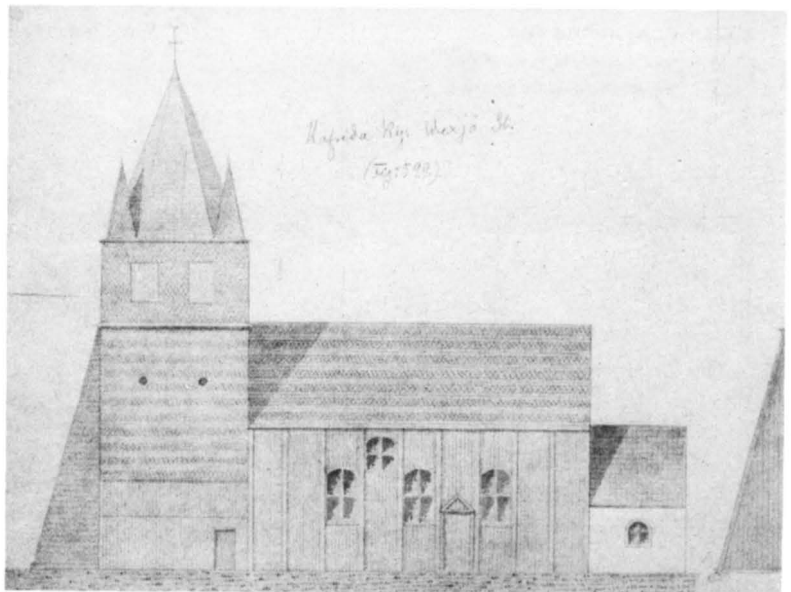
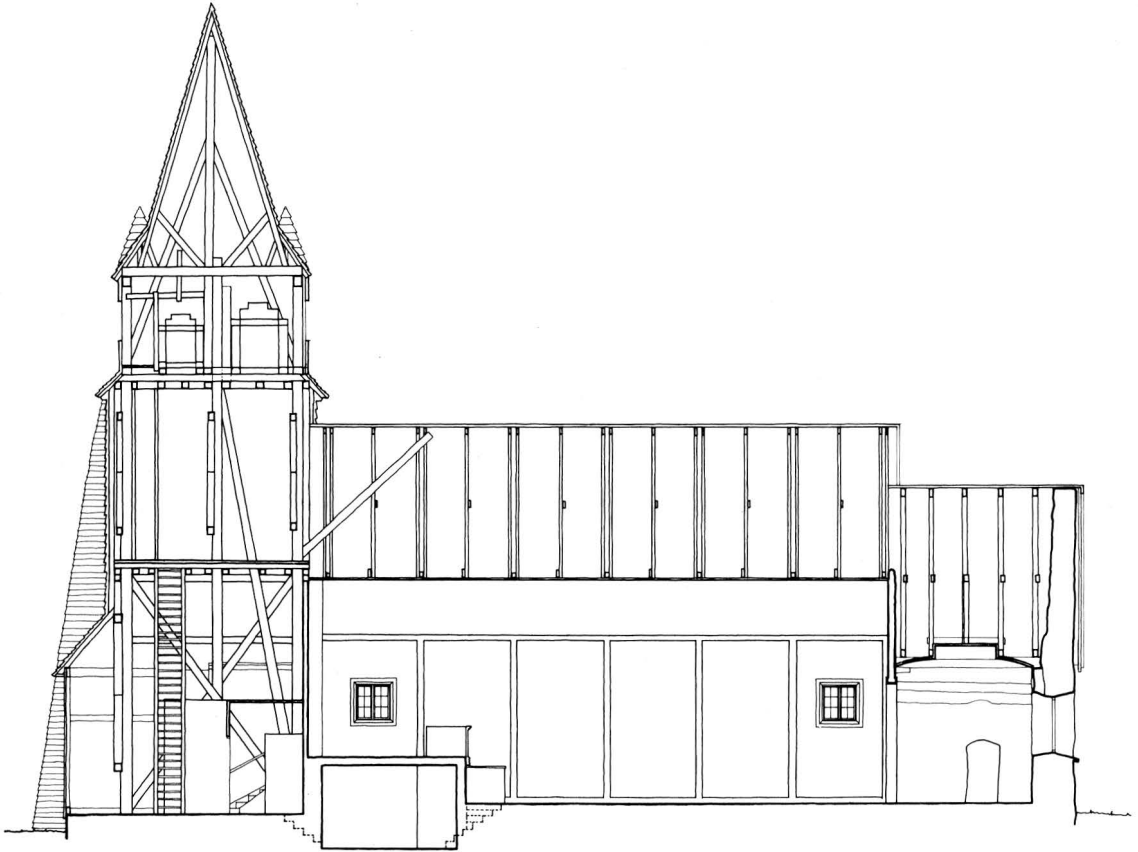

Fig 127. Exteriör mot söder 1864. Teckning av N Månsson Mandelgren. Mandelgrenska samlingen. Folklivsarkivet, Lund.

Exterior looking S, 1864. Drawing by N Månsson Mandelgren.

alnar; men denna tillbyggnad i höjden är likväl icke uppförd af timmer, såsom den gamla Kyrkan, utan med uppstående stolpar och påslagna bräder utan och innan. I östra änden är Choret, förmodligen vid samma tillfälle tillbyggt af gråsten till 8 alnars bredd och 5 ½ alnars längd.»

Beträffande tillbyggnaderna stämmer inte den ovan skisserade utvecklingen. Träkyrkan har redan under medeltiden först försetts med en sakristia av sten och därefter med ett kor av sten. Den tunnvalvda sakristians nordmur är något lägre än den östra kormuren, som lagts i liv med sakristians ytterliv och genom de kraftiga murarna kommit att invändigt bli något kortare än det ursprungliga träkoret (jfr fig 128). Korets väggar uppvisar en förhöjning med liggande timmerbjälkar. Denna har sannolikt tillkommit i samband med att ett ursprungligt valv borttagits. De fragmentariska målningar, som påträffats på korets väggar, även på förhöjningen, kan stilmässigt föras till 1500-talets slut eller 1600-talets början. Förändringen av koret liksom tillbyggnaden av långhuset mot väster bör ha skett vid denna tid. Även långhuset har varit dekorerat med målningar. Efter restaureringen 1961–64 återstår dock endast ett parti i långhusets nordvästra hörn (fig 125). Till det mot väster förlängda långhuset fogades 1664 det nuvarande klocktornet av trä. Förhöjningen av långhusets väggar skedde 1760.

Den medeltida kyrkan

Vid grävningsundersökningen framkom grundstenarna till den medeltida timmerkyrkans västvägg och till det smalare koret. Grunden utgjordes av 0,2–0,8 m stora stenar i ett till tre skift och med en utåt relativt jämn begränsningslinje. Västgrunden låg mitt för de skarvar, som var synliga i långhusväggarna (fig 128). Långhuset har utvändigt varit ca 9,3 m långt och 8 m brett, vilket innebär att långhuset varit ovanligt kort i förhållande till bredden. Motsvarande mått för koret har varit 4,8 m × 5 m (fig 131). Långhusets utvändiga vägghöjd var ca 3,6 m (fig 129 c).

Materialet i det äldsta långhuset utgjordes av bilat furutimmer med dimensionerna 25 cm × 25–40 cm. Knutningen utgjordes av laxknutning. På detaljuppmätningarna av den södra och den norra innerväggen framgår tydligt den ursprungliga västväggens läge och knutning (fig 129 a–b). Under den sekundära förhöjningen av väggarna med resvirke ses delar av ett hammarband med urtagningar för takbjälkarna.

Långhusets sydingång har, som framgår av igensättningen med stående plankor, varit placerad väster om den nuvarande ingången ca 1,5 m från den västra knuten. Någon motsvarande ingång har ej funnits i den norra väggen.

I långhusväggarna ses även igensättningar av äldre fönsteröppningar. I den södra väggen ses en rektangu-

TECKENFÖRKLARINGAR :

1-9 = GRAVLÄGGNING

≡ = PLANKRESTER

▨ = NEDGRÄVNING FÖR VÄRMEANLÄGGNING

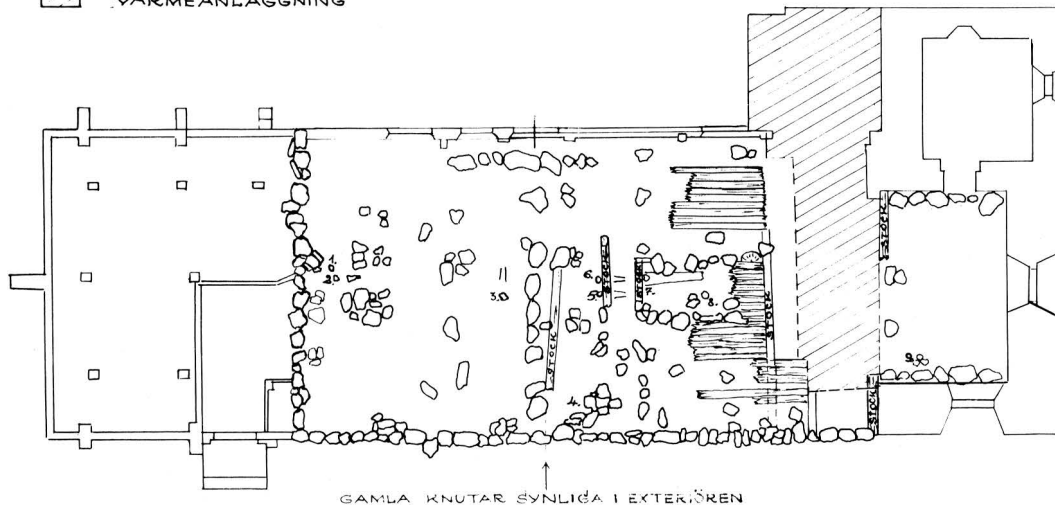

Fig 128. Uppmätning av träkyrkans stengrund, 1:200. R Fredberger 1963. Jönköpings läns museum.

Scale-drawing of the stone foundation of the church, 1:200.

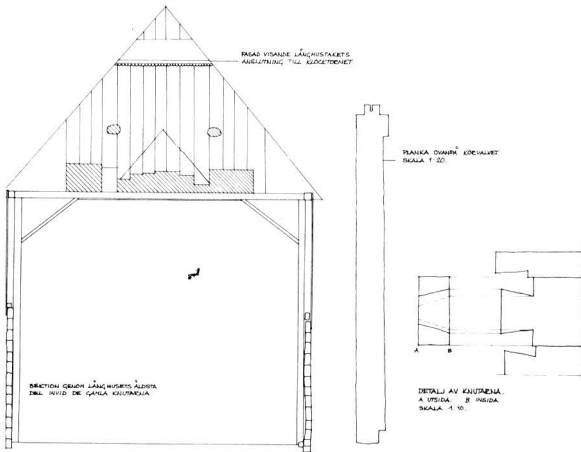
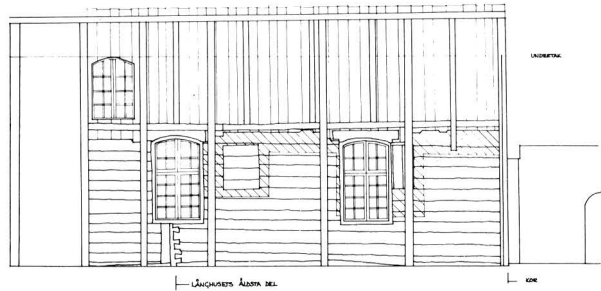
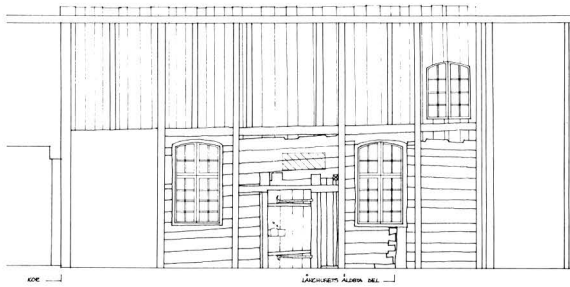
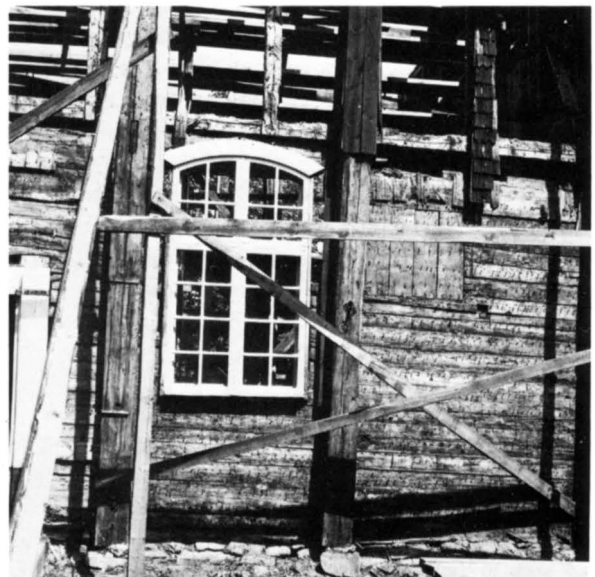
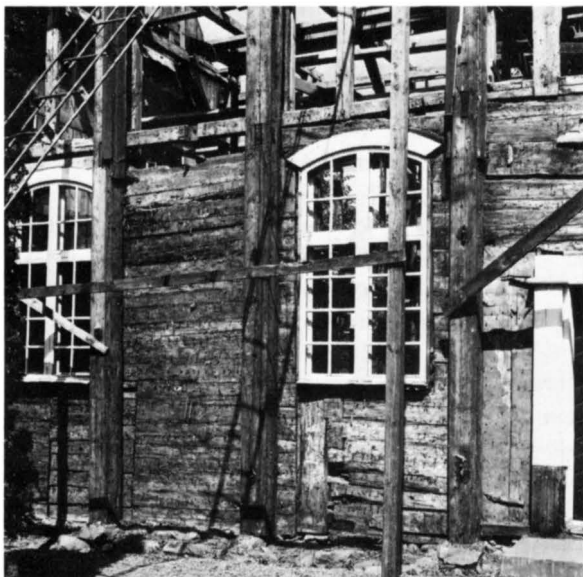

Fig 129 a–c. Uppmätning av långhusets innerväggar före nedmonteringen, 1 : 200. B Joneborg 1961. Jönköpings läns museum. – a. Södra långhusväggen med synlig förlängningsskarv och förhöjning av stående plankor. – b. Norra långhusväggen. – c. Sektion genom långhusets äldsta del invid de gamla knutarna.

a–c. Scale-drawing of the inner walls of the nave before they were pulled down, 1 : 200. a. The south nave wall with visible extension joint and elevation of vertical planks. b. The north nave wall. c. Section through the oldest part of the nave by the old joints.

Fig 130 a–b. Detaljer av södra långhusfasaden. Jfr fig 129 a. Foto I Meurling 1963 i samband med nedmonteringen. Jönköpings läns museum.

Details of the south nave front, cf fig 129 a.

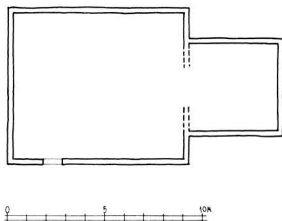

Fig 131. Den ursprungliga träkyrkans grundplan, 1 : 400.

Ground plan of the original wooden church, 1 : 400.

lär igensättning öster om det nuvarande östra fönstret (fig 130b). I den norra väggen ses även en igensättning på motsvarande plats samt ytterligare en längre mot väster med måtten 1 m × 1,2 m (fig 129b). Uppmätning och fotografier saknas av fönsteröppningarna efter det att igensättningarna avlägsnats, varför vi inte känner dageröppningarnas storlek och fönstersmygarnas utformning. Detsamma gäller även sydingångens utformning.

Vid grävningsundersökningen påträffades i det gamla långhuset även rester av en golvläggning, vilken

Vireda kyrka

Vireda omtalas 1323. Kyrkoherde Folke i Wirydh vidimerar då påven Johannes III:s bulla (SD 2400).

Den nuvarande kyrkan i Vireda innehåller byggnadsdelar från fyra olika perioder (fig 132–134). Till den medeltida träkyrkan har först fogats en sakristia av sten samt under 1700-talet ett halvrunt korutsprång av sten, ett klocktorn i väster av trä samt den sk nykyrkan, ett tvärskepp av trä på kyrkans norra sida. Den nuvarande interiören har liksom exteriören inslag från olika perioder (fig 135–136). Ett dominerande inslag är takmålningarna, som tillkom 1757. De fragmentariska medeltida väggmålningarna framtogs i samband med en restaurering 1938, då också kyrkorummets nuvarande färgsättning och bänkinredning tillkom.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Det nuvarande långhuset utgörs av den medeltida byggnadens västtorn, långhus och kor. Mellanväggen mot tornet samt triumfbågsväggen har borttagits så att ett sammanhängande rum bildas (fig 134a). Sakristian av sten är belägen på korets norra sida. Dess södra

dock var skadad genom nedgrävningar för begravningsar (fig 128).

Datering

Träprov har tagits av timret för dendrokronologisk analys, men någon fast datering har ännu inte kunnat erhållas (se nedan Dendrokronologiska dateringar). Det är dock inte något tvivel om att den äldsta delen av långhuset härrör från medeltiden. Vid grävningsundersökningen påträffades bland lösfynden 11 st medeltida mynt, varav ett från omkring 1250 och de övriga från 1300-talets mitt.

Det bevarade stora triumfkrucifixet i kyrkorummet (fig 124) kan även dateras till 1300-talets mitt. Av de medeltida inventarierna återstår i övrigt en madonnabild från slutet av medeltiden.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folkklivsarkivet, Lund; Handlingar, fotografier och uppmätningar från restaureringen 1961–64, ATA samt Jönköpings läns museum; Inventering av kyrkan i Haurida av *N Ahlberg* 1977, ATA.

mur skjuter in något i kyrkorummet och bär upp den övre delen av den timrade korväggen. Ett bevarat fönster, rester av utvändigt spåntäckning och den stympade senmedeltida väggutsmyckningen visar att sakristian är sekundär och har tillkommit först under nyare tid. Den är dock uppförd före det halvrunda korutsprånget av sten, vilket tillbyggdes vid renoveringen 1701–05, då även det stora klocktornet av trä i kyrkans västra del tillkom. Bottenvåningen i detta klocktorn tjänstgör som vapenhus. Det stora tvärskeppet i norr tillbyggdes 1755–57.

Det rektangulära kyrkorummet i öst-västlig riktning är invändigt 19,5 m långt och 6,7 m brett. Vägghöjden är 4,2 m. Av den borttagna mellanväggen till det ursprungliga tornet har på vardera sidan lämnats ca 25 cm. Väggen är belägen 4,65 m från västväggen. Tornkammaren bör ha varit förbunden med långhuset genom en öppning. Avståndet mellan tornkammarens östvägg och triumfbågsväggen, av vilken endast den översta bjälken återstår, är 10 m. Det ursprungliga långhuset har alltså mått 10 m × 6,7 m, medan koret haft måtten 4,4 m × 6,7 m. Triumfbågens bredd kan ej fastställas. Utmärkande för den medeltida planen är

Fig 132. Vireda kyrka från sydost. Foto R Hintze 1980.

Vireda Church from SE.

den slutna, rektangulära formen med samma bredd för de tre olika delarna av kyrkorummet.

Material och teknik

Den medeltida byggnaden är uppförd av liggande, planbilat furutimmer med dimensionerna 25 cm ×

20–30 cm. Den synliga grunden utgörs av en låg sten- grund av marksten, fogad med murbruk. För mellan- väggen till tornet och triumfbågsväggen har använts ett något klenare timmer. Av de från den nuvarande torn- vinden synliga delarna av den ursprungliga västväggen och tornväggen framgår att knutningen utgörs av lax-

Fig 133. Kyrkan från nordost. Foto R Hintze 1980.

The church from NE.

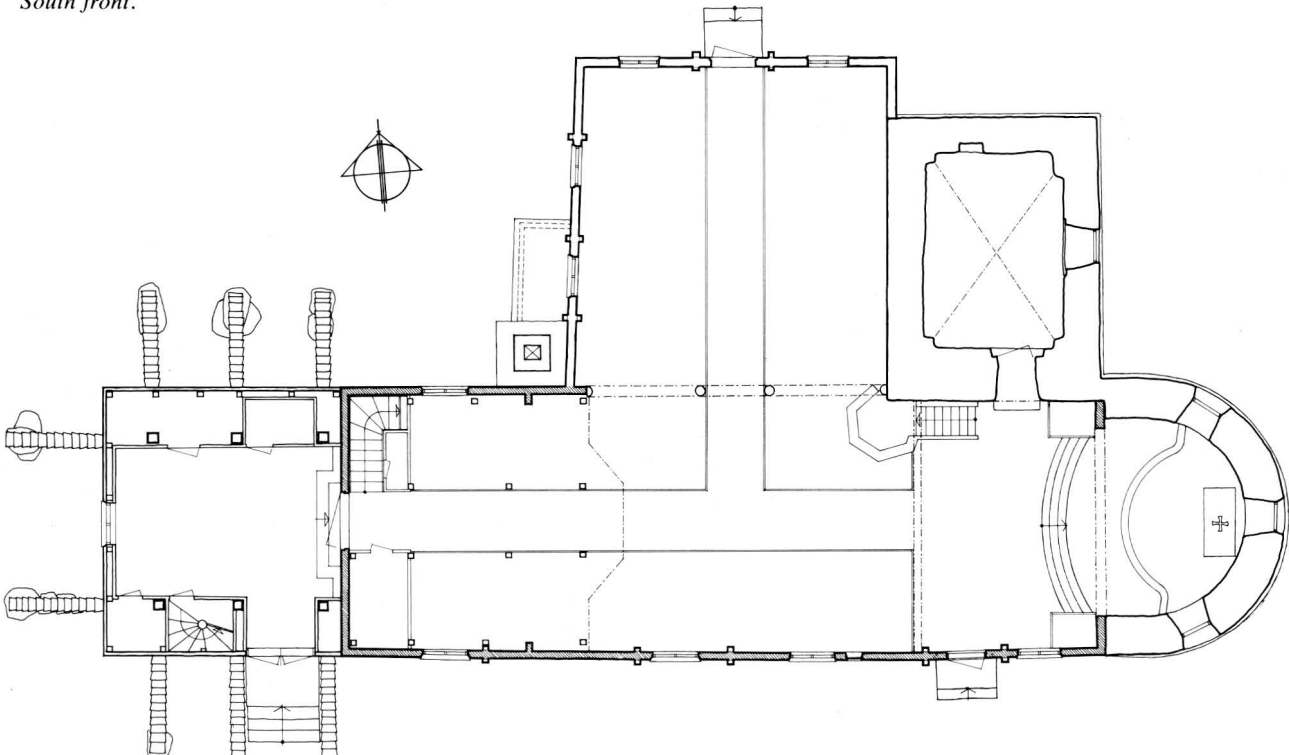
Fig. 134 a-f. Uppmätningar av kyrkobyggnaden, 1:200. G Wirén 1980. – a. Plan. – b. Sydfasad.

Scale-drawings of the church building, 1:200. – a. Plan. – b. South front.

knutning. Den ursprungliga hörnknutningen syns här nedanför takfoten. Den ursprungliga, något lägre takvinkeln framgår av gavelpartiet, som omfattar fyra bjälkvarv, varefter det på vardera sidan ca 75 cm smälare tornets västvägg tar vid upp till knappt fyra bjälkvarv (fig 137). Även i tornväggen återkommer laxknutningen. Byggnadens östra gavelröste är bevarat och synligt från den sekundära korabsidens vind (fig 138). Hela röstet är timrat. På vissa partier återstår spåntäckningen. I röstet har tagits upp en öppning till den ursprungliga korvinden.

Endast enstaka timmerskarvar är synliga i långväggarnas översta del. I den södra innerväggen ses följande skarvar: näst översta bjälkvarvet mitt över det nuvarande mittfönstret; översta bjälkvarvet ca 50 cm från tvärväggen till tornet, bjälken fortsätter sedan till västväggen; tredje bjälkvarvet uppifrån tv om läktarfönstret; dito th om det östra långhusfönstret; näst översta bjälkvarvet över korportalen. På den norra innerväggen ses i det näst översta stockvarvet en skarv ca 50 cm från tvärväggen till tornet. Bjälken fortsätter sedan till västväggen. Skarvarna i långhusets västra del visar att tornpartiet är samtida med byggnaden i övrigt.

De nuvarande försträvningarna av den södra väggen

har sannolikt tillkommit i samband med förstoringen av fönsteröppningarna 1823. Försträvningarna utgörs av kraftiga fyrkantsvirken, som på båda sidor om väggen är hopdragna med järnbultar.

Långväggarnas översta bjälkvarv fungerar som hammarband och utgör underlag för takstolarna. Den nuvarande takresningen (fig 134 b–f) har tillkommit i samband med ombyggnaden 1701–05. En förändring av långhusets takstol skedde 1755–57, då det nuvarande, välvda innertaket tillkom. Takstolarnas olika delar är sammanhuggna och fästade med trädymlingar. På vinden finns två hissanordningar för ljuskronor.

De sekundära tillbyggnaderna i sten är såväl utvändigt som invändigt putsade och vitkalkade. Det tillbyggda tvärskeppet av trä är uppfört av liggande timmer samt invändigt klätt med stående panel. Utvändigt är samtliga träväggar spånklädda och rödfärgade. Spånen har rakt skuren nederkant. Samtliga takfall är spåntäckta och tjärade. För en sparsam mönstersättning i form av romber och trianglar har använts spetsiga spån (fig 134 b).

På den östra korväggens gavelröste och den norra korväggen mot sakristievinden har delar av en äldre och delvis medeltida spåntäckning bevarats (jfr nedan). Spånen utgörs av rakt skurna furuspån (fig 138).

Mot tvärskeppets vind är ett parti av långhustaket spåntäckning före tillbyggnaden 1755–57 bevarad (fig 139). I spåntäckningen ingår mönstersättning med spetsiga spån i rader. Fyra rader rakskurna spån följs av en rad spetsiga.

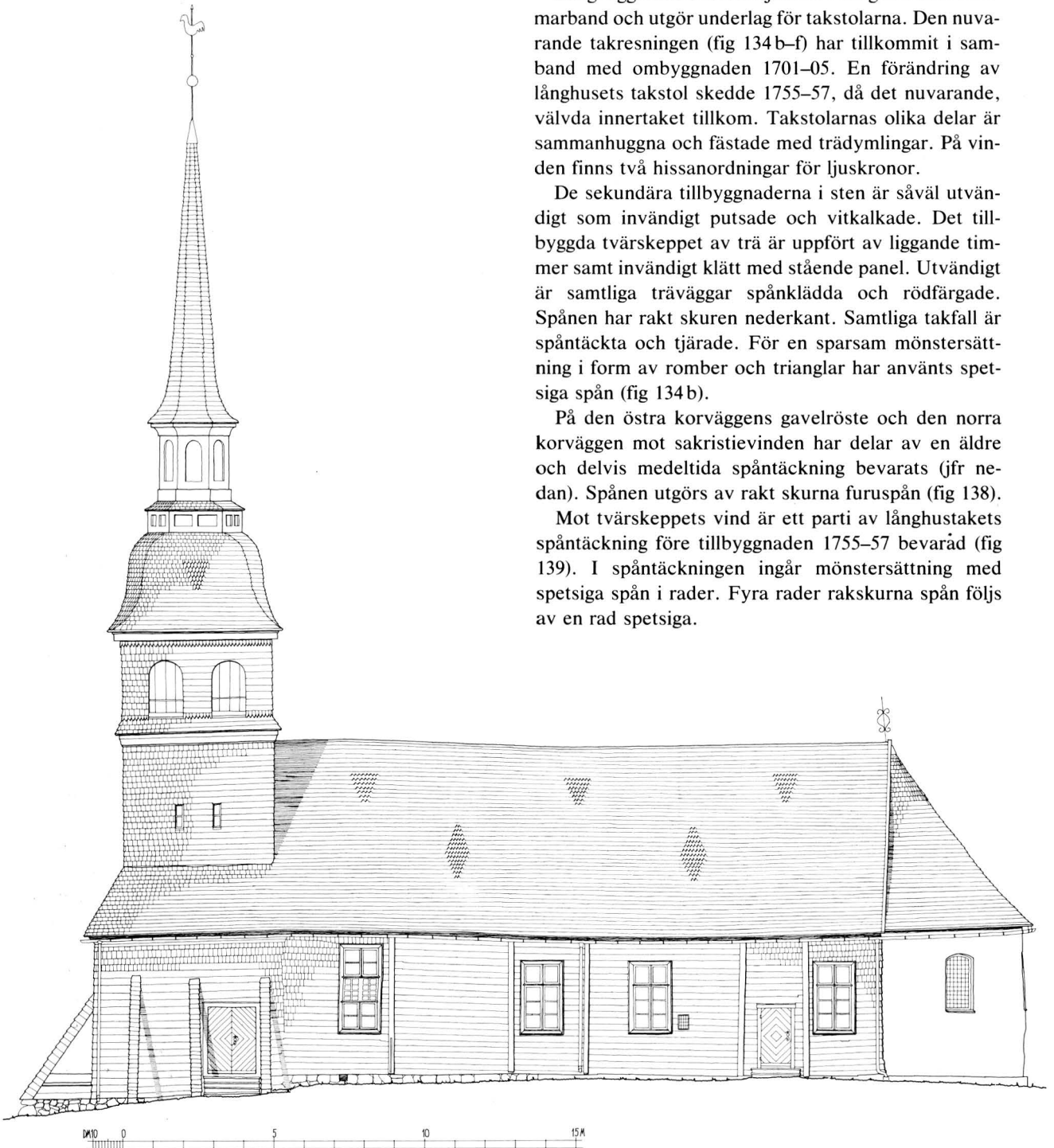
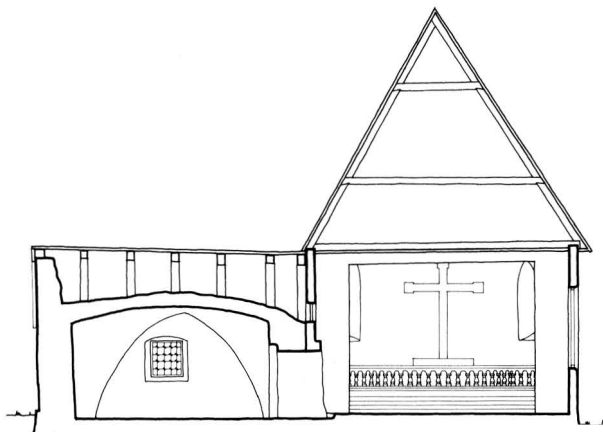
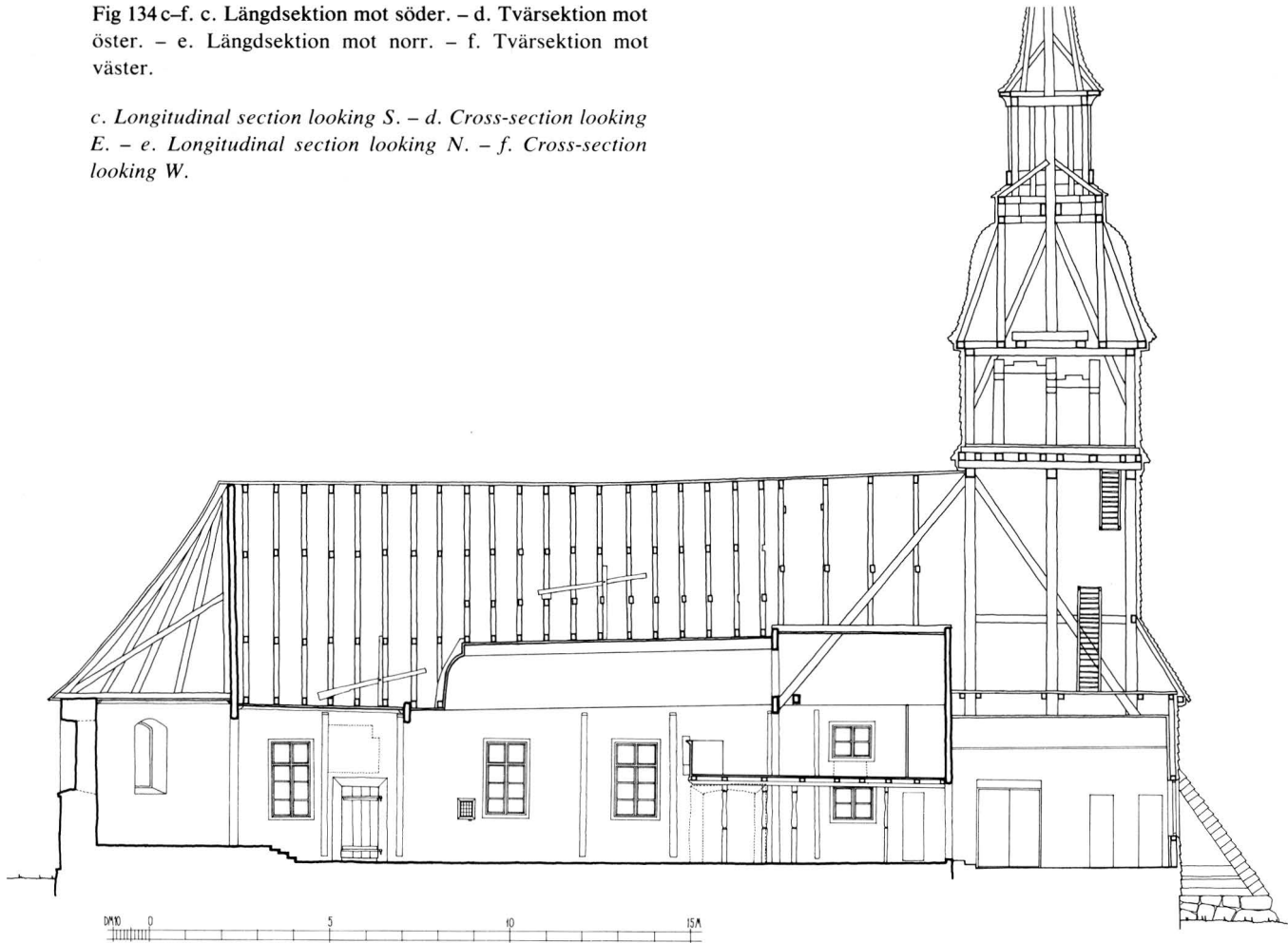

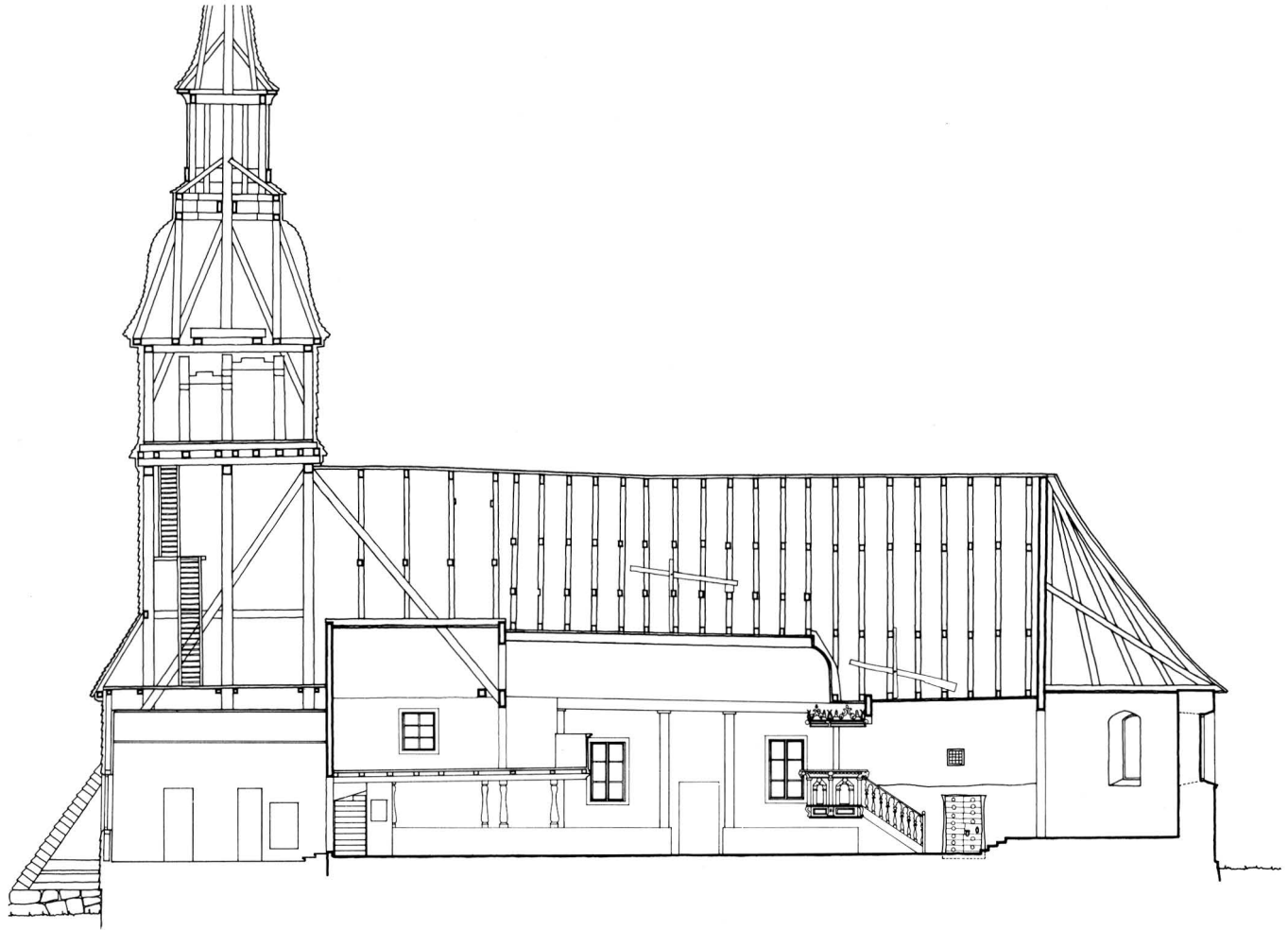
Fig 134c-f. c. Längdsektion mot söder. – d. Tvärsektion mot öster. – e. Längdsektion mot norr. – f. Tvärsektion mot väster.

c. Longitudinal section looking S. – d. Cross-section looking E. – e. Longitudinal section looking N. – f. Cross-section looking W.

Ingångar

Byggnadens nuvarande huvudingång är förlagd till klocktornets sydsida (fig 134 a). Från tornets bottenvåning, som utgör vapenhus, leder en dörr in i kyrkorummet från väster. Denna ingång upptogs då tornet uppfördes 1705. Samtidigt med att västingången upptogs bör långhusets sydportal ha satts igen. Denna, som är synlig som en igensättning i innerväggen, är belägen strax öster om tvärväggen till den ursprungliga tornkammaren (fig 134 a, c). Karmsidostyckena utgörs av 30 cm breda stående virken. Överstykets undersida är urbildad så att öppningen upptill är svagt segmentbågig. Öppningen är 142 cm bred, mitthöjden 198 cm. Korportalen, som även bör vara ursprunglig, har motsvarande konstruktion (fig 142). Öppningen är här något smalare, endast 1 m, medan höjden är densamma. De medeltida dörrarna är ej bevarade.

En separat ingång finns även till tvärskeppet. Dörren mellan koret och sakristian utgörs av en järndörr av sammantvå järnplåtar på järnram. Dörren bör vara samtida med sakristian, dvs från 1500- eller 1600-talet.

Fönster

De nuvarande fönsteröppningarna i den södra långhusväggen upptogs 1823.

Ett ursprungligt fönster är bevarat i den norra korväggen och vetter nu mot den senare tillbyggda sakristians vind (fig 140, 141). Öppningen sitter mitt på väggen, 2,45 m ovanför golvet. Väggens medeltida målningsutsmyckning har noga anpassats till fönstret (fig 140). Den kvadratiske öppningen, som mäter 45 cm, har raka smyggar. Fönsterbågen med blyspröjsat glas är placerad mitt i smygen.

En motsvarande fönsteröppning tycks i den södra

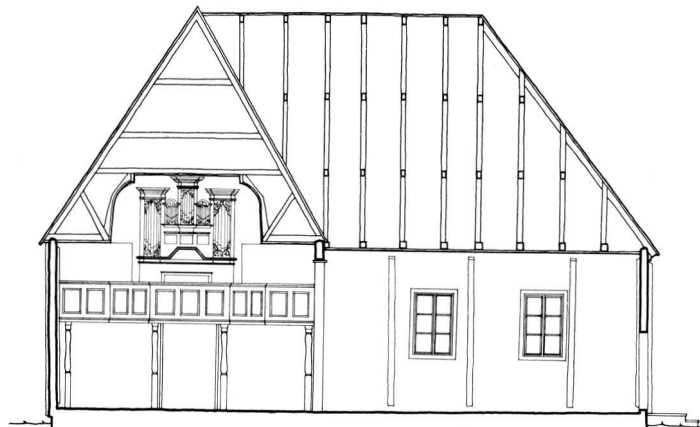

Fig 135–136. Interiörer mot öster och väster. Foto R Hintze 1980.

Interiors looking E and W.

Fig 137. Från tornvinden synligt parti av den ursprungliga västväggen. Foto A Hyckenberg 1977.

Part of original west wall visible from the tower attic.

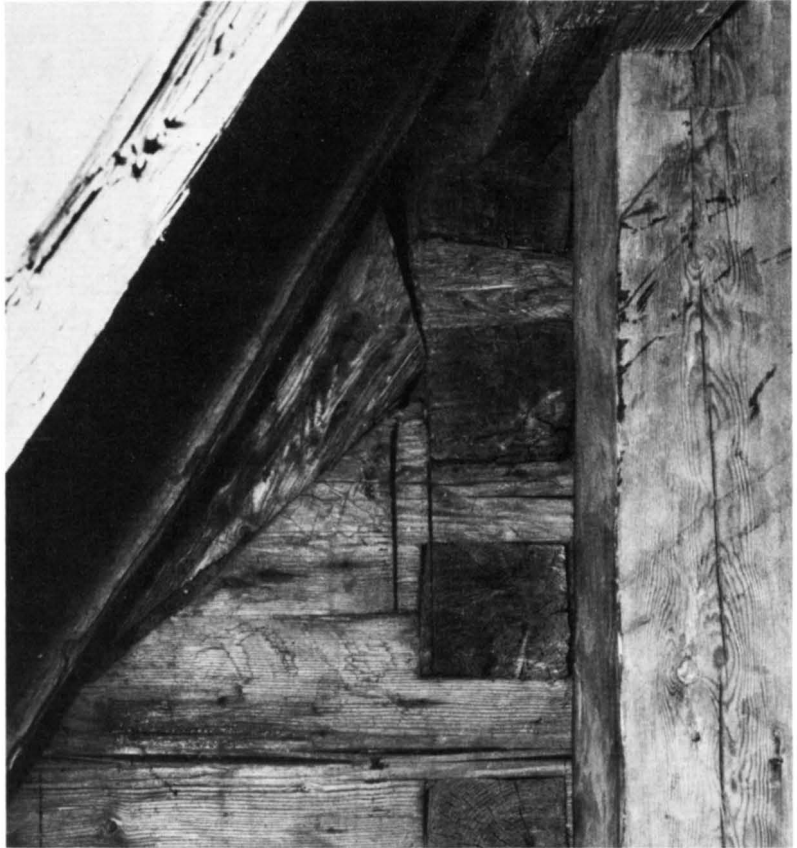

Fig 138. Korets östra gavelröste sett från den sekundära korabsidens vind. Foto A Hyckenberg 1977.

The east gable-truss of the chancel seen from the attic of the secondary chancel apse.

Fig 139. Långhustaketets äldre spåntäckning synlig från det sekundära tvärskeppets vind. Foto A Hyckenberg 1977.

The old shingle covering of the nave roof visible from the attic of the secondary transept.

Fig 140. Norra korväggen med ursprungligt fönster. Målningarna från ca 1500. Foto S Hallgren 1974.

The north chancel wall with original window. The paintings from ca 1500.

Fig 141. Norra korväggens fönsteröppning sedd från nuvarande sakristievinden. Foto A Hyckenberg 1977.

The window opening of the north chancel wall seen from the present vestry attic.

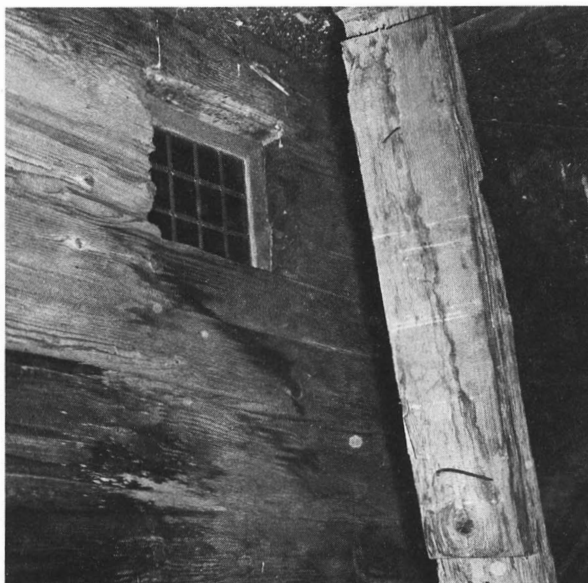

Fig 142. Interiör av koret mot söder. Foto A Hyckenberg 1977.

Interior of the chancel looking S.

korväggen ha varit placerad ovanför kordörren, där en igensättning syns i innerväggen (fig 142). Höjden över golvet är densamma som på den norra sidan, 245 cm. Höjden i igensättningens högra del är 90 cm. Av igensättningens form att döma har fönsteröppningen senare vidgats på såväl höjden som bredden. De målade arkader, som ses här, tillkom som komplement vid väggmålningarnas framtågning 1938.

En 90 cm bred igensättning ses även mellan de båda nuvarande fönstren i den ursprungliga tornkammarens sydvägg (fig 134c). I exteriören är denna markerad som ett blindfönster (fig 134b).

Några igensättningar är i övrigt inte synliga i den medeltida byggnadens innerväggar.

Hagioskop

I långhusets sydvägg finns strax väster om den bortbyggna triumfbågsväggen en rektangulär öppning 165

cm över marknivån. Öppningen har inåt vidgande smyggar och mäter i ytterlivet 40 cm × 27 cm, i innerlivet 53 cm × 47 cm. Den är nu försedd med en fönsterbåge med blyspröjsat glas (fig 134 a–b, 136). Då öppningen, som varit igensatt, åter framtogs vid restaureringen 1938, fanns i denna en rektangulär träskiva med ett runt, 17 cm stort hål i mitten (fig 143). Öppningen bör under medeltiden ha fungerat som ett sk hagiokop (jfr nedan). Även en invändig stängningsanordning i form av en lucka bör ha funnits.

Interiör

Interiören präglas, såsom nämnts, framför allt av den rika målningsutsmyckningen på tak och väggar (fig 135–136). Samtliga innertak dekorerades 1756–57 med figurmålningar av Olof Rosenblad från Gränna. Väggmålningarna i den medeltida delen av kyrkobyggnaden framtogs 1938. Den praktfulla predikstolen är skänkt 1663 av Per Brahe d y. Kyrkorummets övriga inredning från 1600- och 1700-talen spolierades dock i samband med restaureringen 1907 (se nedan). Kyrkorummets nuvarande utseende och färgsättning härrör från restaureringen 1938 (se nedan). Som altarprydnad används ett stort triumfkrucifix från slutet av medeltiden. I nykyrkan har ett flertal bevarade begravningsvapen från 1600- och 1700-talen upphängts.

Restaureringar

Kyrkobyggnaden har under 1900-talet genomgått två omfattande restaureringar. År 1906–07 genomfördes en restaurering efter förslag av arkitekten Axel Lindgren. Vid denna rappades timmerväggarna invändigt i kyrkorummet och försågs med målad dekor i jugendstil. Vidare insattes ny bänkinredning, ny altarring och nya dörrar. 1938 genomfördes en ny restaurering under ledning av arkitekten Johannes Dahl. Målsättningen var att återställa så mycket som möjligt av kyrkorummets 1700-talskaraktär varför väggarnas rappning borttogs. Bänkinredningen gjordes på nytt slutet och bänkdörrar och bänkgavlar utformades och målades enligt bevarade delar av den äldre bänkinredningen. Även läktarens äldre målning framtogs. De påträffade medeltida väggmålningarna frilades, konserverades och kompletterades.

Med tanke på kyrkans rika utsmyckning har nyligen elvärme, huvudsakligen i form av bänkvärme av strålningsstyp, införts.

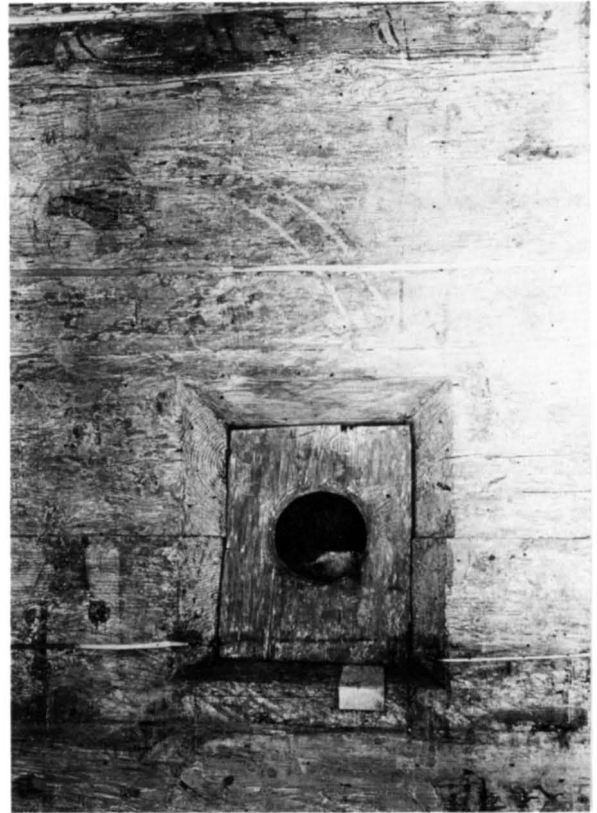

Fig 143. Hagiokopet i långhusets sydvägg med omgivande målningar före konserveringen 1938. Jfr fig 146. Foto O Svensson 1938. ATA.

The squint in the south wall of the nave with surrounding paintings prior to the conservation in 1938. Cf fig 146.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Trots att kyrkan har blivit tillbyggd och förändrad i flera etapper återstår så pass mycket av den medeltida byggnaden att dess ursprungliga utseende utan svårighet kan rekonstrueras i sina huvuddrag.

Kyrkan utgjordes ursprungligen av en rektangulär byggnad utan yttre kormarkering och med ett torn ridande på den västra gaveln (fig 144–145). Som framgått av byggnadsbeskrivningen ovan återstår av denna byggnad den södra och den västra väggen, delar av den norra och den östra väggen samt tornkroppens nedersta del. De båda borttagna tvärväggarnas läge framgår också tydligt. Vägghöjden i kyrkorummet är oförändrad. Av det bevarade partiet av det västra gavelröset framgår även den ursprungliga takvinkeln, som var

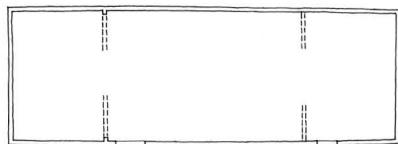
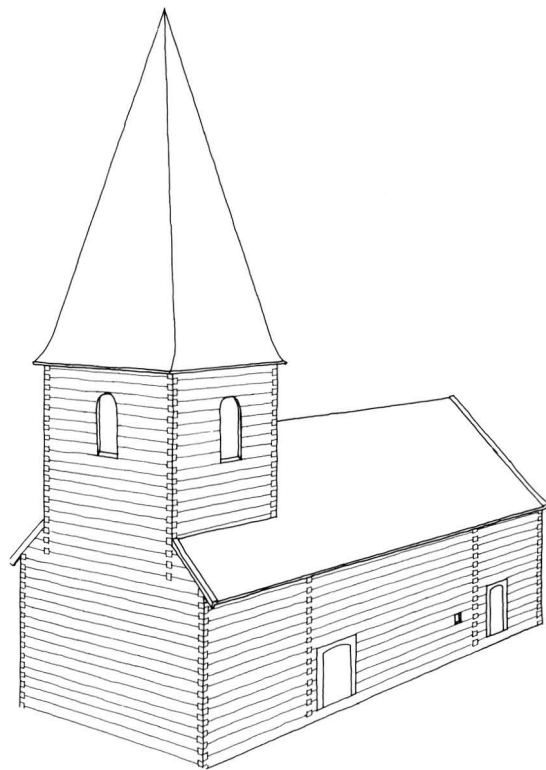

Fig 144. Den medeltida kyrkans plan, 1 : 400.

Plan of the medieval church, 1 : 400.

Fig 145. Den medeltida byggnaden med rekonstruerat torn. Fönsteröppningar är ej markerade eftersom dessas läge och utformning är osäkra. M Ullén och G Wirén 1982.

The medieval building with reconstructed tower. The window openings are not marked, their location and design being uncertain.

något lägre än den nuvarande. Tornets höjd kan däremot endast uppskattas.

Byggnaden har utvändigt mätt $20\text{ m} \times 7,15\text{ m}$. Ytterväggarnas tjocklek är 25 cm, för tvärväggarna 20 cm. Genom tvärväggarna har byggnaden indelats i en 4,65 m lång tornkammare, ett 10 m långt långhus och ett 4,4 m långt kor (fig 144). Långhuset har förbundits med koret genom en triumfbåge. Målningens fragmenten på den bevarade översta bjälken visar att triumfbågsväggen haft en framställning av Yttersta domen. Öppningen har därför inte kunnat vara mer än ca 3 m hög. En öppning har också funnits mellan långhuset och tornkammaren, vilken liksom kyrkan i övrigt var prydd med väggmålningar.

De ursprungliga ingångarna i söder, en till långhuset och en till koret är bevarade. Korportalen är lika hög som långhusportalen men något smalare. Någon ingång motsvarande sydingången har ej funnits i norr. Karakteristiskt för ingångarna är de breda karmstyckena, av vilka överstycket urbilats till en låg stickbåge.

Av fönsteröppningarna återstår såsom nämnts endast den lilla och relativt lågt placerade, kvadratiske öppningen med raka smyggar i korets nordvägg. Dess låga placering visar att koret ursprungligen ej haft nå-

gon sakristia. Det vetter nu mot den tillbyggda stensakristians vind. I korets sydvägg tycks ha funnits ett motsvarande men något större fönster över dörren. Genom igensättningen kan fönstrets ursprungliga storlek beräknas till ca $90\text{ cm} \times 90\text{ cm}$ medan nordfönstret mäter $45\text{ cm} \times 45\text{ cm}$. Fönstrets nederkant sitter på exakt samma höjd i väggen som nordfönstrets nederkant, dvs 245 cm över golvet. Långhuset var i sin tur försett med ett eller två fönster, troligen i samma storlek som korets sydfönster. Eftersom igensättningar saknas måste placeringen ha varit i samma väggpartier som upptas av de båda nuvarande fönstren. Av de bevarade målningarna att döma måste de ursprungliga fönsteröppningarna ha suttit ännu något lägre än korfönstren. Den 90 cm breda igensättningen i tornkammarens södra vägg, utvändigt synlig som ett blindfönster, är sannolikt en ursprunglig fönsteröppning. Nederkanten har legat ca 2 m över golvet, en höjdpacering som är tänkbar även för långhusets fönster i förhållande till målningarnas figurscener.

Liksom i Granhult har ett hagioskop bevarats på byggnadens södra sida. Placeringen och utformningen är dock olika (jfr ovan, fig 18–19). Genom den lilla rektangulära öppningens runda titthål (fig 143) kunde

Fig 146. Detalj av södra långhusväggens målningar. Ca 1500. I övre frisen tronande Kristus, i nedre Kristus som smärtomannen samt man med kärvar. Foto S Hallgren 1973.

Detail of paintings on the south nave wall, ca 1500. In the top frieze Christ Enthroned, in the bottom frieze Christ as Man of Sorrows, and a man with sheaves.

man se in mot triumfbågsväggen och de båda sidoaltaren, som bör ha funnits här. Hagioskopet måste invändigt ha varit försett med en lucka som stängningsanordning. Eftersom öppningen är placerad 165 cm ovanför marken, måste det utvändigt ha funnits en plattform att stå på.

Målningar

Förutom väggarna var sannolikt även de plana innertaken prydda med målningar. De fragmentariska väggmålningar, som framtoqs vid restaureringen 1938 av konservator Oscar Svensson, doldes av två eller tre kalklager samt dessutom av vassmattor och puts från

restaureringen 1907. Genom tillbyggnaderna, borttagningen av tvärväggarna och fönsterförstoringarna har det ursprungligen mycket omfattande bildprogrammet reducerats kraftigt. Vissa partier av de återstående väggmålningarna var även svårt skadade eller utplånade och i samband med konserveringen skedde stora kompletteringar (jfr fig 143, 146). Målningarna är indelade i två friser med arkadbågar inramande olika scener. Friserna åtskiljs och begränsas av ornamentbårder.

I den övre frisen i koret har framställts Passionshistorien. Av denna skildring återstår på den norra väggen (fig 140): 1. Tomt fält, bör ha visat Jesu intåg i Jerusalem. – 2. Sackeus i fikonsträdet. – 3. Nattvarden. – 4. Fottvagningen. – 5. Getsemane. På den östra väggen är endast väggens ytterpartier bevarade. Här ses tv Judaskysen samt th Gisslandet. På den södra korväggen följer Törnekröningen och Korsbärandet. Övriga scener är liksom den nedre frisens figurscener utplånade.

På triumfbågsväggens mittparti mot långhuset har funnits en framställning av Yttersta domen. Endast den översta väggbjälken återstår. Här ses i mitten Kristi ansikte med svärd och lilja utgående från munnen samt vid sidorna sol och måne och Marias och Johannes huvuden (fig 135).

I den södra långhusväggens friser har ingått 10 arkadfält med figurscener. Den övre frisen har sannolikt börjat med en Helvetesscen, därefter ses en tronande Kristusgestalt, som vänder sig mot en procession av heliga, kvinnliga gestalter. Denna tycks ha bestått av Maria samt de sju kardinaldygderna. I den nedre frisen ses längst i öster en framställning av Kristus som smärtomannen, därpå följer en glorieförsedd man, som bär på något som ser ut som kärvar. Övriga scener har tydligen framställt de sju dödssynderna. Av dessa framställningar har endast Luxuria (Okyskheden) och Ira (Vreden) bevarats. Norra väggen har haft en motsvarande utsmyckning. Inga scener är här bevarade.

Målningarna i tornkammaren har skadats genom fönsterförstoringen och den upptagna västingången samt skymms delvis av läktaren, orgeln och inbyggnaderna under läktaren. Arkaderna är här något större och annorlunda utformade än i långhuset. Av figurmålningarna kan bl a på den södra väggen urskiljas en stor drake, på den västra ses Simons kamp med lejonet och en gästbudsscen.

Målningarna är utförda direkt på de slätbilade stockarna mot vit bakgrund. De nuvarande färgnyanserna

är rödbrunt, gult, grått och svart. Målningarna är i fråga om stil, ornamentik och motivens utformning nära besläktade med kända målningar av mästern Amund, vilken 1494 signerade utsmyckningen i Södra Råda kyrka. Målningarna kan härigenom dateras till ca 1500.

Inredning och inventarier

Ingenting av den medeltida inredningen har bevarats. Av kyrkans medeltida skulpturer återstår tre stycken krucifix. Äldst är ett triumfkrucifix från 1300-talet, nu i Jönköpings läns museum, vilket kan vara samtida med byggnaden (jfr nedan). Detta har omkring 1500 ersatts av det mycket stora triumfkrucifix, som nu är placerat bakom altaret (fig 135). Krucifixets storlek gör att det ursprungligen måste ha varit placerat på en låg krucifixstock framför triumfbågsöppningen. Vidare återstår ett litet krucifix från 1400-talet, troligen ett processionskrucifix, vilket nu är upphängt ovanför kordörren (fig 135).

Kyrkans äldsta föremål utgörs av den romanska dopfunten, på cuppan prydd med fabeldjur och en framställning av S Laurentius.

Datering

Att timmerkyrkan i sin helhet är medeltida framgår av den bevarade målningsutsmyckningen. Själva byggnaden är dock äldre än denna utsmyckning från omkring 1500. Genom dendrokronologisk analys har spån från korets norra och östra ytterväggar kunnat tidsfästas till 1344 (se Dendrokronologiska dateringar). Denna datering bör också kunna överföras på själva byggnaden, som till sin typ närmast utgör en mellanform mellan den romanska typen med lägre och smalare kor och mycket högt sittande fönster och senmedeltidens salkyrkor, där bl a fast skiljevägg mellan kor och långhus saknas. Byggnadens planform och förekomsten av ett västtorn särskiljer Vireda kyrka från de övriga medeltida timmerkyrkorna. Grannkyrkan i Adelöv tycks dock enligt de arkivaliska uppgifterna ha varit av samma typ (jfr ovan). Ett torn, som ridit på den västra gaveln, är också känt från Pelarne kyrka (fig 198).

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; *N M Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; Handlingar rörande restaureringarna 1906–07 och 1938 med tillhörande ritningar och foton, ATA; *G Lindqvist*, Vireda kyrka. Vägledning. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1974; Inventering av Vireda kyrka 1977 av *N Ahlberg*, ATA.

Södra Vedbo härad

Häradet omfattade 11 socknar. Endast en medeltida träkyrka är hittills känd, nämligen Edshults kyrka. Hults kyrka omnämns i äldre topografisk litteratur som

varande dels av trä och dels av sten. I fråga om Hults kyrka gällde det dock en ursprunglig stenkyrka med en sekundär tillbyggnad av trä med klocktorn.

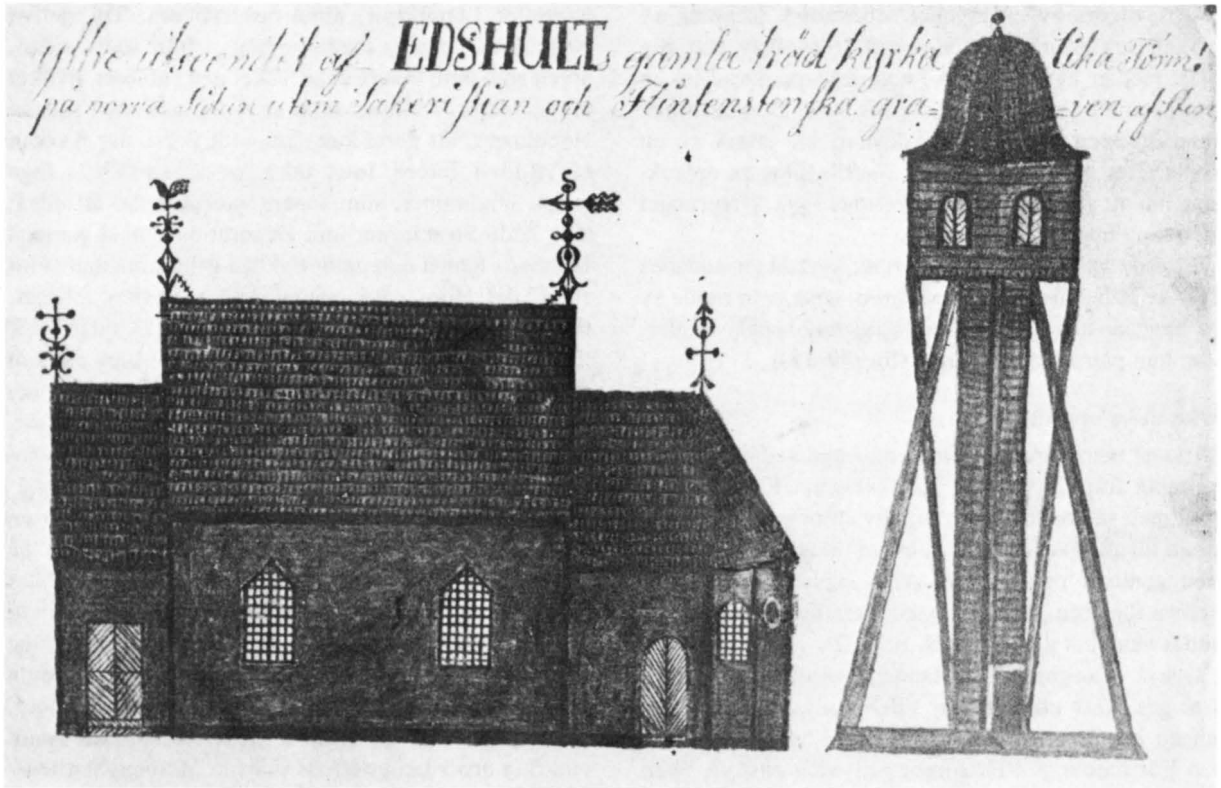

Fig 147. Edshults kyrka. Exteriör mot söder vid 1600-talets slut. Teckning i nuvarande kyrkan. Foto ATA.

Edshult Church. Exterior looking S, end of 17th century. Drawing in the present church.

Edshults kyrka

Edshult omtalas 1403 (SD 395). Församlingen utgjorde annex till Hult. Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1836–38 ca 1/4 mil från den äldre kyrkplatsen, vilken är bevarad som ödekyrkogård.

Kyrkan hade utdömts redan vid en biskopsvisitation 1794 och samma år fastställdes av K Majt att en sammanslagning skulle ske med moderförsamlingen, där en ny gemensam kyrka skulle uppföras. Efter överkla-

ganden från Edshults församling upphävdes dock så småningom detta beslut.

Kyrkan och kyrkogården med omgivande byggnader var uppförd på sk frälsegrund på säteriet Edshults ägor. Av den medeltida sätesgård, som föregick det nuvarande säteriet, återstår grunden till huvudbyggnaden samt ett par hundra meter från denna vid sjön Solgen även ruinen efter ett befäst hus med vallgrav.

Träkyrkan jämte det som ansågs överflödigt av inredning och inventarier försåldes vid en offentlig auktion 1838. Av bevarade beskrivningar framgår att byggnaden intog en särställning genom sin rika arkitektoniska utformning med valv, pelare och kor med absid. I byggnaden återstod även ända fram till rivningen en omfattande utsmyckning från medeltiden i form av tak- och väggmålningar, glasmålningar och skulpturer.

Den enda avbildning, som påträffats av kyrkobyggnaden, utgörs av en mycket schematisk teckning av kyrkans exteriör mot söder vid 1600-talets slut (fig 147), medan kyrkans plan finns dokumenterad på en lantmäterikarta från 1700-talet (fig 148). Den bevarade exteriörbilden utgörs av påskriften att döma av en kopia efter ett äldre original. Nedtill finns en anteckning om att grunden till kyrkan lades 1393. Ursprunget till denna uppgift är okänt.

Ett rikt material om den rivna kyrkan insamlades 1847 av Nils Månsson Mandelgren, som även ritade av de byggnadsdetaljer och målningsdekorerade bräder, som han påträffade i bygden (fig 149–154).

Arkivaliska uppgifter

Kyrkans märkvärdighet finns påpekad redan i en anteckning från 1600-talets mitt: »Denna Kyrkia är af träå, men så konstelig med träåhålf och pelare gjord, uthan till all öfver spånt och innan till all öfver Panelat med gammal målning, så på wåggar och tak som sielfwa fönstren, att dess make, och de materier knapt finnas skall härstådes» (KB, Fe 9, 2).

Också i Rogbergs Smålandsbeskrivning från 1770 (aa) ges stort utrymme åt Edshults kyrka. Beskrivningen här är ett sammandrag av »Edshults Kyrkias och Församblings Beskrifning» av vice pastorn Sven Kinberg den 21 augusti 1764. Beskrivningen ingår i Archivum Smolandicum Wexionense. Uppgifterna om själva kyrkobyggnaden är dock mycket knapphändig: »Edshults Kyrkio byggd på Edshults Säterie ågor, af tråd, fodrad innan till öfwer alt med bräder, med gammal målning och tyds utaf propheternas och apostlarnas bilder, att det skedt i Påwiska tiden.» Kyrkan uppges vidare vara 25 alnar lång utom koret, »som är en half åttakant 17 alnar omkring», medan bredden uppges till 15 alnar och höjden till 23 alnar. Sakristian av sten uppges vara murad och välvd 1670 samt tillbyggd med ett murat gravkor för slåkten Flintensten.

Kyrkoherden J A Rosinius i Hult (kh 1794–1833) ger däremot i »Historiska Underråttelser, om Edshults Kyrkas ålder, Öden, Reparation, Ombyggnad m m» (i Hults kyrkas inventariebok, N III: 1) många ytterst viktiga uppgifter om kyrkobyggnaden och dess ut-

smyckning och inredning: »Kyrkan är hel och hållen af Tråd, 25 alnar Lång utom Choret och 15 Bred. Om alltsammans är vordet på en gång bygt, kan intet med vissnet sägas. Så väl ut- som In-vändes är Choret, ofwan till lägre än den Andra delen af Kyrkan, Samt nedan ifrån uphögt ett Trappsteg. Var ock i Äldre tider liksom skildt ifrån sjelfva Kyrkan genom en nedgående Millan-Vågg, hvilken, som den medförde flera olågenheter, till det mästa borttogs, som nedan för säges, och hvarefter Låmningar, ånnu åro synbara. Till sjelfva Kyrkan var Ingång med Vapnhus i från södra sidan, åfven som inuti Pelare ifrån Taket ned i golfvet, hvilket alt är åndrat. – Ålder. Man är ej försedd med sådana Handlingar, att deraf kan slutas till tiden, när Kyrkan blifvit först upförd. Intet åldre Åratal, ån 1676. – Inga gamla Traditioner, som annars vanligens, åro att tillgå; men både Structuren, inre Decorationer med gammal Målnings Konst och de flerfaldiga Bilder, medgifva att sluta, det Hon, med många Andra Kyrkor i Riket, täflar om Ålder och att Hon ifrån Påviska tiden varit till, samt derunder hafvit Helgonet St. Lars, såsom Patron och Skydds-Gud. Utom Decorationer, hvilka ovanföre uti Inventario, på sine ställen, behörigen blifvit observerade, så är Invändes Beskaffenheten denas:

Choret. Både rymligt och ljust, föreståller i Öster en ått-Kant. Försedt på Norra Våggen med 1 och på Södra, med 2 stora fenster, samt desutom i Östra Rundelen, på hvardera sidan om Altar-Taflan, 1 mindre och öfver desse, högre upp emot Taket ånnu 3ne med Couleurta Bilder, som förestållas sittande med en upslagen Bok i hand, hvaruti stå följande Inscriptioner, i munk-Stil . . . – *Våggarne* brådfodrade och rundt omkring åro i Lebensgross målade Mathias-Matheus-Judas-Simon. Iacobus-Paulus-Petrus-Johannes-Andreas-Iacobus-Bartholomeus-Philippus. *I Taket.* I Lebed Gross, Frålsaren, med Ånglarne Gabriel och Raphael på Sidorne i en Oval. Dessutom mångfaldiga Bibliska Historier, en del begripeliga, en del inte. Åfven synes här och omkring Frålsaren, till höger: En qvinno Bild, med underskrift: Sancta Maria. En Ångel med underskrift: St. Matheus. Ett Lejon, med Do S. Marcus. Till Venster: En Mansbild, med påskrift St. Johannes – En Örn med Do St Johannes – En oxe med Do St. Lucas. – *Altare-Disken* i fyrkant och utzirad med åtskilliga målningar. Omkring dessa Inscriptioner: Soli deo Gloria- och /O! Iesu Christ vår Broder kär/ Som för vår Skuld Korsfåster är, /Tin helga Sår helbregda väl/ en Sargad och bedröfvad Sål. – No 16. v. 9. På Midlet åt Kyrkan: Christi upståndelse-Christi Korsfåstelse-En Mans Bild. Fram om Altaret på Södra

Sidan, är en liten stol för Klockaren, samt en större för Kyrkovärdarne. På sidan emot 1 större och 1 mindre Fruntimbers Stol. Öfver Sacristi-Dörren står Årtalet 1676 och öfver Lilla Kyrko-Dörren på Utsidan: Huru Liufliga äro tine boningar Herre Zebaoth Psalm 84. – *Stora Kyrkan*. Har på Södra Sidan 2 och på Norra 1 fenster och synes öppningar för flere fenster Lufter, som nu äro med bräder tilltäppter. Ifrån Taket formeras åtskillige små hvalf efter Ståndpelare, som ther varit men blifvit borttagne och svarfvade Vindrufvor i Stället ditsatta. Väggarna äro brädfodrade, samt tillika med Taket, decorerade med åtskillige Bibliska historier, de fläste, för det närvarande, otydelige. Predikstolen står i Syd-Östra hörnet på Mans sidan, och uppgången dertill är ifrån Choret. I Vestra ändan är Stora Dörren och deröfver Årtalet 1685. Eljest intet mera anmärkningsvärdt. – *Öden*. Inga besynerliga händelser eller Öden, vet man hafva inträffat med thetta Herrans Hus. En eller annan gång, hafva väl Obehörige försökt göra Inbrott, men blifvit af händelser och tillfällige omständigheter förjagade, bortskrämd och uti Sitt onda upsåt förhindrade. Kyrkan är ock, så vida skild ifrån Boningsrum, att hon för Spisel- och Skorstens-eld, ej något äfventyra kan. – *Förbättring*. Tidens omlopp hafva för Kyrkan, gjort flere Reparationer nödvändiga, både för längre och närmare tid tillbaka. Om sådane Förbättringar, har Pastor Joh. Törning, för sin tid, uti 1670 Års Kyrkobok, antecknat följande, som läses Fol 176 – *Anno 1670* spåntes största Chortaket af Måns Labb ifrån Melby Socken. – Samma år spåntes det öfriga mindre Chortaket och hela Östra Gafvelen, af Olof i Möckelåkra och Zachris i Kallås. – *Ao 1684*, fästades Rese Värket öfver hvalfvet på Stora Kyrkan, hvilket var så Lossat, att när Stark Storm var, måste folket med största lifsfara sitta i Kyrkan; hvilket skedde Följ: 1. Tog Byggmästaren hol ute på Västra Gafvelen, hvarigenom togos up öfver hvalfvet, bjelkar och Syllar att fästa Sträfvorna och hela Res-Värket med. -2. Sedan detta var skedt, vägdes hela Stora Kyrkan opp på Södra Sidan, dit hon helt lutade, al den stund de understa Syllarna voro helt och aldeles bortruttnade. -3. När Kyrkan således var opvägen, sattes stenfoot under henne, i stället för de bortruttnade syllarna. -4. Togs Mellan Väggen bort, som förr var emellan Choret och Stora Kyrkan, för desto bättre utseende skull, ty de som förr hade stolar i Choret, fingo inte se Prästen på Predikstolen, ej heller kunde de, som stodo nära Väggarna ute i Kyrkan, se Presten för Altaret. -5. Togs de små Trä-Pelarne bort aldeles, som var under hvalfvet satta och nedre vid golfvet helt föruttnade och svarfvades Vindrufvor i stället, af M'

Lars Brodsson, under hvalfvet derest pelarne gingo ned; hvilket så mycket säkrare kunde ske, sedan hvalfvet ofvan till, var helt väl befäst. -6. Sattes 2ne starka Beloner på Norra Stora Kyrkoväggen, som skulle hålla den Väggen till rätta, att hon ej skulle mera luta Söder ut.» – Rosinius anger vidare att ny predikstol tillkom 1685 samt ny bänkinredning i såväl koret som långhuset. Huvudingången flyttades över till västra gaveln, där ett nytt vapenhus uppfördes, och den gamla sydingången igensattes 1686. År 1687 »gjordes nya fenster nedre kring hela Choret. Item hela Södra Väggen på St. Kyrkan och de gamla, som förr voro på Västra gafvelen insatte, botades och ansades helt färdige.» 1722 »gjordes 4 st större fensterhol på Kyrkan och lika så många nya fenster.» 1723 målades altardisken. I övrigt omtalas i Rosinius uppräknig ny klockstapel 1694, fortlöpande underhåll av spåntäckningen på väggar och tak samt 1755 rödtjärning av väggarna. I den inventarieförteckning, som upprättades i samband med prostvisitation år 1800, ger Rosinius en utförlig beskrivning av kyrkans »Ornamenter», bla altarskåp, skulpturer och predikstol.

Mandelgrens dokumentation

Då Nils Månsson Mandelgren besökte Edshult 1847 återstod av den gamla kyrkan endast grunden samt enstaka byggnadsdetaljer, däribland några plankor med målningar. Till sin tecknade dokumentation har Mandelgren fogat en hel del notiser. Beträffande byggnadens ålder, utseende, reparationer m m hänvisar han till Rosinius' beskrivning, som också till största delen återges i avskrift i hans reseberättelse. Ritningarna av kyrkans plan, fasad och genomskärning gjorde Mandelgren efter »ett utkast af Capitänen och Riddaren Carl Kye». Planen »utvisar grunden där kyrkan har stått, ty planen fans ännu orubbad, nemligen stenfooten samt en graf under Sacrestian». Han inhämtade även »upplysningar som af andra trovärdiga personer inom socknen stod att erhålla» och lyckades också uppsåra en del överblivna eller återanvända detaljer. Enligt anteckningarna avbildade Mandelgren vid sitt besök »stycken som funnits uti trappor, vindarne, materialbodas och stall m. m., ett utkast af vestra dörren, ett utkast af en kapital å de fordna kolonnerna hvilka ännu förvaras i tornet, en detalj af Predikstolen som nu finnes på Skjälarp, bräder hvilka nu tjena till stallspiltor uti sockenstallen, ornater som setat på väggarne, sådana som setat kring fönstret uti Choret, de som setat i Chorets hvalf och de som prydt kyrkans hvalf». Om inredningen och skulpturerna anger Mandelgren, att »flera heliga personer befunos hos bönder uti sock-

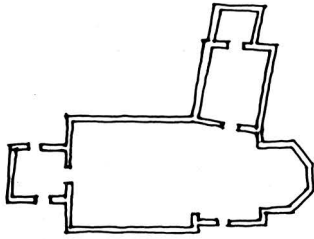

Fig 148. Kyrkans plan enligt lantmäterikarta från 1700-talet. Efter Silfving a a.

Plan of the church, survey map from the 18th century.

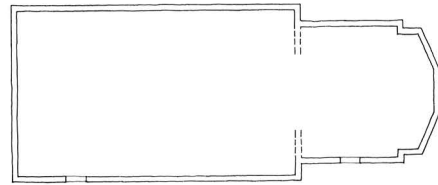

Fig 150. Den medeltida kyrkans plan, 1:400. Jfr fig 148-149. M Ullén och G Wirén 1982.

Plan of the medieval church, 1:400. Cf figs 148, 149.

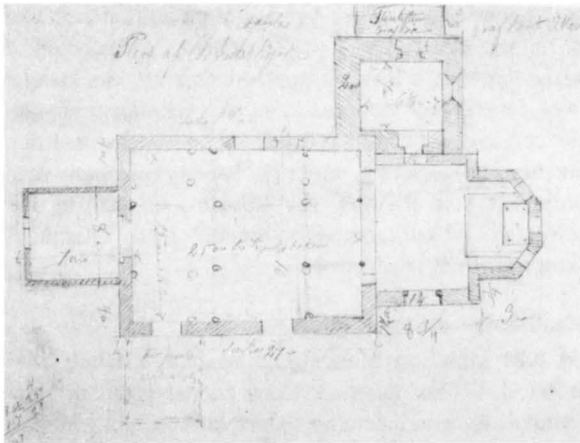
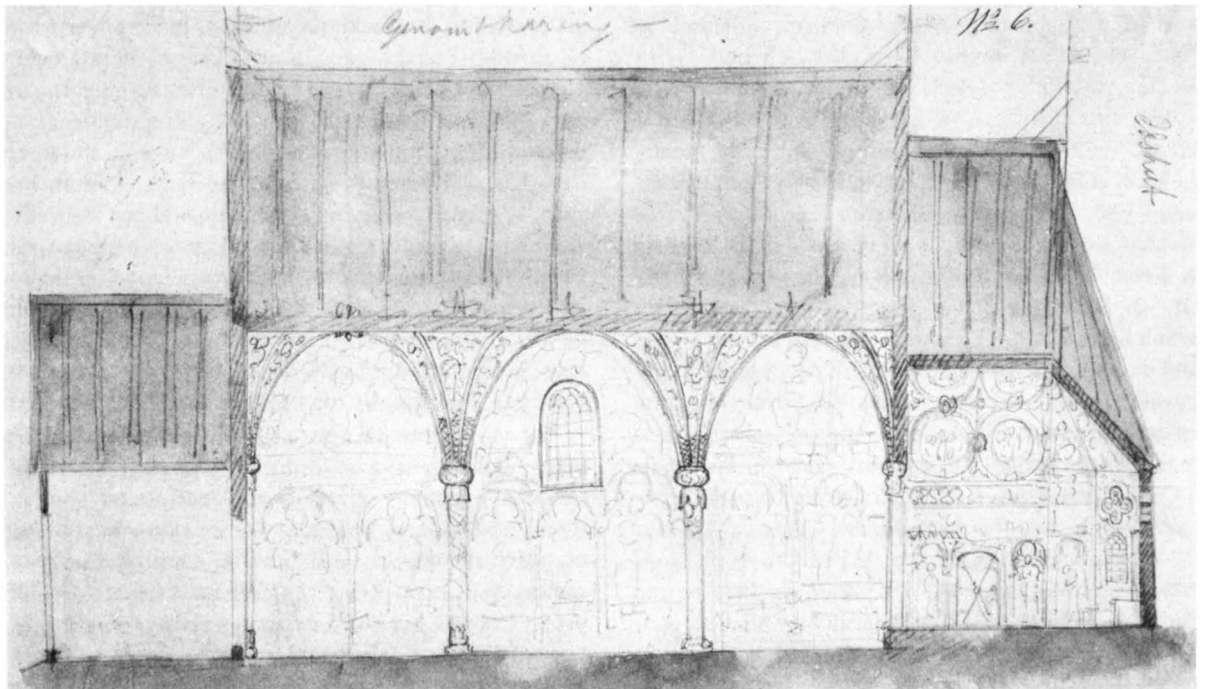

Fig 149a-b. Teckningar av N Månsson Mandelgren 1847, Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund. – a. Kyrkans plan, uppritad med ledning av synliga grundstenar samt muntliga och arkivaliska uppgifter. – b. Genomskärning mot norr. Försök till rekonstruktion.

a-b. Drawings by N Månsson Mandelgren, 1847. – a. Plan of the church according to visible foundation stones and oral and archival information. – b. Cross-section looking N. Attempted reconstruction.

nen på deras afträden försäkrade man mig. Gamla Altartaflan, fins, och ses af ritningen. Målningen *under* taflan finnes icke. Predikstolen inropades 1838 på Auction af Major Rosenqvist på Skjäljarp, hvarest han nu står till höger om manbyggnaden och begagnas antingen till hundkoja eller hönshus. Altarringen inropades å samma Auction af Major R. Då jag önskade få se den kom ägaren i ett slags förlägenhet, så att jag af grundlagenhet ej vidare frågade efter den, men trovärdiga personer försäkrade mig att han nu begagnas som stängsel kring svingården. Glasmålningarne sade Pastor hafva gått förlorade uti en eldsvåda då sockenstugan nedbrann, andra påstodo att de blivit sålda på Auction».

Mandelgren upprördes djupt över den pietetslöshet, med vilken man behandlat byggnaden och dess inredning, »blott för att få några Riksdaler till den nya kyrkobyggnaden». Året därpå redogjorde han för händelsen i ett brev, som infördes i Aftonbladet (1848 No 261–264).

Den märkliga träkyrkan i Edshult gjorde Mandelgren även senare bekant genom att låta byggnaden och målningarna ingå i såväl Monument scandinavica som Atlas. Som vanligt är avbildningarna här tillrättalagda inför publiceringen och de ursprungliga teckningarna och skisserna äger betydligt större dokumentariskt värde.

Plan, material, teknik

Måttan för kyrkans rektangulära långhus var enligt de arkivaliska uppgifterna 25 alnar × 15 alnar × 23 alnar, dvs ca 14,8 m × 8,9 m × 13,6 m. Det sistnämnda måttet avser byggnadens höjd till taknocken. Längd och breddmåttan anges av Mandelgren vara invändiga mått (fig 149 a). Koret var, som framgår av teckningen och planen i fig 147 och 148, förssett med en femsidigt bruten absid. Dess plan beskrevs 1764 som »en half åttakant 17 alnar omkring», medan Rosinius talar om korets »östra rundel». För det påfallande stora koret anger Mandelgren den utvändiga längden vara $8\frac{3}{4}$ alnar, dvs ca 5,2 m, utom absiden, som beräknas till ca 1,8 m. Långhuset avskildes från koret genom en trång triumfbåge fram till 1684, då denna vidgades.

Till koret hade i norr fogats en sakristia av sten, sammanbyggd med ett gravkor för släkten Flintensten. I 1764 års beskrivning uppges sakristian vara murad och välvd 1670. Ett vapenhus av trä framför huvudingången i söder borttogs 1686 då ingången flyttades till västra gaveln.

Några iakttagelser beträffande material och byggnadsteknik tycks inte ha noterats i samband med kyr-

kans rivning. Eftersom byggnaden invändigt var klädd med träpanel och utvändigt med spån redovisar inte heller Rosinius något om detta i sin beskrivning. Vid reparationen 1684 anges dock, att på södra sidan var »de understa syllarna» alldeles borttruttade, varför man tog bort dessa och istället satte stenfot under byggnaden (jfr ovan). Uppgiften att man tog bort de understa bjälkarna anger att byggnaden var uppförd av liggande timmer. Även absidens brutna form visar att liggande timmer använts.

Ingångar och fönster

Huvudingången var fram till 1686 på sedvanligt sätt belägen i långhusets sydvästra del. På den något senare avbildningen i fig 147 ses koringången, vilken återges som en smal, rundbågig öppning.

Någon beskrivning av kyrkans ursprungliga fönsteröppningar finns ej. Rosinius anger endast att i långhuset syntes flera fönsteröppningar, »som nu äro med bräder tilltäppter». De spetsvinkligt avslutade fönsteröppningar som ses på avbildningen i fig 147 hade tillkommit 1687. 1722 omtalas fyra större fönsterhål. Rosinius redovisar i långhuset två fönster på den södra sidan och ett på den norra, medan koret hade ett fönster i norr och två i söder samt ett mindre på vardera sidan om altartavlan och högre upp tre stycken med »kulörta bilder». På teckningen i fig 147 ses ett av de sistnämnda fönstren återgivet i exteriören som ett rundfönster. Ett stort spetsvinkligt fönster finns även i absiden mot söder, vilket bör vara det ena av de av Rosinius nämnda sydfönstren. Norrfönstret bör då ha varit placerat i motsatta väggfältet.

Av absidens invändiga panel påträffade Mandelgren en bräda, ca 3 m lång och försedd med uttagningar för två fönsteröppningar ovanför varandra (fig 151). Upp till ses en uttagning för en öppning, som utgjorts av ett fyrpass. Passens bredd mot mittkvadraten anges till 11 tum, dvs 27 cm. Den nedre uttagningen för ett smalt rundbågigt fönster uppges vara 1 aln 10 tum högt, dvs 84 cm. Mandelgrens teckning visar att de nämnda, högt sittande absidfönstren var utformade som fyrpass. I dessa fyrpassfönster fanns de av Rosinius omtalade medeltida glasmålningarna (se nedan). De nedanför belägna rundbågiga öppningarna var däremot sekundära och finns ej med på exteriörbilden i fig 147.

Innerväggar och innertak

Såväl långhusets som korets innerväggar var klädda med stående brädpanel, försedd med medeltida målningsdekor (se nedan).

Kyrkorummet uppges i samtliga källor vara välvt.

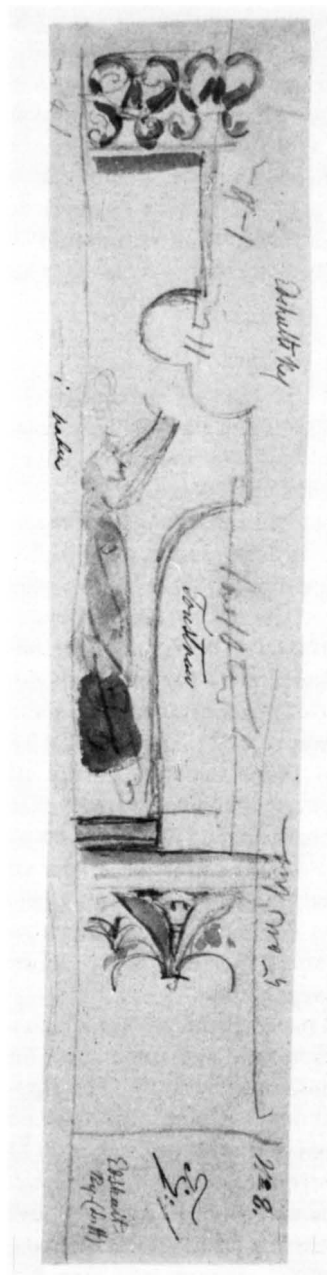

Fig 151. Teckning av N Månsson Mandelgren visande en bräda från korets invändiga panel. Upptill ses en urtagning för en fyrpassformad fönsteröppning (jfr fig 147) samt nedtill för en rundbågig fönsteröppning. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Drawing by N Månsson Mandelgren showing a plank from the inner panel of the chancel. Top: recess for a quatrefoil window opening, cf fig 147. Bottom: recess for a round-arched window opening.

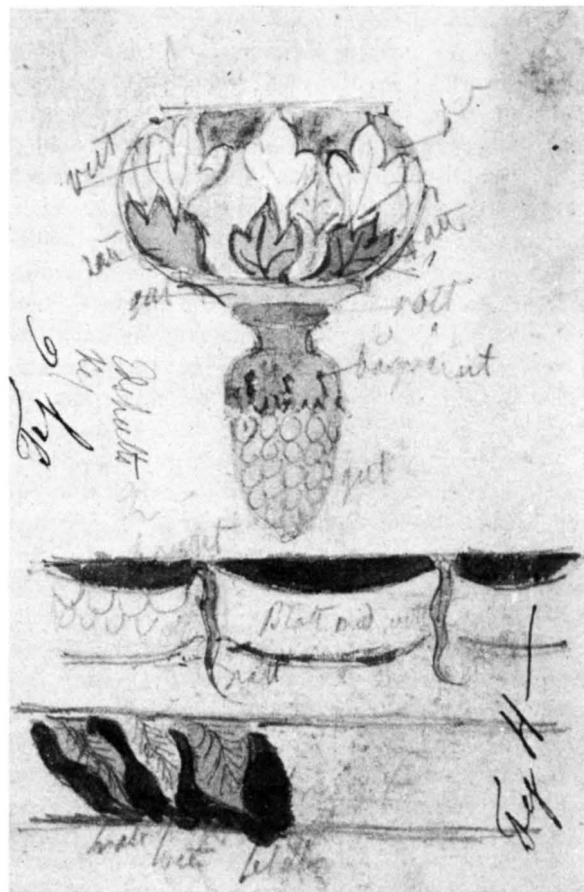

Fig 152. Vulstkapitel av trä med sekundär vindruvsklase från 1684. Teckning av N Månsson Mandelgren 1847. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Torus capital of wood with secondary bunch of grapes, from 1684. Drawing by N Månsson Mandelgren, 1847.

Långhustaket omtalas emellertid genomgående som valvet eller taket och inga uppgifter finns om konstruktion och utseende. Inte heller Mandelgren lyckades få exakta uppgifter. I de bevarade konceptritningarna till grundplanen (fig 149 a) och längdsektionen mot norr har han markerat nio kryssvalv utgående från väggpilastar och i långhusets mittparti vilande på fyra kolonner (fig 149 b). I den publicerade rekonstruktionen av byggnaden har han däremot övergått till någon sorts kombination av tunnvalv i sidoskeppen och kryssvalv i mittskeppet. Koret täcks i båda versionerna av ett tunnvalv.

Om taket i »stora kyrkan» anger Rosinius endast som ovan citerats, att ifrån detta »formeras åtskillige små hvalf efter Ståndpelare, som ther varit, men blifvit

Fig 153. Målningsdekorerad bräda med scener ur Noaks historia. Avritad av N Månsson Mandelgren 1847. Brädan har ingått i innertaket, sannolikt i koret. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Plank with painted decoration with scenes from the story of Noah. Drawn by N Månsson Mandelgren, 1847. The plank belonged to the ceiling, probably of the chancel.

Fig 154. Målningsdekorerade bräder, avritade av N Månsson Mandelgren. Tv evangelisten Lukas, th detalj av sittande, helig person. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Planks with painted decoration, drawn by N Månsson Mandelgren. Left: St Luke, the Evangelist, right: detail of seated, holy man.

borttagne och svarfvade Vindrufvor i Stället ditsatta». I Rosinius' utdrag ur räkenskaperna finns ytterligare några uppgifter rörande långhusvalvet. 1684 måste »resverket öfver hvalfvet», dvs takstolen, repareras och förstärkas (jfr ovan). Vid denna förstärkning »befästes valvet ovan till» så att man kunde avlägsna »de små Träpelarne», som »var under hvalfvet satta och nedre vid golfvet helt förrutnade». »Befästningen» måste ha inneburit att de enskilda vaiven upphängdes i takstolen. De omtalade, svarvade vindruvsklasarna placerades sedan »under hvalfvet derest pelarne gingo ned».

Av de vindruvsklasar, som uppsattes i stället för träkolonnerna, återstår fyra stycken. En av dem är fortfarande fäst vid kolonnkapitälet, ett slags enkelt

vulstkapitälet, som till sin form utgörs av ett något tillplattat klot (fig 152). Själva kapitälet är ca 36 cm högt medan druvklasen mäter ca 37 cm.

Målningar

Kyrkorummets målade utsmyckning på väggar och tak tycks helt och hållet ha varit medeltida. Detsamma gäller glasmålningarna i absidens tre fyrpassformade fönster. I dessa återgavs sittande gestalter med en uppslagen bok med inskrift på latin. I det högra fönstret avbildades aposteln Jacob, i mittfönstret Petrus och i det vänstra fönstret Paulus. Vid biskopsvisitationen 1794 påpekades att dessa fönster skulle aktas väl vid kyrkans rivning och antingen insättas i den nya kyrkan eller förvaras på annat sätt. Enligt prästens

Fig 155. Målningsdekorerade bräder från kyrkans väggpanel i långhuset. Nu i SHM. Foto ATA.

Planks with painted decoration from the wall panel of the nave. Now in the Museum of National Antiquities, Stockholm.

uppgifter till Mandelgren hade glasmålningarna förstörts vid en brand i sockenstugan.

Om väggmålningarna i koret uppger Rosinius, att dessa utgjordes av de tolv apostlarna i naturlig storlek. I absidens tak, ett femsidigt brutet hjälmvalv, fanns en Majestas domini-framställning med den tronande Kristus omgiven av ärkeänglarna Gabriel och Rafael samt Maria och Johannes döparen och de fyra evangelist-symbolerna. I taket fanns i övrigt »mångfaldiga Bibliska historier, en del begripeliga, en del inte». Det samma gällde scenerna i långhusets valv och på vägarna. De flesta av dessa var enligt Rosinius otydliga. Av de bräder med målningsrester, som Mandelgren påträffade, framgår att dekoren i taket eller taken utgjorts av runda medaljonger med figurscener och i svicklarna eleganta bladornament (fig 153). De av Mandelgren avritade figurscenerna utgörs av scener ur Skapelseberättelsen och Noaks historia. Bland Mandelgrens teckningar finns vidare en scen som sannolikt visat Kristi bespottelse samt en bild av evangelisten Lukas med språkband och en detalj av en storfigurig, sittande helig person med en uppslagen bok (fig 154). Den förstnämnda scenen visar att det på långväggarna funnits en skildring av Passionshistorien.

14 stycken målade bräder skänktes 1912 av församlingen till Statens Historiska Museum (inv nr 14741). De längsta bräderna är 224 cm långa. Tjockleken är 2 cm medan bredden varierar mellan 15–35 cm. Bräderna hade påträffats i en vägg i fattighusets vedbod. Målningarna är ytterst svårt skadade och fragmentariska. Av figurer kan bl a urskiljas en korsfäst rövare från en skildring av Jesu korsfästelse (fig 155). Målningarna kan stilmässigt karakteriseras som höggotiska och den troliga tillkomsttiden är 1300-talets första hälft.

Interiör

Någon direkt förändring av kyrkorummets inredning tycks ej ha skett efter moderniseringen på 1680-talet. Interiören behöll dessutom genom målningarna och skulpturerna mycket av sin medeltida karaktär.

Altaret, som var placerat i absiden, var av trä samt försett med en altarskiva av kalksten med måtten 7×4 fot. På altaret stod ett senmedeltida altarskåp med flyglar (nu i nya kyrkan). I koret fanns även bredvid huvudaltaret ett litet altare med en bild av S Erasmus i ett tillhörande skåp med målade scener ur hans martyrium (nu i Jönköpings läns museum). I de nämnda beskrivningarna tolkas helgonbilden som S Lars. Vidare fanns till höger i koret en bild av Johannes döparen i en »nisch» och till vänster en framställning av Kristus som smärtomannen i tillhörande skåp. I långhuset fanns på kvinnosidan en madonnabild med tillhörande skåp från 1300-talets början (nu i SHM) samt ett kvinnligt helgon, som tolkades som Maria Magdalena, också i tillhörande skåp. Dessa båda anges vara upphängda på väggen. Två krucifix omtalas, ett i koret och ett i »kyrkan». Det sistnämnda utgjordes av ett ungotiskt triumfkrucifix från slutet av 1200-talet (nu i SHM).

Datering

Genom målningarna framgår att kyrkan uppförts senast under 1300-talets första hälft. Byggnaden har dock sannolikt uppförts tidigare och den invändiga panelen och välvningen tillkommit vid en modernisering i samband med den stora målningsutsmyckningen. Såväl planformen med absid som de fyrpassformade absidfönstren anknyter till den romanska stenarkitekturen (jfr nedan Översikt).

Förutom huvudaltarets stora altarskåp fanns alltså ytterligare fem helgonskåp uppsatta i kyrkan ända fram till 1838, dock ej på ursprungliga platser. Mariabilden bör på traditionellt sätt ha varit placerad på ett sidoaltare i långhusets nordöstra hörn medan S Erasmus troligen intog motsvarande plats i söder. Även de övriga helgonskåpen måste ha haft egna altaren i långhuset.

Källor och litteratur

Arch Smol Wex no 273; *S Rogberg*, aa, 1770; *J A Rosinius*, Historiska underrättelser . . ., i: Hults kyrkas inventariebok, N III: 1, Vadstena landsarkiv; Inv 1829, ATA; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folkklivsarkivet, Lund; *J Allwin*, aa, 1857; *N Månsson Mandelgren*, Monuments scandinavies du moyen âge, Paris 1862; *N Månsson Mandelgren*, Atlas till Sveriges odlingshistoria, XI: 1, Sthlm 1883; *A Lindblom*, La peinture gothique en Suède et en Norvège, Sthlm 1916; *J Silfving*, Från norra Smålands medeltid. En godshistorisk-genealogisk undersökning av Vedbo härads medeltida bebyggelsehistoria. Jönköping 1952.

NJUDUNG

Västra härad

Häradet omfattade 21 socknar. Endast fyra stycken träkyrkor är kända, nämligen Almesåkra, Bäckaby, Stockaryds och Södra Solberga kyrkor. Bäckaby var under medeltiden eget gäll, de övriga däremot annex-

församlingar. Almesåkra är beläget i häradets norra del medan de andra socknarna ligger i häradets södra del ner mot Värendsgränsen.

Almesåkra kyrka

Almesåkra omtalas år 1300 (SD 1761). Den nuvarande kyrkan av sten, som är uppförd 1867, har två föregångare av trä. Den närmast föregående hade byggts 1694, »istället för en liten, gammal och snart sägandes neder-rutten kyrka» (st prot 1698).

Av medeltida inventarier återstår en medeltida kyrkklocka.

Källor och litteratur

R Lindstam, a a, 1943.

Bäckaby kyrka

Bäckaby omtalas 1300 och hade 1309 egen kyrkoherde (SD 1638). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1899. Den gamla kyrkan inköptes med inredning och vissa äldre inventarier år 1901 av ingenjören Algot Friberg, som skänkte den till då nybildade Norra Smålands Fornminnesförening samt lät återuppföra den år 1902 i Stadsparken i Jönköping (fig 156, 166–167). Den gamla kyrkogården är bevarad som ödekyrkogård.

Kyrkan anges av Wieselgren (a a) ha »hög ålder; blef förökt 1758 med 12 aln. i längd och bredd». Frånsett denna utökning, vilken består av en s k nykyrka på den norra sidan, har få ingrepp gjorts i den ursprungliga byggnaden. Interiören präglas däremot helt av den inredning och utsmyckning, som tillkom under 1600- och 1700-talen (fig 158–159).

Kyrkan var på sin ursprungliga plats orienterad i öster–väster men blev vid återuppförandet i Stadsparken på grund av terrängförhållandena orienterad i norr–söder med koret i norr. Den följande beskrivningen av byggnaden utgår dock från den primära och traditionella placeringen med koret i öster.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Kyrkans långhus och kor har kvar sin medeltida planform (fig 156–157). Sekundära tillbyggnader är sakristian, troligen uppförd på 1600-talet, den omnämnda nykyrkan i form av ett sidoskepp mot norr, vilket uppfördes 1758, samt klocktornet i väster, uppfört omkring 1694. Tornets bottenvåning fungerar som vapenhus. Tidigare fanns även ett vapenhus framför korets ingång (fig 160).

Långhuset mäter invändigt 13,5 m × 7,2 m. Koret avsmalnar något mot öster och har måtten 4,6 m × 4,7–4,9 m. Vägghöjden är 3,6 m respektive 3,4 m. Långhuset och koret åtskildes ursprungligen av en triumfbågsvägg med en smal öppning. Triumfbågen vidgades till nuvarande bredd före 1728, då målningen på de flankerade pilastrarna tillkom (fig 158). På den norra sidan återstår ett stycke av triumfbågsväggens nedersta bjälkvarv.

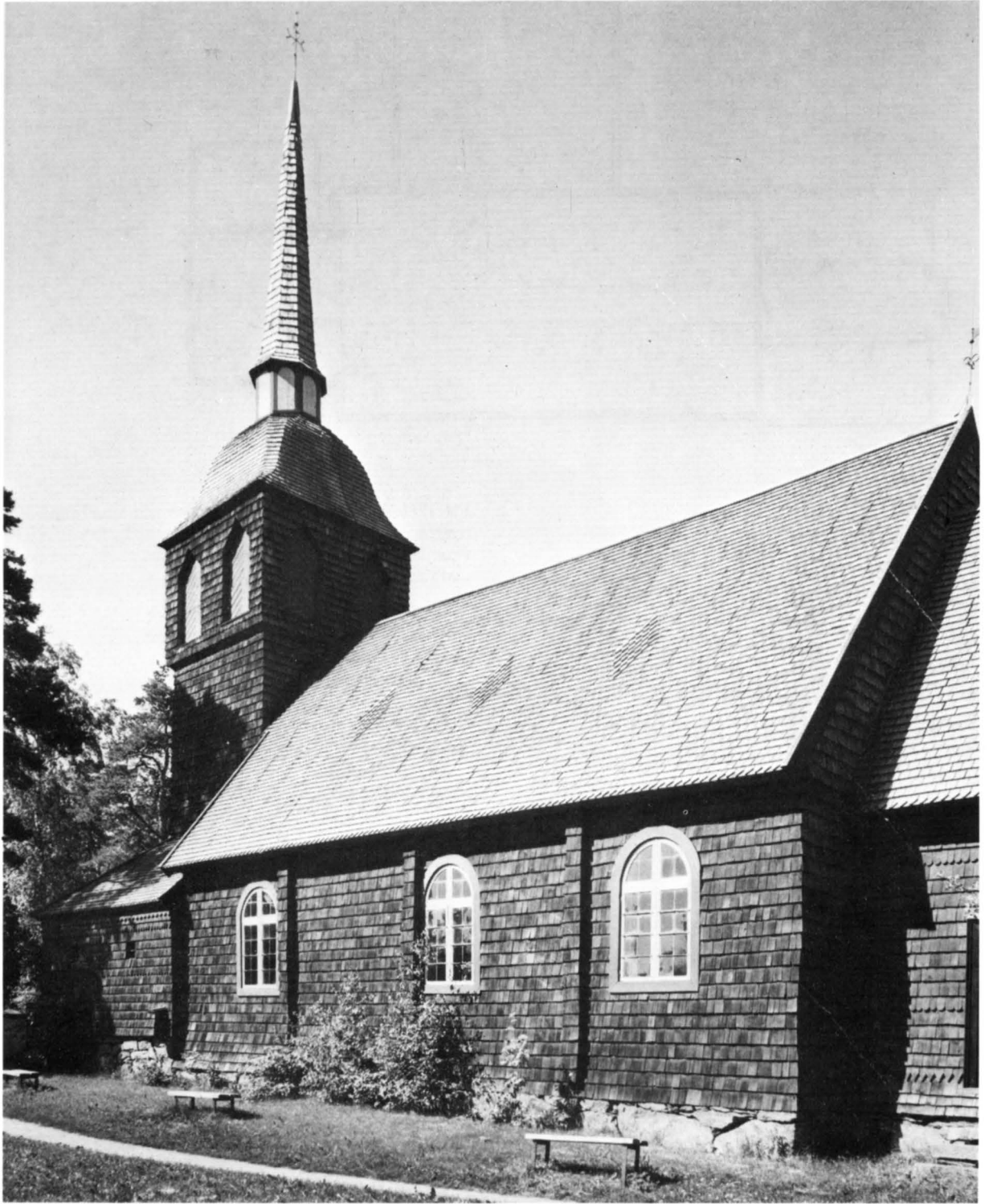

Fig 156. Bäckaby kyrka. Nu i Stadsparken, Jönköping. Foto S Hallgren 1974.

Bäckaby Church, now in the Town Park, Jönköping.

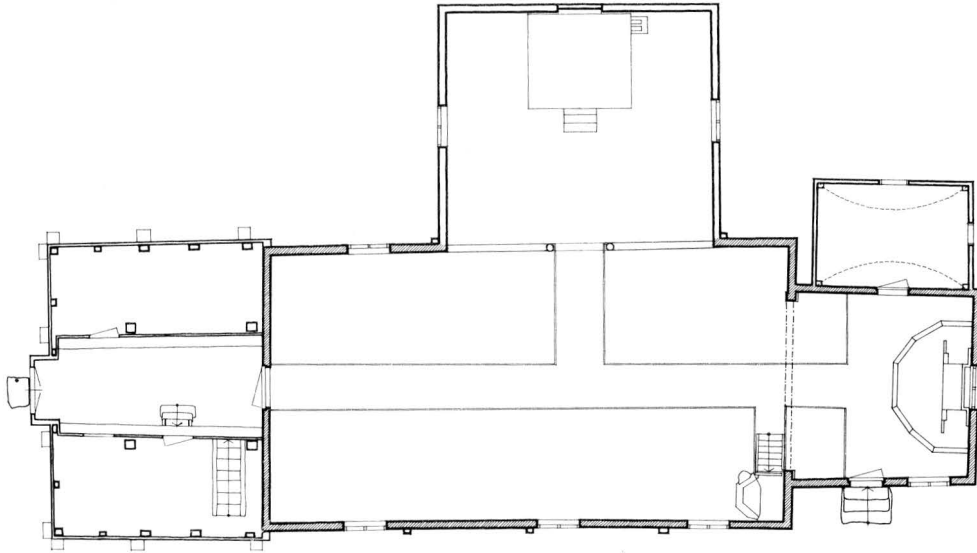
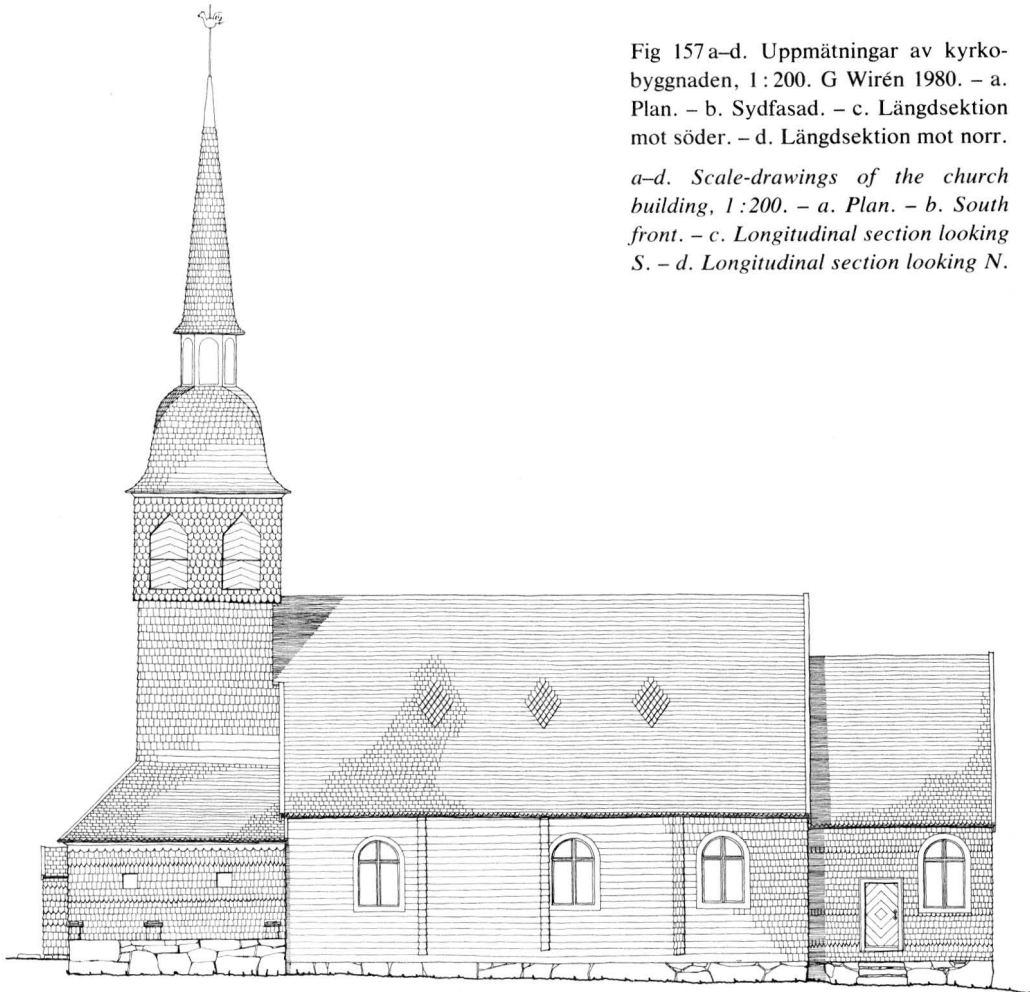
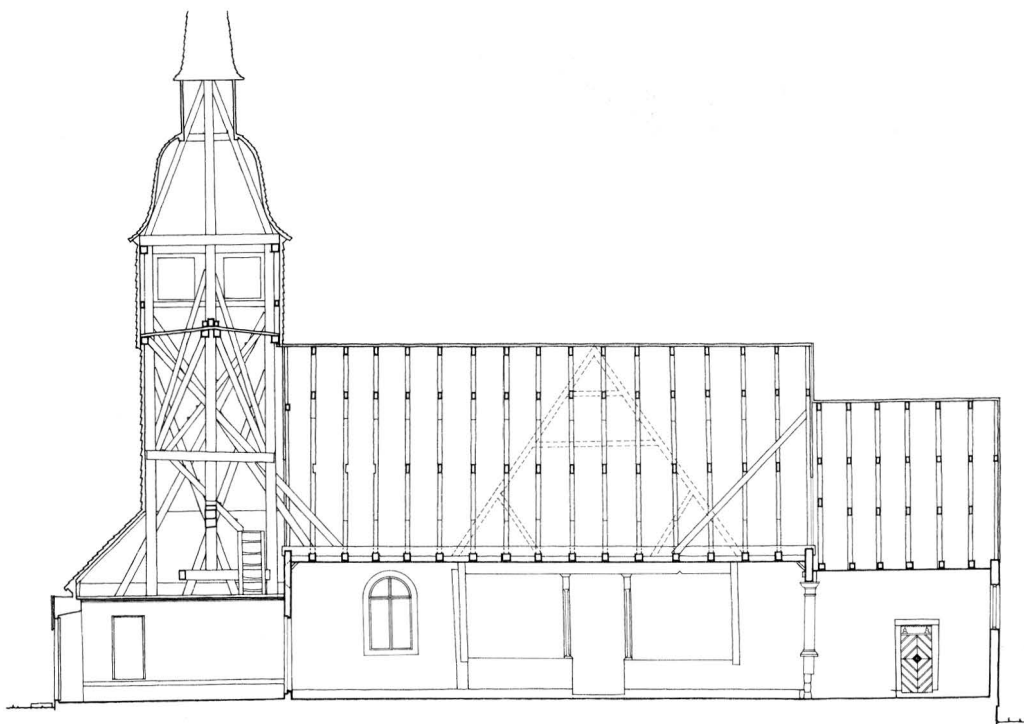
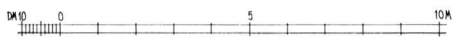
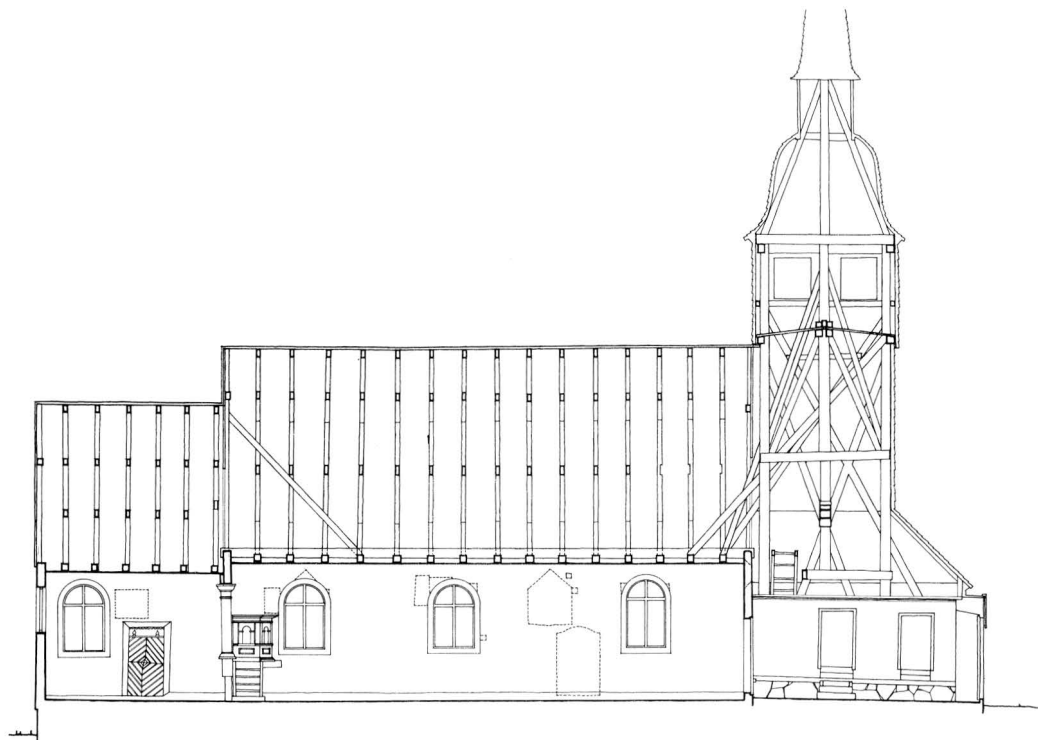

Fig 157 a-d. Uppmätningar av kyrko-
byggnaden, 1:200. G Wirén 1980. - a.
Plan. - b. Sydfasad. - c. Längdsektion
mot söder. - d. Längdsektion mot norr.

*a-d. Scale-drawings of the church
building, 1:200. - a. Plan. - b. South
front. - c. Longitudinal section
looking S. - d. Longitudinal section
looking N.*

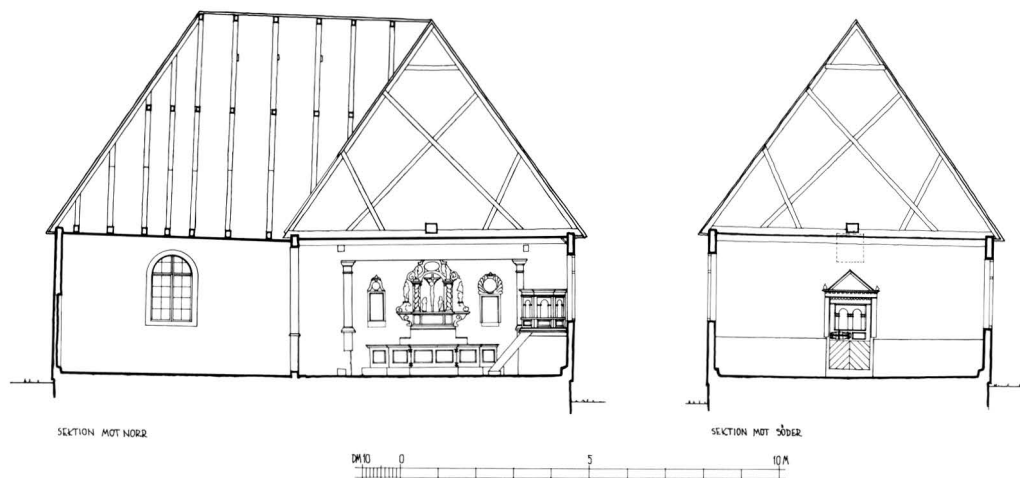

Fig 157 e-f. – e. Tvärsektion mot öster. – f. Tvärsektion mot väster.

e. Cross-section looking E. – f. Cross-section looking W.

Material och teknik

Långhuset och koret är uppförda av liggande, bilat furutimmer. Grunden utgörs av en relativt hög stengrund i kallmur med kraftiga hörnstenar. Den ursprungliga grunden hade samma konstruktion men var i östpartiet, där stengrunden var högre på grund av den sluttande marken, utvändigt fogad med murbruk och putsad (fig 163). På de fotografier, som visar byggnaden utan spåntäckning, syns tydligt konstruktionen av långhusets och korets södra väggar samt långhusets västvägg (fig 162–167).

De kraftiga syllarna har trapetsoid genomskäring med bredare basparti och är sammanhuggna i hörnen med en speciellt utformad knutning med flera snittytor (fig 163). På den södra långhussyllen ses en skarv ungefär 4 m från det östra hörnet (fig 164). Syllens fortsätter sedan utan skarv resterande 10 m. Maximilängden för tillgängligt timmer av den dimension som krävdes för syllarna har alltså varit ca 10 m. Väggtimmeret, som har dimensionerna 20 cm × 25–40 cm, är sammanfogat genom laxknutning (fig 163). Även det 1758 uppförda tvärskeppet har laxknutning (fig 167). På den södra långhusväggen ses skarvar i väggens övre del (fig 164). I väggens nedre del har bjälkarna inte behövt sammanhuggas utan skiftet har skett vid portalen. Väggen är utvändigt försträvd med kraftiga fyrkantsvirken, nedtill avfasade för den bredare syll (fig 162). Försträvningarna är sekundära och bör ha tillkommit i samband med någon av fönsterförstoringarna.

Den norra långhusväggens mittparti är öppnat mot

den tillbyggda nykyrkan (fig 157 d). Översta bjälken är dock bevarad i sin helhet men är mot nykyrkan och på undersidan inklädd med bräder. Den nedersta bjälken är likaså bevarad och har vid nykyrkans mittgång fått användning som tröskel. Öster om mittgången har den ursprungliga långväggen fått stå kvar som barriär upp till bänkhöjd. Det motsvarande partiet på den västra sidan är däremot uppfört av separata bjälkar.

Väggarnas översta bjälke fungerar som hammarband och bildar underlag för takstolarna (fig 167). De höga gavelröstena är byggda av panel och stagade av vertikala fyrkantsvirken (fig 157, 167). Det östra långhusröset har en sekundär försträvning i form av en lång snedstötta.

Långhusets takstolar har dubbla kryssförsträvningar samt högt placerade hanband (fig 157 c–f). Strävorna förenas inbördes genom bladfogar och trädymlingar och är sammanhuggna med sparrar och takbjälkar genom överbladning samt fästade med trädymlingar. Korets takstolar har enkel kryssförsträvning.

Såväl takfall som ytterväggar är täckta med furuspån samt tjärade respektive rödfärgade. På takfallen förekommer mönstersättning med spetsiga spån i form av på spetsen ställda romber. Mönstersättning förekommer även på väggarna utom på långhusväggarna (fig 156, 157 b). Mönstersättningen med spetsiga och runda spån bildande romber och horisontella bårder är kopierad efter spåntäckningens utseende före kyrkans flyttning (fig 160–161).

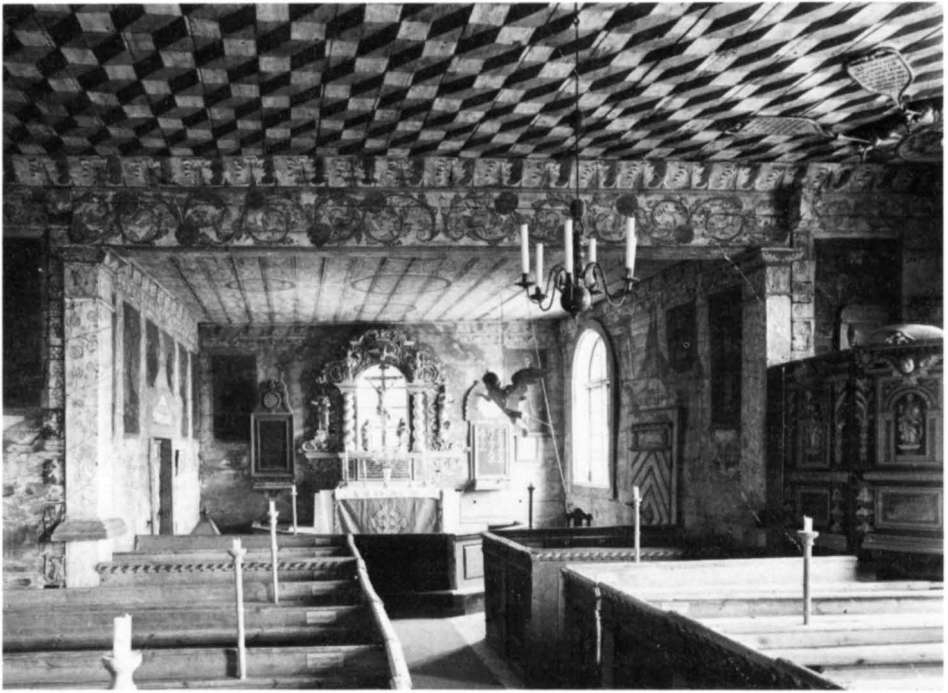

Fig 158–159. Interiörer mot öster och väster. Foto S Hallgren 1974.
Interiors looking E and W.

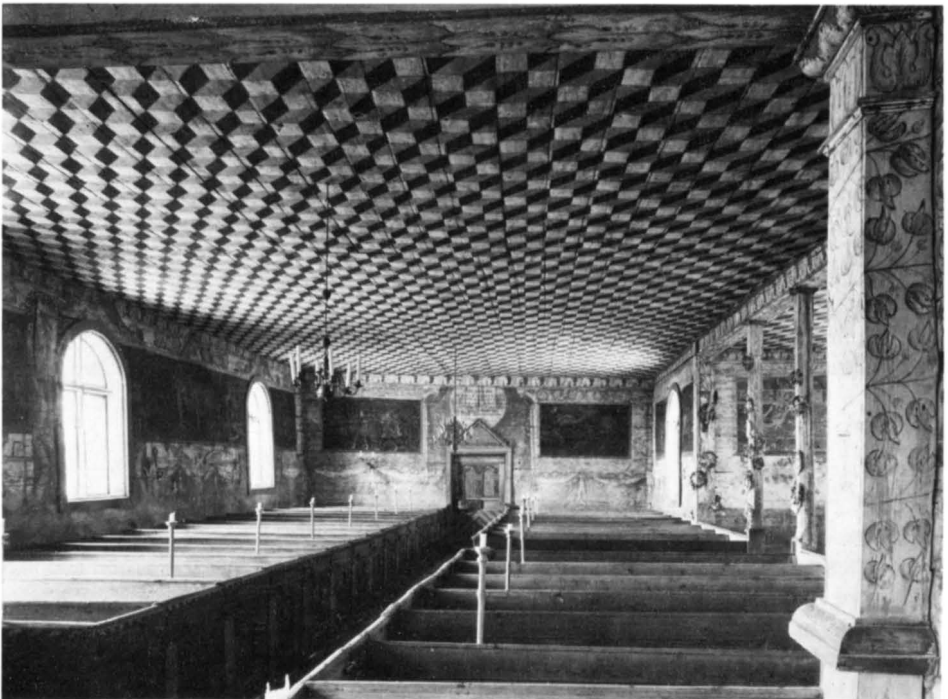

Fig 160. Kyrkan på ursprunglig plats, sedd från öster. Foto 1901. Jönköpings läns museum.

The church in its original place, seen from E.

Fig 161. Detalj av södra fasaden. Foto 1901. Jönköpings läns museum.

Detail of south front.

Ingångar

Huvudingången är sedan tornet tillbyggdes omkring 1694 belägen i väster. Dörröppningen är invändigt försedd med omfattning och dörr från 1694. Den ursprungliga huvudingången utgörs av den samtidigt igensatta södra långhusportalen (fig 165). Öppningen, som är 113 cm bred, har upptill segmentbågig avslut-

ning. Höjden är 167–181 cm. Karmstycken saknas. I innerväggen finns längs öppningens vänstra sida en grund, ca 27 cm bred nedhuggning, vilken på den högra sidan motsvaras av en ca 7 cm bred nedhuggning på den plats där dörren har varit upphängd. Till vänster om dörren bör ha funnits en kraftig låsbjälke. Öppningen är placerad 4 m från den västra väggen, en lämplig

Fig 162. Södra fasaden sedan spåntäckningen avlägsnats. Foto 1902. Jönköpings läns museum.

South front after removal of shingle covering.

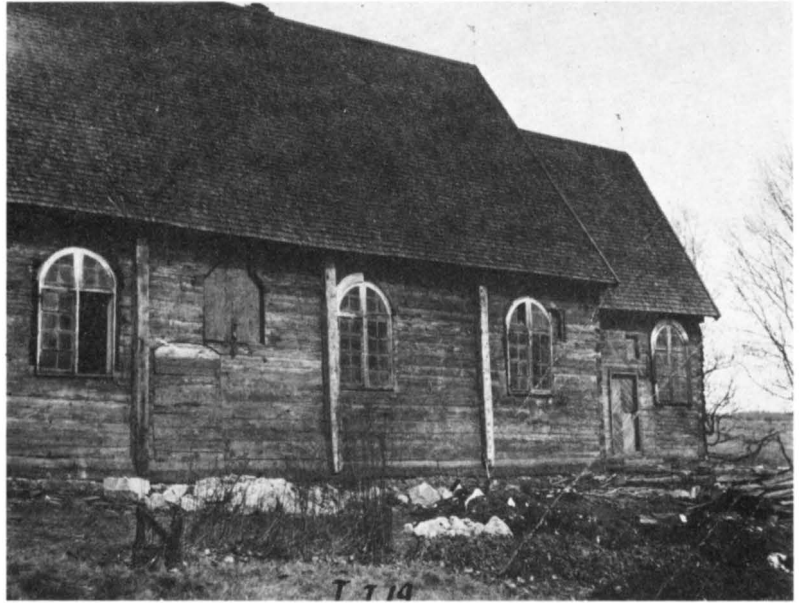

Fig 163. Korets sydfasad med synlig, här markerad, laxknutning och igensatt fönster. Foto 1902. Jönköpings läns museum.

South front of chancel with visible dove-tail joint and blocked-up window. The joints marked.

placering med tanke på skarvningen av timret. Någon ingång på motsvarande plats i den norra väggen finns ej.

Den nuvarande rektangulära dörröppningen av ungefär motsvarande storlek i korets sydvägg (fig 166) upptogs 1745. Sannolikt har en ursprunglig öppning funnits på samma plats.

Dörröppningen och dörren mellan kor och sakristia har en utformning liknande den södra koringångens. Sakristiedörren är på insidan mot sakristian klädd med järnplåtar. En separat ingång har även funnits i kyrkans norra vägg.

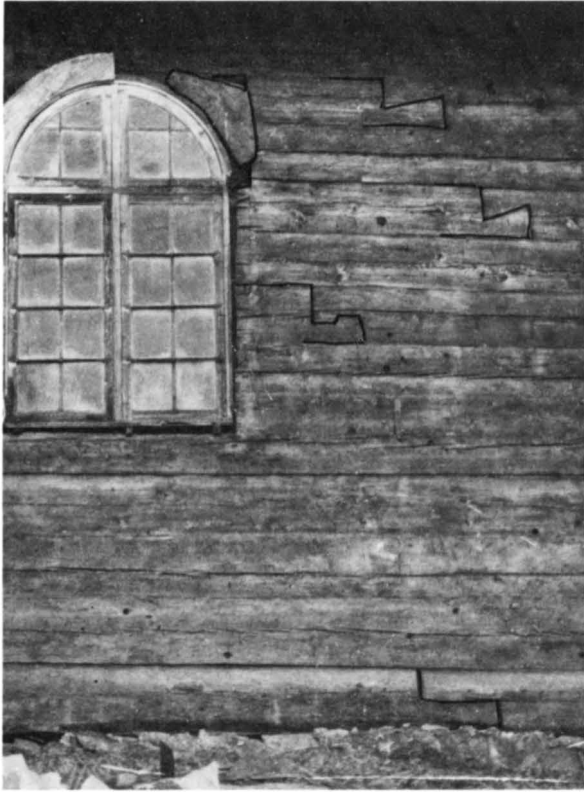

Fig 164. Detalj av långhusets sydfasad. Skarvar i syll och väggbjälkar samt ursprungligt fönster markerade. Foto 1902. Jönköpings läns museum.

Detail of south front of nave. Joints in sill and wall beams and original window marked.

Fönster

Kyrkans nuvarande rundbågiga fönsteröppningar härör från 1800-talet.

I den södra långhusväggen och korväggen är invändigt flera äldre fönsteröppningar synliga i form av igensättningar. På de fotografier, som visar de motsvarande fasaderna utan spåntäckning år 1902, framträder de olika periodernas fönsterformer mycket tydligt (fig 162–167). 1767 upptogs de rektangulära och något lägre fönsteröppningar, som syns på samma platser som de nuvarande långhusfönstren. Dessförinnan utgjordes fönsteröppningarna i södra långhusväggen av två spetsvinkligt avslutade öppningar, den ena till höger ovanför portalen och den andra på samma plats som det östligaste fönstret. På den norra sidan syns i interiören mot nykyrkan det översta partiet av en motsvarande spetsvinklig öppning (fig 157 d).

De äldsta igensättningarna tillhör mycket små och

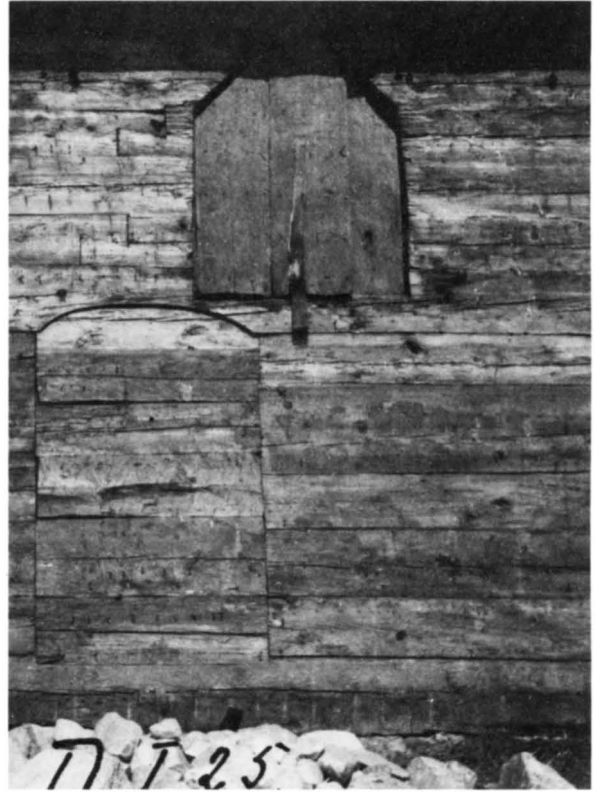

Fig 165. Den igensatta sydportalen. Foto 1902. Jönköpings läns museum.

The blocked-up south portal.

högt sittande rektangulära öppningar. Vid det nuvarande mittfönstrets östra kant ses invändigt två ilagningar i väggytan (fig 157 c); i exteriören däremot endast en i linje med fönstrets östra kant (fig 164). Denna öppning har enligt igensättningen invändigt varit ca 60 cm bred och 75 cm hög. En motsvarande, något lägre placerad öppning ses öster om östfönstret (fig 162). Den invändiga igensättningen är 40 cm bred och 63 cm hög. Ytterligare en öppning av samma slag ses på exteriörbilden snett ovanför korportalen (fig 163). Den invändiga igensättningen är 90 cm bred och 75 cm hög. Den utvändiga dageröppningen kan beräknas till ca 40 cm i bredd och 60 cm i höjd. Runt öppningarna ses utvändigt en fals för igensättningen.

I den västra långhusväggen finns en rektangulär öppning bevarad (fig 167). Öppningen är 37 cm bred och 52 cm hög. Av öppningens form upptill framgår tydligt att öppningen ursprungligen varit rundbågig och

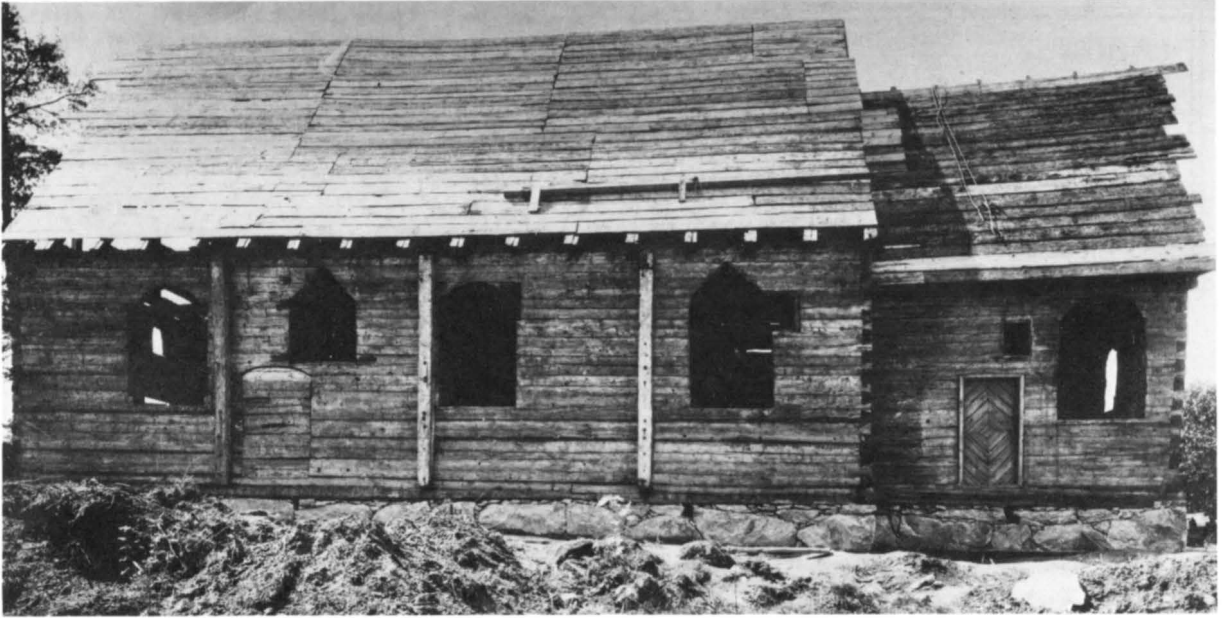

Fig 166. Kyrkan under återuppförandet i Stadsparken. Foto 1902. Jönköpings läns museum.

The church being re-erected in the Town Park.

senare vidgats i den vänstra kanten. En förstoring har även skett nedtill. Den rundbågiga öppningen har varit ca 36 cm hög och ca 18 cm bred. Runt öppningen ses en nedsänkt fals, 2–4 cm bred och ca 1 cm djup. Öppningen har mot kyrkorummet en kraftigt skrånande smyg och överkanten ligger något ovanför det nuvarande innertaket, som är spikat på takbjälkarna. Den döljs invändigt av en ilgning i väggytan, 69 cm bred och 44 cm hög upp till taklisten.

Interiör

Kyrkorummets interiör (fig 158–159) präglas av en rik inredning och målningsutsmyckning i senbarock.

Den omfattande målningsdekoren har tillkommit i två omgångar och är dels utförd av Zachris Hake från Ramkvilla 1728 och dels av korpralen och målaren Gerhardt Boldt 1768–69. Boldt utsmyckade nykyrkan 1768 och utförde 1769 bl a draperimålningarna runt de nya fönsteröppningarna i långhuset och koret och kompletterade även Hakes figurfriser, som delvis stympats genom tillbyggnaden och genom förändringen av fönstren.

Fig 167. Kyrkan under återuppförandet i Stadsparken. I västväggen ses en ursprunglig, något vidgad fönsteröppning. Foto 1902. Jönköpings läns museum.

The church being re-erected in the Town Park. In the west wall an original, somewhat enlarged window opening.

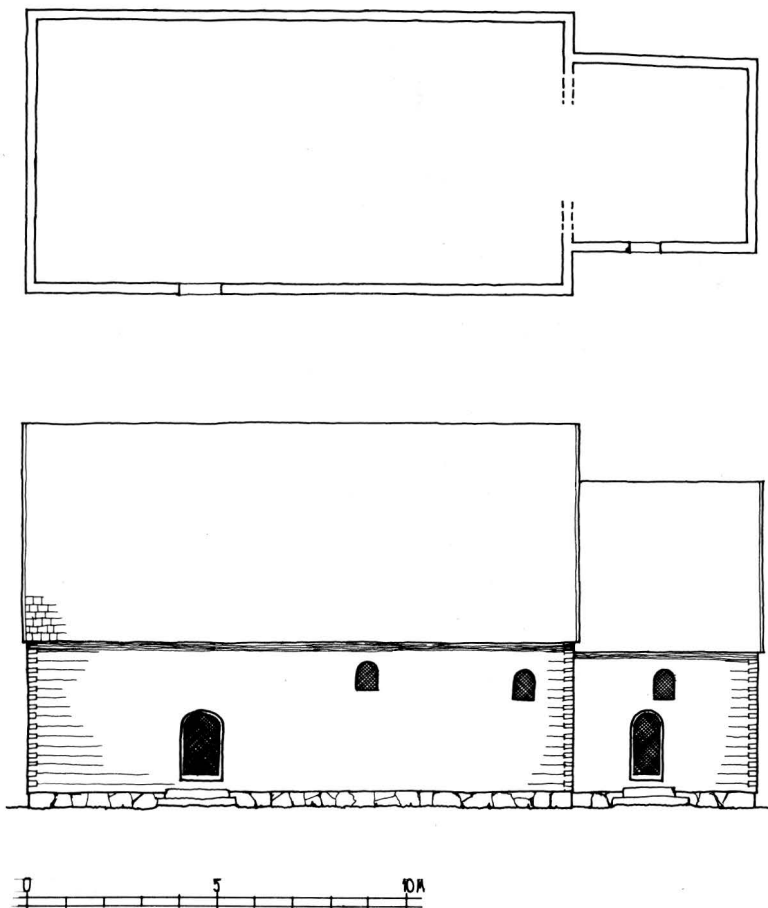

Fig 168 a–b. Den medeltida kyrkans plan och sydfasad, 1 : 200. M Ullén och G Wirén 1982.

Plan and south front of the medieval church, 1 : 200.

Moderna inslag saknas helt i kyrkorummet. Bänkinredningen är av 1600-talstyp, altaruppsatsen och predikstolen är anskaffade 1715. Övriga inventarier som nummertavlor, dopängel och dopfunt härrör likaså från 1700-talet. I nykyrkan, som nu saknar bänkinredning, är en del inventarier från andra kyrkor i länet uppställda.

Elektrisk belysning och uppvärmning finns ej.

Restaureringar

Kyrkobyggnaden vårdas av Stiftelsen Jönköpings läns museum.

Då kyrkan uppfördes på nytt efter flyttningen till Stadsparken 1902 uppfördes den på ny grund. Vissa detaljer utbyttes även, bla yttertaket panel. För den nya spåntäckningen av väggar och takfall följdes i princip den tidigare mönstersättningen. Vapenhuset framför koringången uppfördes ej. Vidare upptogs små, rektangulära ljusgluggar i tornets bottenvåning.

Målningarna konserverades av konservator Sedlund. En ny konservering av nykyrkans målningar ägde rum 1948 och utfördes av konservator Sven Wahlgren.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Den medeltida byggnadskroppen är fränsett genom brytningen av den norra långhusväggen mot den tillbyggda nykyrkan helt bevarad och utgörs av ett rektangulärt långhus med tillhörande lägre och smalare kor (fig 157 a). Triumfbågsöppningen är dock kraftigt vidgad och dess ursprungliga höjd och bredd kan inte avgöras. Långhuset är påfallande långt och har en total längd av 14 m, vilket framtvingat skarvar i såväl syllar som väggtimmer. Syllarna har trapetsoid genomskärning med bredare basparti.

Av de ursprungliga ingångarna återstår långhusets sydingång, som nu ses som en igensättning i innerväg-

gen. Ingången är placerad 4 m från västgaveln och genom denna placering relativt långt mot öster har man kunnat undvika skarvar i väggtimret upp till portalens höjd. Ingången har som beskrivningen visar varit segmentbågig och sannolikt saknat stående karmstycken. Någon motsvarande portal i norr finns ej. En korportal av likartad utformning bör ha funnits på den nuvarande koringångens plats (fig 168).

Av ursprungliga fönsteröppningarna återstår endast det västra fönstret vilket är synligt i ytterväggen mot tornet. Den nu något vidgade, rektangulära öppningen har som överdelen och den södra kanten visar varit rundbågig och något lägre. Mot kyrkorummet har öppningen kraftigt skrånande smyggar. Den utvändiga dageröppningens mått kan beräknas till ca 36 cm×18 cm, vilket innebär att den haft lika ringa storlek som motsvarande fönsteröppningar i tex Granhult (fig 6b, 17). Runt öppningen finns en grund fals för en utvändig fönsterbåge. Den invändiga fönstersmygen sträcker sig ovanför det nuvarande innertaket, vilket är spikat direkt på takbjälkarna. Denna alltför höga placering liksom väggarnas höjd, vilken invändigt är 3,6 m, tyder på att ett eller två bjälkvarv borttagits i samband med den nuvarande takstolens tillkomst 1584 (jfr nedan).

Beträffande övriga fönster framgår av fotografiet av sydfasaden i fig 166 att långhuset här har haft två små rektangulära öppningar och koret en. Man kan förmoda att dessa liksom västfönstret ursprungligen varit rundbågiga. Det ena fönstret är placerat något öster om väggens mittlinje två stockvarv under takfoten medan det andra sitter något lägre och endast ca 1 m från östväggen. Korfönstret är placerat ungefär mitt på väggen. Långhuset har troligen även haft ett fönster i den norra väggen i det väggparti, som nu är borttaget. I

Stockaryds kyrka

Stockaryd omtalas i ett gåvobrev från 1233–47 (SD 282). Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1907–08. Den gamla kyrkan, som låg strax intill, revs i mars 1908 och av timret uppfördes ett magasin i Älmhult. Kyrkan utgjordes av en rektangulär byggnad av liggande timmer och uppges ha varit uppförd 1692. Enligt en uppgift från 1901 fanns i altaret »under altarklädet en medeltidsmålning på en bräda. Målningen föreställer den helige Michael försedd med gloria, hållande vågskålen i handen och i skålen en människa. Altarbordet i hvilken den målade brädan är fastspikad är som en

kolets östvägg har förmodligen ett mindre fönster funnits på samma plats som det nuvarande fönstret.

Några rester av medeltida målningar har inte iakttagits under den nuvarande 1700-talsdekoren i långhus och kor. Ingenting återstår av den medeltida inredningen och av de medeltida inventarierna har endast en kyrkklocka bevarats.

Datering

Enligt en anteckning i tiondelängden stod kyrkan 1584 under byggnad »sedan den gamla kyrkan för någon tid sedan avbrunnit». Byggnaden har därför omtalats som uppförd detta år. De ursprungliga fönsteröppningarnas utformning och ringa storlek antyder dock att kyrkan borde vara äldre och uppförd redan under medeltiden. Detta antagande har nu kunnat bekräftas. En dendrokronologisk analys av timret har gett dateringen 1326 (se nedan Dendrokronologiska dateringar).

Några brandspår i byggnaden finns ej och uppgiften från 1584 att kyrkan avbrunnit kan därför endast avse att taket och takstolen förstörts av eld. Som ovan påpekats har dock troligen väggarnas översta bjälkvarv borttagits i samband med detta takstolsbygge.

Källor och litteratur

Handlingar och fotografier i Jönköpings läns museums arkiv; *R Lindstam*, a a, 1943; *G Dinnetz*, Från medeltida träkyrka till modernt länsmuseum. En återblick på 60-årsdagen den 25 november 1961; *N Ahlberg*, Inventering av Bäckaby kyrka, 1978, ATA; *B E Karlsson*, Friluftsmuseet i Jönköpings stadspark, Bäckaby kyrka, i: Hembygdsgårdar i Jönköpings län. Småländska kulturbilder 1979. Värnamo 1980.

vanlig packlår». Från den medeltida träkyrkan, om vilken i övrigt saknas uppgifter, härstammar ett gångjärnsbeslag med runor, vilket överförts till en yngre dörr (nu i Jönköpings läns museum). Runskriften kan dateras till 1300-talets första decennier.

Källor och litteratur

P Wieselgren a a, 1846; *C D Reventlow*, brev med diverse uppgifter om Stockaryds kyrka, 1901, ATA; *R Lindstam*, a a, 1943; *R Kinnander*, Smålands runinskrifter, I, Sthlm 1935–61.

Södra Solberga kyrka

Södra Solberga omtalas 1335 (SD 3130). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1834 och invigd 1837. Socknens kyrka omtalas som en sk offerkyrka.

Om den äldre träkyrka, som revs, uppger Rogberg 1770 (aa) endast, att »Kyrkan är ganska bofällig och lutar til undergång». 1775 omtalas kyrkan vara »stöttad och lappad». Vid inventeringen 1829 antecknades:

»byggd af trä med skifte och är i det skick, att hon snart kommer att nedtagas».

Av medeltida inventarier återstår en romansk dopfunt, två skulpturer samt ett rökelsekar.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; Inv 1829, ATA; *R Lindstam*, aa, 1943.

Östra härad

Häradet omfattade 17 socknar. Träkyrkor är kända i tre av socknarna, nämligen i Karlstorp, Näshult och

Stenberg. Näshult och Stenberg är grannförsamlingar i häradets sydöstra del vid gränsen mot Varend.

Karlstorps kyrka

Karlstorp omtalas 1300–1310 (SD 1761). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1760.

Av Rogberg uppges 1770 (aa), att »Den gamla trädkyrkan, som hade stått öfwer 500 år, blef tillika med Sakristian nedtagen år 1760». Arkivalierna omtalar byggnadens storlek vara ca 20,4 m×9,6 m medan höjden var 7,2 m. På korets norra sida hade 1718 uppförts en sakristia av sten.

Enligt traditionen skulle kyrkan ha uppförts år 1252

och vara förknippad med biskop Karl av Folkungaätten. Wieselgren uppger (aa), att 1759 hittades en syll i kyrkan med detta årtal samt bokstäverna IMS.

Från medeltiden återstår ett triumfkrucifix från 1200-talets senare del samt ett rökelsekar.

Källor och litteratur

S Rogberg, aa, 1770; *P Wieselgren*, aa, 1846; *R Lindstam*, aa, 1943.

Näshults kyrka

Prästen i Näshult omtalas 1278 (SD 654). Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1732.

I syneprotokoll från 1729 uppges den äldre träkyrkan vara urminnes och »utan ringaste tecken till stenfot». Byggnaden, som utdömdes eftersom den var förfallen, för liten och för låg, var 30 alnar lång, 13 1/2 bred och 7 1/2 alnar hög, dvs ca 17,8 m×8 m×4,4 m. Främsta orsaken till kyrkans »bofällighet» angav församlingen vara »ett gammalt trätorn mitt på ryggen av taket, som ungefär för 40 år sedan blivit nedtaget, sedan det uti stormväder brutit både tak, resning, band och väggar sönder». Skadornas omfattning tyder på att det knappast var fråga om en liten takryttare utan snarare om ett kraftigare torn av samma typ som i Vireda kyrka (jfr ovan, fig 145). Den tillhörande sakristian var uppförd av sten och bibehölls vid nybygget.

Fig 169. Näshults kyrka. Bräder från innertaket. Den medeltida dekoren har bestått av rundlar med figurscener. Nu i SHM. Foto ATA.

Näshult Church. Planks from ceiling. The late medieval decoration consisted of round medallions with figural scenes.

I den nuvarande kyrkans yttertakspanel iakttogs 1950 sekundärt använda bräder med rester av medeltida målning. I samband med omläggning av spåntaket 1953 och 1975 utbyttes dessa bräder, vilka ursprungligen ingått i den medeltida kyrkans innertak. Sju stycken bräder av furu (l ca 420 cm, br 25–35 cm, tjocklek 2–3,5 cm) tillfördes 1953 SHM (inv nr 26606). Övriga tillvaratagna bräder har inköpts av Jönköpings läns museum och konserverats där 1980. Av de fragmentariska målningarna framgår att takets dekor utgjorts av stora medaljonger med figurscener. Medaljongerna sammanbinds av rosor, i svicklarna ses bladornament (fig 169). Figurscenerna har bl a skildrat Skapelseberät-

telsen. Målningarna kan dateras till slutet av medeltiden.

Av medeltida inventarier återstår ett mycket praktfullt senmedeltida altarskåp, ett triumfkrucifix och en madonnabild samt en sekundärt använd nod och fot från en senmedeltida kalk.

Källor och litteratur

R Lindstam, a a, 1943; *R Blomqvist*, Altarskåpet i Näshult. Vetlanda Posten 15/12 1972 och 4/1 1973; *G Granmo*, Näshults kyrka. Vägledning utgiven 1974; *S Rydeman*, »En urminnes kyrkia af trä». Några blad ur Näshults församlings historia. Vadstena 1978.

Stenberg kyrka

Stenberg omtalas 1337 (SD 3310). Den nuvarande kyrkan av trä har sakristia av sten samt försågs 1762 med ett västtorn av sten. Tornet uppfördes efter det att ett äldre trätorn nedbrunnit. Kyrkans byggnadstid är okänd. Den är uppförd av liggande timmer och består av ett rektangulärt långhus och ett lägre och smalare kor. Byggnaden mäter invändigt 17,8 m, långhusets bredd är 9,3 m.

Av Rogberg anges 1770 (aa) om kyrkan att »dess ålder går in i Catholska tiderne, sirad med gammal och usel målning». Vid inventeringen 1829 förekommer samma uppgifter. Vid de undersökningar av byggnaden,

som företogs i samband med en restaurering 1955, framkom emellertid inga bevis för en datering av byggnaden till medeltiden. Trolig datering anses vara omkring 1600. Inga rester av en äldre träkyrka framkom.

Av medeltida inventarier återstår ett altarskåp, ett krucifix, två helgonbilder, en processionsstav samt en kyrkklocka.

Källor och litteratur

S Rogberg, a a, 1770; Inv 1829, ATA; *R Lindstam*, a a, 1943; handl ang restaurering 1955, ATA; *G Granmo*, Stenberg kyrka. Vägledning utgiven 1975.

TJUST

Norra Tjusts härad

Norra Tjusts härad omfattade 7 socknar. Endast en träkyrka är känd, nämligen Gärdserums kyrka.

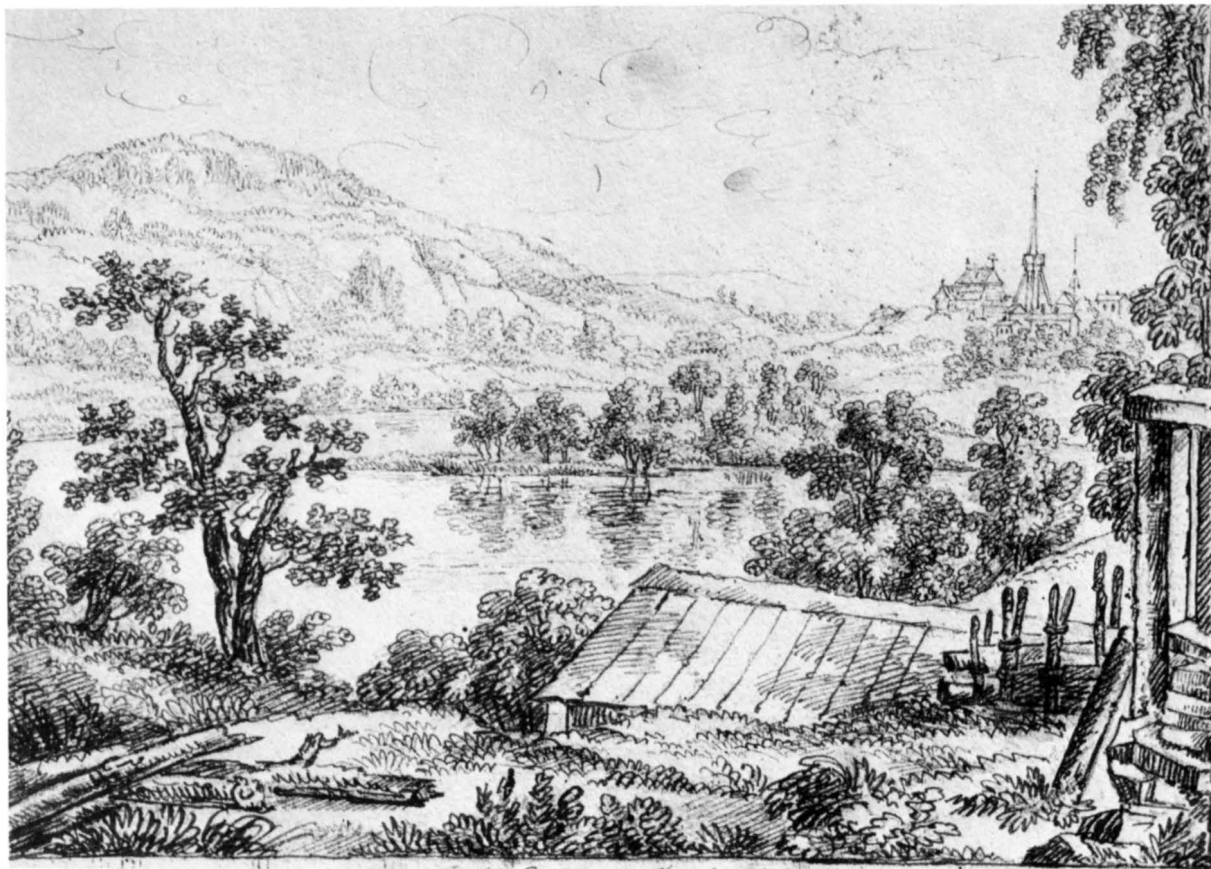

Fig 170. Utsikt mot Gärdserums kyrka. Teckning av D W Blom 1829. Foto ATA.

View looking towards Gärdserum Church drawn by D W Blom, 1829.

Gärdserums kyrka

Gärdserum omtalas 1383. Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1854 på samma plats som den äldre träkyrkan, vilken revs i januari detta år. Den gamla kyrkan och kyrkplatsen, som inhägnades av en timrad balk, finns avbildade i flera olika sammanhang (fig 170–173). Av speciellt stort värde är de teckningar och

ritningar som utfördes av Nils Månsson Mandelgren vid hans besök 1847. Byggnaden utgjordes av ett treskeppigt långhus i stavkonstruktion med sekundärt kor och sakristia av sten.

En kort beskrivning av den gamla kyrkan och dess ritning ingår i sockenbon Anders Carlssons beskriv-

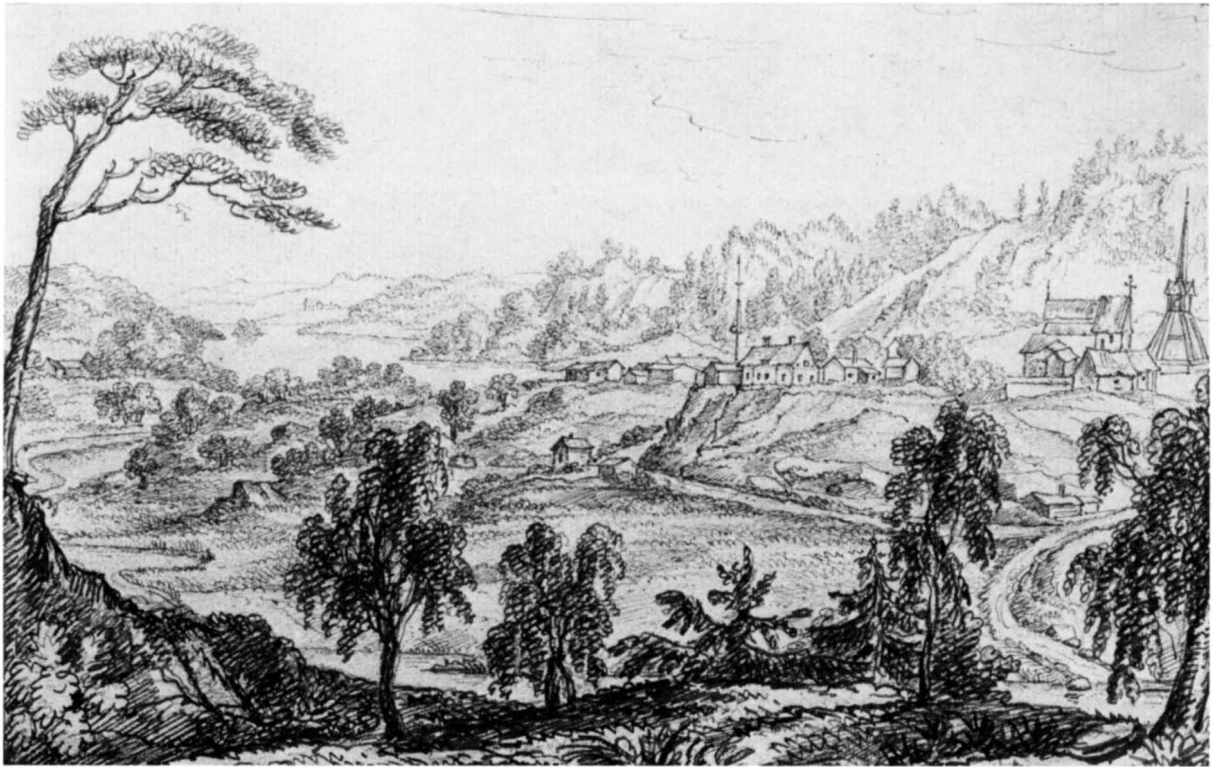

Fig 171. »Utsigt af Gerdserums Kyrka samt Prestegård tecknad efter Naturen 1829 af D W B» (D W Blom). Foto ATA.

“View of Gerdserum Church and Vicarage drawn by D W B (D W Blom) in 1829.”

ning av den nya kyrkans tillkomst. Han skriver: »ofvannämnde träd=kyrka vittnade genom sin enkelhet i Byggnadssättet och genom sin kraft att under flera secler trotsa tidens frätande tand, till hvilken höjd den tidens Byggnadskonst hunnit. Hon var byggd med res=wirke, väggarnes speglar fyllda med ur moget fure utklufne plankor till 1½ tums tjocklek – ingen sågad plankor fanns i kyrkans väggar – beklädda med furuspån. Fenstren woro ovanligt små och placerade högt från marken, och uti deras construction och läge trodde sig fornforskaren finna ett säkert bevis på kyrkans höga ålder, som hänföres, dock utan historisk visshet till 13 eller 14 hundrade talet . . . Sista gudstjensten uti detta Secler gamla tempel firades 4de advents-Söndagen år 1853. Och den 5te derpå följande Januari jemnades denna uråldriga helgedom med jorden på det sätt, att sedan alla stödjepelare blifwit kapade och wid ryggåsen jernkedjor fästade, wid hvilka 25 man placerades, som på gifvet tecken använde sin kraft, hela Trädkyrkan på en gång störtade till jorden

med ett förfärligt brakande och högt i luften uppstigande moln af damm. . . . Åt framtiden bör förvaras det sällsamma och undransvärda, att när planen efter gamla Kyrkan afjemnades påträffades under fotbjelken, som låg mellan nordöstra hörnet och västra Kyrkodörren på 1/4 dels alns djup tvenne mennisko-skeletter liggande bredvid hvarandra uti grafvar, garnerade med flata stenar i botten och på sidorna; Grafvarnes djuplek cirka 3/4 aln, längden af en vanlig människas; Å Östra gafvelstenarne woro urhålkningar för hufvudena. Och en rad af flata stenar utgjorde skiljevägg dem emellan.»

Mandelgrens dokumentation

Till sin reseberättelse 1847 fogade Nils Månsson Mandelgren en plan av kyrkan, fasader mot söder, norr och väster samt en längdsektion mot norr och tvärsektioner (fig 173 a–e).

I sin redogörelse skriver Mandelgren: »Kyrkans ålder. Att bestämma åldern för denna kyrka blifver temligen svårt, emedan dess konstruktion skiljer sig från

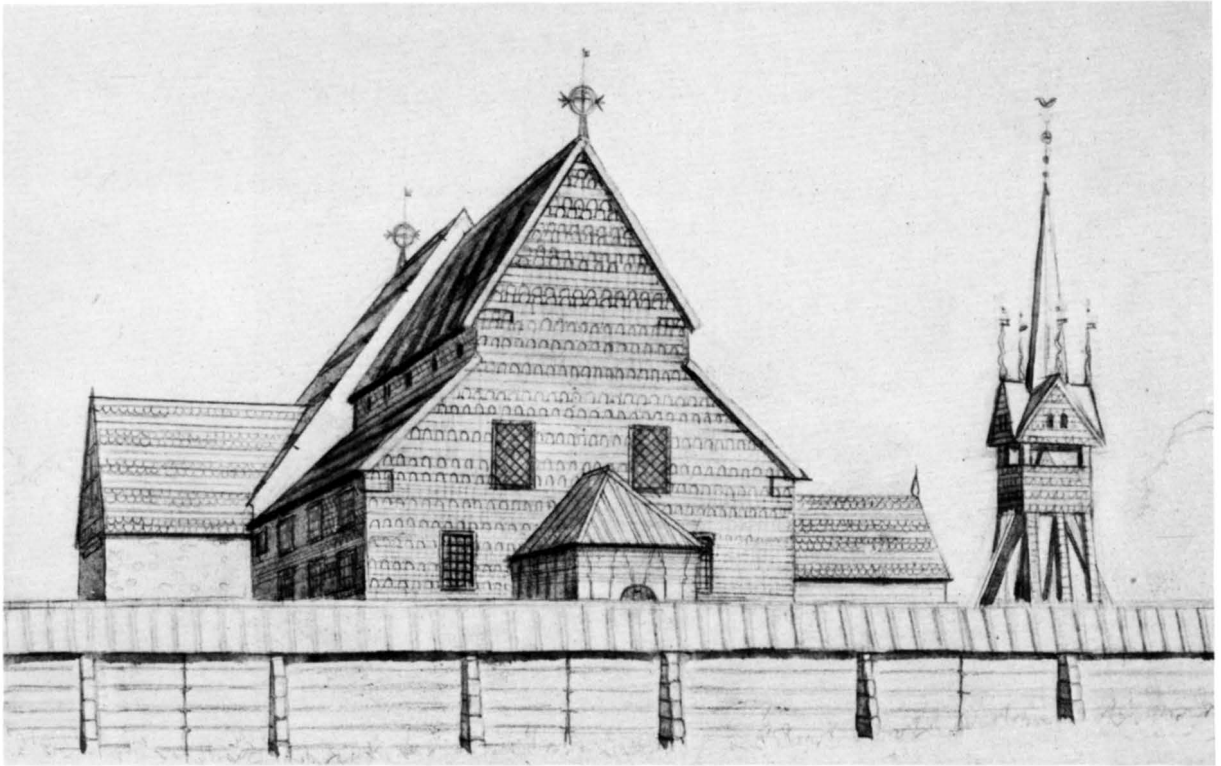

Fig 172. Gärdserums kyrka från väster. Handteckning. ATA.

Gärdserum Church from W.

alla dem, jag hittills anträffat. Den har varit annex åt Ukna till 1563, enligt Nils Gyllenstjernas gåfvobref på en egendom till pastorbostället. *Tillbyggnader.* Kyrkan, som ursprungligen varit af trä har sedermera fått en tillbyggnad af sten; hvilket synes då man står på hvalfvet öfver koret, hvarest man ser hela östra gafveln med sin gamla ek- och spånbeklädnad. Undersöker man träkyrkan närmare, så finner man äfven spår i timret, hvarest den andra pelaren efter afdelningen för koret har stått under den gamla tiden. Koret och sakristian äro byggde sedan, hvilken tid detta skett kanhända bifogade ritning af Margareta Filipa Ulfsdotterns grafsten, som ligger i sakristian, möjligen upplyser. Den tjenar nu till bordsskifva, ehuru det sades att derunder skulle vara hennes graf. Kyrkan har 17.. blifvit försedd med läcktare vid vestra och norra sidorna, då brädväggen mellan koret och kyrkan blifvit uppflyttad, så att den målning, som fordom suttit åt koret till, nu ses på vinden i träkyrkan. Östra gafveln mellan koret och träkyrkan har fordomdags, före den-

na uppflyttning haft ett utseende lika med fig 6 å Pl XII. *Gamla kyrkans konstruktion*, ses af ritningarna eller utkastet med verkliga mått å Pl XII. Byggnaden består af så kalladt resverke, bestående af stolplar och sträfvor som hafva fästen ofvan i rösten och nedtill i syllorna. Utanpå dessa äro på båda sidor spikade bräder, som äro skrädde, icke sågade. På yttre sidan är derofvanpå anbringad en spånbeklädnad. Vid hvarje sida äro 8 st pelare stödda med sträfvor. Se Pl XII föreställande den vestra gafveln. Taket består af så kallad halfpanel. Sådana kyrkor kallas för sin egna byggnadsart *Reskyrkor*. Under den tid som denna kyrka var kapell till Ukna, fanns ingen väg emellan kyrkorna, utan presten färdades dit ridande, hvarföre dessa kyrkor äfven undfått namnet af *Ridkyrkor*. Bänkarna, som äro delade i 3^{ne} rader, en vid hvarje sida för männen och en i midten för qvinnorna, med gångar imellan hafva gifvet sådana kyrkor dess nuvarande namn af *Holmkyrkor*.

Målningar. Att koret varit under katolska tiden de-

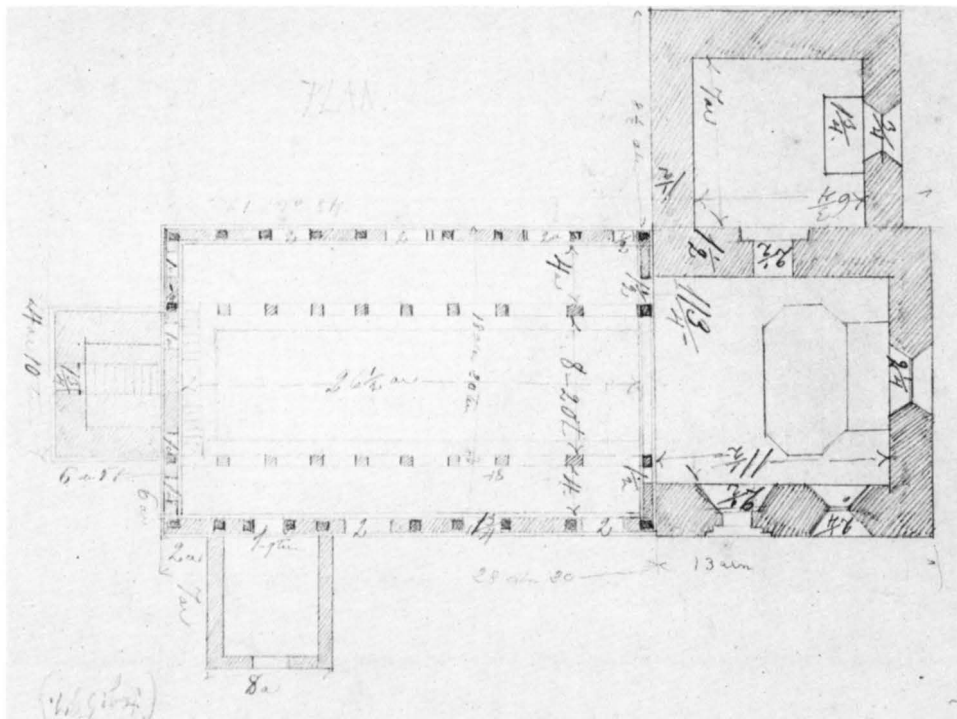
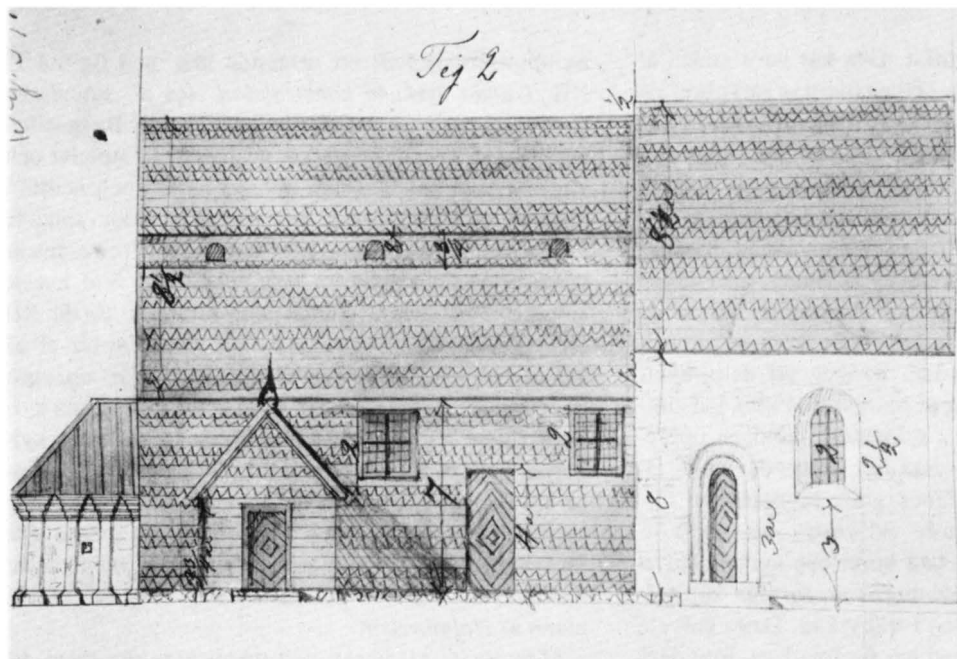
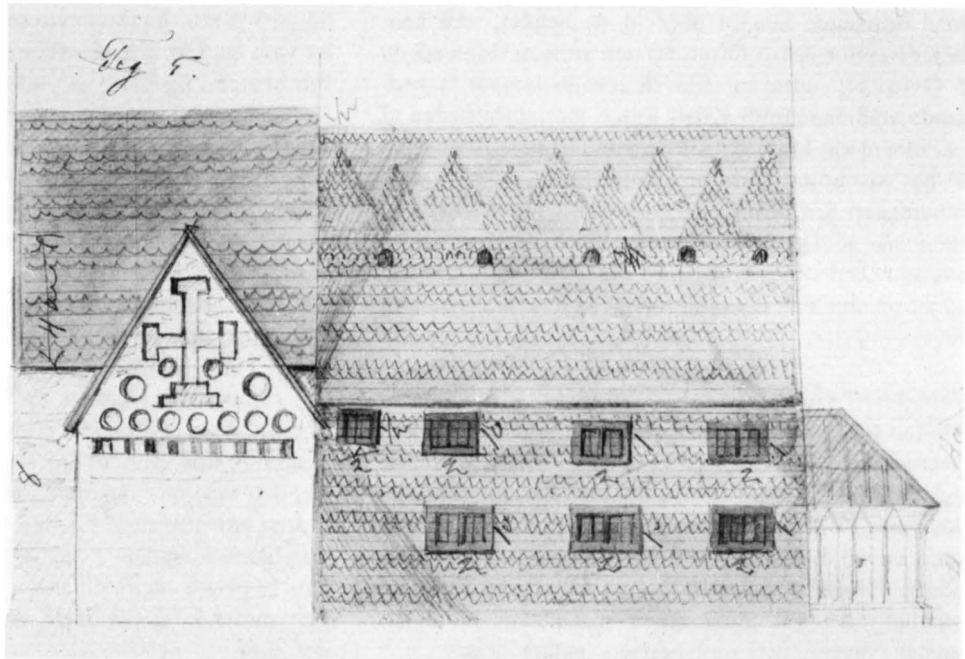
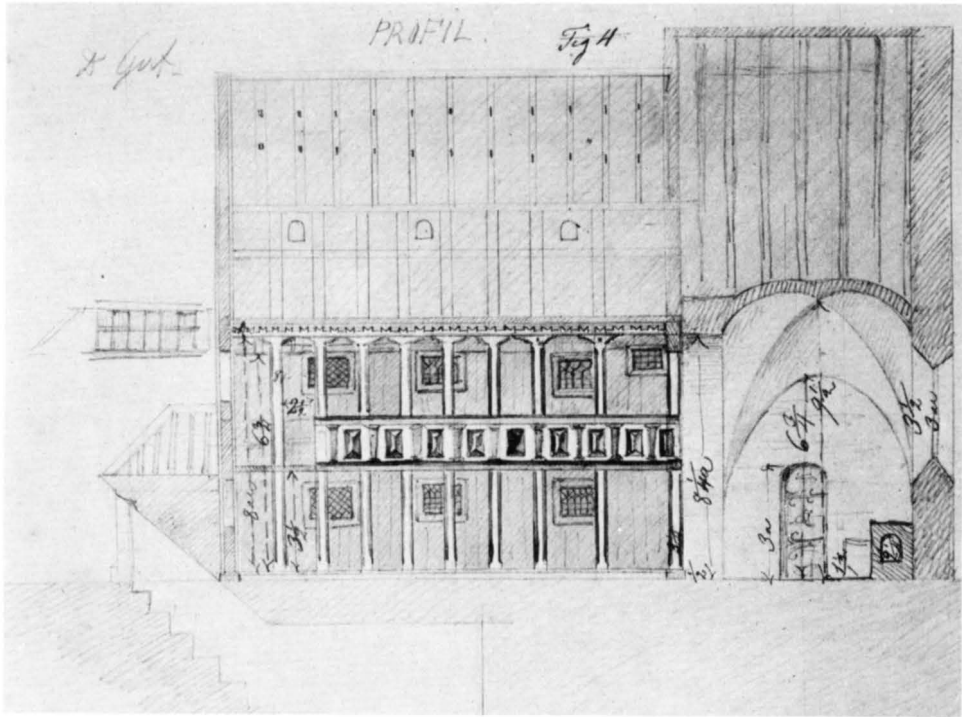

Fig 173 a-e. Uppmätningar av N Månsson Mandelgren 1847. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund. - a. Plan. - b. Sydfasad. - c. Längdsektion mot norr. - d. Nordfasad.

a-e. Scale-drawings by N Månsson Mandelgren, 1847. - a. Plan. - b. South front. - c. Longitudinal section looking N. - d. North front.

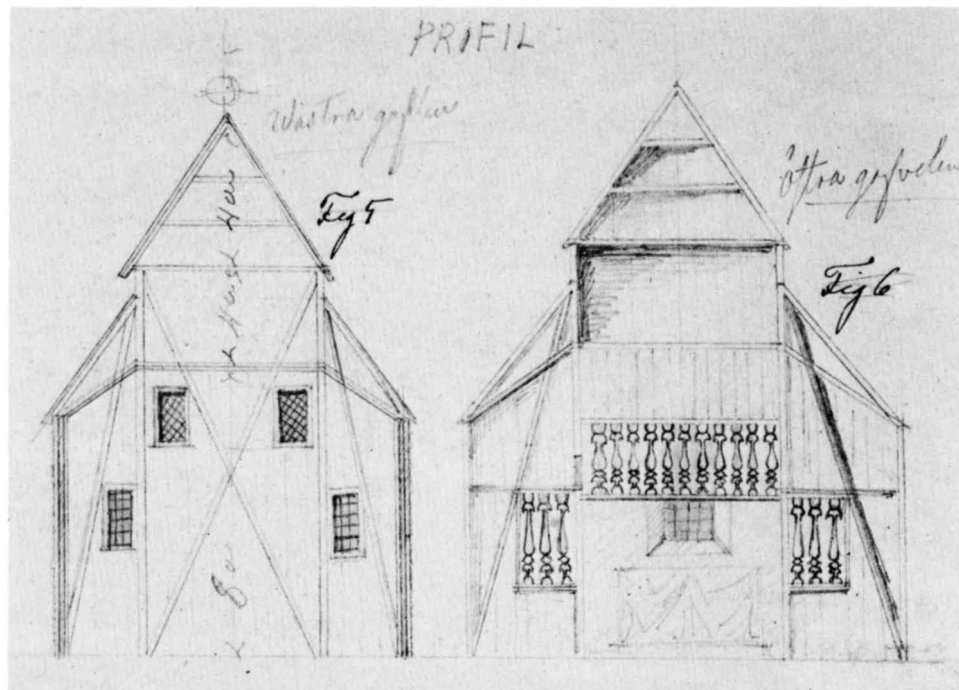

Fig 173 e. Tvärsektioner.

Cross sections.

korerat med scener, troligen ur legenden och bibeln, ses af den målning, som finnes på vinden å östra gavlarna, men som i koret utgjort den västra. Den föreställer Kristus sittande öfverst på en tron; på högra sidan står, liksom på en trappa, de 5 visa jungfrurna med brinnande lampor bredvid ett helgon, som knäböjer framför Kristi fötter. På den venstra sidan stå de 5 fåvitska jungfrurna med sloknade lampor, i bedjande ställning. Intill Kristi fötter sitter öfre änden af ofvannämnde krucifix, å hvars ändar de 4 Evangelisternas symboler äro aftecknade. Såväl målning som bildhuggeri äro utförda af okunniga händer, och röja intet spår af någon utländsk skola, utan tycks vara rent svenskt. Det synes tydligt, att krucifixet suttit i koret, så att presten haft det midt för sig då han vändt sig mot församlingen».

Plan, material, teknik

Måtten för det rektangulära långhuset anges av Mandelgren vara $26\frac{1}{2}$ alnar \times 16 alnar 20 tum invändigt och 28 alnar 20 tum \times 18 alnar 20 tum utvändigt, dvs ca 15,7 m \times 10 m respektive 16,9 m \times 11,2 m. Rummet utgörs av ett högre mittskepp med sidoskepp i norr och söder. Höjden på sidoskeppens ytterväggar anges invändigt vara $6\frac{3}{4}$ alnar, ca 4 m, medan avståndet mellan väggen och mittskeppets pelare anges till 4

alnar, ca 2,4 m. Mittskeppet blir därmed dubbelt så brett som sidoskeppen (fig 173 a). Breddmåttens överensstämmelse emellertid inte med Mandelgrens mått för det lika breda stenkoret, som uppges vara $11\frac{3}{4}$ alnar, ca 7 m, brett invändigt medan murtjockleken beräknas till ca $1\frac{1}{2}$ aln. Kyrkans yttermått skulle därmed istället vara ca 9 m och sidoskeppens innermått ca 1,6 m. För planen i fig 174 b har dessa mått använts.

Väggarnas konstruktion utgjordes av resvirke med hörnstolpar och strävor intappad i syllar och hammarband. Syllarna mätte enligt Mandelgren ca 12 tum, ca 30 cm. Väggarnas tjocklek anges vara ca 60 cm. I detta mått är då inräknat även en sekundär panel såväl utvändigt som invändigt samt utvändigt spåntäckning. Anders Carlssons uppgift ovan om väggplankor av $1\frac{1}{2}$ tums furu avser endast panelbräderna. De på planen inne i väggarna markerade fyrkantsvirkena avser mittskeppspelarnas troligen sekundära snedsträvor, vilka ses i tvärsektionerna (fig 173 e). Den primära väggen bestod sannolikt av stavkyrkoplankor av vanlig typ och med en tjocklek av ca 15 cm. De långa väggytorna bör dessutom ha stagats av kryssade snedsträvor, likaså intappade i syll och hammarband. Mittskeppets 16 pelare eller stolpar bör likaså ha varit intappade i ett ramverk. Av tvärsektionerna att döma förefaller det som om pelarna gått ända upp till mittskeppets

takstol (fig 173 e). På tvärsnittet mot väster ses förutom de nämnda försträvningarna av pelarna även en kraftig kryssförsträvning. Pelarnas höjd från golvet och till takstolen kan beräknas till ca 7,5 m. De fyrsidiga pelarnas tjocklek anges på Mandelgrens skiss vara 8 tum, dvs 20,3 cm. Själva skaften har dock åttkantig form genom att hörnen avfasats (fig 173 c). Mellan pelarna ses i höjd med sidoskeppens strävbjälkar profilerade bågar (fig 173 c). På strävbjälkarna har fastspikats ett sannolikt sekundärt innertak och ett motsvarande innertak är lagt tvärs över mittskeppet, varigenom den ursprungliga kleristorievåningen förvandlats till vind (fig 173 c–e).

Byggnadens utvändiga höjd till gavelröstets spets tycks ha varit ca 11 m. Byggnaden var alltså påfallande bred i förhållande till höjden och genom de mycket låga kleristorieväggarna, vilka utvändigt endast var ca 35 cm, gjorde de dubbla takfallen närmast intryck av ett säteritak (fig 172).

Det till långhuset fogade koret av sten med utvändigt samma bredd som långhuset (fig 173 a), var dock något högre än detta (fig 173 b). Stenkoret började sannolikt att uppmuras medan det ursprungliga koret stod kvar och stenkorets innermått på ca 7 m motsvarar då träkorets yttermått (fig 173 a, 174 b). Stenkorets valv återges i längdsektionen som ett ribblöst kryssvalv (fig 173 c). Den i norr belägna sakristians gavelröste var murat av tegel och dekorerat med ett sågskift och blinderingar i form av ett stort kors samt rundlar (fig 173 d).

Sekundära tillbyggnader från nyare tid var ett vapenhus av trä framför långhusets ingång i sydväst samt ett murat gravkor utan förbindelse med långhuset i väster (fig 173 a–c).

Långhusets väggar samt samtliga takfall utom gravkorets är på avbildningarna täckta med spån i varierande mönsterläggning (fig 172, 173 b, d).

Ingångar och fönster

I den södra långhusväggen ses två ingångar (fig 173 b). Den ena är på sedvanligt sätt förlagd till den sydvästra delen och försedd med vapenhus. Bredden anges vara 1 aln 9 tum, ca 83 cm. Uppgifter i övrigt saknas. Den andra utgörs av en hög, rektangulär och sannolikt sekundär öppning strax öster om långhusets mitt.

Korets sydportal utgörs av en smal, rundbågig, tvåsprängig öppning med inåt kraftigt vidgande smyg. Öppningens höjd anges vara 3 alnar, knappt 180 cm. Dörren utgörs av en trädörr med mönsterlagd panel. Samma typ av dörr har också långhusets ingångar.

En rundbågig öppning med raka smyggar förbinder

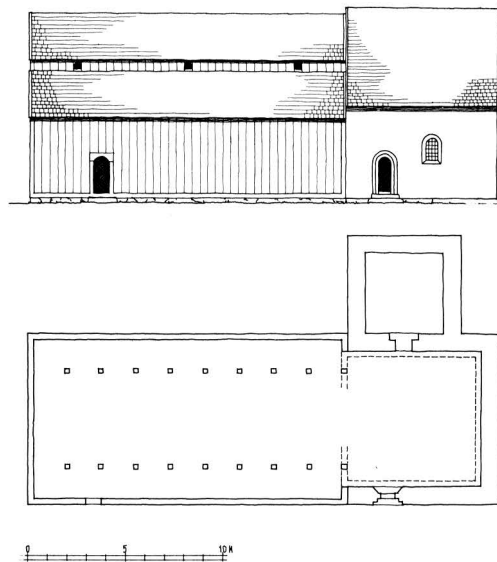

Fig 174 a–b. Sydfasad och plan efter stenkorets tillkomst, 1:400. Jfr fig 173. M Ullén och G Wirén 1982.

South front and plan after the building of the stone chancel, 1:400. Cf fig 173.

koret med sakristian. Dörren tycks vara försedd med medeltida järnbeslag

Långhusets fönsteröppningar i sidoskeppens väggar utgörs på den södra sidan av två högt sittande relativt stora, rektangulära fönster och på den norra sidan av ett flertal rektangulära öppningar placerades i två våningar med tanke på läktaren (fig 173 b, d). Den övre radens fönster är liksom på sydsidan placerade direkt under takfoten. Även på den västra sidan finns två högt placerade fönster (fig 172). Läktaren i väster hade uppförts 1721, den norra 1751. Samtliga fönster tycks vara utvidgade eller senare upptagna. Ursprungliga fönsteröppningar återstod däremot i kleristorievåningen (fig 173 b–c). De rundbågiga öppningarnas höjd anges vara 20 cm medan den totala vägghöjden är 35 cm (173 b). På södra sidan ses tre sådana öppningar, på den norra däremot fem (fig 172, 173 b, d).

Målningar

Mandelgren påträffade såsom ovan nämnts rester av medeltida målningar på korvinden. Målningarna återfanns på långhusväggen mot koret ovanför det sekundära stenkorets valv och visade en framställning av de visa och de fåvitska jungfrurna med den tronande Kristus i mitten (se Mandelgrens beskrivning ovan).

Interiör

Mandelgren ger mycket få uppgifter om kyrkorummets interiör och inte heller vid inventeringen 1829 gjordes utförliga anteckningar. En liten klocka, en sanctusklocka, hängde söder om altaret, som var murat och i den södra kortsidan försett med en rundbågig nisch (fig 173 c). Av medeltida skulpturer återstod endast »I Större kors med Christi bild af träd, fästad vid skrancket och pelaren som utgöra skilnaden mellan Choret och Kyrkan» (inv 1829).

Detta skrank ses i Mandelgrens tvärsektion mot öster (fig 173 e), vilken tycks återge den dåvarande konstruktionen och ej den rekonstruktion som Mandelgren hänvisar till i sin reseberättelse. Mandelgren återger däremot ej det 1829 nämnda krucifixet och dess krucifixstock, som alltså varit placerat mitt i triumfbågen och ursprungligen på båda sidor omgetts av det senare uppflyttade skranket.

Av de medeltida inventarierna återstår det nämnda triumfkrucifixets högotiska Kristusbild samt sanctusklockan.

Datering

Av de tillgängliga uppgifterna kan man sluta sig till att

den stora, treskeppiga stavkyrkan tillbyggs med det avbildade stenkoret omkring 1300. I koret fanns nämligen två gravstenar över syskonen Eggard och Margareta, barn till riddaren Filip Ulvsson, vilken omtalas i diplomatariet 1296–1336. Det förefaller troligt att det ursprungliga träkoret ersattes med stenkoret i samband med att kyrkan utvaldes till gravplats åt dessa högättade personer. Hur länge stavkyrkan varit i bruk vid denna tid vet vi däremot inte. De av Anders Carlsson omnämnda gravarna, som påträffades under en av långhusets syllar, visar dessutom att denna föregåtts av en mindre byggnad på samma plats. Margareta Filipsdotters gravsten användes vid Mandelgrens besök 1847 som bordsskiva i sakristian. Den överfördes efter kyrkans rivning till den nya kyrkan, där den är inmurad i anslutning till sakristian.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund; »Beskrifning öfver Gerdserums kyrka» av *Anders Carlsson* i Svaltorp. Handskrift i Adelswärdiska arkivet, Adelsnäs. Avskrift i ATA; *S Gardell*, Gravmonument från Sveriges medeltid. Göteborg 1945; *B Cnattingius*, Gerdserums kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1964.

Södra Tjusts härad

Häradet omfattade 9 socknar. Bland sockenkyrkorna är 5 stycken träkyrkor kända, nämligen kyrkorna i

Blackstad, Gladhammar, Hallingeberg, Hjorted och Locknevi.

Blackstads kyrka

Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1790 ca 200 m sydväst om platsen för den äldre kyrkan, vilken eldhärjats. Denna hade i sin tur ersatt en träkyrka, vilken brunnit 1618. Närmare uppgifter om denna saknas.

Av medeltida inventarier återstår ett krucifix från

1200-talets senare del, ett ciborium samt en mässshake från omkr 1500.

Källor och litteratur

I Swartling, Blackstads kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1972.

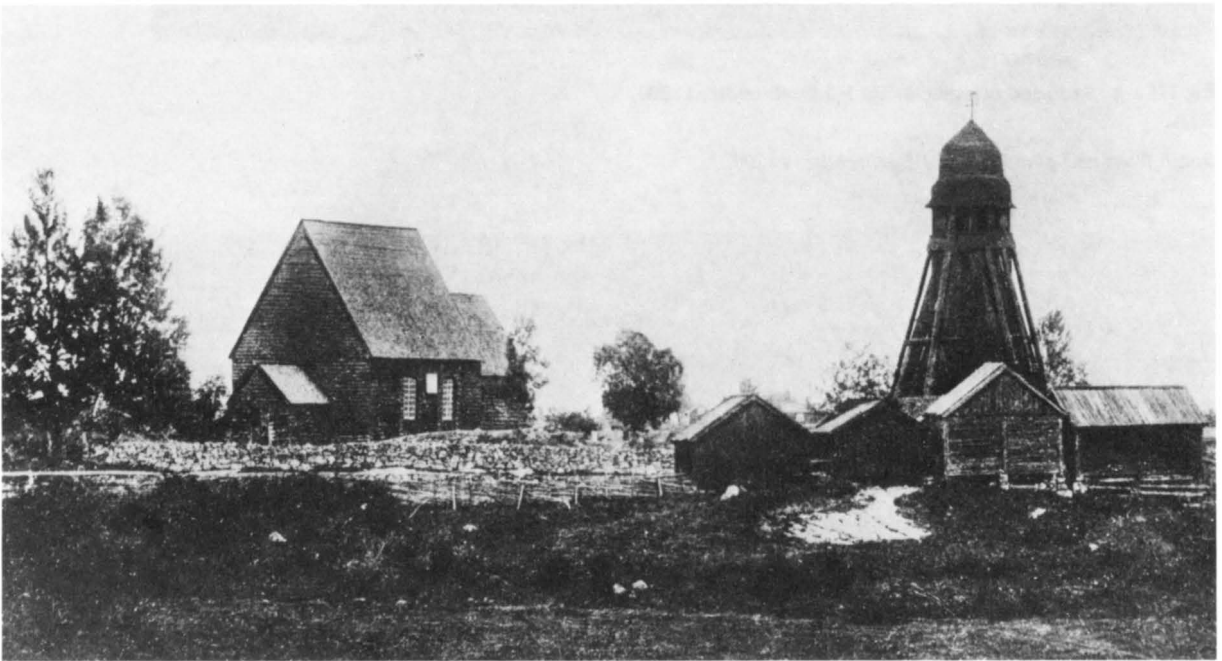

Fig 175. Gladhammars kyrka. Vykort 1887. ATA.

Gladhammar Church. Picture postcard, 1887.

Gladhammars kyrka

Gladhammar omtalas 1352 (SD 5388). Den nuvarande kyrkan av tegel är uppförd 1886. Den gamla kyrkan av trä, som låg ca 100 m söder om denna, revs i januari 1889. På platsen uppfördes 1963 ett begravningskapell, som till formen påminner om den gamla kyrkan.

Träkyrkans utseende är känt genom flera avbildningar (fig 175–177). I samband med rivningen insändes även en beskrivning över kyrkobyggnaden och dess inredning till Vitterhetsakademien.

Byggnaden utgjordes av ett rektangulärt långhus

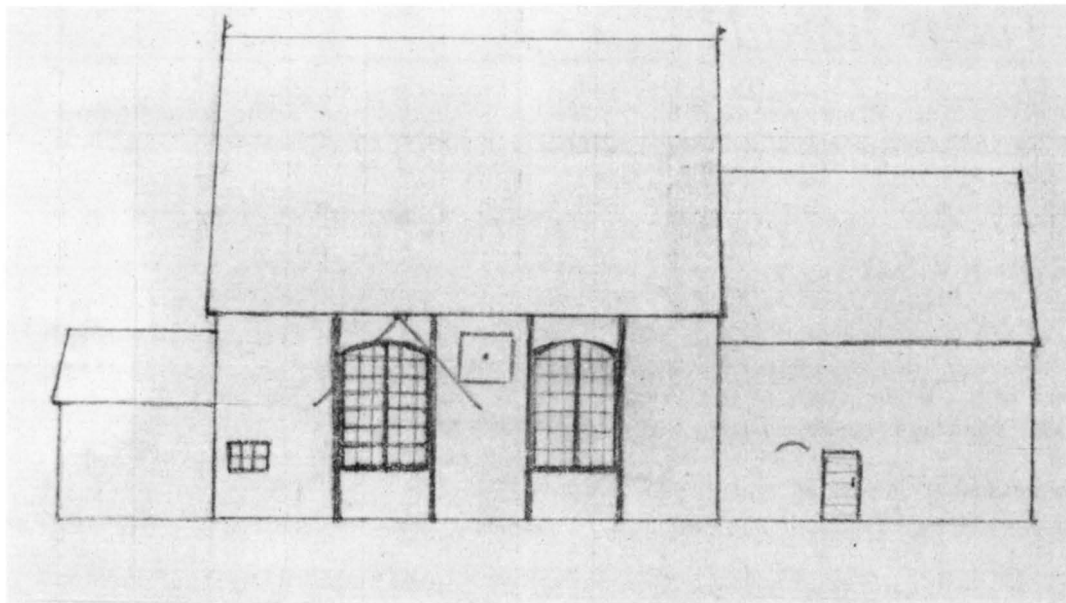
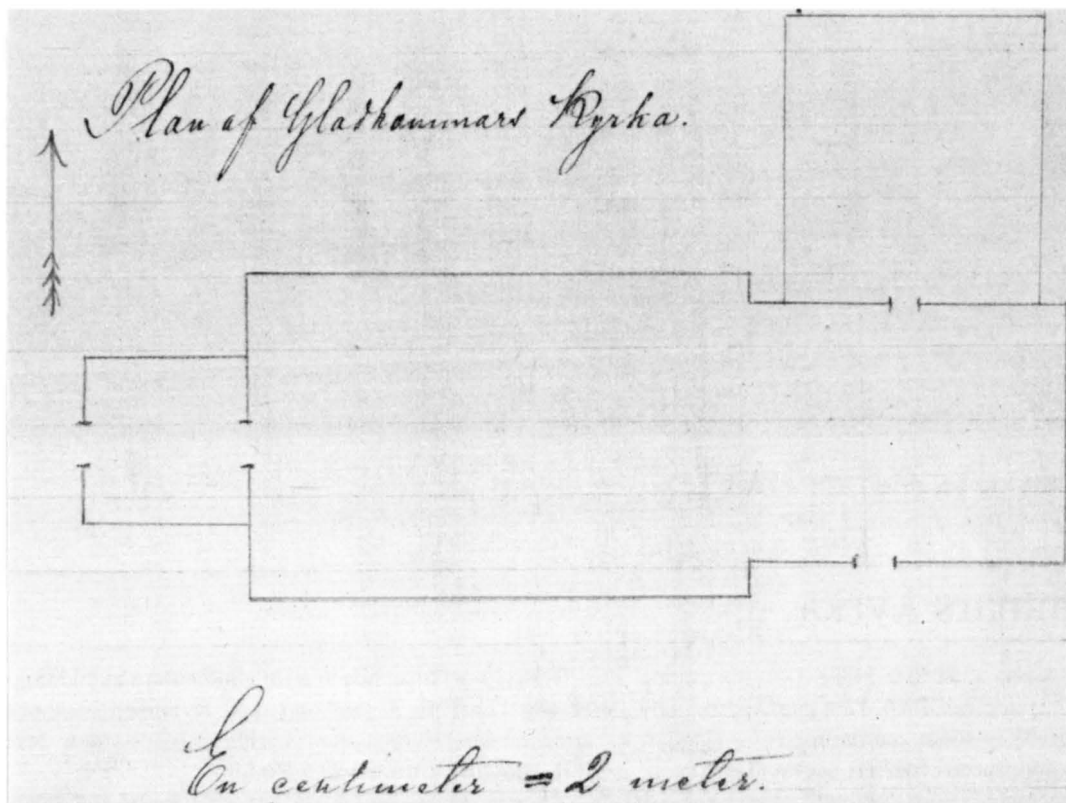

Fig 176 a-b. Sydfasad och plan enligt F J Baehrendtz, 1 : 200, ATA.

South front and plan after F J Baehrendtz, 1 : 200.

med lägre och smalare kor samt tillbyggd sakristia av sten i norr och vapenhus av trä i väster. Materialet var liggande timmer. Utvändigt var byggnaden spånklädd, invändigt omtalas panel. De utvändiga måtten var för långhuset 13,1 m × 9,6 m, för koret 8,1 × 6,7 m. Koret tycks av proportionerna att döma ha varit något förlängt mot öster. Den ungefärliga vägghöjden var 5,3 m respektive 4,6 m.

Ingångarna utgjordes av en sekundärt upptagen ingång i väster och en likaså sekundär ingång i den södra korväggen. En ursprunglig ingång hade funnits på sedvanlig plats i den södra långhusväggen, där spår av vapenhusets takfall var synliga (fig 176, 177). Strax väster om koringången fanns spår av en smal, rundbågig portal (fig 176). Fönstren utgjordes av stora, rundbågiga fönsteröppningar i såväl långhuset som i korets östra vägg. Om äldre fönster uppges: »Märken efter äldre fyrkantiga, nu igensatta fönsteröppningar synas inuti kyrkan: 1. på korets södra vägg, strax öster om nuvarande dörren, 1,8 m från golvet (höjd och bredd = ung 1m); 2. på långhusets södra vägg, mellan koret och närmaste fönstret, 1 m från koret och 2,65 m från golvet (h. = 0,75 m, br = 0,65 m); 3. Midt på långhusets västra vägg, högt upp, blott 1,4 m från taket (h. = 0,7 m, br = 0,75 m). Väggen mellan långhusets södra fönster kunde ej undersökas, emedan ett tungt altarskåp var upphängt på densamma». Dessa igensatta fönsteröppningar i långhusets och korets södra väggar är synliga på J Rhezelius teckning från 1634 (fig 177). Den ursprungliga koringången är här igensatt medan långhusets ingång är kvar på ursprunglig plats.

Koret avskildes från långhuset genom »en enkel triumfbåge, upptill svagt rundad liksom fönstren. I äldre tider skall vägg med öppning mitt i hafva skiljt koret och långhuset från hvarandra».

Kyrkans väggar var invändigt vitlimmade medan taken i såväl långhuset som koret pryddes av rika barockmålningar. Även inredningen härrörde från 1600- och 1700-talen. Altaret var murat av tegel.

Hallingebergs kyrka

Hallingeberg omtalas 1371 (RAP). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1760. Samma år skänktes den äldre träkyrkan till entreprenören kommissarien Anders Hemqvist och revs.

I inventarieförteckningen år 1714 anges: »Hallingebergs kyrka av trä är den äldsta i Calmar län, från

Fig 177. Kyrkan enligt teckning av J H Rhezelius 1634. KB.
The church after a drawing by J H Rhezelius, 1634.

Av medeltida inventarier återstår en senmedeltida skulptur föreställande Nådastolen i tillhörande skåp, vilken 1886 var uppsatt på den södra långhusväggen. En medeltida lillklocka omgöts 1888.

Enligt traditionen skulle kyrkan ha uppförts 1163 (fig 175). I inventarieförteckningen från 1829 anges dock om kyrkans ålder, att den »kanske är lika med Reformationstiden». Nils Månsson Mandelgren, som besökte kyrkan 1848, noterade: »Kan vara byggd på 1400-talet och spånades 1626». Den smala, rundbågiga korportalen, de små och högt sittande fönsteröppningarna och triumfbågen mellan långhus och kor bekräftar att kyrkan var medeltida.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; *F J Baehrendtz*, Gladhammars kyrka. Redogörelse med teckningar 4 juli 1886. ATA; *E Ihrfors*, Smolandia sacra, ATA; *B Cnattingius*, Gladhammars kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1971.

Gotland och Öland reser man dit att döpa barn.» Kyrkan hade anseende som en sk offerkyrka. Nya kyrkan skulle enligt beslut 1751 uppföras alldeles omkring den gamla. Till träkyrkan hörde en välvd sakristia av tegel.

I koret fanns två medeltida gravstenar. Den ena, som låg framför altaret, var lagd över Ragnar, kyrko-

herde i Hallingeberg och avliden 1325. Denna sten fick motsvarande placering i den nya kyrkan medan den andra placerades som trappsteg från koret till sakristian. Av medeltida inventarier återstår ett altarskåp, en madonnabild, en bild av S Olov samt en av Johannes döparen och en av S Margareta. Även en sanctus-

klocka har bevarats. En medeltida klocka omgöts 1908.

Källor och litteratur

G Hafström, Hallingeberg genom tiderna, i: *A Rydström* och *G Hafström*, Boken om Tjust, sjunde delen, Västervik 1928.

Hjorteds kyrka

Hjorted omtalas 1328 (RAP). Den nuvarande kyrkan av sten stod färdig 1778. Den gamla träkyrkan, som stod strax söder om den nya kyrkan, revs.

I en skrivelse till konsistoriet 1751 uppges att kyrkan byggts i »Catholiska tiden af ekewärke» som stått rätt upp och ned och att syllarna var så förmultnade, att de »vid minsta rubbning torde falla öfverända». Byggnaden, som finns avbildad av J Rhezelius 1634, utgjordes tydligen av en stavkyrka. Den schematiska teckningen visar ett rektangulärt långhus med lägre och smalare kor samt ett vapenhus i söder och ett spånklätt västtorn (fig 178).

Av medeltida inventarier återstår ett altarskåp, ett triumfkrucifix samt ett fragment av en romansk dopfunt.

Källor och litteratur

H Petersson, Hjorteds kyrka. Linköpings stifts kyrkor.

Fig 178. Hjorteds kyrka. J H Rhezelius 1634. KB.

Hjorted Church. Drawing by J H Rhezelius, 1634.

Locknevi kyrka

Locknevi omtalas 1332. Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1902 och har föregåtts av två träkyrkor. Den kyrka som revs 1902 hade byggts 1745. Om den äldre träkyrkan saknas närmare uppgifter.

Av medeltida inventarier återstår en romansk dopfunt, en senmedeltida Kristusbild från ett proces-

sionskrucifix och ett lock till ett rökelsekar. Vidare har två gravstenar från 1300-talet bevarats.

Källor och litteratur

A Rydström, Boken om Tjust, sjätte delen, Västervik 1919.

SEVEDE

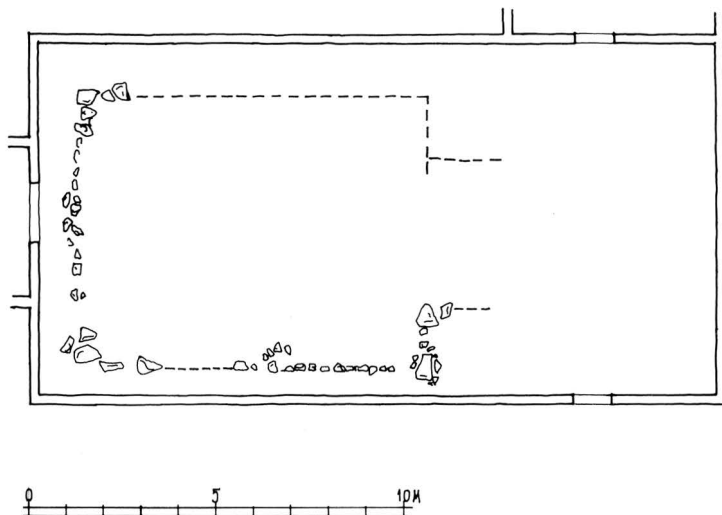
Sevede härad

Sevede härad omfattade 7 socknar, samtliga med träkyrkor: Djursdala, Frödinge, Pelarne, Rumskulla,

Södra Vi, Vena och Vimmerby. Av dessa kyrkor återstår Pelarne kyrka.

Fig 179. Djursdala kyrka. Påträffade grundrester efter äldre träkyrka, 1 : 200. Uppm G Svahnström 1939, ritad av G Wirén 1982.

Djursdala Church. Foundation remains of old wooden church, 1 : 200.

Djursdala kyrka

Djursdala omtalas 1398. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1692 efter det att den äldre träkyrkan på samma plats nedbrunnit.

I samband med restaurering av kyrkan 1939 påträffades under golvet rester av grunden till den äldre träkyrkans långhus. Grunden var lagd av obearbetad marksten med kraftiga hörnstenar. Korgrunden var ej synlig. Långhusets mått kunde beräknas till ca 9,5 m × 7,5 m. Korets bredd bör ha varit ca 4 m (fig 179).

Av medeltida inventarier återstår en målad triptyk från slutet av 1400-talet.

Källor och litteratur

G Svahnström, Rapport över undersökning 8/5 1939, ATA; *I Rudmark*, Djursdala kyrka genom tiderna. Linköping 1942; *B Cnattinius*, Djursdala kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1971.

Frödinge kyrka

Frödinge omtalas 1408 (SD 964). Den nuvarande kyrkan av trä är byggd 1739 på samma plats som den äldre träkyrkan, varvid den tunnvalvda stensakristian fick fortsatt användning.

I samband med restaurering 1950 påträffades under golvet rester av den äldre kyrkans stengrund (fig 180). Kyrkan tycks ha utgjorts av en rektangulär salkyrka med torn i väster. Intill grunden syntes brandspår,

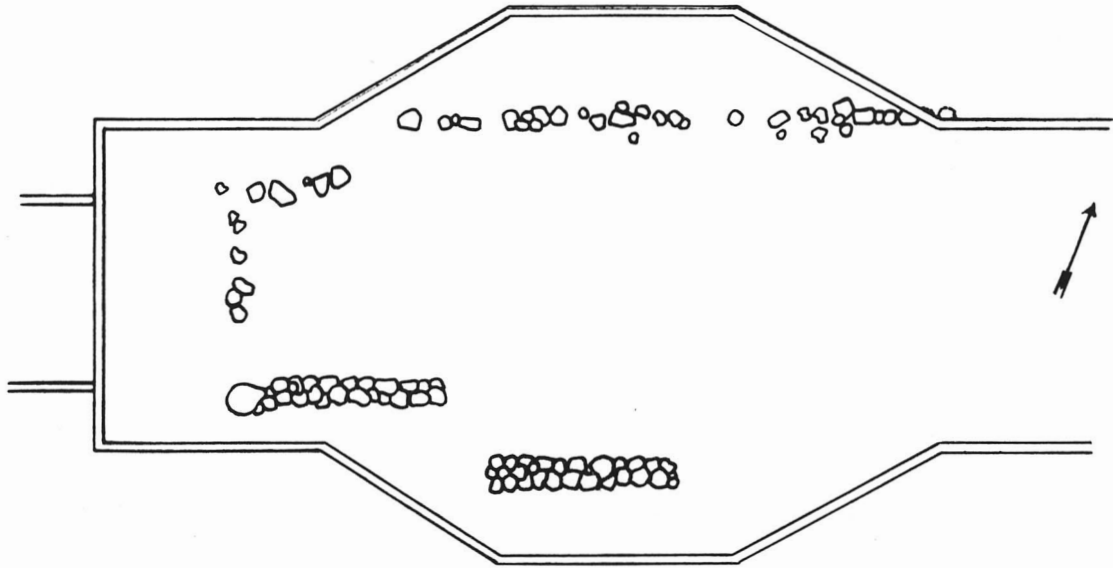

Fig 180. Frödinge kyrka. Påträffade grundrester, 1:200. Uppm Z Lakocinski 1950, ATA.
Frödinge Church. Foundation remains, 1:200.

Fig 181. Väggbjälkar med medeltida målning. Scenerna har bl a visat Jesu gisslande. 1300-talet. Foto S Hallgren, ATA.

Wall beams with medieval painting. Among the motifs was the Flagellation. 14th century.

Fig 182. Detalj av väggbjälke med skiss till figurmålning. Jfr fig 181. Foto S Hallgren, ATA.

Detail of wall beam with sketch for figural painting. Cf fig 181.

vilka bedömdes som eventuellt härrörande från en ännu äldre träkyrka. En del timmer från den rivna kyrkan påträffades sekundärt använt i den nuvarande kyrkans äldsta golv. Bjälkarna och plankorna hade lagts direkt på marken, varför de angripits av röta. Det bäst bevarade materialet tillvaratogs och återanvändes som golv i koret.

På flera av bjälkarna och plankorna syntes spår av bemålning. Två dekorerade bjälkar är nu uppsatta i vapenhuset. Den ena bjälken, som mäter 400 cm × 23 cm × 15 cm, är en väggbjälke med mycket välbevarade målningar. Målningarna visar arkitekturdetaljer samt en hand med gissel och mittpartiet av en naken kropp med ländkläde (fig 181). Scenen har sannolikt visat Jesu gisslande och ingått i en passionsserie. Den andra bjälken, som mäter 113 cm × 25 cm × 15 cm, uppvisar två tecknade huvuden med kronor (fig 182). Teckningen tycks utgöra en skiss. Målningarna hör stilmässigt till höggotiken och kan dateras till 1300-talet.

I en skrivelse till biskopen år 1705 meddelar kyrkoherden att kyrkan »är gammal och af lika ålder med Wimmerby nedtagna träkyrkia, till syllor, väggar, taak och torn på många ställe obotelig röta kommen, så at alt det man lagar skeer af nödwärn och i nödtväng . . .» Enligt en något äldre uppgift skulle kyrkan ha varit välvd. Här omtalas 28 (18?) »fyrekantige kurar», som jämte 10 pelare bar upp valvkonstruktionen i kyrkan.

De fyrkantiga kurarna syftar sannolikt på själva valven. I en skrivelse till Domkapitlet år 1730 framhålls att kyrkan då var 334 år gammal och förfallen. Förfallet hade börjat 1611, då danskarna härjade socknen och använde kyrkan som stall.

Enligt den påträffade stengrunden utgjordes timmerkyrkan av en rektangulär salkyrka, ca 14 m lång och 10 m bred. Till kyrkan hörde den kvarstående sakristian av sten. Det torn, som omnämns, var enligt stengrunden smalare än byggnaden i övrigt och mätte ca 6 × 6 m. Klockorna hade 1696 överflyttats till en fristående stapel. Beträffande interiören kan konstateras att kyrkorummets tycks ha varit välvt med kryssvalv och att väggarna var dekorerade med figurmålningar. Enligt den nämnda åldersangivelsen skulle kyrkan ha uppförts 1396. Varifrån denna uppgift kommer är okänt. Kyrkans planform och målningarnas stil bekräftar dock en datering till 1300-talet.

Källor och litteratur

Z Lakocinski, Rapport från besiktning 29/7 1950, ATA: *M Hofrén*, Timmerkyrkan i Frödinge. Kalmar läns årsbok 1951; *I Rudmark*, Tre träkyrkor i Sevede härad, i: Landstingsbygd, Kalmar läns norra landstings 100-årsskrift 1962; *R Norberg*, Rapport angående besiktning av målade stockar 27/7 1967, ATA.

Pelarne kyrka

Pelarne omtalas 1330, då Ulf var präst (SD 2799). Kyrkobyggnaden utgörs av en medeltida träkyrka med sekundära tillbyggnader i form av en stensakristia samt ett murat gravkor och ett vapenhus av trä, de båda sistnämnda från 1680-talet (fig 183–185). Interiören har helt förlorat sin medeltida karaktär och präglas närmast av en enkel klassicism. Restaureringar har ägt rum 1925 och 1955, utvändig reparation även 1977. I samband med restaureringen 1925 framkom flera intressanta detaljer beträffande byggnadens konstruktion och ursprungliga utseende. Tyvärr företogs dock ingen ingående byggnadshistorisk undersökning och dokumentation vid detta tillfälle.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Kyrkans långhus och kor har kvar sin medeltida planform och vägghöjd (fig 185 a–h). Det nuvarande västpartiet har ursprungligen utgjort bottenvåningen i ett tillbyggt torn. Av de senare tillbyggnaderna har sakristian av sten tillkommit senast på 1500-talet medan det nämnda sk Ryningsvärdiska gravkoret och vapenhuset i väster byggdes på 1680-talet.

Det ursprungliga långhuset mäter invändigt 10,8 m × 8 m medan korets motsvarande mått är 5,25 m × 6 m. Inre vägghöjden är 5,3 m respektive 4,9 m. Korets

Fig 183. Pelarne kyrka från sydost. Foto R Hintze 1980.

Pelarne Church from SE.

södra vägg har öppnats mot gravkoret. Triumfbågsöppningen mellan kor och långhus är kraftigt vidgad och på vardera sidan återstår av väggen endast ca 30 cm. På samma sätt har långhuset öppnats mot det tillbyggda, medeltida tornet, vars bottenvåning nu rymmer orgelläktaren (fig 185 a). Den ursprungliga tornkammaren har invändigt måtten 5,25 m × 7,8 m. Av tornet återstår i övrigt endast ytterligare en våning, vilken är inbyggd under det med långhuset gemensamma takfallet (fig 185 d, g). Tillbyggnaden har i grundplanen en förskjutning på ca 0,25 m mot norr. Långhu-

set och tornkammaren bör ursprungligen varit förenade genom en bågöppning. Tornets övre våning mäter invändigt 5 m × 5,75 m, väggarnas höjd är i öster och väster ca 3 m, i norr och söder ca 2 m.

Material och teknik

Långhuset, koret och tornpartiet är uppförda av liggande, bilat furutimmer på en stengrund i kallmur. Vissa delar av den synliga grunden omlades och fogades vid restaureringen 1925 med murbruk. Väggtimret täcks utvändigt av spån eller brädpanel och är i interiören

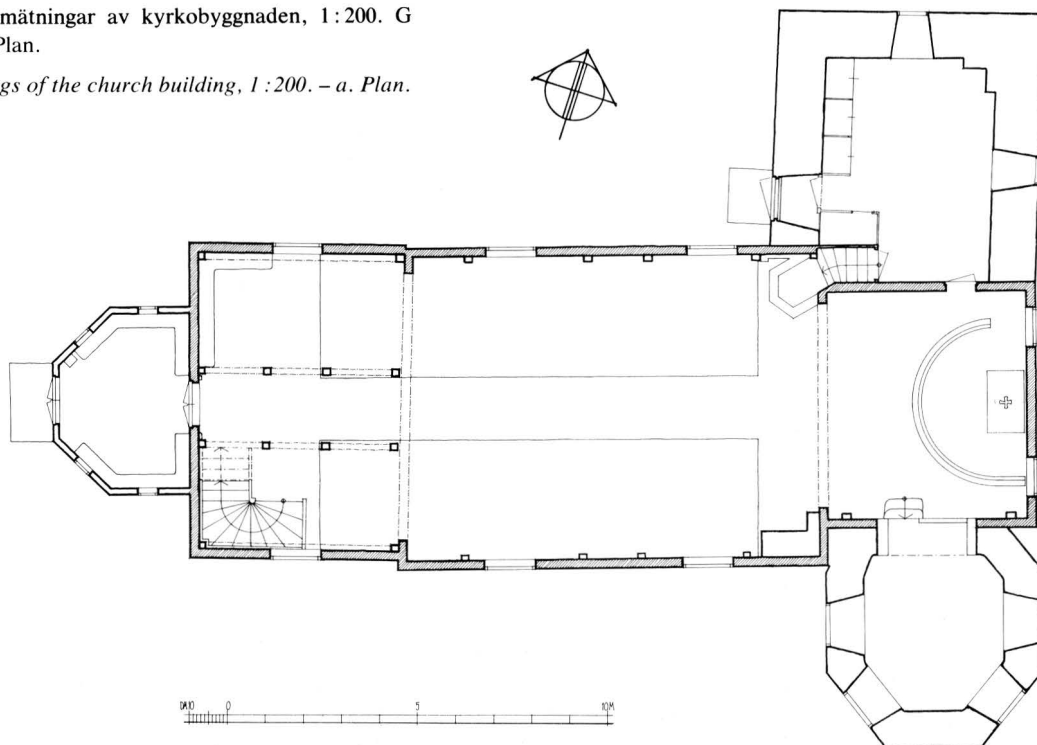
Fig 184. Kyrkan från väster. Foto R Hintze 1980.

The church from W.

Fig 185 a-h. Uppmätningar av kyrkobyggnaden, 1 : 200. G Wirén 1978. – a. Plan.

a-h. Scale-drawings of the church building, 1 : 200. – a. Plan.

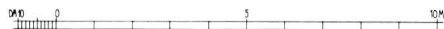
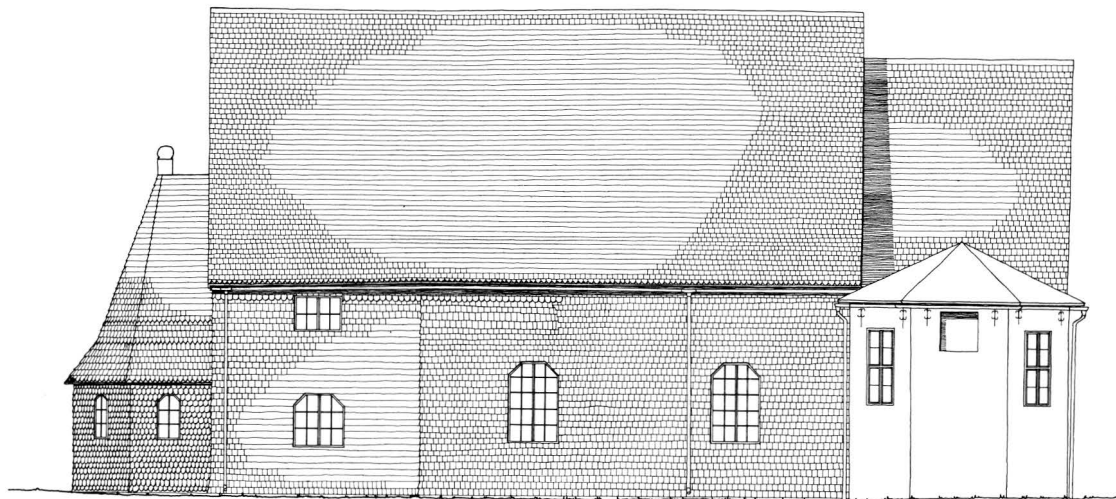
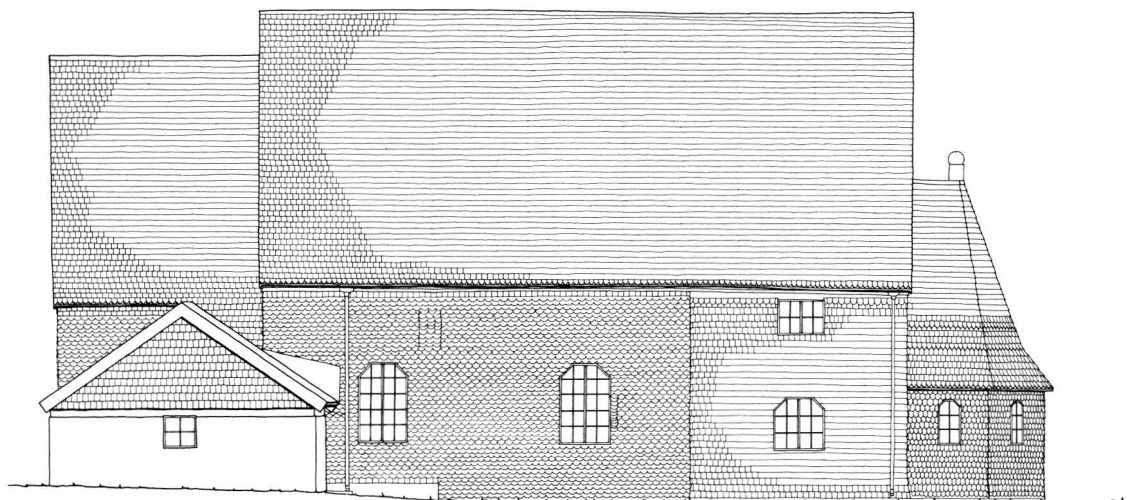

Fig 185. – b. Sydfasad. – c. Nordfasad.

b. South front. – c. North front.

endast synligt på ett parti av den norra korväggen (fig 197). I övrigt döljs det i interiören sedan 1846 av en brädpanel (fig 186–187). Timrets dimensioner är 25 cm × 25–31 cm. Samma dimensioner håller timret i den övre tornkammaren. De något bredare syllarna, som troligen har trapetsoid genomskärning, är av ek. Delar av dessa utbyttes 1925 på grund av rötskador. Byggnadens släta hörnknutar är laxade (fig 188). Den på vinden bevarade delen av västtornet uppvisar knutning med raka blad (fig 191). Tornpartiet sammanfogas här med långhuset genom fyra kraftiga bindarvirken med urtagningar för takbjälkarna (fig 185 d, f). Bindarna

sträcker sig 285–370 cm öster om den timrade väggen. De två yttersta bindarvirkena utgör samtidigt kammarens nedersta väggbjälkar. Sättningar har gjort att bindarvirkena delvis böjts upp och lossnat från takbjälkarna. Tornkammaren förbinds med långhusvinden genom en öppning, upptill utformad till ett bågsnitt med bottenremsa (fig 185 f, 192).

Väggarnas översta bjälkvalv fungerar som hammarband och bildar underlag för takstolarna. Långhusets takstol är snedstöttad och har högt sittande hanband (fig 185 f). Strävorna sammanfogas med takbjälke och sparrar genom enkel överbladning med stötsnitt och

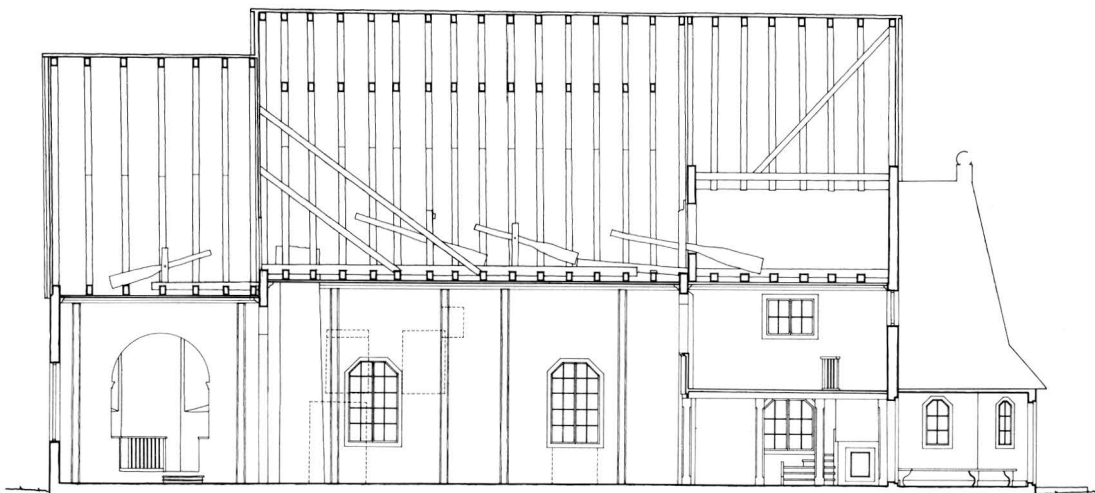
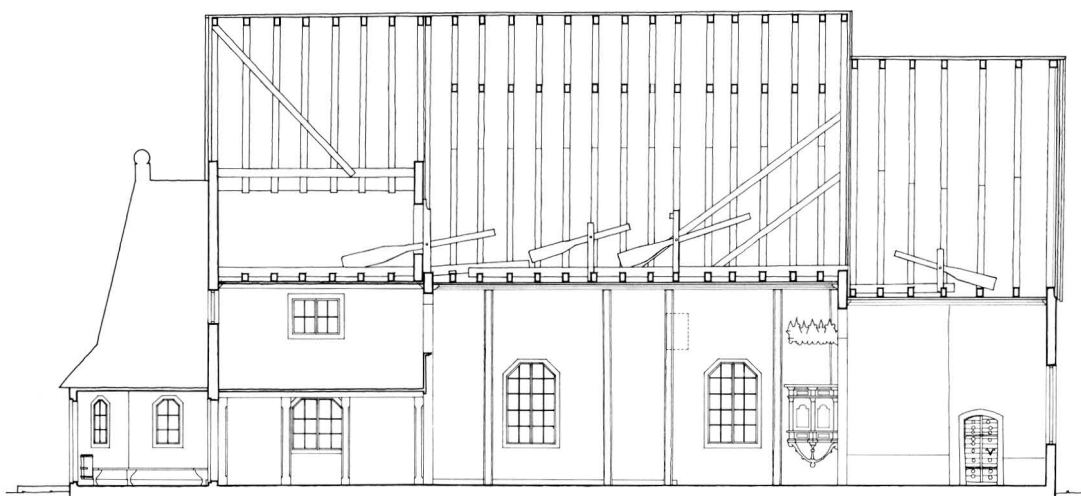

Fig. 185. – d. Längdsektion mot söder. – e. Längdsektion mot norr.

d. Longitudinal section looking S. – e. Longitudinal section looking N.

grova järnspikar. Även sparrarna är fästa med grova järnspikar. Korets takstol har samma konstruktion men saknar hanband. De höga gavelrösterna är byggda av liggande panel och stagade av vertikala fyrkantsvirken (fig 185 h). Extra stöd i form av långa snedstöttor förekommer (fig 185 d). En liten öppning förenar långhusvinden med korvinden. På båda vindarna ses hiss-anordningar för ljuskronor. Byggnadens takstolar har sannolikt förnyats i samband med nedtagningen av västtornet.

Samtliga takfall utom gravkorets är täckta med spån och tjärade. Långhusets södra takfall samt sakristians

tak omtäcktes 1977 med rakskuren, handspjälkad och tryckimpregnerad furuspån. Samtidigt reparerades en äldre spåntäckning på långhusets norra takfall. Den äldre spåntäckningen, som sedan 1890-talet doldes av ett tegeltak, var på den södra sidan dekorerad med årtalet 1828 i mönsterläggning, på den norra förekom mönstersättning i form av på spetsen ställda romber. De nuvarande vindskivorna samt hänggrännor och stuprör av galvaniserad plåt uppsattes 1977.

Ytterväggarna är klädda med ekspån av varierande form och ålder (fig 185 b–c, f) samt tjärade. På korets gavelröste ses årtalet 1781 i mönstersättning. På långh-

Fig. 185. – f. Östfasad. – g. Tvärsektion mot väster. – h. Tvärsektion mot öster.

f. East front. – g. Cross-section looking W. – h. Cross-section looking E.

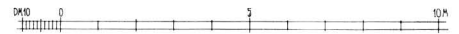
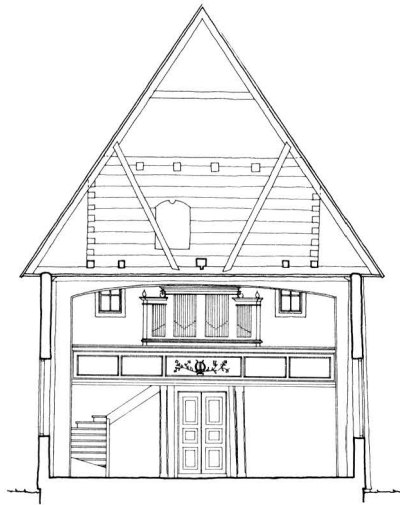
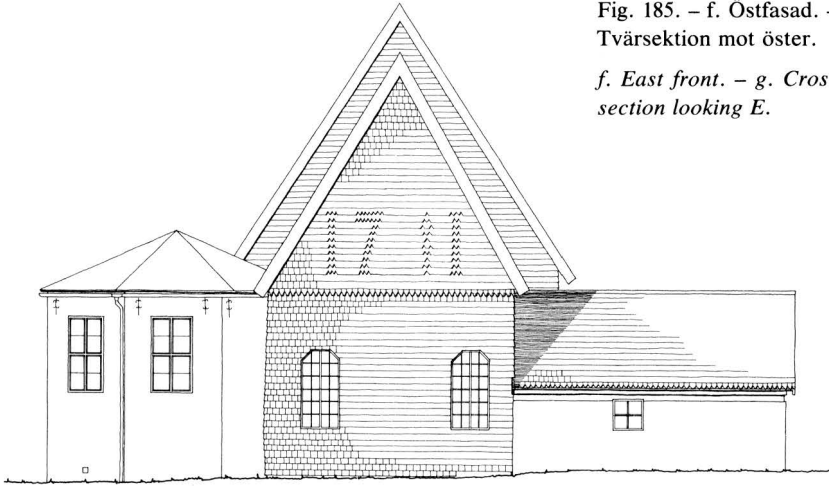

Fig 186–187. Interiörer mot öster och väster. Foto A Hyckenberg 1978.

Interiors looking E and W.

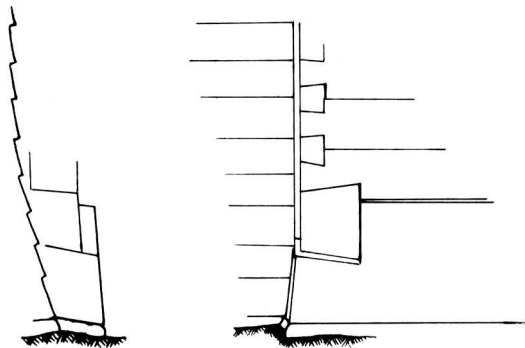

Fig 188. Syll och knut vid långhusets ursprungliga sydvästra hörn. 1 : 40. Uppm S Lakocinsky 1948, ATA.

Sill and joint at the original SW corner of the nave, 1 : 40.

Fig 189. Långhusets ursprungliga sydvästra hörn. I sillen ses nerbilning för sydportalen, 1 : 40. Uppm S Lakocinsky 1948, ATA.

Original SW corner of the nave. In the sill, axing for south portal, 1 : 40.

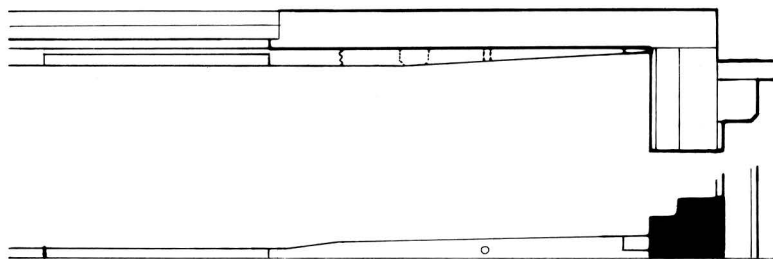

Fig 190. Igensättning av långhusets ursprungliga sydportal. Foto I Anderson, ATA.

Blocking-up of original south portal of the nave.

husets och korets norra sida utgörs väggbeklädnaden inte av ordinära spån utan av långa, profilerade, fjälligt lagda ekbräder (fig 185 c, 193, 194). Brädernas nederkant har en profil av halvcirklar med en diameter på ca 18 cm. Samma väggbeklädnad återstår även på korväggen mot den tillbyggda sakristian (fig 193), vilket visar att panelen härrör från medeltiden.

Ingångar

Byggnadens nuvarande huvudingång är förlagd till klocktornets västsida och det där på 1680-talet uppförda vapenhuset (fig 184). Tidigare fanns även en ingång i långhusets sydöstra del (fig 185 d). Då Nils Månsson Mandelgren besökte Pelarne 1847 var denna i bruk och stängdes av en trädörr med mönsterlagd panel.

Långhusets ursprungliga sydingång var belägen på sedvanlig plats i väggens västra del. I den invändigt

Fig 191. Tornets nordöstra hörn. Foto A Hyckenberg 1978.

The NE corner of the tower.

Fig 192. Öppningen mot långhusvinden. Foto A Hyckenberg 1978.

The opening towards the nave attic.

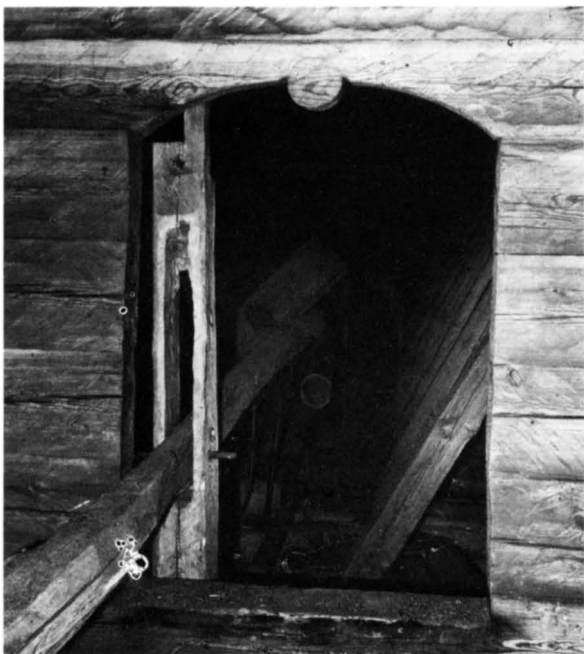
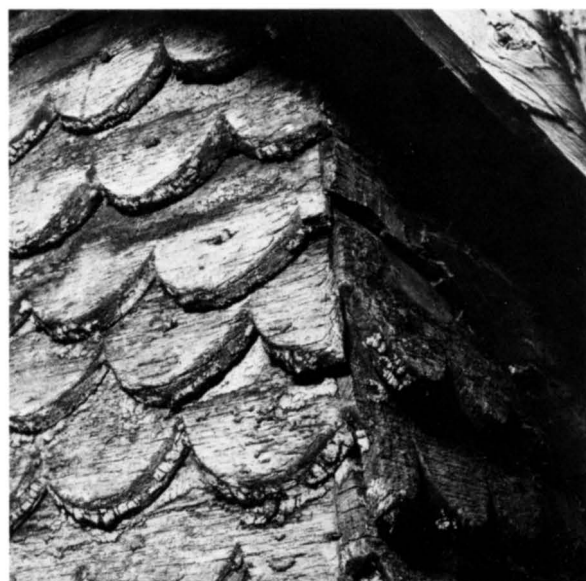

Fig 193. Korets norra vägg med panel av nedtill profilerade ekbräder. Sett från sakristians vind. Foto I Anderson 1948, ATA.

North wall of the chancel with panel of, at bottom, profiled oak planks. Seen from the attic of the vestry.

Fig 194. Detalj av långhusets sydöstra hörn med panel. Foto I Anderson 1948, ATA.

Detail of the SE corner of the nave with panel.

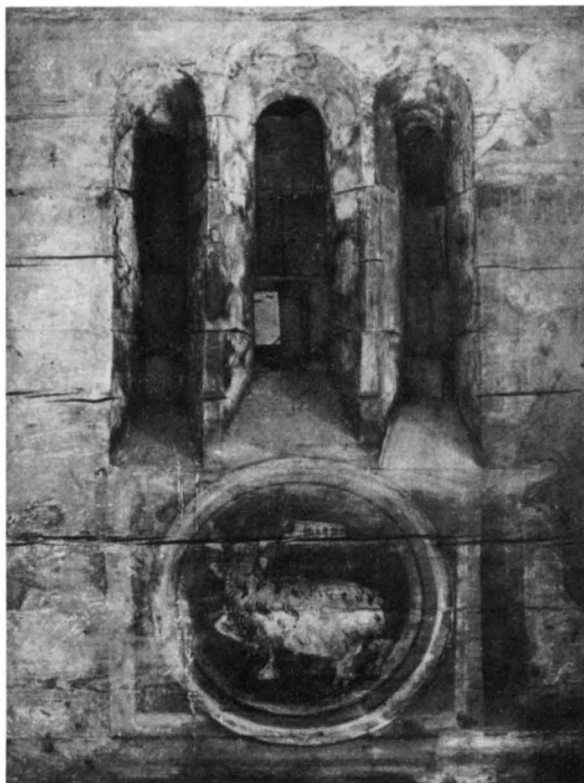

Fig 195. Korets östra vägg med frilagd trefönstergrupp. Foto 1925, ATA.

East wall of the chancel with revealed three-light window.

synliga syllen ses 2,1 m från den västra väggen en nerbilning för ingången (fig 189). Ingången, som enligt nerbilningen och märken i syllen varit 1,2 m bred, ligger mitt för det nuvarande västra fönstret (fig 185 d). Igensättningen i väggens ytterliv ses i fig 190. Någon korportal kan ej konstateras på grund av den genom-brytning av väggen som skett i samband med gravkorets tillbyggnad.

Dörröppningen mellan koret och sakristian är förlagd till den norra korväggs östra del. Dörren är helt klädd med järnplåtar. Sakristians separata ingång i väster upptogs 1925.

Fönster

På Nils Månsson Mandelgrens avbildningar av kyrkans exteriör 1847, då en renovering av byggnaden just slutförts, är fönsteröppningarnas antal och utformning samma som nuvarande (fig 185). I uppmätningar av S Lakocinsky från 1948 redovisas i långhusets södra fasad, förutom den nämnda igensatta ingången i östra delen, även två rektangulära, igensatta fönsteröppningar i partiet ovanför och strax väster om dörren. Ovanför den västligaste av dessa ses en liten, rektangulär igensättning, 80 cm × 60 cm. Igensättningarna, som nu inte är synliga, har markerats på den i fig 185 d återgivna längdsektionen. I den norra fasaden är däremot fortfarande en ca 1 m hög och 60 cm bred igensättning efter en högt sittande fönsteröppning synlig strax öster om väggens mitt (fig 185 c). Denna och den motsvarande igensättningen i den södra väggen markerar långhusets två ursprungliga fönsteröppningar.

Vid restaureringen 1925 påträffades i korets östvägg en ursprunglig fönstergrupp omfattande tre stycken rundbågiga öppningar (fig 195–196). Det tredelade fönstret, som döljs av den stora altartavlan, är placerat ca 2,3 m över golvet. Öppningarna har inåt kraftigt skrånande smygar och posterna har getts en svag profile-ring. Enligt en uppmätningsskiss från 1925 är mittfönstrets smyg 86 cm hög och 29,5 cm bred medan dageröppningens bredd är 17 cm. De båda sidofönstren, som

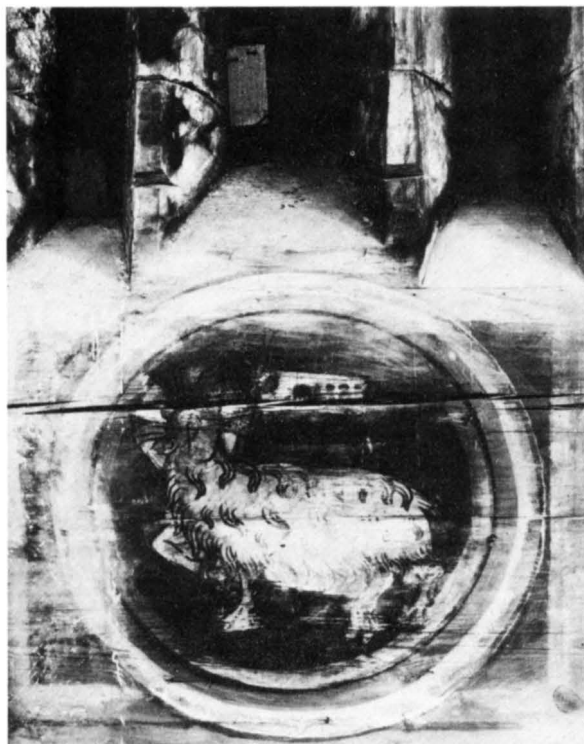
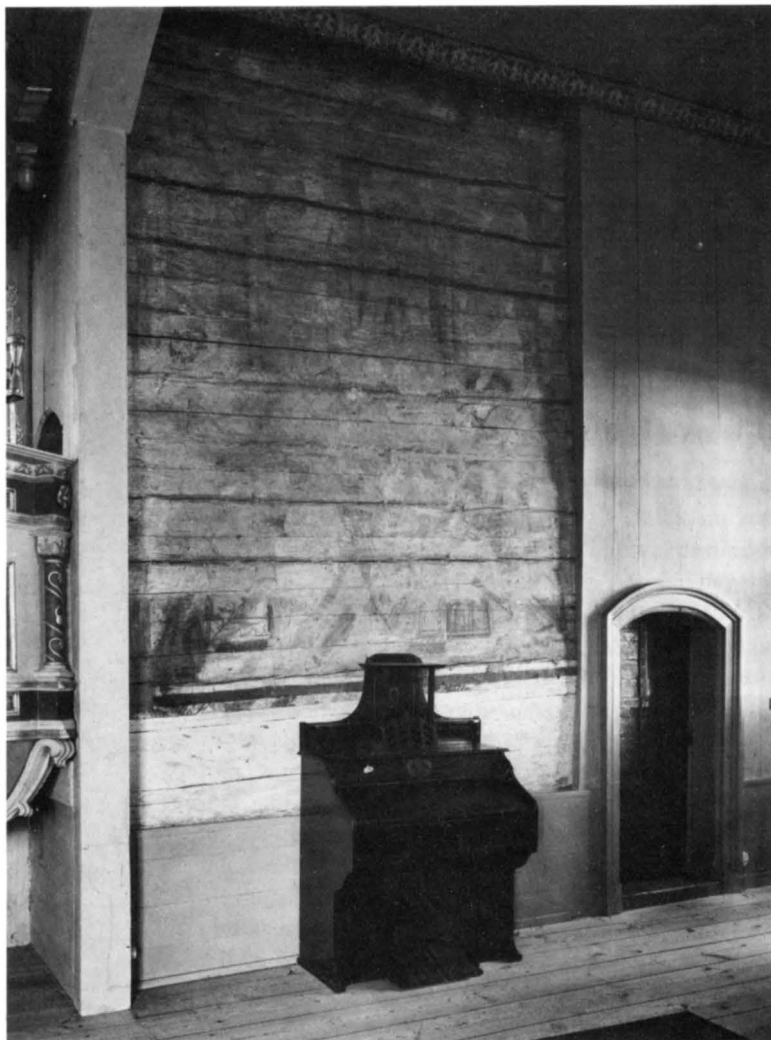

Fig 196. Lammet med korsfana. Detalj av målad utsmyckning på korets östvägg. 1300-talet. Jfr fig 195. Foto 1925, ATA.

The Lamb with banner of the Cross. Detail of painted decoration on east wall of chancel, 14th century. Cf fig 195.

Fig 197. Frilagt parti av korets nordvägg med fragmentariska målningar från 1300-talet. Foto R Hintze 1980.

Revealed section of the north chancel wall with fragmentary paintings from the 14th century.

har placerats 6 cm lägre, är ungefär lika höga som mittfönstret men endast 20 cm breda medan dageröppningen är 10 cm.

Interiör

Kyrkans interiör har sedan 1840-talet en enkel, klassicerande karaktär (fig 186–187). Nuvarande utformning och färgsättning härrör från restaureringar 1925 och 1955–56.

Altaruppsatsen är utförd 1786 av Jonas Berggren. Predikstolen har likaså tillkommit under 1700-talet.

Restaureringar

Kyrkobyggnaden genomgick på 1840-talet en omfattande renovering och modernisering, då bl a den nuva-

rande väggpanelen och innertaken med målade rosetter tillkom. På baksidan av altartavlans omfattning finns en anteckning som anger: »Denna kyrka bredslogs invändigt år 1846 och ommålades och förgylldes af C. O. Poijes från Mönsterås år 1847.»

1925 genomfördes en restaurering efter förslag av arkitekt G Classon. Utvändiga arbeten gällde bl a reparation av stensockeln, utbyte av rötskadade syll- och bjälkdelar, spåntäckning av vapenhusets väggar, allmän reparation av väggarnas spåntäckning samt rödtjärning av väggarna, uppsättning av takrännor och stuprör samt separat ingång utifrån till sakristian. Invändigt skedde bl a ommålning av fönster och dörrar, insättning av innanfönster, invändig panel i vapenhuset och ny uppvärmningsanordning. 1955–56 skedde en ny

ommålning och renovering. Härvid framtogs och konserverades de medeltida väggmålningarna på korets norra vägg. Vidare installerades elektrisk belysning och uppvärmning.

1977 utfördes omläggning av de södra takfallens spåntäckning samt reparation av de norra takfallens spåntäckning och nyläggning av spån på sakristietaket (jfr ovan). Vidare uppsattes nya hängerännor och stuprör samt vindskivor. 1978 restaurerades gravkoret och 1981 sakristian. Under sakristians golv påträffades två begravningar samt ett mynt från 1586.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Den medeltida byggnadskroppen är frånsett genom brytningen av den norra korväggen mot gravkoret helt bevarad och utgörs av ett rektangulärt långhus med ett lägre och smalare, rakt avslutat kor (fig 185 a). Triumfbågsöppningen är dock kraftigt vidgad och dess ursprungliga höjd och bredd kan inte fastställas.

Till långhuset har redan under medeltiden fogats ett tornparti i väster med samma bredd som långhuset. Den i grundplanen synliga förskjutningen av tornet mot norr har framtvingsats av långhusväggarnas lutning. Genom denna kompensation för lutningen kunde ett gemensamt tak läggas över långhus och tornparti och det i sin övre del smalare tornet kom att rida på västgaveln (fig 198). Väggarnas längdmått framgår av den på den nuvarande vinden inbyggda övre tornkammaren (fig 185 d, e, g) medan tornets höjd och utseende ovanför takfallen endast kan rekonstrueras enligt förmodanden. Tornets bottenvåning och långhuset bör ursprungligen ha förenats genom en bågöppning. I tornets andra våning finns mot långhusvinden en bevarad rundbågig öppning med bågsnitt (fig 185 g, 192). Ett motsvarande torn har även hört till Vireda kyrka (fig 144–145).

Av de ursprungliga ingångarna har långhusets sydportal kunnat lokaliseras (fig 185 d, 189, 190). Den har varit belägen på samma plats som det nuvarande västligaste fönstret och haft en bredd av 1,2 m. Hur portalen i övrigt varit utformad framgår ej. En motsvarande portal bör också ha funnits i den södra korväggen.

Koret upplystes av en i den östra väggen placerad trefönstergrupp med smala, rundbågiga dageröppningar och djupa smygar (fig 195–196). Fönstergruppens utformning är en tydlig efterbildning av den samtida huggstensarkitekturen (jfr nedan Översikt). Långhusets ursprungliga fönsteröppningar utgjordes av en högt sittande, sannolikt likaså rundbågig öppning i var-

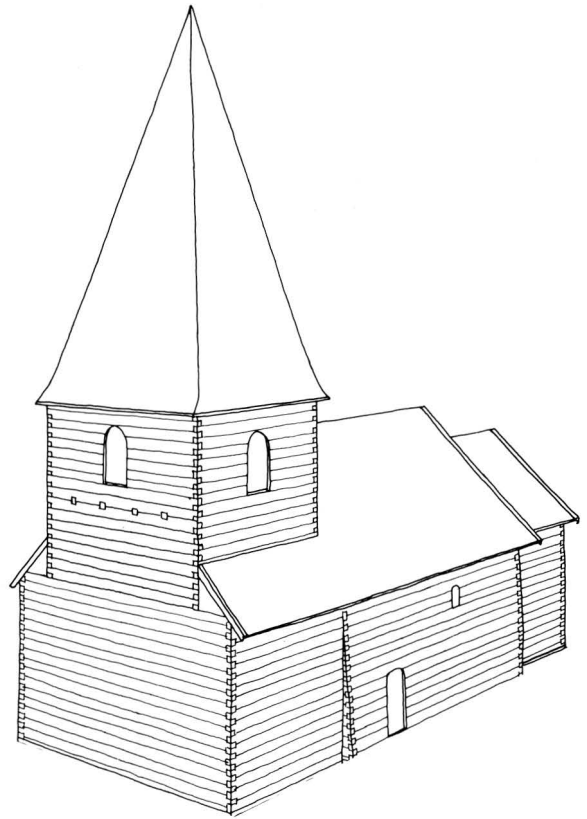

Fig 198. Rekonstruktion av den medeltida byggnaden. M Ullén och G Wirén 1982.

Reconstruction of the medieval building.

dera norra och södra väggen, där igensättningar påträffats (fig 185 c, d).

Från medeltiden tycks också den nu endast på byggnadens norra sida bevarade utvändiga panelen av profilerade ekbräder härröra (fig 185 c, 193–194). En likartad panel omtalas beträffande Tidervals kyrka (jfr nedan).

Målningar

Om kyrkan uppger Craelius 1774 (a a), att den är »zirad med åtskillige målningar». C O Poijes, som målade och förgyllde den renoverade kyrkans interiör 1847, däribland de nya innertaken, anger i sin tidigare nämnda anteckning att »Den gamla målningen i taket vart målad år 1428 och var hela taket målat i ornament och bilder». I samband med restaureringen 1925 företogs en undersökning av vissa frilagda väggpartier, varvid fragmentariska målningar konstaterades såväl i koret som i långhuset. I koret påträffades målningar bla på

väggpartiet i anslutning till den nämnda fönstergruppen (fig 195, 196). Nedanför denna syntes ett rektangulärt fält och en rund medaljong med en framställning av Lammet med korsfana. I mittfönstrets smyg framträdde rundlar i svart och vitt, i det högra sidofönstrets smyg däremot en bladranka. Ovanför och nedanför fönstergruppen syntes fragment av horisontala bårder samt upptill även den undre kanten av en rundel, sannolikt en mandorla. De återstående färgerna utgjordes huvudsakligen av svart och vitt samt något rött. Vissa svarta partier bör ha utgjorts av dekomponerat blått.

1955–56 frilades och konserverades ett parti av den norra korväggens målningar (fig 197) av konservator Sven Wahlgren. Tanken var att dessa målningar skulle vara tillgängliga för studium genom en lucka i panelen. De mycket fragmentariska målningarna är genom horisontala bårder indelade i två friser. I den övre ses en arkad med trifoliebågar och mellan bågarnas spetsiga fialer. I varje bågält skymtar en stående gestalt, sannolikt en apostel. I den nedre frisen har funnits en flerfigurig scen med en djävul i mitten.

Arkadens utformning är av höggotisk karaktär och målningarna kan härigenom allmänt dateras till 1300-talets mitt.

Inredning och inventarier

Ingenting av den medeltida inredningen har bevarats. Av kyrkans medeltida skulpturer återstår en reliefscen visande jungfru Marie kröning, vilken ingått i ett senmedeltida altarskåp, samt en Kristusbild från ett

triumfkrucifix från slutet av 1200-talet. Vidare återstår ett fragment av en dopfuntsfot av kalksten samt en kyrkklocka.

Datering

Träprover har tagits från kyrkobyggnadens väggtimmer, men den dendrokronologiska analysen har hittills ej kunnat ge en fast datering (jfr nedan Dendrokronologiska dateringar). Genom de fragmentariska medeltida väggmålningarna vet vi dock att byggnaden uppförts före 1300-talets mitt. Det bevarade korfönstret uppvisar en form som imiterar den romanska stenarkitekturens kopplade fönster (jfr nedan).

Det tillbyggda tornpartiet har haft samma utformning som motsvarande västtorn i Vireda kyrka, vilken har kunnat tidfästas till ca 1344 (jfr ovan).

Källor och litteratur

M G Craelius, Försök till Ett Landskaps beskrifning uti en Berättelse om Tuna Läns, Sefwedens och Aspelands Häraders Fögderi . . . Calmar 1774; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund; Handlingar angående restaurering 1925, ATA; *M Hofrén*, Pelarne – en romansk träkyrka, Fornvännen 1926; Uppmätningar av *S Lakocinsky* 1948, ATA; Handlingar angående renovering samt framtagning av medeltida målningar 1955–56, ATA; *B Cnattingius* och *K G Gilstring*, Pelarne kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1967; Handlingar angående renovering av tak m m, 1970–77, ATA; Inventering av Pelarne kyrka 1977 av *N Ahlberg*, ATA.

Rumskulla kyrka

Rumskulla omtalas 1320 (SD 2238). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1835–38 på samma plats som den rivna träkyrkan.

Om den gamla kyrkan uppger *M G Craelius* 1774 (aa): »Kyrkan af träd, 41 alnar lång och 18 och en half bred, till Choret, som i sednare tider är tillbyggt 13 och en fjerdedels alnar långt och 12 bredt. Altartaflan, som är med åtskillige bilder, bland hwilka Kong Olofs i Norige, som träder på ett tråll, finnes, är wäl gjord, och tillika med ett gammalt Monstrans, hwilket nu är användt till fot för ett par ljusarmar, wittnar, att desse äro qwarlefwor från påwiska tiden. Kyrkan är dessutom målad och wäl inredd, samt har wackert altarsilfwer och en ganska stor funt af mässing, samt ett litet Orgelwärc».

I samband med omläggning av golvet i den nuvarande kyrkan 1935 påträffades dels delar av den gamla kyrkans grund och dels ett 40-tal bjälkar från kyrkans väggar och takstol, vilka hade fått sekundär användning som golvbjälkar. Av bjälkarna uppmättes de timmertekniskt intressanta.

Grunden utgjordes av marksten i bruk och hade en höjd av 0,4–0,5 m medan bredden var ca 1 m. Den rektangulära grundens yttermått uppgick till 24,6 m × 10,5–11,5 m, vilket stämmer med *Craelius* måttuppgift beträffande långhuset. Grunden till det av *Craelius* nämnda koret ligger utanför den nuvarande kyrkans murar.

Den påfallande stora kyrkan var uppförd av timmer med mycket grova dimensioner. Knutning och skarv-

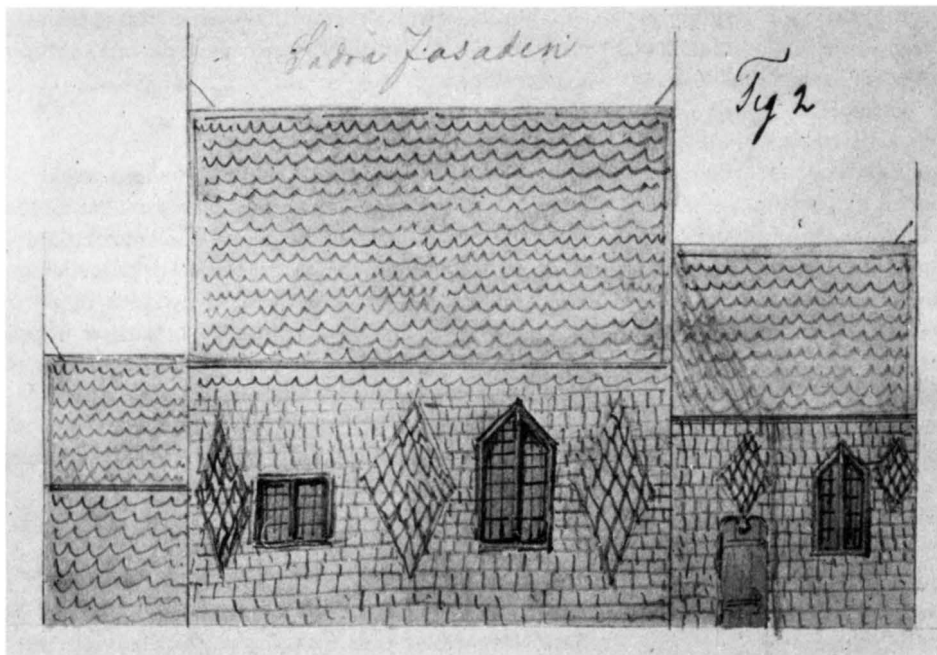
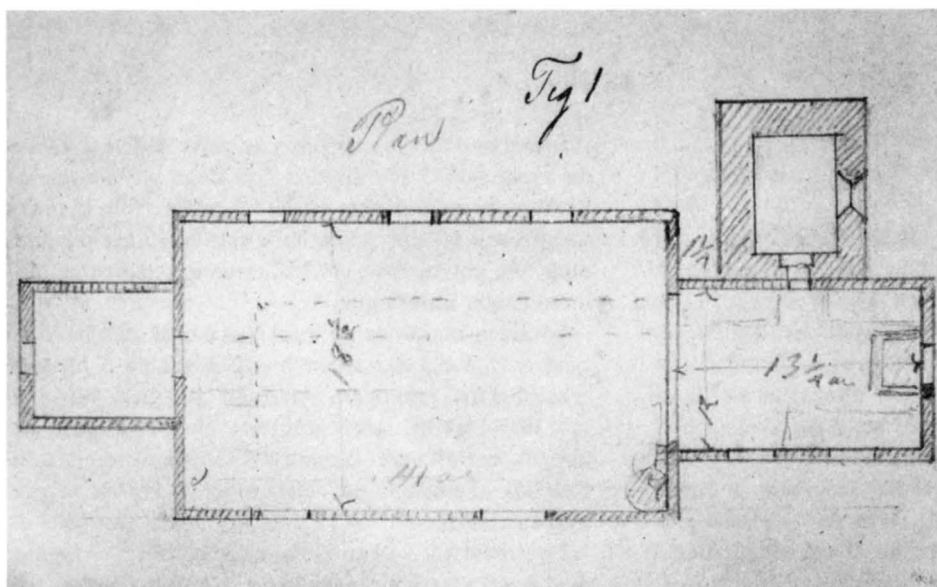

Fig 199a-b. Rumsquilla kyrka. Rekonstruktion av N Månsson Mandelgren efter muntliga uppgifter 1847. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Rumsquilla Church. Reconstruction by N Månsson Mandelgren after oral information, 1847.

ning utgjordes av laxning respektive halvt i halvt. Den största bjälken, som påträffades avsågad på mitten, hade utgjort en av de ursprungliga syllarna. Den totala längden var 15,3 m. Syllan mätte i genomskärning 1 m × 0,55 m. På den ena smalsidan syntes 4,7 m från knutänden en 15 cm djup och 20 cm bred nerbilning för en tröskel samt vid vardera sidan tapphål för karmstycken. Öppningens bredd var 1,6 m. Bland bjälkarna ingick även två hammarband, 6 1/2 × 11 tum, med urtagningar på 1,8 meters avstånd. På några av bjälkarna syntes rester av dekorativ målning i form av rankor.

Nils Månsson Mandelgren, som besökte Rumskulla 1847, skriver om den gamla kyrkan: »... denna kyrkas plan skulle hafva ett utseende som bifogade ritning utvisar samt södra fasaden, och målningen, vara indelt som ritningen utvisar, enligt en uppgift af Prosten Olof Liedholm i Odensvi. Hon lär vara byggd af liggande timmerstockar som är 1 aln och 3/4 aln tjocka af så kallade tyre eller torrväd furu. På norra sidan i Spåningen af taket var ett årtal från 1600-t. som ingen med bestämdhet kan erindra sig. Den gamla kyrkan hade icke på flera år blifvit underhållen, emedan man samlade till den nya kyrkan, så att hon blef till slut så öfvervekt med mossa att man ej kunde urskilja spåningen... Carl Johan Dusen som blef här pastor 1823, berättade att det gamla kyrktaket af honom och byggmästaren ansågs för så dåligt att de uppbrände det samma, men kort före kyrkans rifning, hade Artisten Graffman afritadt taket, och tog en vy af kyrkan. Om dessa ritningar finas i Baron Adlerberts samling är möjligt, och att denna kyrka varit och mycket omtalt för sin märkvärdighet kan ej bestridas emedan många välkunniga män besökt den... Enligt Pastorns egna

och trovärdiga berättelser läses i kyrkoboken, från 1724, att vid den reparation och ommålning, som år 1747 företogs med kyrkan, skulle hafva funnits å Chorets norra vägg följande inskriptioner, målade med munkstilar – *Ano Domini 1185 hoc Templum pictum est. Huruvida denna inskription är tillförlitlig vågar jag ej afgöra...». I ett visitationsprotokoll från 1600-talets senare hälft anges målningen i koret enligt en inskrift vara daterad 1418, vilket förefaller sannolikare. En äldre målning kan skönjas under den nuvarande 1700-talsdekoren på de bevarade bjälkarna.*

Mandelgrens måttuppgifter på den rekonstruerade planen (fig 199) är desamma som återfinns hos Craelius. Proportionerna antyder att inte bara koret utan även långhuset förlängts vid den nämnda reparationen 1747. På korets norra sida ses en sakristia av sten. Huvudingången med tillhörande vapenhus har förlagts till väster. Korportalen har av Mandelgren gjorts rundbågig med en nedhängande »droppe», en detalj som bör gå tillbaka på uppgifter från de citerade prästmännen.

De omnämnda kormålningarna anger att kyrkan i sina ursprungliga delar var medeltida. Av medeltida inventarier återstår det av Craelius nämnda altarskåpet, som kan dateras till 1480-talet, samt den till ljusstake omändrade monstransen.

Källor och litteratur

M G Graelius, aa, 1774; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1846–48, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund; Rapport från besiktning 20/9 1935 av *B Cnattingius*, ATA; Å *Nisbeth*, Rumskulla kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1963.

Södra Vi kyrka

Södra Vi omtalas 1309 (SD 1618). Den nuvarande kyrkan av sten uppfördes 1754–55 strax intill den gamla träkyrkan, som revs 1755.

I ett brev till domkapitlet från kyrkoherden J A Grape 1751 uppges: »(kyrkan) är ock, ehuru intet årtal kan igenfinnas till dess första anläggning och byggnad eller de sedermera henne gjorda äldre tillökningar likväl säkert ganska gammal, och alltsammans uppsatt före reformationstiden, som kan slutas av de flere munkmålningar som både i kyrkan och vapenhuset är att se. Och som hon helt och hållet är av trä, så är ock, fastän timret varit den tiden moget och gott, intet

under att hon, efter så långt förlopp, är vorden bofälig». Enligt syneprotokoll samma år var kyrkans långhus 28 1/2 alnar × 11 3/4 alnar och 10 3/4 alnar högt, dvs 16,9 m × 7 m × 6,4 m, medan koret var 8 1/2 alnar i fyrkant och lika högt, dvs 5,1 m. Kyrkan var utvändigt klädd med spån. Huvudingången var belägen i långhusets sydvästra del och försedd med vapenhus. Separat ingång fanns även i söder till koret. På korets norra sida låg en sakristia av sten. På långhusets nordsida hade 1692 uppförts en tillbyggnad av trä med separat ingång med vapenhus.

Av kyrkans väggtimmer återstår några bjälkfrag-

ment, som nu är uppsatta i den nuvarande kyrkans torn. På bjälkarna ses rester av figurmålningar, vilka skildrat Kristus i dödsriket och Yttersta domen. Målningarna har stilmässigt flera inslag av renässans och har sannolikt tillkommit på 1500-talet eller omkring 1600.

Av medeltida inventarier har bevarats en apostlabild

från ett senmedeltida altarskåp samt en madonnabild och en bild av S Olov, även dessa från 1400-talet.

Källor och litteratur

Å *Nisbeth*, Södra Vi kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1967.

Vena kyrka

Vena omtalas 1337 (SD 3326). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1797–99. Den gamla träkyrkan revs 1798.

I ett visitationsprotokoll från 1670 uppges: »Kyrkan halv av sten och välvd framme i koret och halv av trä, panelad, utan spånad och tjärad; sakristian av sten med bräder panelad.» *Craelius* beskriver 1774 (aa) kyrkan sålunda: »Kyrkan är dels af sten, dels af träd, hopflickad uti tre särskildt sammanknäpte byggnader, är målad in uti, och har wackra mässekläder och altarprydnader.» Kyrkan bestod av ett långhus av trä med

ett sekundärt, troligen senmedeltida kor av sten med sakristia. I början av 1700-talet hade en korsarm av trä tillbyggt i norr, altaret flyttats till långhusets nordöstra hörn och koret försetts med bänkinredning.

Av medeltida inventarier återstår en senmedeltida Kristusbild.

Källor och litteratur

M G Craelius, aa, 1774; Å *Nisbeth*, Vena och Hultsfreds kyrkor. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1964.

Vimmerby kyrka

Prästen i Vimmerby omtalas 1253. Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1856 och ersatte en stenkyrka, som uppförts 1682–85. Den dessförinnan använda kyrkan utgjordes av en 40 alnar, 23,75 m, lång salkyrka av trä. Kyrkans plan finns inritad på 1685 års stadsplan. Om denna kyrka är i övrigt känt, att borgerskapet 1664 klagade hos K Majt över att kyrkan måste hållas ihop med järnband och bjälkar.

Av medeltida inventarier återstår en romansk dopfunt, ett krucifix från 1300-talet och en kyrkklocka.

Källor och litteratur

N Bergström, Vimmerby kyrka. Vimmerby 1975.

TUNA OCH ASPELAND

Tunaläns härad

Tunaläns härad omfattade endast 3 socknar. Av sockenkyrkorna utgjordes 2 av träkyrkor, nämligen Kristdala kyrka och Misterhults kyrka.

Kristdala kyrka

Kristdala omtalas 1353 (SD 4907). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1792. Den tidigare kyrkan av trä var belägen på nuvarande södra kyrkogården.

Om den gamla kyrkan skriver Craelius 1774: »Uti Kyrkan, som nu är af trä, wäl inredd och målad, samt har ett litet Positiwe eller orgelwerk, är en wers skrifwen, hwaruti Poeten spår, att när träkyrkan förfaller, skall en ny byggas af sten, på Malghults moar». Så skedde också. Den gamla kyrkogården har fått fortsatt användning och utvidgades kraftigt 1955.

Träkyrkan uppges ha haft måtten 14 alnar \times 38 alnar, dvs 8,3 m \times 22,6 m. Av kyrkobyggnaden finns en schematisk avbildning, utförd av J H Rhezelius 1634 (fig 200). Kyrkan utgörs här av en rektangulär salkyrka med två ingångar i söder och högt sittande fönsteröppningar. Kyrkan tillbyggdes 1731 med tvärskepp.

Rhezelius omtalar två sköldar, som hängde på norra väggen vid sakristiedörren. Dessa är bevarade och utgörs av två medeltida, målade stridssköldar. Sköldemärket, som visar ett svinhuvud med stora betar, anger att sköldarna sannolikt tillhört medlemmar av släkten Svinakula, vilken ägde gårdar inom socknen under 1300-talet. Enligt Rhezelius ansågs de ha tillhört herr Nils Gylta, boende på Bråhult, vilken lät bygga östra gaveln och torn på kyrkan. Traditionen kan tyda på att

Misterhults kyrka

Misterhult omtalas 1417 (SD 2361). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1777–1780.

Om den gamla träkyrkan ger Craelius 1774 (aa) följande uppgifter: »... och är Kyrkan, som skall warit

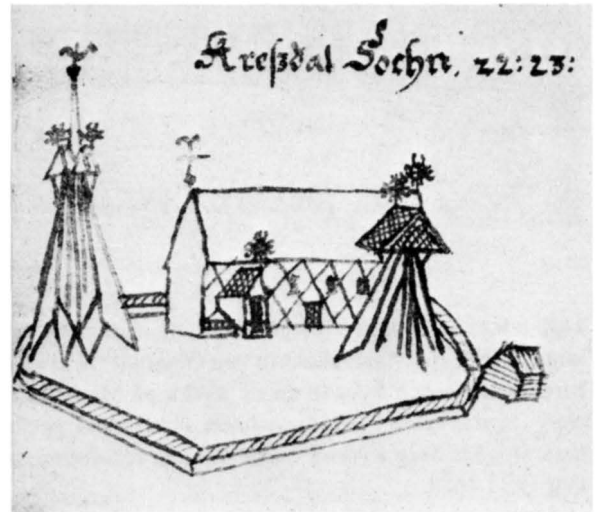

Fig 200. Kristdala kyrka. Teckning av J H Rhezelius 1634. KB. Foto ATA.

Kristdala Church. Drawing by J H Rhezelius, 1634.

kyrkan under 1300-talets senare del förlängdes mot öster med ett nytt kor av samma bredd som långhuset och att salkyrkoformen ej är ursprunglig. Något torn fanns ej då Rhezelius gjorde sin teckning men däremot märkligt nog två klockstaplar (fig 200). Det nämnda tornet kan ha varit av samma typ som i Vireda och Pelarne (jfr fig 145, 198).

Källor och litteratur

J H Rhezelius, Mon. Run. 1634. F.c.5, KB; *M G Craelius*, aa, 1774; *S Jivegård*, Kristdala kyrka. Vägledning. Lund 1962; *J Raneke*, Svenska medeltidsvapen. Lund 1982.

bygd af herr Bengt Skalle till Tjustgöl, men sedermera blifwit utwidgad, ännu nog liten i anseende till warande folkmängd; den lär således framledes komma att byggas af sten». Bengt Skalle skall under senare delen av

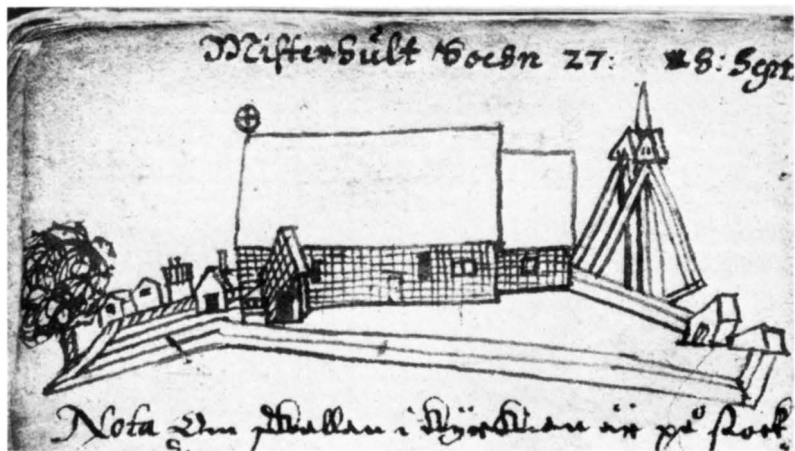

Fig 201. Misterhults kyrka. Teckning av J H Rhezelius 1634. KB. Foto ATA.

Misterhult Church. Drawing by J H Rhezelius, 1634.

1400-talet ha innehaft Tjustgöls fästning. Enligt ett dokument från 1600-talet skänkte han Gölghult till kyrkoherdeboställe och byggde en ny kyrka på Misterhults gårds ägor. Ägaren till Misterhults säteri hade patronatsrättighet över kyrkan enligt kunglig resolution av den 19/11 1688.

Kyrkan var uppförd av liggande timmer och bestod av ett långhus med smalare och lägre kor samt sakristia av sten. Dess utseende i början av 1600-talet framgår av en summarisk teckning av J H Rhezelius 1634 (fig 201). På 1690-talet genomgick kyrkan en omfattande ombyggnad: väggarna höjdes, fönstren förstorades, nytt vapenhus uppfördes, koret revs och gjordes större och kyrkan tillbyggdes åt norr. 1726 tillbyggdes ett nytt tvärskepp, tydligen i söder.

Kyrkan hade en mycket rik uppsättning av medeltida skulpturer. Ännu i början av 1600-talet omtalas korsaltaret. Rhezelius nämner medeltida glasmålningar i tre av fönstren. I det västra fanns en bild av S Barbara samt en vapensköld, i det södra en framställning av Kristus och i det norra »S Påfvel» och samma

vapensköld som i västfönstret. Väst- och norrfönstren avtecknades även av Rhezelius. Målningarna är senmedeltida till sin karaktär och utgör ett smalt rektangulärt mittfält i ett lågt och brett, rektangulärt fönster med diagonalt ruttmönster. Av skulpturerna återstår ett triumfkrucifix, delar av ett altarskåp med tio figurskulpturer, en S Olov, en madonnabild, en Maria misericordia och en S Göran till häst. Madonnabilden är från 1200-talet, övriga skulpturer från 1300- och 1400-talen. Vidare återstår en kalk från början av 1500-talet. Kyrkans storklocka är från 1400-talet, lillklockan från omkring 1500.

Källor och litteratur

J H Rhezelius, Mon. Run. 1634. F.c.5, KB; *M G Craelius*, aa, 1774; *D W Myhrman*, Misterhults kyrkor. Oskarshamn 1925; *Densamme*, Misterhults kyrka genom tiderna. Tre artiklar i Oscarshamnstidningen 1937; *Densamme*, Misterhults kyrkor genom tiderna till restaureringen av Misterhults kyrka 1936–37. Broschyr. 1937; *B Cnattingius*, Misterhults kyrkor. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1972.

Aspelands härad

Häradet omfattade 7 socknar. I samtliga socknar omtalas kyrka av trä eller delvis av trä. I fråga om Tveta kyrka, vilken var en sk offerkyrka, uppger Craelius 1774 (aa): »Äldsta kyrkan som varit helt liten med hwalft tak . . . wilken sedermera i Påwiska tiden blifwit tillökt med sten, men först år 1726 förökt med träbyggnad». Denna var alltså en medeltida stenkyrka som först i nyare tid blifvit tillbyggd med trä. Detsamma gäller även Lönneberga kyrka. I inv 1829 uppges om den gamla kyrkan, vilken revs 1870, att den »befanns vara bygd dels af sten, dels af träd, och ehuru man icke

kunde erhålla någon bestämd visshet om tiden, då den först grundlades och byggdes, vann man likväl af en Tafla, uppsatt öfver Sacristige dörren, hvarpå Kyrkoherdarne från år 1341 till och med 1759 finnas antecknade, den upplysning, att den del af Kyrkan, som är bygd af sten blef uppförd under Laurentii IIde Embets-tid såsom Pastor År 1470, och den af träd 1690 under pastor Nicolai Höks Embetstid». Den 1690 tillbyggda trädelen gällde det östra partiet. De övriga sockenkyrkorna är Gårdveda, Järeda, Målilla, Mörlunda och Virserum.

Gårdveda kyrka

Gårdveda omtalas 1301 (SD 1352). Församlingen sammanslogs år 1800 med Målilla och kyrkan revs då den nya kyrkan i Målilla stod färdig 1822. Den gamla kyrkplatsen är bevarad och grunden delvis synlig. En klockstapel restes 1960 på kyrkogården.

Om Gårdveda kyrka uppger Craelius 1774 (aa): »Kyrkan är liten af träd och börjar blifwa nog förfallen; är wäl inredd . . .». Kyrkan skall ha rymt endast 182 personer inklusive läktaren och varit 14,5 m lång och 3 m bred medan koret var 2,5 m långt och lika brett. Måtten måste avse innermått. Till koret hörde en sakristia av sten.

I samband med kyrkplatsens iordningställande 1928 uppmättes kyrkans stengrund i kyrkogårdens nordvästra hörn. Grunden bestod av ett lager sten och var

delvis fragmentarisk. Byggnadens totala längd uppgår enligt grundstenarna till ca 18 m och långhusets bredd till ca 6 m. Skiljaktigheterna mellan de nämnda innermått och grundens mått beror sannolikt på att stennarna delvis rubbats och bretts ut i samband med kyrkans rivning. Stensakristians yttermått uppgår till 5 m × 6 m, vilket innebär att sakristian varit påfallande stor i förhållande till koret.

Källor och litteratur

M G Craelius, a a, 1774; Rapport angående undersökning av Gårdveda gamla kyrkplats av *M Hofrén* 1928, ATA; *U Ehrensvärd*, Målilla kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1970.

Järeda kyrka

Järeda omtalas 1337 (SD 3326). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1771–72 på samma plats som den äldre träkyrkan.

Om den gamla kyrkan uppger Craelius 1774 (aa): »Den gamla trä kyrkan är nedrifwen, och en ny af sten, stor och rymlig, är nu år 1772 under arbete.»

I samband med restaureringen av den nuvarande kyrkan 1926 påträffades under golvet aska och bränder från en träbyggnad, troligen rester av en föregångare till den 1771 rivna träkyrkan.

Av medeltida inventarier återstår ett triumfkrucifix, en madonnabild och en skulptur föreställande en apostel. Även storklockan är medeltida.

Källor och litteratur

M G Craelius, a a, 1774; *B Cnattingius*, Järeda kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1967; *H Johansson*, Järeda kyrka 1771–1971. Vetlanda 1971.

Målilla kyrka

Målilla omtalas 1329 (SD 2694). Den nuvarande kyrkan av sten stod färdig 1822 och hade föregåtts av tre kända träkyrkor.

Om kyrkan uppger Craelius 1774 (a a): »Kyrkan är af träd och är Choret för 50 år sedan widökt . . .». Denna träkyrka var uppförd 1614. Den första kända träkyrkan hade nedbränts 1567 av danskarna under nordiska

sjuårskriget och ersatts 1569 av en ny träkyrka för 200 personer. Denna blev i sin tur bränd av danskarna 1611 och ersatt 1614.

Källor och litteratur

M G Craelius, a a, 1774; *U Ehrensvärd*, Målilla kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1970.

Mörlunda kyrka

Mörlunda kyrka omtalas 1329 (SD 2694). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1839–40.

Den äldsta kända kyrkan brändes av danskarna 1567 under nordiska sjuårskriget. En ny härjning av kyrkan omtalas 1612. Den kyrka, som därefter byggdes, var av sten men tillbyggdes senare med »nykyrka» av trä.

Källor och litteratur

M G Craelius, a a, 1774; *U Ehrensvärd* och *B I Kilström*, Mörlunda kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1971.

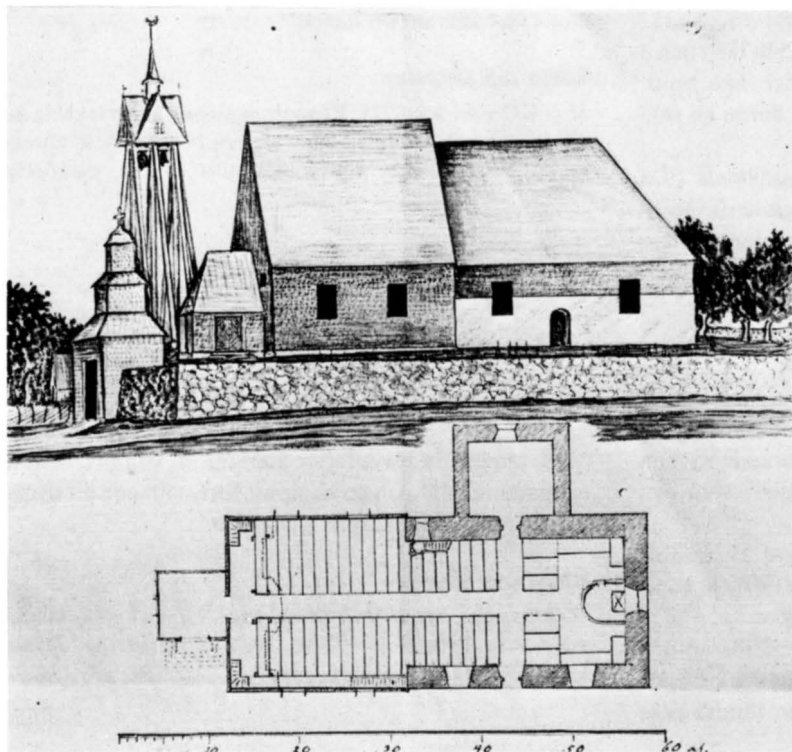

Fig 202. Virserums kyrka. Teckning 1853 av N I Löfgren. ATA.

Virserum Church. Drawing by N I Löfgren, 1853.

Virserums kyrka

Virserum omtalas 1278 (SD 654). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1880.

Om den gamla kyrkan anger Craelius 1774 (aa): »Kyrkan är hälften af sten och hälften af träd.» Av bevarade avbildningar och uppmätningar av planen framgår att långhusets västra del var av trä medan östra delen och koret med tillhörande sakristia var av sten.

Kyrkobyggnaden har avritats av bla N I Löfgren, som den 15 augusti 1853 besökte Virserum (fig 202). Löfgren skriver: »Sjelfva kyrkan ser åldrig och förfallen ut, såsom på flera år icke reparerad utvändigt. Hon består till östra delen af stenmur, 26 al. lång och 19 bred samt 5 al. 14½ tums höjd utvändigt och 2 al. 17½ tums tjocklek, hvartill sakristian är murad till samma höjd på norra sidan. Deruppå äro i ytterkant uppförda timmerväggar till 3½ al. höjd rundtomkring. Västra sidan af stenbyggnaden har blifvit borttagen, och en trädkyrka tillbyggd, 20 al. i kvadrat och med högre takresning än östra delen. Alla trädväggar äro spånbeslagne, med hvilken material äfven taken äro belagda. Invändigt är kyrkan 43 al. lång, 13½ al. bred i östra, 18½ i västra ändan, ser skräpig och åldrig ut, samt mörk, i synnerhet i östra delen, på hvars murars inre kant äfven trädväggar äro uptimrade åt norra och östra sidorna, så att en mörk gång måste vara derbakom emellan yttre och inre väggarna, men öfver muren

på södra sidan äro bänkar byggde med uppgång utmed södra väggen i trädkyrkan.»

Kyrkan revs på sommaren 1879 för att lämna plats för den nya kyrkan. E Ihrfors, som besökte Virserum något senare, antecknade: »Om den gamla kyrkans ålder vittnade några mynt från Kon. Eric XIII:s tid, hvilka blifvit funna i grundvalarne och förvaras nu hos Pastor J. F. Wiström i Järeda.» De nämnda mynten härstammade alltså från Erik av Pommerns tid, 1396–1439.

Den äldsta kyrkan utgjordes sannolikt av en träkyrka, vilken under senare delen av medeltiden började ersättas av en stenkyrka i salkyrkoform. Murarnas höjd utvändigt var endast ca 3,4 m, vilket tyder på att man inte haft möjlighet att helt fullborda ens denna påbörjade östra del. Långhuset av trä skulle enligt beslut 1690 ombyggas och eftersom inga äldre detaljer som igensatta fönster redovisas av Löfgren uppfördes förmodligen ett helt nytt långhus vid denna tid liksom en förhöjning av östpartiet med trä.

Av medeltida inventarier återstår en senmedeltida kyrkklocka.

Källor och litteratur

M G Craelius, aa, 1774; *N I Löfgren*, aa, ATA; *E Ihrfors*, *Smolandia sacra*, ATA; *D Norrman*, *Anteckningar om Virserums gamla kyrka*. Oskarshamnstidningen 15 maj 1939.

HANDBÖRD, STRANDA OCH MÖRE

Handbörds härad

Handbörds härad omfattade 4 socknar. I 2 av dessa omtalas träkyrkor, nämligen i Fagerhult och i Kråksmåla. I Högsby socken omtalas ett träkapell i Långe-

måla, vilket dock tycks ha tillkommit först efter reformationen.

Fagerhults kyrka

Fagerhult omtalas 1337 (SD 3326). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1893–94 och ersatte då en träkyrka från 1739, vilken revs.

N I Löfgren (a a) uppger om den äldre träkyrkan, att denna hade varit försedd med torn. Tornet hade spånats 1597 och nedtogs 1671. Till kyrkan hörde även en murad och välvd sakristia, vilken fick stå kvar då den nya träkyrkan uppfördes.

Av medeltida inventarier återstår ett senmedeltida altarskåp.

Källor och litteratur

N I Löfgren, a a, ATA.

Kråksmåla kyrka

Kråksmåla omtalas 1465. Den nuvarande kyrkan av trä är uppförd 1761.

Om den äldre träkyrkan uppger N I Löfgren (a a), att byggnaden 1753 var »förfallen i synnerhet till tak och resningsvirke, samt stomen så liten och orymlig att det ej lönar sig derpå uppsätta nytt tak – ty beslöts ny kyrkas byggnad». 1761 beslöt man även att riva den tillhörande sakristian av sten. I sakristian hittades inmurade i en nisch tre stycken kärll av silver »med ännu iliggande smörja och rökelse» samt tre små ben inlindade i en grön sidenlapp i en ask av bly. Dessa fynd lämnades 1795 till Kalmar gymnasiebibliotek.

Kyrkan såldes på auktion och revs den 14 maj 1761.

Den 15 maj påbörjades den nya kyrkan. Vid en omläggning av golvet i denna 1954 påträffades återvänt virke från den medeltida träkyrkan, däribland en ett par m lång bjälke med rester av målningar, vilka visade en stadsbild, sannolikt Jerusalem. Denna bjälke tillvaratogs och uppsattes under läktaren.

Av medeltida inventarier återstår två madonnabilder, en bild av S Birgitta placerad i ett skåp med målade dörrar samt en S Göransgrupp.

Källor och litteratur

Calmar Stifts Tidning 1795 och 1796; *N I Löfgren*, a a, ATA; handlingar, ATA.

Stranda härad

Stranda härad omfattade 3 socknar. Ingen träkyrka är känd.

Norre Möre härad

Norra Möre härad omfattade 6 socknar. Ingen träkyrka är känd. Kapell av trä omtalas i Bäckebo och i Kristvalla, båda tycks dock ha tillkommit först efter reformationen.

Södra Møre härad

Södra Møre härad omfattade 10 socknar. Endast i Madesjö är en sockenkyrka av trä känd. I Ljungby socken fanns dock redan under medeltiden ett kapell av trä, Kumblamada kapell. Även i Hagby fanns ett kapell, vilket utdömdes vid biskopsvisitationen i Södra

Møre 1541. Kapell uppstod även i ytterligare 3 av socknarna, dock först under efterreformatorisk tid.

Arkeologiska belägg för en tidig träkyrka har påträffats under golvet i Arby medeltida stenkyrka. Även i Hossmo tycks en träkyrka ha föregått stenkyrkan.

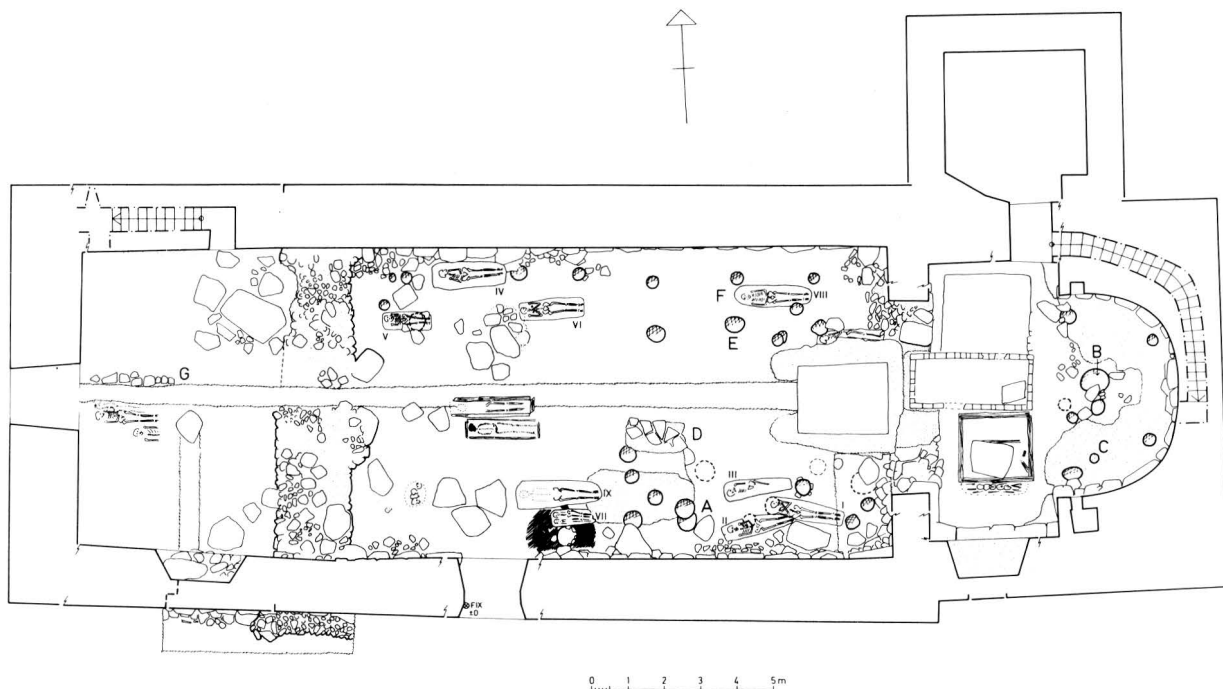

Fig 203 a. Arby kyrka. Grävningsplan, 1:200. K Andersson 1972, renritning K Palmgren. – A. Stolphål för hissanordning. – D. Golvrest av kalksten. – E. Stolphål med myntfynd.

Arby Church. Excavation plan, 1:200. – A. Post-hole for lift device. – D. Remain of limestone floor. – E. Post-hole with find of a coin.

Arby kyrka

Den nuvarande kyrkan utgörs av en medeltida stenkyrka.

Vid en arkeologisk undersökning 1971–72 i samband med restaurering av kyrkan påträffades under golvet ett trettiotal stolphål (fig 203 a). Stolphålen utgjordes delvis av nedgrävningar för byggnadsställningarnas spiror vid stenkyrkans uppförande. Ett antal stolphål i långhuset kunde dock sättas i samband med en golvrest av kalksten (D på planen fig 203 a) och ett bygg-

nadslager av kalkbruk i långhusets södra del. Mellan golvresten och kalkbrukslagret fanns en ränna, ca 50 cm bred och 20 cm djup. Fyllningen i rännan utgjordes av en lös blandning av jord och kalkbruk. Golvets kalksten och bruk rundades uppåt mot en numera försvunnen konstruktion, som varit högre än fyllningens yta. Byggnadslagret hade en klar avgränsning mot rännans andra sida. Såväl golv som byggnadslager bör alltså ha anslutit till en äldre, nu försvunnen konstruk-

Fig 203 b. Långhusets södra del mot väster under utgrävningen (vid D på fig 203 a). T v byggnadslager, i mitten spår av borttagen konstruktion, t h rest av kalkstensgolvs. Foto K Andersson.

S part of the nave looking W during the excavation (D on fig 203 a). Left: building layer. Centre: traces of removed construction. Right: remains of limestone floor.

tion, vilken troligen utgjorts av en trävägg. I rännans förlängning mot öster fanns fragmentariska stolphål. I långhusets norra del fanns dessutom en rad stolphål med en diameter på 40–50 cm på motsvarande avstånd från ytterväggen. Marken var dock här så hårt avbanad att vare sig byggnadslager eller spår av ränna bevarats. Ett av stolphålen innehöll ett mynt från 1200-talets sista fjärdedel (Magnus Ladulås, 1275–90).

Spåren av stolphål och ränna utgör indicier på en träbyggnad, vars väggar byggts upp på ett syllsystem med jordgrävda, takbärande stolpar. Huruvida vägarna varit uppförda i skiftesverk eller resvirke är okänt. Byggnadens bredd kan beräknas till ca 4 m medan längden ej kan fastställas.

Sammanhanget tyder på att byggnaden utgjort långhus i en träkyrka, där koret senare ersatts av det

nuvarande stenkoret. Stenkyrkan tycks i sin helhet ha färdigbyggt först under 1200-talets senare del, vilket antyds av det nämnda myntfyndet i stolphål E (fig 203 a). Även myntfyndet i det stora stolphålet A vid sydväggen, som tolkats som spår efter en hissanordning vid stenkyrkans byggande, antyder samma tid.

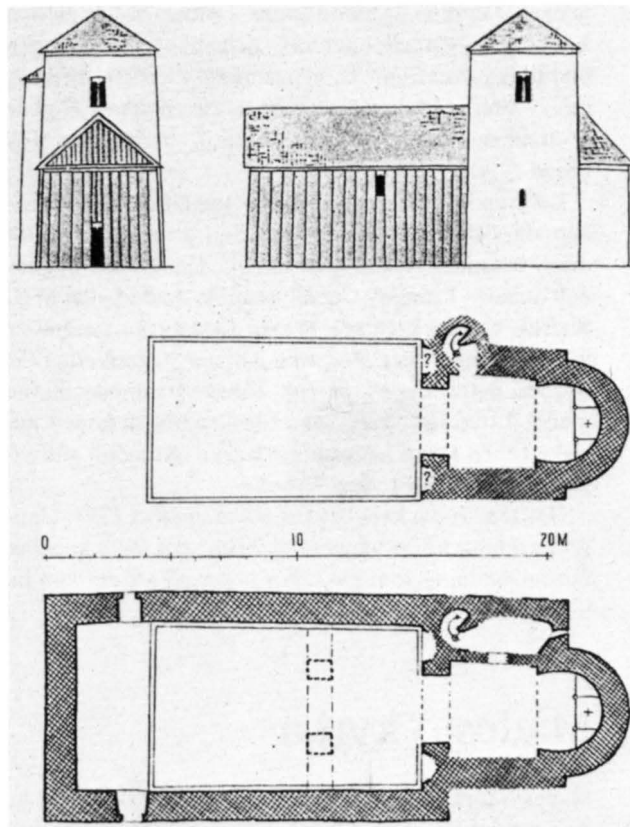
I kyrkans södra långhusmur finns två troligen sekundärt använda hammarband med flätbandsornering, vilka kan ha övertagits från den äldre träbyggnaden.

Källor och litteratur

K Andersson, Medeltidskyrkorna vid Kalmarskusten och deras förändringar under 1600- och 1700-talet. Kalmar län 1982; *Densamma*, Kalmarskustens kyrkor under tidig medeltid. Hikuin 1983; *Densamma*, Den arkeologiska undersökningen 1971–72. Ingår i Arby kyrka, manuskript för publicering i SvK 1983–84.

Fig 204. Hossmo kyrka. Försök till rekonstruktion av förmodade äldre byggnadsperioder. Överst västra och södra fasaderna efter torn-korbygget. Nederst kyrkans plan efter det nuvarande långhusets tillkomst. Märk »knycken» på nordmuren. – Efter I Anderson 1960, s 15.

Hossmo Church. Attempt at reconstruction of assumed older building periods. Top: west and south fronts after the erection of the tower and chancel. Bottom: plan of the church after the erection of the present nave. Note the dint in the north wall.

Hossmo kyrka

Hossmo kyrka utgör den minsta och äldsta stenkyrkan bland kalmarkustens kyrkor och har sannolikt börjat byggas redan under 1100-talets förra hälft. Ett flertal gravmonument från 1000-talet, däribland en dekorerad sk eskilstunagravkista vittnar om att en äldre kyrka av trä funnits. Långhusets plan tyder även på att långhuset uppförts runt ett smalare och kortare långhus av trä

(fig 174). Någon arkeologisk undersökning motsvarande den i Arby kyrka har ej utförts.

Källor och litteratur

A Tuulse, Hossmo kyrka. Sthlm 1955; *I Anderson*, Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt arkiv 14. Sthlm 1960; *K Andersson*, Medeltidskyrkorna vid Kalmarkusten och deras förändringar under 1600- och 1700-talet. Kalmar län 1982.

Ljungby eller Kumblamada kapell

Ljungby omtalas 1248 (SD 360). Ljungby eller Kumblamada kapell indrogs 1548 men tycks ganska snart åter ha tagits i bruk. Kapellförsamlingen omfattade den nordvästra delen av socknen och blev 1856 egen församling med namnet Sankt Sigfrid. Träkyrkan revs 1887 efter det att en ny kyrka uppförts på annan plats.

Ljungby besöktes dessförinnan av N I Löfgren, som

avritade och beskrev den dåvarande kapellbyggnaden. Kapellets plats ansågs enligt traditionen vara utvald av S Sigfrid och Löfgren skriver (aa): »Det Capell som Sigfrid här anlagt, var af träd, men är ej detsamma som nu derstädes befinnes, hvilket ehuru en åldrig byggnad, likväl är långt yngre än Sigfrid . . . Stället kallades då Kumlamad, hvilket namn ännu är i behåll i den

nedanför kyrkan liggande ängen – annars kallas gården Kyrkeryd. – Capellet har varit helgat åt St. Olof, hvars bild tillika med Sigfrids, synes nedre i kyrkan förvarade . . . Sjelfva kyrkan äger liten märkvärdighet. Hon är af timmer, under spåntak, utantill brädslagen och tjärad . . .».

Löfgren citerar även följande uppgifter ur kyrkboken, där likaså traditionen om S Sigfrids anknytning till orten betonas: »Anno post nativit. Christi 960 bygdes och anlades Ljungby Capell Kumbla mada kallat af S. Sigfrid, som ock anlade Wexjö Domkyrka samma år 960, och ligger ther med sine 3 söner begrafven. 1733 bygdes detta Capell genom Riksens sammanskutne medel å nyo up, dock var i det gamla så godt Ekevirke i then norra väggen, at thet än nytias till golftelgior fast det stått i vägg 770 år».

Det 1887 rivna kapellet var alltså uppfört 1733. Uppgiften om att norra väggens ekvirke i det äldre kapellet fått användning som golvtiljor tyder på att det kan ha

utgjorts av en byggnad i resvirke, alltså en stavkyrka.

I en avskrift av räkenskaperna i Kammararkivet anges: »Cumelmade Capell är öde lagt udj Liongby Sochn Anno 1548», då till Kalmar slott lämnades 2 ljusstakar av tenn, 5 mässhakar, 2 korkåpor, 1 altarlist (altarbrun), 1 mässärk, 2 små klockor och 1 monstrans av förgylld koppar. Kapellet togs dock åter i bruk efter några år och församlingen fick då låna en klocka från slottet i Kalmar. Efter en uppvaktning hos Johan III fick församlingen 1568 tillstånd att betrakta kyrkklockan som sin egen.

Av medeltida inventarier återstår tre senmedeltida träskulpturer föreställande S Sigfrid, S Olov samt S Katarina.

Källor och litteratur

N I Löfgren, aa, ATA; *J M Danielsson*, Bidrag till en Ljungby kyrkokronika. Kalmar 1942.

Madesjö kyrka

Madesjö församling visiterades 1525 av biskop Brask. Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1754–57 och har föregåtts av två kända träkyrkor.

Den närmast föregående träkyrkan såldes på auktion den 5 juni 1757 och revs därefter. Byggnaden hade uppförts 1652 efter det att den äldre träkyrkan nedbrunnit. Enligt *N I Löfgren* (aa) fanns det »På den främsta bjelken åt Choret denna åminnelsekrift: Anno

1652 Dom. 10 Trinit. dåvarande Pastor Aron P. Stolpe blev den förriga kyrkan af en skadelig våld i aska förbränd».

Av medeltida inventarier återstår endast en senmedeltida, broderad mässhake.

Källor och litteratur

N I Löfgren, aa, ATA.

YDRE OCH KINDA

Ydre härad

Ydre härad i nuvarande Östergötland räknades åtminstone under senare delen av medeltiden och under 1500-talet till det småländska området (se ovan Inled-

ning). Häradet omfattade 7 socknar. Bland sockenkyrkorna är 3 träkyrkor kända: Malexander, Svinhult och Torpa.

Malexanders kyrka

Malexander omtalas 1345 (SD 3996). En ny kyrka av sten uppfördes 1881. Denna skadades svårt genom brand 1929 men återuppfördes.

Församlingen ansökte i september 1881 om tillstånd till rivning av sin »gamla, troligen åren 1587 och 1753 uppförda träkyrka». Kyrkan såldes på auktion i februari 1882 och revs.

Nils Månsson Mandelgren besökte 1847 Malexander och gjorde då skisser med måttuppgifter av byggnadens plan, sydfasad och längdsektion mot norr (fig 205 a–b). Beträffande byggnadens ålder noterade Mandelgren: »Att den gamla kyrkan är uppförd för Katholska Gudstjenstens firande, derom vittnar dess Construction och betractelse af planen». Kyrkan, som var uppförd av liggande timmer, bestod av ett 16 1/4 alnar, ca 9,65 m, långt långhus samt ett lägre och smalare kor, till vilket fogats en sakristia av sten. Kyrkan hade utvidgats med en sk nykyrka i norr 1753. Vapenhuset framför huvudingången i väster var uppfört 1690.

Byggnaden hade enligt arkivaliska uppgifter härjats av eld 1587, då församlingen vände sig till Johan III med bön om bistånd till att återuppföra kyrkan. Hur

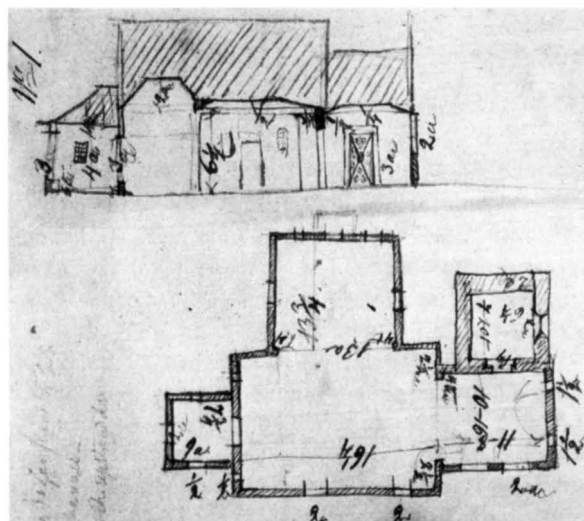
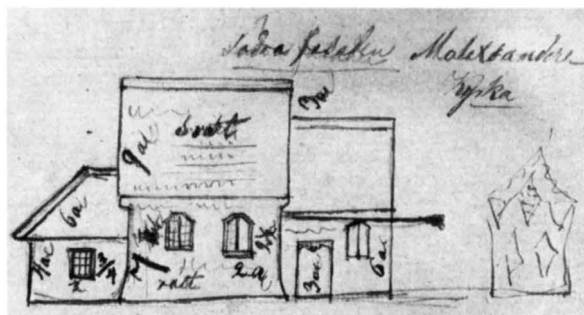

Fig 205 a–b. Malexanders kyrka. Sydfasad, längdsektion mot norr och plan. Skisser med måttuppgifter av N Månsson Mandelgren 1847. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Malexander Church. South front, longitudinal section looking N and plan. Sketches with measurements by N Månsson Mandelgren, 1847.

pass omfattande skadorna var framgång ej. Vid återuppbyggnaden fick kyrkan tydligen i huvudsak behålla sitt tidigare utseende.

Kyrkans äldsta bevarade föremål, en medeltida storklocka, skadades vid branden i den nya kyrkan 1929 och omgöts.

Källor och litteratur

C F Broocman, aa, 1760; *P D Widegren*, aa, 1817–1818; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1847, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund; *P A Säve*, Berättelse för år 1861, ATA; *VHAA dagbok 15/9 1881*, ATA; handlingar, ATA.

Fig 206. Svinhults kyrka. Teckning av P A Säve 1861. ATA.

Svinhult Church. Drawing by P A Säve, 1861.

Svinhults kyrka

Svinhult omtalas 1322 (SD 2343). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1872–75.

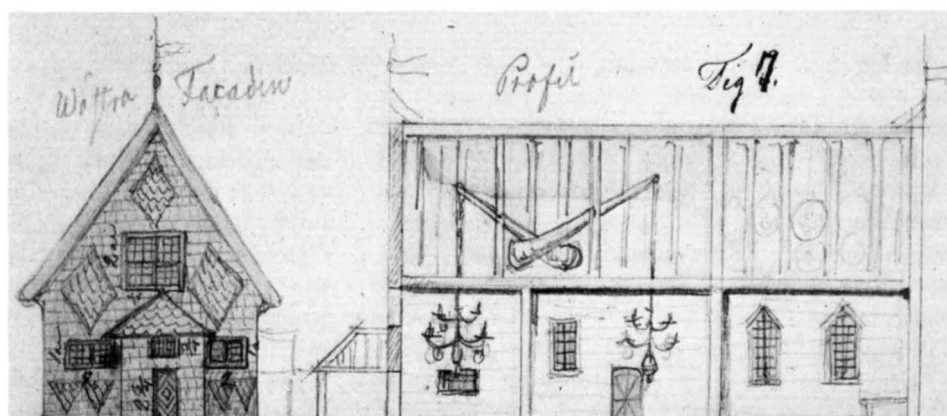
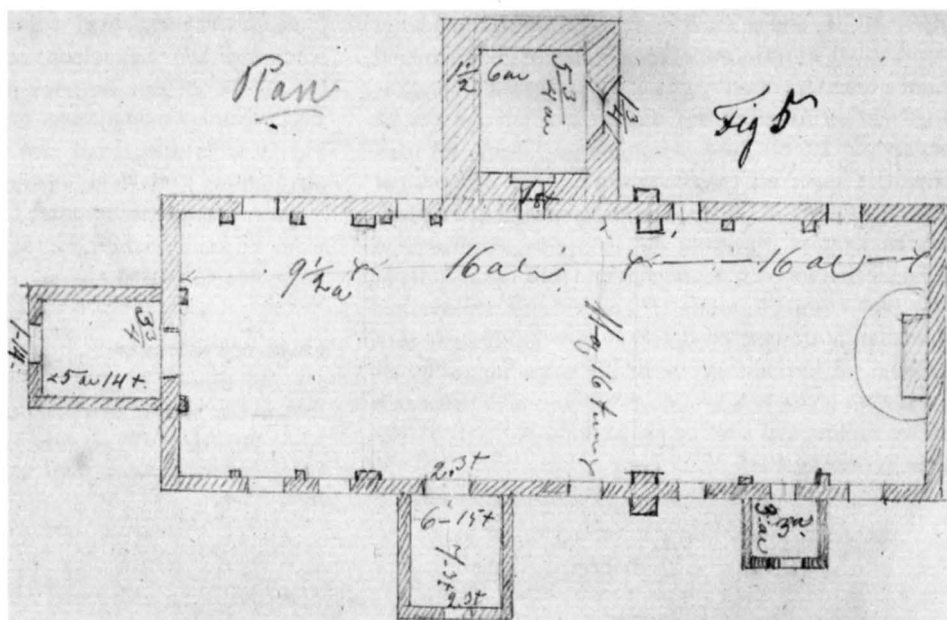
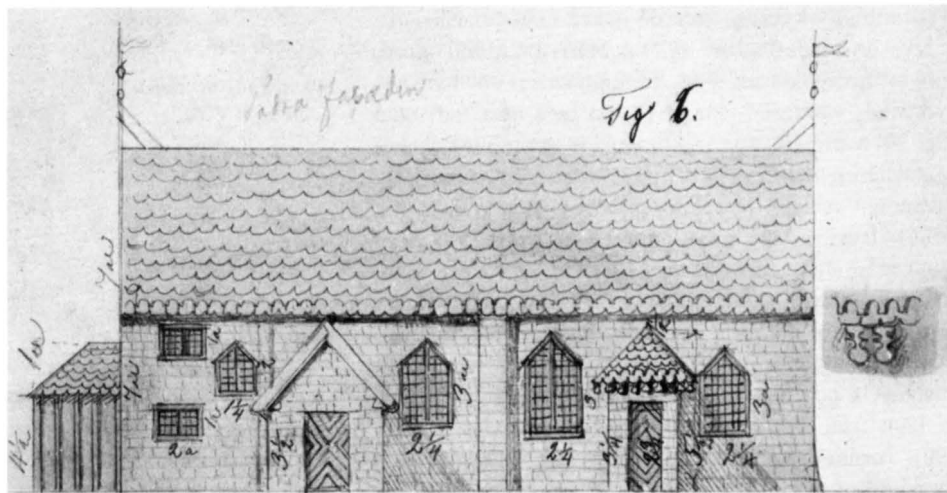
Den gamla träkyrkan låg ca 175 m norr om den nya kyrkan. Församlingen begärde 1875 tillstånd att få riva träkyrkan för att använda inkomsten till inköp av en ny orgel.

Vid inventeringen 1829 antecknades: »Kyrkan, hvars Sacristia, i sednare tider, blifvit af sten uppförd och med järndörr förvarad, är af träd, 36 alnar på längden och 12 på bredden, taket likasom väggarna spånbetäckta, med undantag af den Norra, som är brädfodrad. Trenne vapenhus, 2 å södra långväggen,

och ett på den västra gaveln äro tid efter annan tillbyggda samt spånade förutom det sista, som ännu saknar denna beklädnad.» Byggnadstiden uppgavs vara okänd, men man förmodade att kyrkan var den äldsta på platsen. I arkivalierna uppges 1762, att kyrkan då var 500 år gammal. Enligt räkenskaperna hade den målats 1594 men vitmenades 1679 »back om dören, efter ther var aldeles helfvetet afmålat medh många ledha pukar». 1693 nedtogs det förfallna tornet på västra kyrkgaveln eftersom klockstapel fanns. 1695 förnyades golv, stolar och målning. 1708 utökades kyrkan med 16 alnar i öster. 1788 skedde en omfattande

Fig 207 a-c. Teckningar
av N M Mandelgren
1847. Mandelgrenska
samlingen, Folkliksar-
kivet, Lund.

Drawings by N M
Mandelgren, 1847.

reparation av kyrkan, som då också målades på nytt.

Kyrkan besöktes 1847 av Nils Månsson Mandelgren, som utförde skisser med måttangivelser av kyrkans sydfasad, västfasad, längdsektion mot norr och plan (fig 207 a–c). På den rektangulära grundplanen har Mandelgren markerat en uppdelning i tre rum enligt invändigt synliga rester av ursprungliga väggar (fig 207 c). Byggnadens totala storlek invändigt var 41 ½ alnar × 11 alnar 16 tum, ca 24,6 m × 7 m. Det västligaste partiets längd anges till 9 ½ alnar, ca 5,6 m. Denna del bör ursprungligen ha utgjort bottenvåningen i det omnämnda tornet. Samma typ av torn ridande på västgaveln och med en tornkammare i bottenvåningen är känt från Vireda och Pelarne kyrkor (fig 144–45, 198). Tornkammaren förbands sannolikt ursprungligen med kyrkorummet genom en vid bågöppning. Den därpå följande mellersta delen av byggnaden, vars längd anges till 16 alnar, ca 9,5 m, var identisk med det ursprungliga kyrkorummet medan den östra delen med samma längd hade tillbyggt 1708. Enligt Mandelgrens längdsektion återstod det äldre östra gavelröstet på vinden (fig 207 c). Stensakristians anslutning till mellanpartiet anger att byggnaden ej haft ett separat kor utan utgjorts av en rektangulär salkyrka (fig 208). Mandelgren nämner ingenting om igensatta, ursprungliga ingångar och fönster. Sydingången tycks dock ha legat kvar på ursprunglig plats. På en av sina skisser har Mandelgren återgett en detalj av den brädpanel, som förekom på kyrkans norra sida. Denna utgjordes av horisontalt lagda bräder med profilerad nederkant och var av samma typ som den medeltida panelen på Pelarne kyrka (fig 194).

Mandelgren påträffade även rester av medeltida mål-

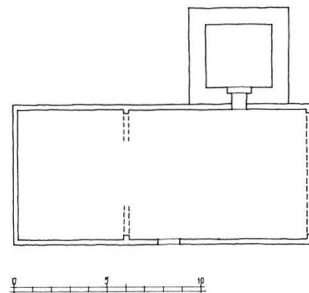
Torpa kyrka

Torpa omtalas 1281 (SD 715). Den nuvarande stenkyrkan härrör i sin äldsta del sannolikt från slutet av medeltiden. De av trä tillbyggda korsarmarna uppfördes 1674.

Broocman skriver 1760 (aa) om kyrkan: »När och på hwilken tid hom först blifwit byggd, är aldeles okunigt, och har hon twifwels utan förr varit Träd-Kyrka, som blifwit nedtagen, tå then nu warande blifwit upmurad, hwilket finnes hafwa skedt för år 1460: dock är hon icke på en gång upmurad så stor som hon nu är, utan så wäl å Östra som Wästra ändan sedermera tilbyggd, hwilket nog kan skönjas på Takresningen.»

Fig 208. Den medeltida kyrkans plan, 1 : 400.

Plan of the medieval church, 1 : 400.

ningar: »Att kyrkans mellersta del varit decorerad i samma styl som Risinge kyrka synes genom den hvita färg som blifwit öfvermålad; äfven då man kommer upp på vinden synes öfver östra kyrkan eller Choret, att spånboten utgöres af målningar som äro indelade, likasom i Risinge, med samma slags ornament, och föremålen äro: Skapelsen, och syndafallet m. fl.» (fig 207 c). Ett tidigare innertak med målningar från 1400-talet i form av medaljonger med figurscener hade alltså vid kyrkans utbyggnad mot öster 1708 fått sekundär användning i yttertaketets panel.

Av medeltida inventarier återstår delar av ett altarskåp, en madonnabild, ett rökelsekar samt en kalk med en senare förstora cuppa.

Källor och litteratur

C F Broocman, aa, 1760; *P D Widegren*, aa, 1817–18; Inv 1829, ATA; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1847, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund; *P A Säve*, Berättelse för år 1861, ATA; VHAA, dagbok 16/11 1875, ATA.

Uppgiften om årtalet 1460 går tillbaka på en anteckning i kyrkboken.

Broocmans iakttagelser beträffande takresningen är helt korrekta. Stenkyrkans ursprungliga långhus utgöres endast av de två mellersta travéerna, vilket framgår av de på vinden bevarade, timrade gavelröstena. I gavelröstena ingår sekundärt använt timmer och de på insidan av murkrönen inlagda remstyckena utgöres av sekundärt använda väggbjälkar med rester av medeltida målning.

Det sekundärt använda virket visar att stenkyrkan föregåtts av en kyrka av liggande timmer. De båda som

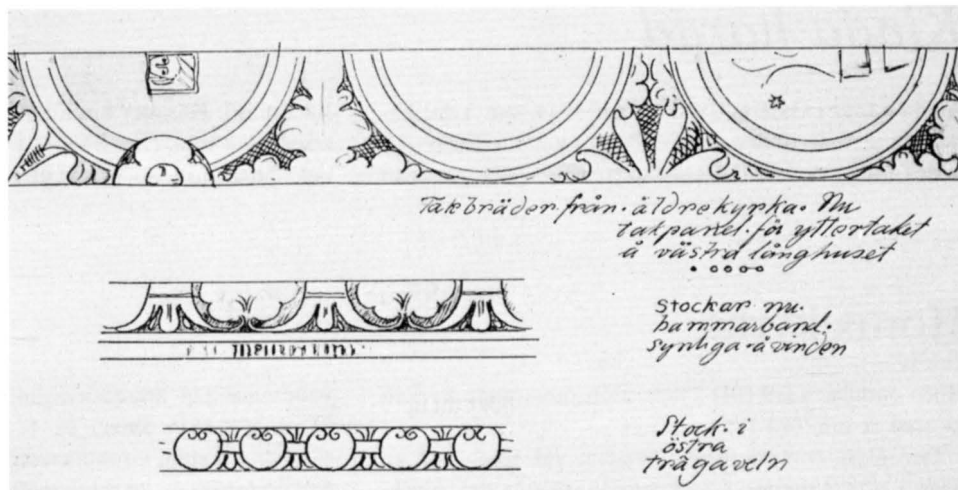

Fig 209. Torpa kyrka. Sekundärt använda väggbjälkar och takbräder med rester av senmedeltida målningsdekor. Skiss av S Brandel 1922. ATA.

Torpa Church. Secondly used wall beams and ceiling planks with remains of late medieval painted decoration. Sketch by S Brandel, 1922.

remstycken använda väggbjälkarna är ca 13 m långa, vilket bör ha motsvarat längden på träkyrkans långhus. Det framgår också av materialet att långhuset invändigt varit smyckat med målningar och att även innertaket eller innertaken i kyrkan varit prydda med målningar.

På det norra remstycket ses nedre delen av en palmettbård och nedanför denna ett inskriftsband med latinsk text i minuskler (fig 209–210). Texten utgör överskriften till en passionsfris, som omfattat Jesu lidandes historia från Getsemane och till tärningsspelet om hans livklädnad. Av det södra remstycket framgår att långhusets figurscener ingått i en rundbågig arkad med bladornament i svicklarna. I det östra gavelröstet ingår en väggbjälke med en ornamentbård bestående av kopplade hjärtpalmetter (fig 209). Bräder från det målade innertaket ingår i yttertakets panel. Målningarna har utgjorts av runda medaljonger med figurscener. Medaljongerna sammanbinds av rosetter medan svicklarna utfylls av bladornament mot sgrafferad bakgrund (fig 209). I en av medaljongerna ses Noak tittande ut genom arkens fönster. 1926 lossades två plankor med ornamentik ur panelen. Målningarna förefaller att vara nära besläktade med den sk Risingemästarens målningar, vilka dateras till ca 1430–50. Träkyrkan tycks alltså relativt snart efter den omfattande utsmyckning- en ha ersatts av stenkyrkan.

Av medeltida inventarier återstår delar av en dop-

Fig 210. Ornamentbård och inskrift på sekundärt använd väggbjälke. Teckning av B Giertz 1939. ATA.

Decorative border and inscription on secondarily used wall beam. Drawing by B Giertz, 1939.

funt, ett triumfkrucifix, två skulpturer föreställande S Olov och S Stefan samt en kalk med senare förstorad cuppa.

Källor och litteratur

C F Broocman, a a, 1760; uppmätning av *M Wernstedt* 1922, ATA; teckning av *B Giertz* 1939, ATA; *B Giertz*, *Kyrkvinden* berättar. Från Sommabygd till Vätterstrand, 3; *B. Cnattinius*, *Torpa kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1981.

Kinda härad

Kinda härad i Östergötland räknades liksom Ydre härad åtminstone under senare delen av medeltiden och under 1500-talet till det småländska området (se ovan

Inledning). Häradet omfattade 10 socknar. Bland kyrkorna är 4 träkyrkor kända: Horn, Kättilstad, Oppeby och Tidarsrum. Av dessa återstår Tidarsrums kyrka.

Horns kyrka

Horn omtalas 1319 (SD 2189). Den nuvarande kyrkan av sten är uppförd 1754.

Den äldre träkyrkan var belägen vid Ekeby på en udde i sjön Åsunden i socknens nordöstra del. Kyrkplatsen är bevarad och markeras av ett rest träkors och en minnessten. Kyrkans grund antyds genom en upphöjning i grästorven. Inhägnaden av kyrkogården utgjordes av en timrad balk varför inhägnad nu saknas.

Då Horns församling 1753 anhöll om kollekt till uppförandet av en ny kyrka påpekades: »Denna gamla kyrka är säkert den skröpligaste, om icke i hela riket, dock i hela stiftet. Hon är av trä, illa uppbyggd i början; ty gavlarna bestå icke av timmerväggar utan av bräder, där det svaga resvirket vidtager, och står likväl på ett näs vid sjön Åsunden, exponerad för alla fyra

väderna.» Till timmerkyrkan, vilken utvändigt mätte 31 alnar \times 16 $\frac{1}{2}$ alnar, ca 17,4 m \times 9,8 m, hörde en sakristia av sten. Grundresterna och måtten antyder att den utgjordes av en rektangulär salkyrka. Kyrkan skall ha målats invändigt år 1404. Efter rivningen tycks timret ha använts vid uppförandet av mangårdsbyggnaden på Kristinebergs gård.

Av medeltida inventarier återstår ett triumfkrucifix, en madonnabild, skulpturfragment av ett kvinnligt helgon samt en kalk med paten, samtliga från 1300-talet.

Källor och litteratur

Inv 1829, ATA; snabbinventering av *G Selling* 1921, ATA; *G Lindqvist*, Horns kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1959.

Kättilstads kyrka

Kättilstad omtalas 1306 (SD 1515). Den nuvarande stenkyrkan är uppförd 1760 och ersatte då en äldre stenkyrka. Den äldre kyrkans murar skall enligt en bevarad anteckning ha rests 1489.

Vid grävning i den nuvarande kyrkans kor för en värmekammare 1932 påträffades en syllram på stengrund. De hopknutade bjälkarna av furu bildade en fyrkant med måtten 3,3 m \times 3,4 m. Den västra syllen, som var betydligt längre, mätte 5,5 m men var avbr-

ten i båda ändar. Konstruktionen visar att den äldsta stenkyrkan föregåtts av en timmerkyrka på samma plats. Kyrkan tycks att döma av den påträffade korgrunden och korsyllarna ha varit mycket liten.

Källor och litteratur

B Cnattingius, Rapport över undersökning i Kättilstads kyrka, 1932, ATA; *B Cnattingius*, Kättilstads kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1959.

Oppeby kyrka

Oppeby omtalas 1300 (SD 1328). Den nuvarande kyrkan av sten uppfördes 1760 och ersatte då en träkyrka. Denna skall i sin tur ha härjats av eld i början av 1600-talet. Vid mitten av 1700-talet beskrivs byggnaden som trång, mörk och bristfällig.

Av medeltida inventarier återstår ett triumfkrucifix.

Källor och litteratur

G Lindqvist, Oppeby kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1959.

Fig 211. Tidarsrums kyrka från nordost. Foto P Rittsel 1975.

Tidarsrum Church from NE.

Tidarsrums kyrka

Tidarsrum omtalas år 1300 (SD 1328). Kyrkobyggnaden utgörs av en medeltida träkyrka med sekundärt uppförd sakristia av sten samt i väster ett två våningar högt vapenhus av trä, vilket tillbyggdes 1860 (fig 211–213). Mycket få ingrepp har gjorts i själva byggnaden och interiören har genom de 1957–58 framtagna

målningarna på tak och väggar kvar en delvis medeltida prägel (fig 214–215). Även ett flertal medeltida skulpturer finns uppställda i kyrkorummet. Inredningen härrör från 1600- och 1700-talen och endast få moderna inslag har tillkommit vid de invändiga restaureringarna 1922–25 och 1961.

Fig 212. Kyrkan från sydväst. Foto R Hintze 1980.

The church from SW.

Byggnadsbeskrivning

Plan

Kyrkans långhus och kor har kvar sin ursprungliga planform och vägghöjden liksom takfallens höjd är ursprunglig (fig 213 a–g). Den på korets norra sida tillbyggda sakristian av sten har sannolikt uppförts under senare delen av medeltiden, medan det nuvarande i väster belägna vapenhuset av trä såsom nämnts tillkom 1860. Långhuset mäter invändigt 11,3 m × 8 m, korets motsvarande mått är 6 m × 6,75 m. Den inre vägghöjden är 6,65 m respektive 5,25 m. Triumfbågsöppningen mellan kor och långhus är vidgad och väggen skjuter på den södra sidan fram endast 15 cm, i de nedersta bjälkvarven dock 65 cm. På den norra sidan är motsvarande mått 25 cm respektive 115 cm (fig 213 a).

Material och teknik

Långhuset och koret är uppförda av liggande, bilat furutimmer på en stengrud i kallmur med kraftigare hörnstenar. I långhusets sydvästra hörn har en jordfast

sten använts. Grunden täcks nu på utsidan av murbruk.

Väggbjälkarnas tjocklek är 22 cm medan bjälkvarvens höjd varierar mellan 19–36 cm. De kraftigaste bjälkarna är placerade i de nedre varven. Syllen och den närmast ovanför liggande bjälken har trapetsoid snittprofil. I det i samband med renoveringen 1979 frilagda nordvästra korhörnet uppmättes syllens mått till 35 cm × 35 respektive 29 cm, medan bjälken ovanför mätte 35 cm × 28 respektive 22 cm i genomskärning (fig 216 b). Vid renoveringen (se nedan) frilades även långhusets nordöstra hörn, där syllarna var delvis förmultnade på grund av svampangrepp (fig 216 a, c). Den norra syllen visade sig här utvändigt vara prydd med en skuren bård av nedhängande, halvcirkelformade bågar (fig 217).

I långhuset kan 21 bjälkvarv urskiljas upp till det plana innertaket, i koret 18. Skarvar förekommer ej trots långhusets totala längd av 11,75 m. Bjälkarna har sammanfogats i hörnen genom laxknutning (fig 216 a, c). För styrning av väggbjälkarna har använts dymlingar (fig 218).

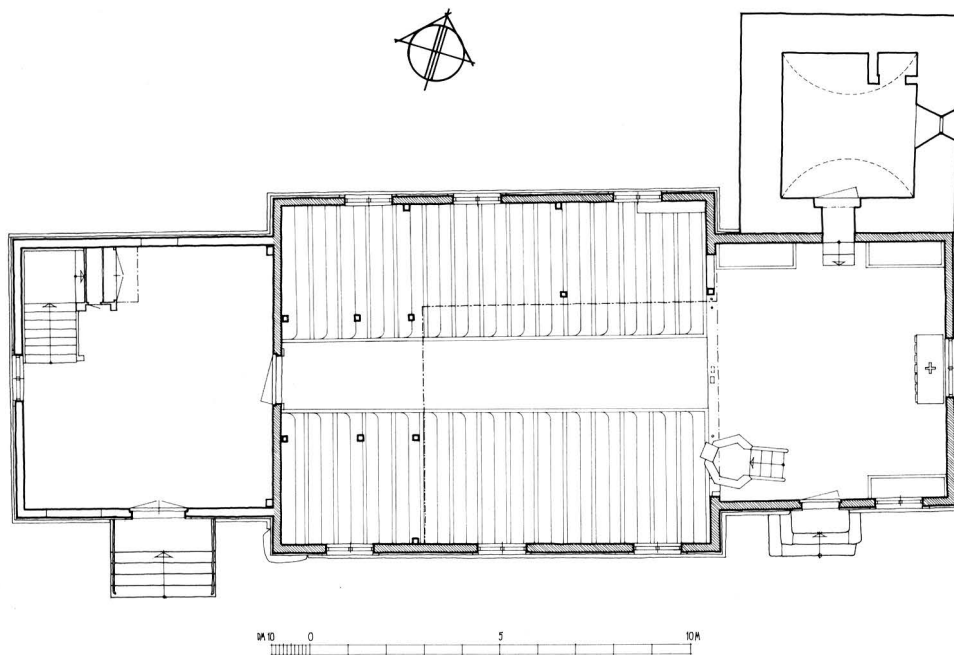
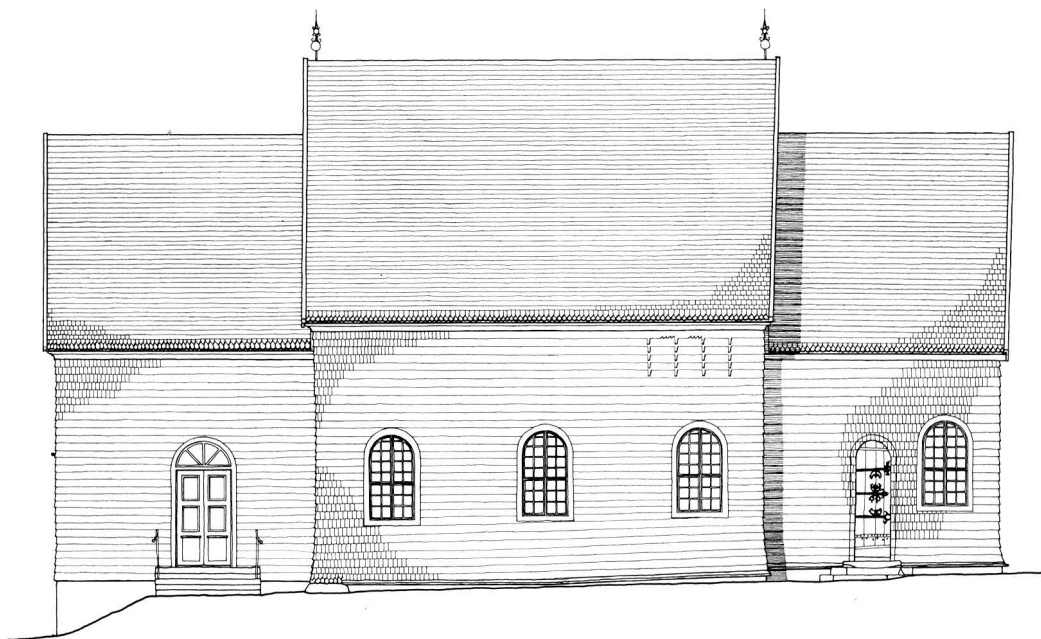

Fig 213 a-i. Uppmätningar av kyrkobyggnaden, 1:200. G Wirén 1977. – a. Plan. – b. Sydfasad.

a-i. Scale-drawings of the church building, 1:200. – a. Plan. – b. South front.

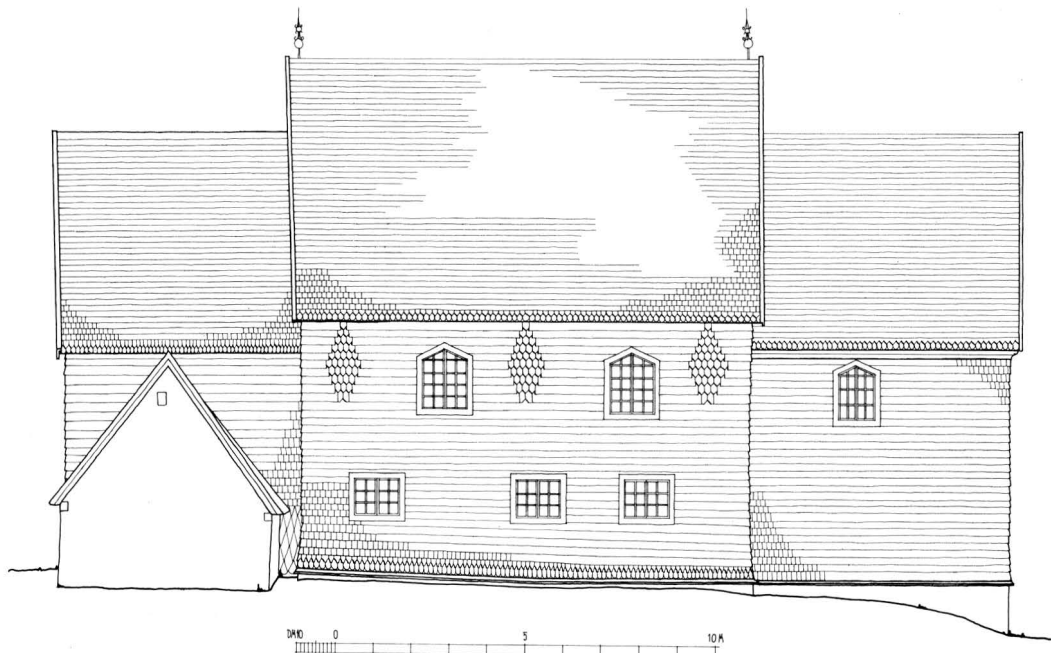
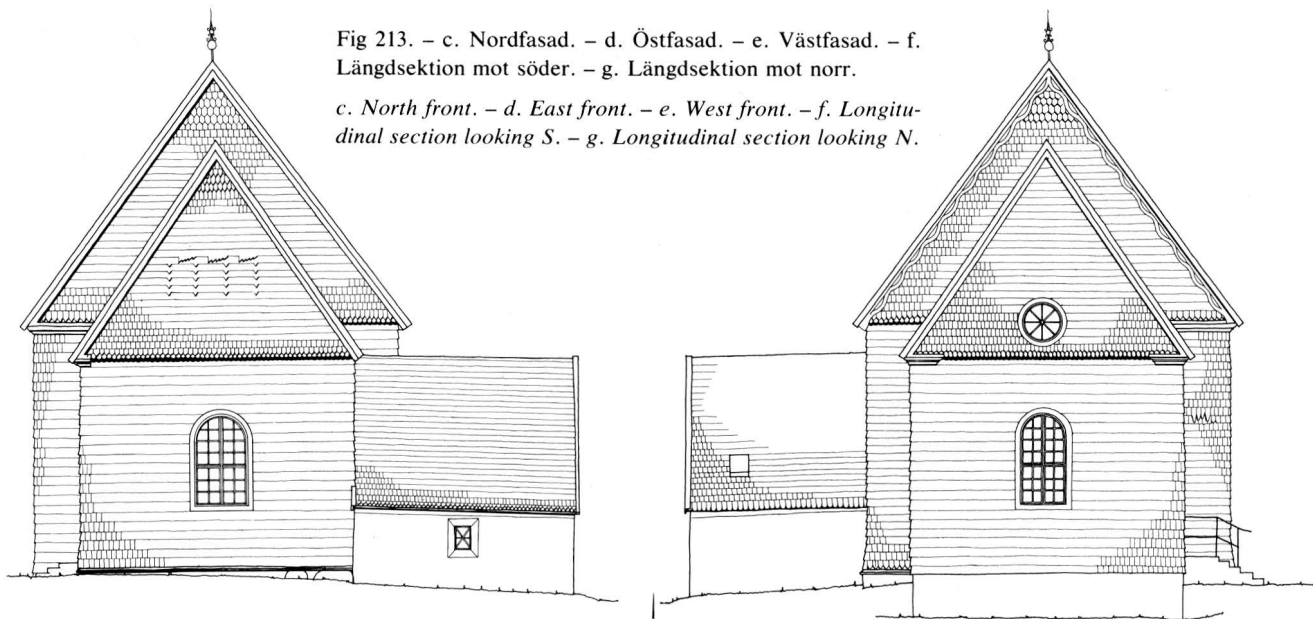

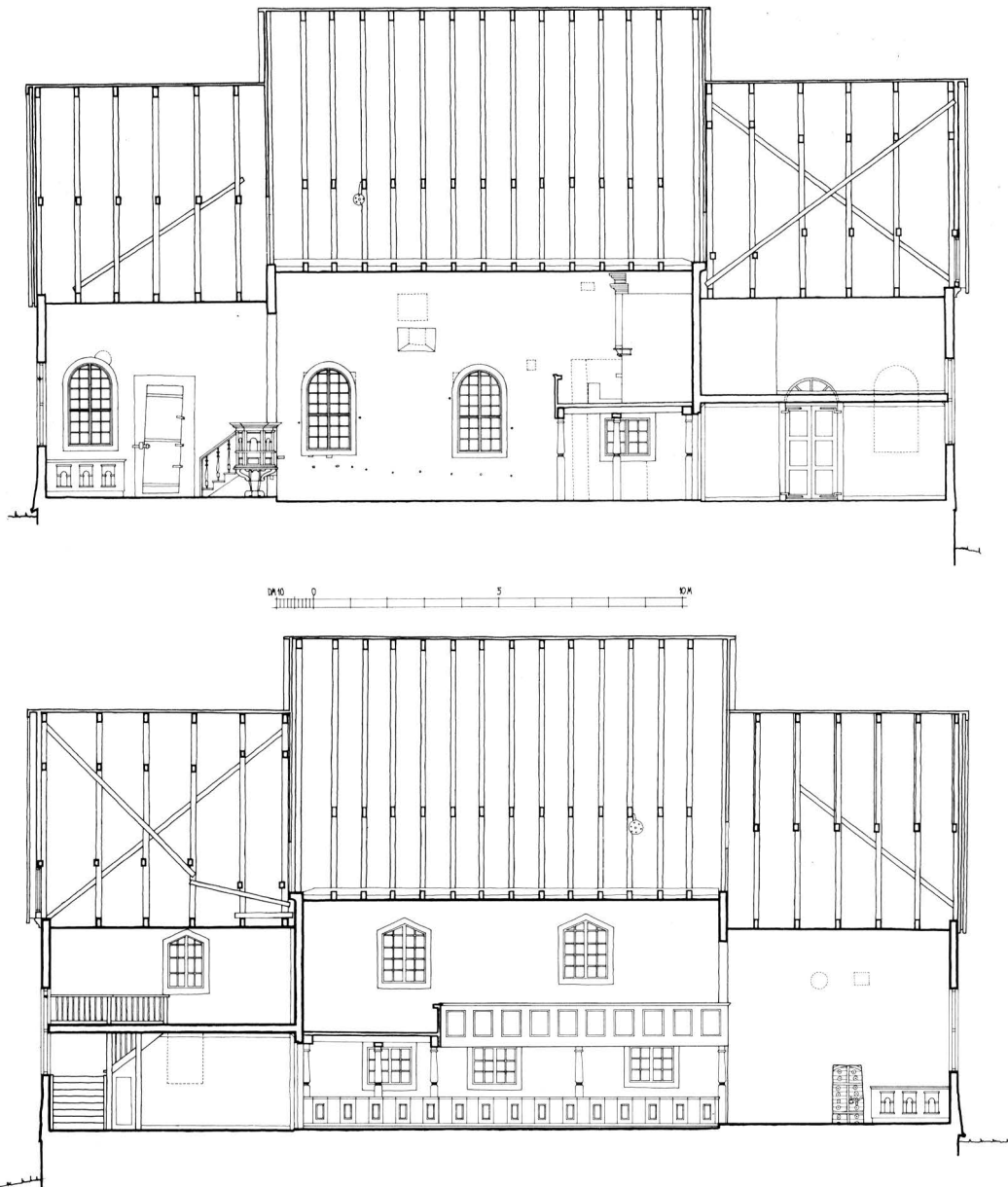
Fig 213. – c. Nordfasad. – d. Östfasad. – e. Västfasad. – f. Längdsektion mot söder. – g. Längdsektion mot norr.

c. North front. – d. East front. – e. West front. – f. Longitudinal section looking S. – g. Longitudinal section looking N.

Väggbjälkarnas översta bjälkvarv fungerar som hammarband och utgör underlag för takstolarna. Långhusets takstol är ursprunglig och av romansk, dubbelkryssad typ (fig 213 i). De fyra snedsträvorna är sinsemellan sammanfogade halvt i halvt och i mittkryset fästade med järnspik. För sammanfogningen med sparrar och takbjälkar har använts överbladning med kraftiga järnspikar (fig 219–220). Sparrarna är samman-

fogade sinsemellan och med takbjälken genom överbladning och träna gel. Korets takstol är snedstöttad med dubbla strävor, av vilka de övre är infogade i ett lodgående mittvirke. Lodvirket är liksom strävorna sammanfogat med sparrar och takbjälke genom överbladning och järnspik. För sparrarnas sammanfogning har liksom i långhuset använts överbladning och träna gel. Takstolarna i koret är delvis skadade. En öst-

västlig sträva har insatts och den östligaste takstolen stagas genom ett dragjärn.

Gavelrösten är uppförda av liggande panel av kraftiga bräder. Panelen är spikad på de östligaste respektive västligaste takstolarna, vilket gör att panelen ligger utanför timmerväggens ytterliv (fig 213 b, e). I långhusets västra röste är en öppning in till vinden upptagen i samband med tillbyggnaden av vapenhuset.

På långhusvinden finns två vindor av trä, som fungerat som löphjul för linor till ljuskronorna. Den ena är placerad mitt i långhusets östra del (fig 213 e, 220), den andra i långhusets nordöstra hörn.

Samtliga takfall är spåntäckta och tjärade. Den nuvarande spåntäckningen ersatte 1970 ett plåttak från 1899. Gavlarna är försedda med dubbla vindskivor, en undre vitmålad och en överlappande övre, tjärad

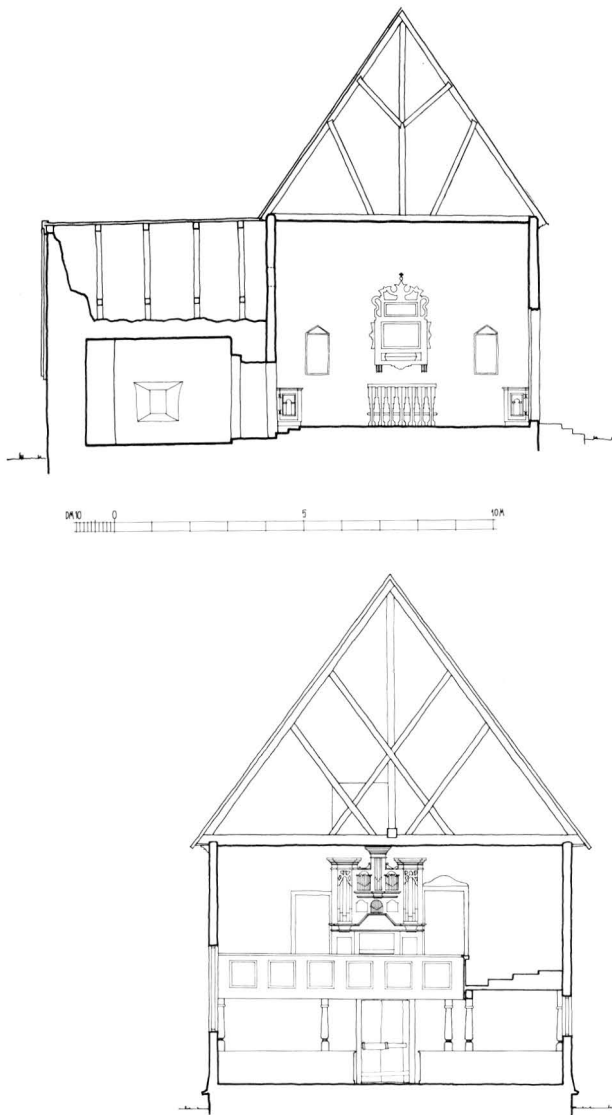

Fig 213. – h. Tvärsnitt mot öster. – i. Tvärsnitt mot väster.

h. Cross-section looking E. – i. Cross-section looking W.

vindskiva med vattenbräda. De sistnämnda uppsattes 1970. På västra långhusgaveln utgörs de undre vindskivorna av kraftiga, snidade plankor med genombruten nederkant (fig 221). Dessa vindskivor, vilkas ornering nu till stor del är dold, kan vara medeltida.

Samtliga ytterväggar av trä är spåntäckta och rödfärgade. För spåntäckningen, som varierar i ålder, har huvudsakligen använts rektangulära furuspån medan mönsterläggningen har utförts med spetsiga eller spe-

cialformade spån. Mönsterläggningen består nu av ett rombmönster på den norra långhusfasaden (fig 213 c) samt årtalet 1771 på sydfasaden och 1777 på korets östgavel (fig 213 b, d). Mönsterrader förekommer mot stenfot och gavelrösten. Av Nils Månsson Mandelgrens avbildningar av kyrkan 1847 (fig 234 a–b) framgår att mönsterläggningen då var rikare. För att få bättre avrinning har de nedersta spånraderna mot stenfoten dubblats eller också har en fotbräda eller droppnäsa tillagts.

Under takfoten täcks den översta spånraden av en längsgående bräda. Egentliga taklistor av mera komplex form finns på södra fasaden samt vapenhuset. Taklisterna är vitmålade liksom de undre vindskivorna och fönster- och dörrumfattningar.

På korets norra vägg mellan sakristian och långhuset finns ett parti av en medeltida spåntäckning bevarad (fig 213 c, 222). Spånen utgörs av stora, spetsiga, kluvna ekspån, vilka lagts så att ett diagonalt rutmönster bildas. I den nedersta raden har spånen halvrund avslutning. Spånens största synliga längd är 53 cm. Spikningen är synlig och består av två kraftiga, handsmidda spikar. Spåntäckningen fortsätter bakom sakristians murade vägg mot koret. På den från sakristievinden synliga delen av korväggen återstår även rester av spåntäckning av samma slag (fig 224). Det i fig 223 avbildade spånnet, som är drygt 80 cm långt och 17,5 cm brett, har en urtagning som passar till den nu igensatta runda fönsteröppningen i korets norra vägg.

Enligt Mandelgren var kyrkan 1847 på den norra sidan klädd med fjälligt lagda, profilerade ekbräder av samma slag som återstår på Pelarne kyrkas norra fasad (fig 193–194). Denna typ av väggbeklädnad tycks häröra från senare delen av medeltiden (jfr nedan).

På långhusets västra vägg har spåntäckningen tagits bort på väggytorna mot det tillbyggda vapenhuset. På det frilagda timret syns spår efter spånsplikning samt dessutom väderbitna fördjupningar med rester av tjära (fig 225–226). Väggytans beklädnad tycks under en relativt lång period ha utgjorts av en horisontellt lagd brädpanel, liksom på den norra sidan. Bräderna har dock i nederkanten inte haft en profil av halvcirklar utan av spetsiga trianglar och de väderbitna fördjupningarna mellan dessa måste ha uppkommit genom att bräderna var spikade kant i kant och inte överlappade varandra. På Mandelgrens avbildningar av exteriören (fig 234 a–b) ses under takfoten en fris av konturerade bräder.

Den sekundärt uppförda sakristian är murad av vald och kluven marksten samt såväl ut- som invändigt putsad och vitkalkad. Den södra muren stöter stumt

Fig 214. Interiör mot öster. Foto P Rittsel 1975.

Interior looking E.

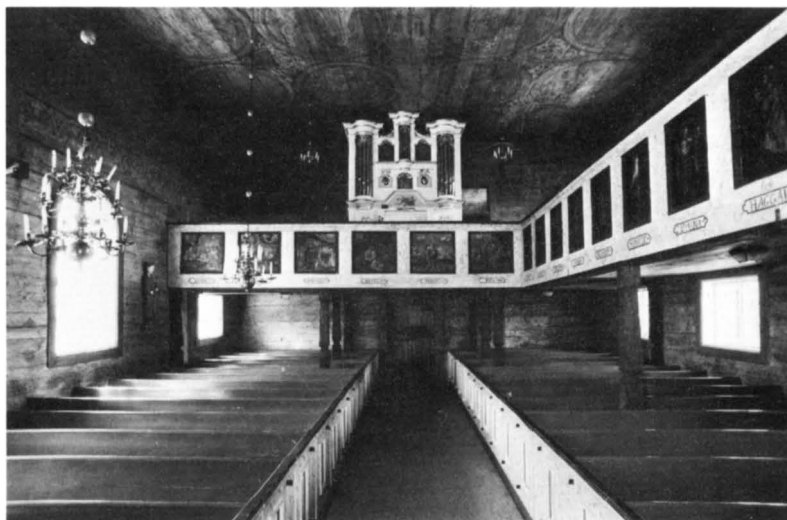

Fig 215. Interiör mot väster. Foto A Hyckenberg 1977.

Interior looking W.

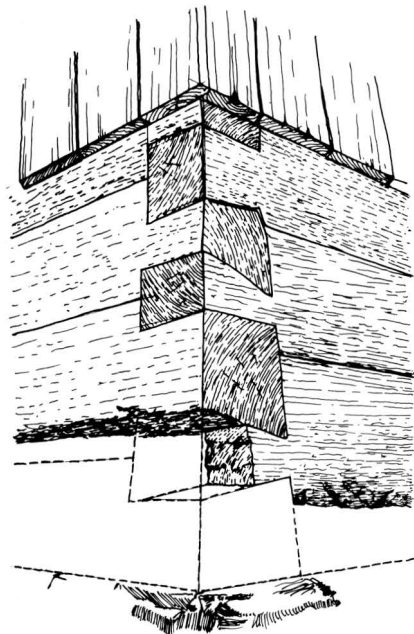

Fig 216a-b. Uppmätning av frilagda knutningar i samband med reparation efter svampangrepp. 1 : 20. G Wirén 1982 efter uppmätning av R Edenheim 1979. – a. Långhusets nordöstra hörn med laxknutning. – b. Syll med ovanliggande väggbjälkar, korets nordvästra inre hörn.

a-b. Scale-drawing of joints laid bare at restoration after dry-rot attack, 1 : 20. – a. NE corner of the nave with dove-tail joints. – b. Sill with over-lying wall beams. NW corner of the chancel.

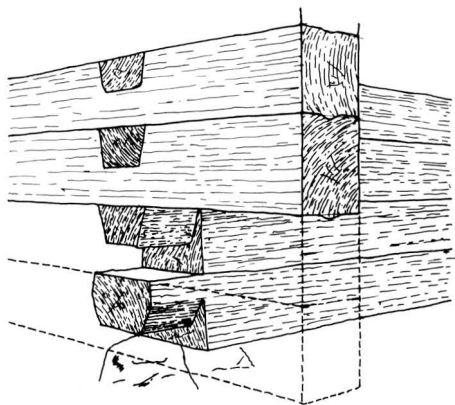

Fig 217. Fragment av syll med snidad dekor i form av bågar. Från långhusets nordöstra hörn. Foto H Wiegertz 1979. Läns-museet, Linköping.

Sill with carved decoration of arches. From the NE corner of the nave.

Fig 216c. Långhusets nordöstra hörn. Jfr fig 216a. Foto R Edenheim 1979.

NE corner of the nave. Cf. fig 216 a.

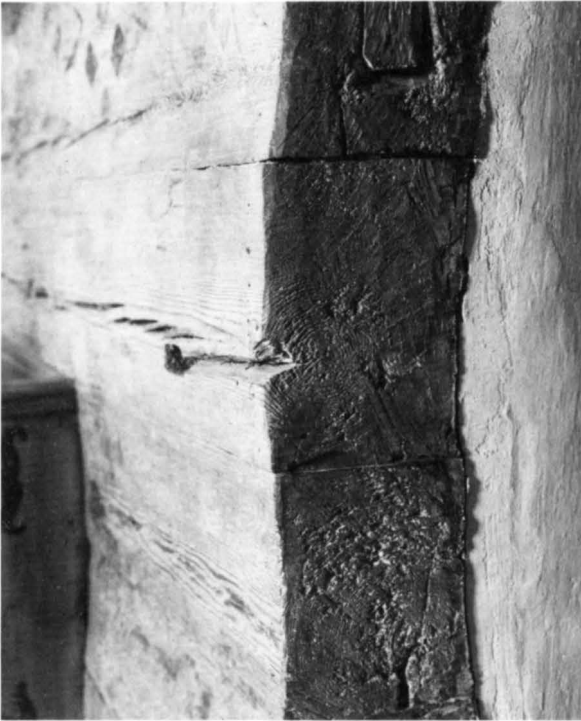

Fig 218. Kapade väggbjälkar med synlig styrtapp vid sakristians ingång. Foto P Rittsel 1975.

Cut wall beams with visible dowel at the entrance to the vestry.

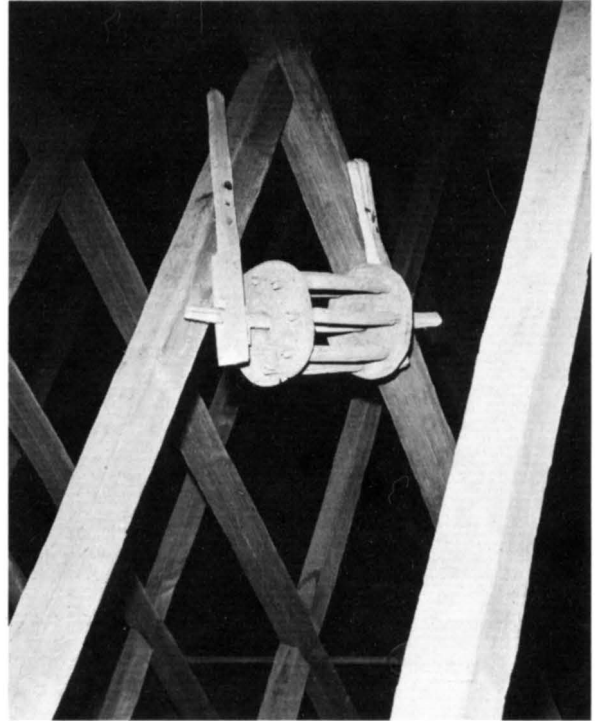

Fig 220. Löptrissa av trä för lina till ljuskrona. Foto A Hyckenberg 1977.

Wooden pulley for rope to chandelier.

Fig 219. Detalj av långhusets dubbelkryssade takstol. Foto A Hyckenberg 1977.

Detail of the double-braced roof-truss of the nave.

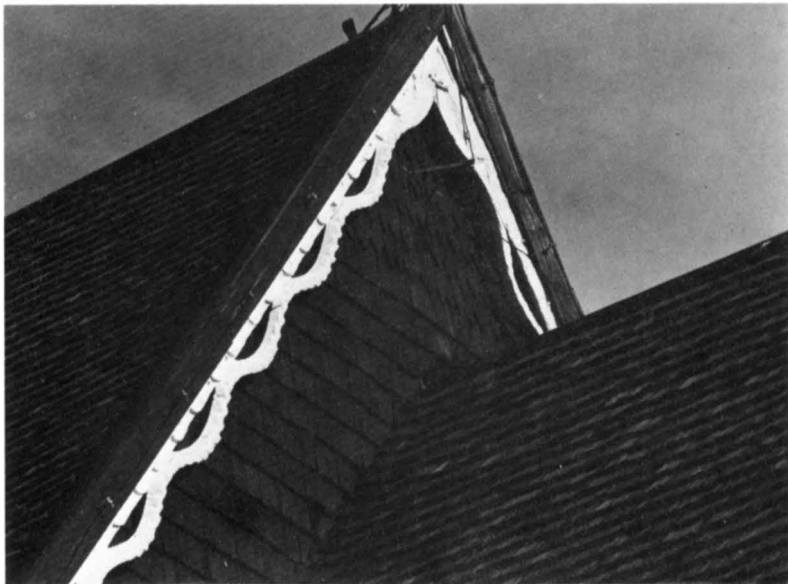

Fig 221. Ornerade vindskeivor på långhusets västgavel. Foto A Hyckenberg 1977.

Decorated barge boards on the west gable of the nave.

Fig 223. Spån från korets norra vägg med urtagning för det runda fönstret. 1:20. G Wirén 1982.

Shingles from north wall of chancel with cutting out for the round window, 1:20.

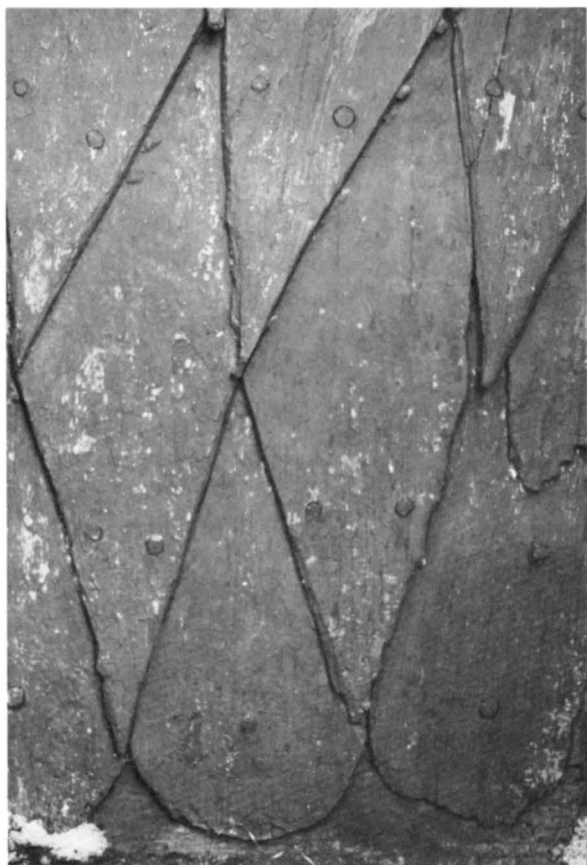

Fig 224. Kvarsittande spån på korets norra vägg mot sakristievinden. Jfr fig 220. Foto A Hyckenberg 1977.

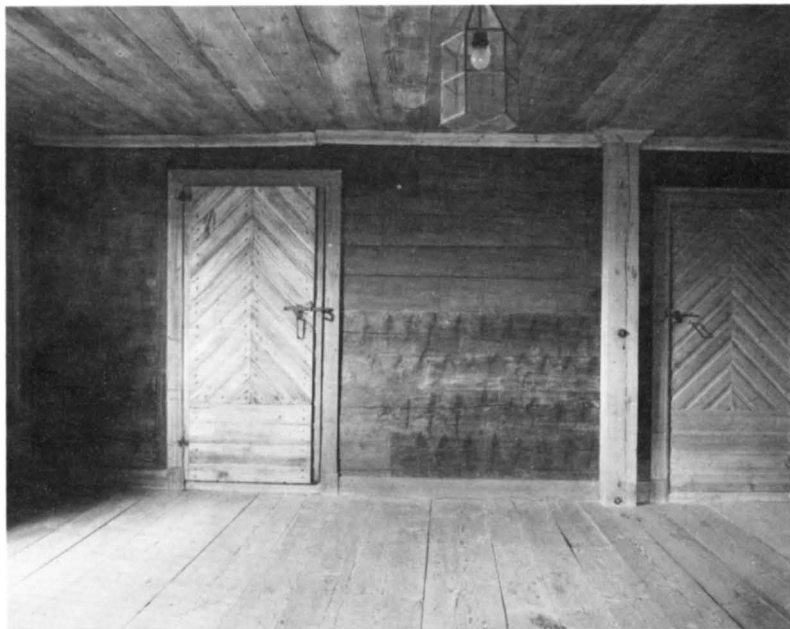
Remaining shingles on north wall of chancel towards the vestry attic. Cf fig 220.

Fig 222. Medeltida spåntäckning, korets norra vägg. Jfr fig 213 c. Foto A Hyckenberg 1977.

Medieval shingle covering, north wall of chancel. Cf fig 213 c.

Fig 225. Parti av långhusets ursprungliga västvägg sedd från nuvarande vapenhuset. Foto P Rittsel 1975.

Section of the original west wall of the nave seen from the present porch.

mot korets nordvägg. Rummet täcks av ett murat tunnvalv i nord-sydlig riktning.

Det 1860 uppförda vapenhuset i väster är byggt av liggande, planbilat furutimmer av något klenare dimensioner än i den medeltida byggnaden. Knutkonstruktionen är ej synlig.

Ingångar

Huvudingången är belägen i väster med entré från söder genom det 1860 tillbyggda vapenhuset.

Kyrkans ursprungliga huvudingång var belägen i långhusets sydvästra del (fig 234 a–b). Den är nu endast synlig som en igensättning i väggens innerliv (fig 213 f). Vid den östra sidan återstår det stående karmvirket, vilket är 42–45 cm brett och 380 cm högt. I ytterkanten mot öster finns en grund, skuren profil. Igensättningens bredd är 159 cm. Frånräknat ett motsvarande karmvirke i väster innebär detta att själva dörröppningen har varit ca 117 cm bred. Dörren används numera i västingången (fig 227). Den utgörs av en medeltida, rikt järnbeslagen dörr av breda furuplankor. Järnsmidet är av höggotisk typ och sannolikt från 1300-talet. Utsidan av dörren är kraftigt väderbiten. Några av ornamenten har gått förlorade och nyckelbeslaget är ej ursprungligt. Dörren har vid den sekundära placeringen kapats något såväl upptill som nedtill och har nu måtten 234 cm × 121 cm. Ingången har utvändigt varit försedd med ett tympanon med inskuret

Fig 226. Detalj av väggytan i fig 225 med märken efter horisontell brädpanel med genombruten, spetskonturerad nederkant. Foto P Rittsel 1975.

Detail of wall in fig 225 with traces of horizontal wooden panel with open-work, point-contoured bottom edge.

Fig 227. Långhusets västingång med medeltida, järnbeslagen dörr. Ursprungligen placerad i sydingången. Jfr fig 235 a-c. Foto A Hyckenberg 1977.

West entrance to nave with medieval, iron-mounted door. Originally located in the south entrance. Cf fig 235 a-c.

Fig. 228 a-b. Korets sydportal med dörr med medeltida järnbeslag. Foto P Rittsel 1975 resp A Hyckenberg 1977.

South portal of the chancel with door with medieval iron mounts.

trepass samt omgetts av träpilastrar med skuren ornamentik (fig 235 a–c, jfr nedan). Förekomsten av ett tympanon förklarar det bevarade karmvirkets stora höjd.

Ingången i korets södra vägg är medeltida och har samma konstruktion som långhusets sydportal med höga, stående, i ytterkanten profilerade karmvirken (fig 213 f, 228 a–b). Karmvirkena har måtten 36–38 cm × 305 cm. Dörröppningens bredd mellan karmvirkena är 103 cm. Portalens övre, rundbågiga del är uppbyggd av intappade, lodrätt placerade bjälkstycken (fig 228 b). Öppningen har sekundärt sänkts något genom nerbilning av den nedersta bjälken, vilken bildat tröskel. Dörren utgörs av en medeltida dörr av furu med delvis fragmentariska järnbeslag av närmast höggotisk typ (fig 228 a). Yttersidan är kraftigt väderbiten. Dörren har förlängts något i samband med nerbilningen av tröskeln.

Öppningen mellan koret och den tillbyggda sakristian av sten är rektangulär och stängs av en järndörr, fästad i sakristians inre murliv. Dörren, som upptill är segmentbågig, är helt av järn. På de horisontellt lagda, fastnidade plåtarna finns på utsidan dekorativa rundlar (fig 229). Dörren är sannolikt senmedeltida.

Fönster

Fönsteröppningarna härrör från olika perioder men har fått sin nuvarande enhetliga utformning under 1800- och 1900-talen. Långhusets sydvästra fönster, vilket ovanför läktaren är blindfönster, är delvis placerat på samma plats som den ursprungliga sydingången (fig 213 f).

I interiören ses i långhusets sydvägg flera igensättningar och spår efter äldre fönster (fig 213 f). Vid det östra fönstret ses upptill utanför det högra fönsterfodret dels spår efter ett fönsterfoder med vinkelbruten överdel, motsvarande nordväggens övre fönster (fig 213 g), och dels en igensättning efter ett fyrsidigt fönster (fig 230). En motsvarande igensättning finns till vänster om mittfönstret (fig 213 f). Ovanför dessa fönster finns en liten fönsteröppning, som är igensatt i väggens ytterliv (fig 213 f). Den stängda dageröppningen är kvadratisk, 45 cm × 45 cm, men är åt sidorna och nedtill försedd med breda smygar (fig 231). Öppningen är placerad mitt i nederbården till den medeltida figur-

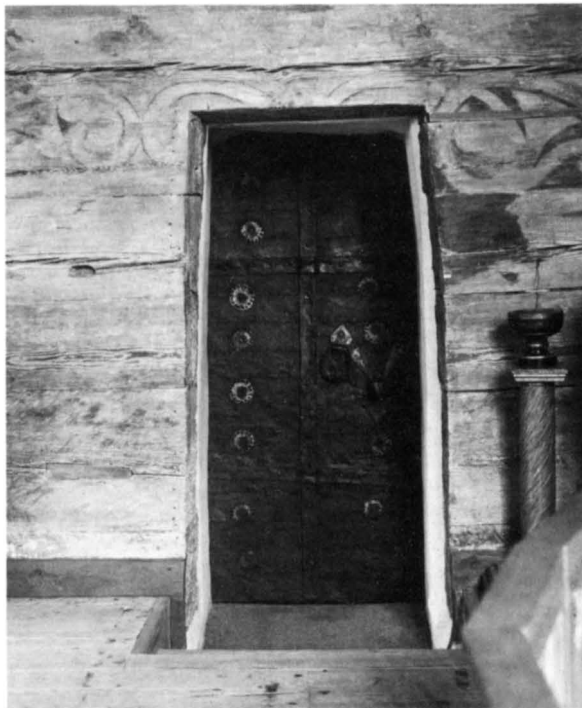

Fig 229. Järndörr till sakristian, troligen senmedeltida. Foto P Rittsel 1975.

Iron door to vestry, probably late medieval.

Fig 230. Spår av äldre fönsteröppningar i väggytan vid långhusets östra fönster. Jfr fig 213 f. Foto A Hyckenberg 1977.

Traces of old window openings in the wall by the east window of the nave. Cf fig 213 f.

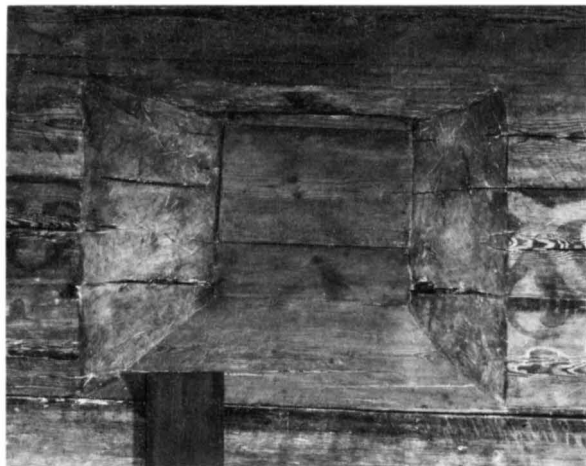

Fig 231. Rektangulär fönsteröppning i långhusets södra vägg, igensatt i ytterlivet. Jfr fig 213 f. Foto A Hyckenberg 1977.

Rectangular window opening in the south wall of the nave, blocked up in the external wall. Cf fig 213 f.

fris, som nu endast kan skönjas. Fönstersmygarna saknar spår av målning, vilket tyder på att fönstret är sekundärt i förhållande till väggens målningsutsmyckning. Rakt ovanför ses en rektangulär igensättning med måtten 71 cm × 80 cm, sannolikt efter en ursprunglig fönsteröppning (fig 213 f).

I den södra korväggen ses upptill utanför fönstrets högra fönsterfoder en igensättning efter en rund öppning (fig 213 f). Öppningens diameter har varit ca 50 cm. I den norra korväggen finns ovanför ingången till sakristian och ca 365 cm över golvet två öppningar, vilka är igensatta i innerlivet med bräder (fig 213 g). Den vänstra igensättningen är rund med en diameter på ca 35 cm. Öppningen har i den medeltida målningsutsmyckningen markerats med en ranka, vilket visar att fönstret är ursprungligt. Öppningen har en kraftigt skränande smyg (fig 232) och mäter i ytterlivet endast 16 cm (fig 233). Den högra igensättningen i korväggen är i det närmaste kvadratisk och mäter 37 cm × 39 cm. Öppningen, som bör vara sekundär i förhållande till den runda fönsteröppningen, har raka smygar och samma mått i ytterlivet (fig 233).

Interiör

Kyrkorummet fick sin nuvarande utformning och färgsättning i samband med restaureringen 1961 (fig 214–215). Några år tidigare framtogs de medeltida målningarna på väggar och tak. Målningarna förstärker,

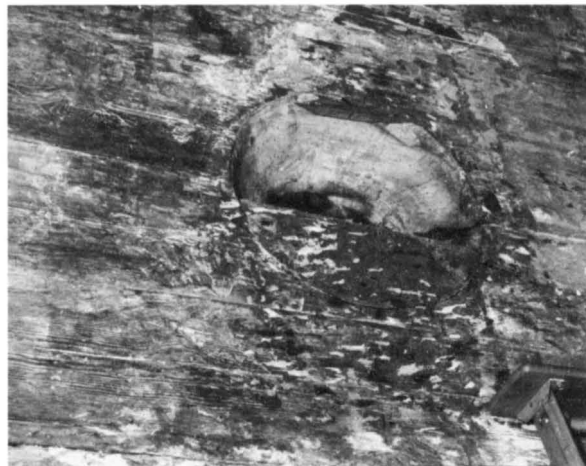

Fig 232. Ursprunglig, rund fönsteröppning i korets norra vägg. Jfr fig 213 g. Foto ATA.

Original round window opening in the north wall of the chancel. Cf fig 213 g.

Fig 233. Den norra korväggens igensatta fönsteröppningar sedda från nuvarande sakristievinden. Jfr fig 213 g. Foto A Hyckenberg 1977.

The blocked-up window openings of the north chancel wall seen from the present vestry attic. Cf fig 213 g.

trots sitt mycket fragmentariska skick, kyrkorummets ålderdomliga karaktär. Flera medeltida träskulpturer har såsom nämnts även bevarats och är uppsatta i kyrkorummet. Det enda helt moderna inslaget är altarpartiets utformning. I altartavlan ingår delar från en skulpterad altaruppsats, skänkt 1695. Predikstolen tillkom 1661, de båda med målade profetbilder prydda läktarna uppfördes omkring 1745.

Restaureringar

En omfattande renovering av kyrkan skedde 1816. Efter denna hade kyrkobyggnaden utvändigt det utseende som framgår av Mandelgrens teckningar i fig 234 a–b. I interiören skedde bla förändringar av altarpartiet och de medeltida målningarna på kor- och långhustak övermålades (jfr nedan). Målningarna på väggarna tycks senast i samband med läktarbygget omkring 1745 ha överkalkats. En genomgripande förändring av exteriören skedde i och med tillbyggnaden av vapenhuset i väster 1860, då ingången i långhuset flyttades från sin ursprungliga plats (fig 234 b). Det södra vapenhuset revs, portalens omfattning högs bort och i väggpartiet insattes ett nytt fönster. Slutligen gavs fönsteröppningarna en enhetligare storlek och utformning.

1925 skedde en invändig renovering varvid bla bänkinredningen moderniserades. Förslaget var utarbetat av arkitekt R Hjorth. De medeltida målningarna på väggar och tak framtogs och konserverades 1957–58 av konservator B Bengtsson.

En ny restaurering av såväl interiör som exteriör genomfördes 1961 efter förslag av arkitekt K von Schmalensee. Altare och altarskrank fick då sin nuvarande utformning.

1970 borttogs yttertakens plåttäckning och ersattes med nuvarande spåntäckning. Nuvarande yttre vindskivor uppsattes vid samma tillfälle.

1977 upptäcktes angrepp i långhusets nordöstra hörn och angränsande delar av koret av sk äkta hussvamp. Angreppet hade orsakats av att den naturliga och behövliga luftväxlingen och fuktvandringen i byggnaden försämrats genom olika ingrepp i samband med renoveringar. I det nordöstra hörnet fanns under golvet en tidigare kaminplats, som bestod av en kvadratisk grop med betongbotten och sidomurar av tegel. Kraftiga svampangrepp hade skett på de delar av timmerstommen, som gränsade intill de fuktsugande tegelmurarna. I koret konstaterades för dålig luftväxling under golvet på grund av felaktig isolering. Luftväxlingen hade även försämrats i såväl kor som långhus genom att grundens kallmur utvändigt tätats genom putsning. Droppvatten från takfallen hade genom att hängerännor saknades ökat fuktmängden i marken på framför allt den norra sidan av byggnaden.

Vid renoveringen, som stod under ledning av byggnadsingenjör T Jangvik, skedde bla nedschaktning och sanering under golven och skadat timmer utbyttes. Kyrkan återöppnades i maj 1980.

Den medeltida kyrkobyggnaden

Byggnadens ursprungliga utseende

Mycket få ingrepp har gjorts i själva kyrkobyggnaden. Långhusets och korets grundplan är såsom nämnts oförändrad, fränsett vidgning av triumfbågen. Även väggarnas höjd, takstolarna och därmed även takfallens vinkel är oförändrade.

Timret, som är sammanfogat genom laxknutning, har mycket kraftiga dimensioner och trots långhusets totala längd av 11,75 m förekommer inga skarvar. Såväl syllarna som den närmast ovanför liggande bjälken har trapetsoid snittprofil med bredare basparti. Då den norra långhussyllen delvis frilades i samband med den senaste renoveringen av byggnaden visade sig denna på utsidan vara dekorerad med en skuren bård av nedhängande, halvcirkelformade bågar (fig 217). Förmodligen har samtliga ursprungliga syllar en motsvarande ornering. Väggarna kan redan från början ha varit spånklädda. På den norra sidan av korväggen återstår nämligen delar av en spåntäckning av medeltida typ med stora, spetsiga ekspån (fig 222–224). Den norra långhusväggen anges 1847 av Mandelgren vara klädd med profilerade panelbräder motsvarande den bevarade panelen på Pelarne kyrka. På den frilagda västra långhusväggen har dock en annan typ av panel förekommit. Här syns tydliga fördjupningar som måste ha uppkommit genom väderbitning av ytan. I fördjupningarna finns rester av tjära. Väggen tycks som beklädnad under lång tid ha haft en genombruten panel, där brädernas nederkant varit utformad till spetsar (fig 225–226). Även denna panel har sannolikt medeltida ursprung liksom den av Mandelgren nämnda, men bör vara sekundär i förhållande till beklädnaden med spetsiga ekspån (jfr nedan Översikt).

Av ingångarna är koringången i söder medeltida och har endast sänkts något genom nerbilning av den bjälke som utgjort tröskel. Ingången är hög och rundbågig och försedd med breda karmvirken (fig 228 a–b). Den nuvarande dörren är medeltida och försedd med gotiska järnbeslag. Den igensatta södra långhusportalen har likaså varit försedd med höga karmvirken. Det bevarade karmvirkets höjd är 380 cm, vilket förklaras av att portalen varit försedd med ett trepassformat överstycke eller tympanon, som varit intappat i karmvirkena. Portalens utseende är känt genom avbildningar från 1847 av Nils Månsson Mandelgren (fig 235 a–b). Portalen omgavs av pilastrar med skuren ornamentik i form av bladslingor och bladornament. Den nu i västingången använda dörren med gotiska järnbeslag har ursprungligen suttit i sydportalen. Mandelgren har i sin

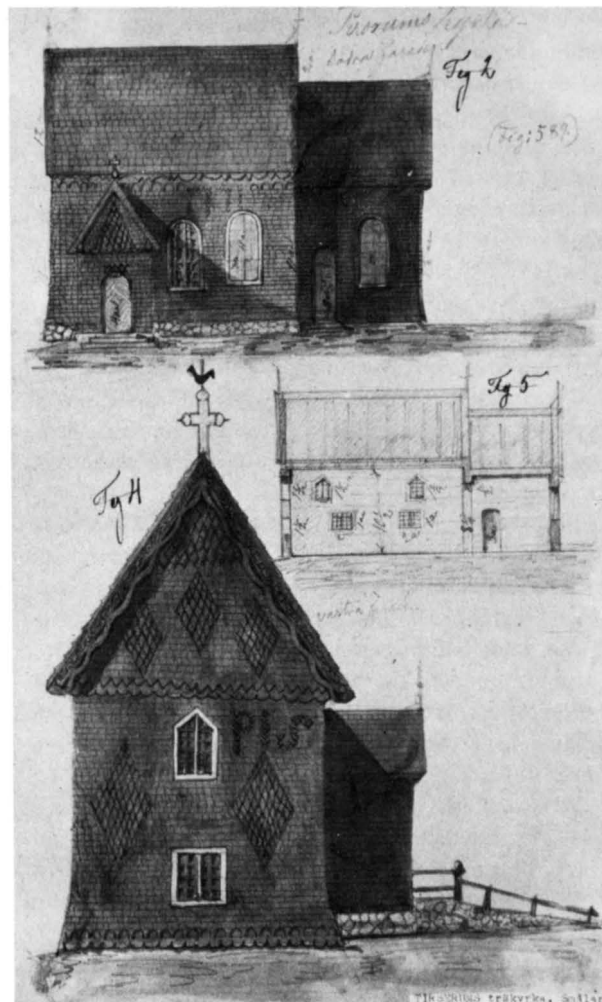
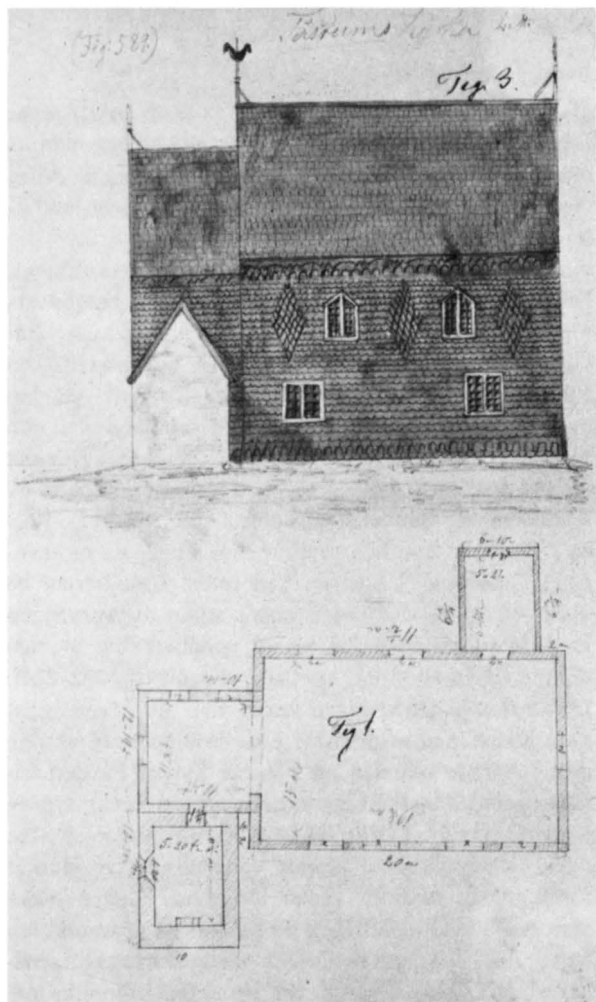

Fig 234 a–b. Kyrkans utseende 1847 enligt teckningar av N Månsson Mandelgren. Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Appearance of the church in 1847 after drawings by N Månsson Mandelgren.

renritning av portalen i fig 235 c försett dörren med rikare beslag än vad som varit fallet i verkligheten (fig 227). Någon ingång i norr har ej funnits.

Även ursprungliga fönster kan beläggas genom synliga igensättningar. I koret har fönsteröppningarna utgjorts av två små runda öppningar med skrånande smyg, en i vardera södra och norra korväggen (fig 232–233). Öppningen i norr har i ytterlivet endast mätt 16 cm, medan den södra av igensättningen att döma har varit något vidare. Eventuellt har även en öppning funnits i den östra korväggen. I den södra långhusväggen finns en högt belägen rektangulär igensättning, vilken bör tillhöra en ursprunglig fönsteröppning. Igen-

sättningen är 80 cm bred och 71 cm hög. Proportionerna antyder att öppningen ej har varit rundbågig. Öppningen är placerad i långhusets östra del. Det är möjligt att ett motsvarande fönster funnits i den norra väggen. På denna plats finns nu ett stort, vinkelbrutet fönster.

I fig 237 har ett försök gjorts att rekonstruera kyrkans sydfasad vid 1300-talets mitt, då de nuvarande järnsmidesprydda dörrarna sannolikt fanns på plats. Sydportalens omfattning med pilastrar har gjorts efter Mandelgrens skisser i fig 235 a–b.

Målningar

Såväl långhuset som koret är såsom nämnts helt deko-

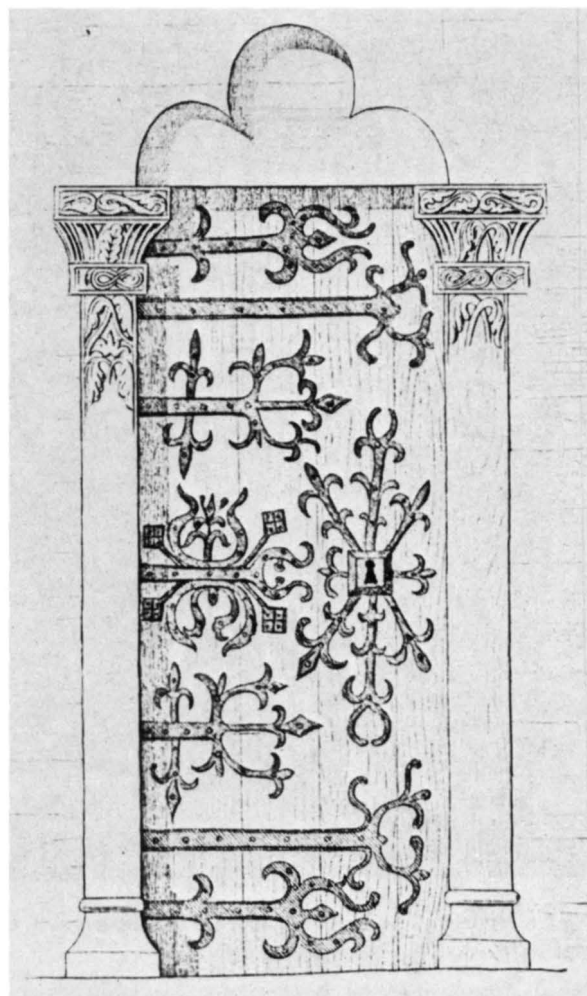
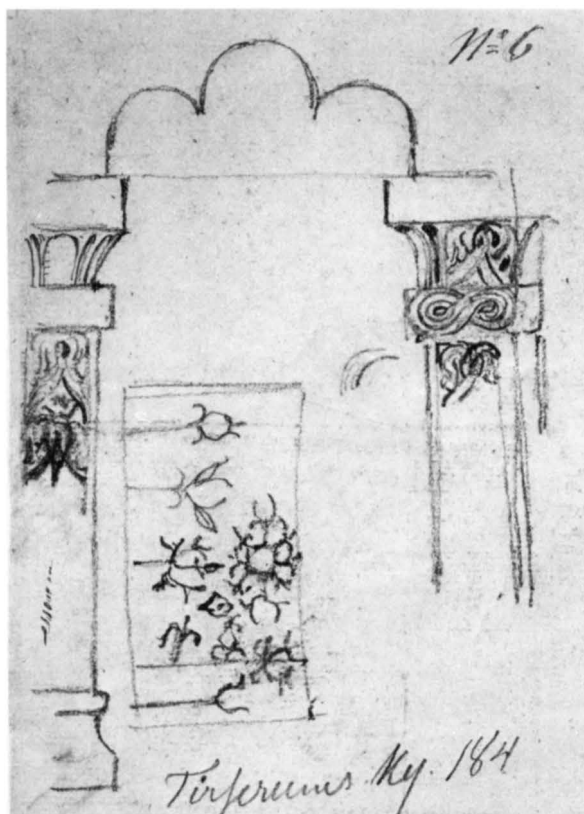
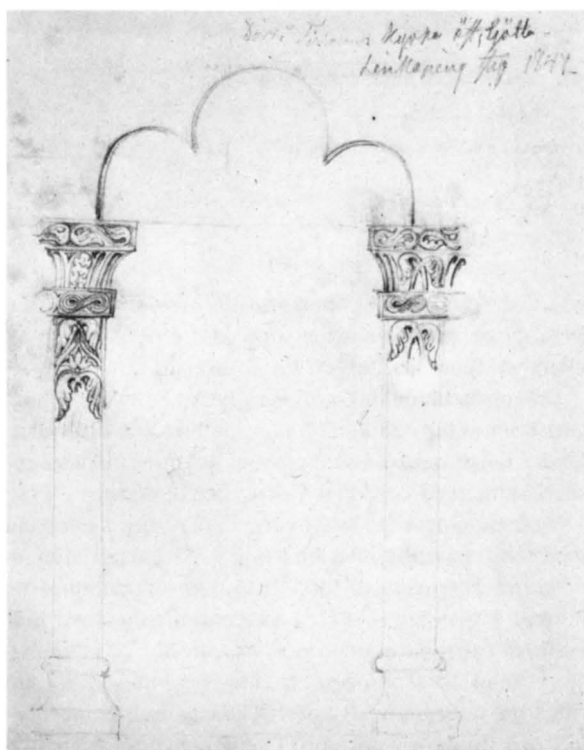

Fig 235 a–c. Långhusets sydportal med ornerad omfattning enligt N Månsson Mandelgren. – a–b. Skisser 1847. Mandelgrenska samlingen, Folkklivsarkivet, Lund. – c. Rekonstruktion 1871 i Svenska fornminnesföreningens tidskrift.

a–c. South portal of the nave with decorated surround according to N Månsson Mandelgren. – a–b. Sketches 1847. – c. Reconstruction 1871.

rerade på väggar och tak med medeltida målningar. Målningarna, som framtoqs 1957–58 av konservator B Bengtsson, är mycket fragmentariska och av figurmålningarna återstår endast enstaka färgfält och konturer. Utsmyckningens disposition i rummet kan dock urskiljas tydligt och även enstaka scener kan identifieras.

Kortakets dekor består av nio stycken runda medaljonger med figurscener och mellanliggande ornament (fig 214). Väggarne är indelade i två horisontella friser

Fig 236. Detalj av långhustakets målningar. 1300-talets mitt. Under dessa skyttar en äldre dekoration med större rundlar. Foto P Rittsel 1975.

Detail of the paintings on the nave ceiling, mid 14th century. Underneath, an older decoration with larger discs.

inramade av breda ornamentbårder av varierande utformning. Den övre frisen består av arkader med trespässbågar och spetsiga fialer. I varje arkadfält har funnits en stående person. Mitt på den östra väggen ses inom ett fyrrpass en scen som sannolikt visat Marie kröning. Vid sidorna kan urskiljas apostlarna Petrus och Paulus med sina attribut. Den nedre frisen tycks ha visat scener ur Jesu barndoms historia.

Långhustakets dekor består av tjugo stycken medaljonger liknande kortakets. I de två mittersta medaljongerna närmast triumfbågsväggen ses i vardera en sittande person medan de övriga i flertalet fall tycks ha innehållit två stående personer med språkband (fig 236). Kombinationen av parvis stående figurer med språkband tyder på att takets målningar bl a innehållit

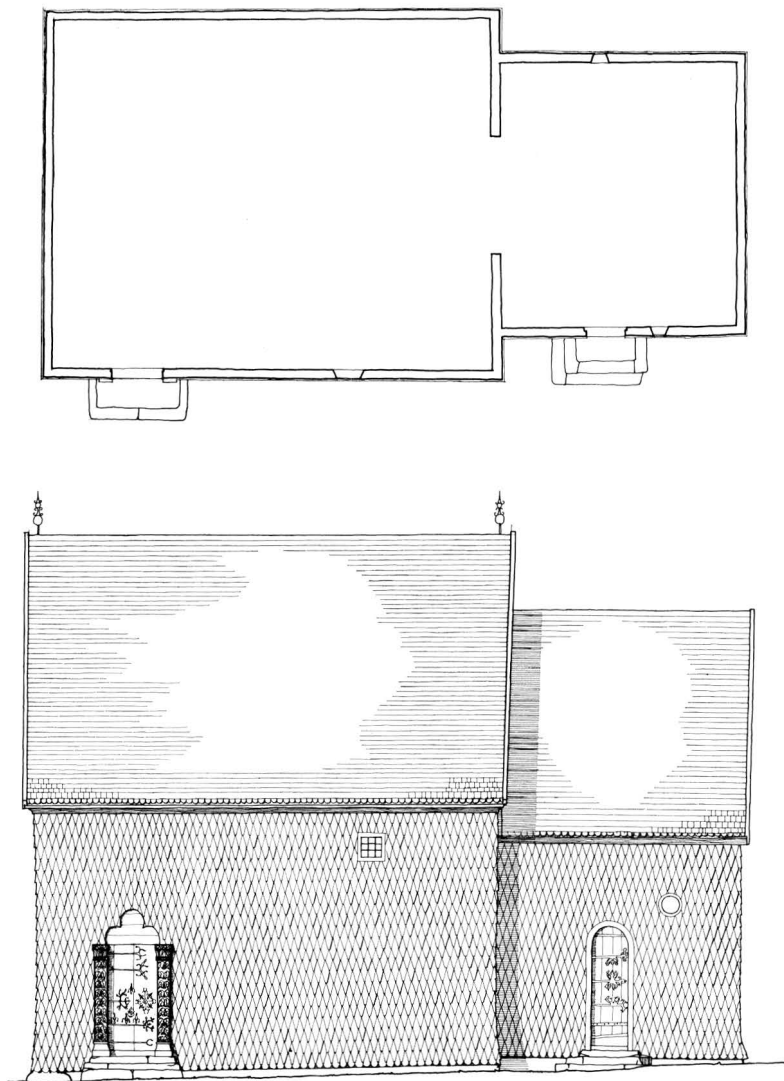
en Credoframställning med apostlar och profeter. Den övre frisen på långhusväggarna kan av enstaka fragment att döma ha återgett Passionshistorien.

Den omfattande dekorationen tycks ha varit av högotisk karaktär och kan allmänt dateras till 1300-talet. Under långhustakets medaljonger skyttar en äldre utsmyckning med betydligt större medaljonger.

Väggmålningarna hade övermålat senast i samband med läktarnas tillkomst omkring 1745 medan takmålningarna övermålad först 1816. Om takmålningarna noterar Mandelgren 1847: »Klockaren, som varit hufvudman för reparationen och dessutom i 30 år tjänstgjort inom församlingen, trodde sig minnas, att uti ringarna, som funnos i koret, endast förekommit englar, och uti dem, som voro i sjelfva kyrkan framställ-

Fig 237. Kyrkans utseende vid 1300-talets mitt, 1 : 200. Rekonstruktion av M Ullén och G Wirén 1982.

Appearance of the church, mid 14th century. Reconstruction by M Ullén and G Wirén, 1982.

ningar ur bibeln, såsom skapelsen och syndafallet m. m.» Förhållandet tycks dock ha varit det omvända, dvs i kortaket Skapelseberättelsen.

Inredning och inventarier

Om kyrkans altare, som var murat, anger Mandelgren 1847, att vid den tidigare reparationen »nedrefs altarbordet som utgjorde en fyrkant med cirka 3 alnars sidor, hvarvid öfverst i midten befanns liggande en kalksten omkring 1 qvadrat aln lång och med ett kors i hvardera hörnet och ett i midten. Under denna häll var ett fyrkantigt hål af 3 kubiktum, uti hvilket stod en metallurna, som till större delen var sönderfallen, enär

metallen var så syrad, att den vid minsta vidröring gick i små bitar och kunde icke annorlunda än i stycken från stället transporteras. I denna urna lågo perlor, sidenlappar, benbitar och ett mindre stycke af en guldgallon, 1/8 tum bred och 1/2 tum lång, hvilket allt ännu förvaras hos klockaren. Att detta utgjorde kyrkans relikier behöfver jag ej här omnämna.» Några uppgifter om sidoaltaren finns däremot ej.

Av kyrkorummets medeltida kultbilder återstår en Kristusbild från ett processionskrucifix, ett triumfkrucifix, en madonnabild, en bild av S Olov samt en bild av S Katarina. Samtliga skulpturer tillhör 1200-talets slut och 1300-talet. Vidare återstår ett helgonskåp med

en målad biskopsbild, ett sakramentshus och ett rökel-sekar.

Kyrkan skall ha varit helgad åt S Olof och den bevarade skulpturen har sannolikt varit placerad på ett altare söder om triumfbågsöppningen i långhuset medan Mariabilden haft en motsvarande placering i norr.

I triumfbågssyllen finns tappmärken och borrhål (fig 213 a), som kan sättas i samband med ett korskrank. Tappmärket i mitten kan vara från en krucifixstock på vilken det bevarade triumfkrucifixet varit placerat.

Datering

Enligt Broocman (a a) påträffades en pergamentssedel »uti en Kyrkans Knut år 1700», enligt vilken kyrkan skulle vara byggd år 1300. Texten berättade nämligen: »MCCC laet Svane på Thydhisrum bygga Kyrkio thesso S. Oluf til aero, och gifwit til Praestiboli södra Skog om thesso Kyrkio». Denna text återges senare även av Widegren (a a), inventarieförteckningen 1829 och av Mandelgren. Ytterligare ett årtal har nämnts i samband med dateringen av kyrkan, nämligen år 1250. Mandelgren omtalar, att vid reparationen av kyrkan 1816, »då äfven vid detta tillfälle taket borttogs, för anbringande af ny spån och spånbotten, blef man i öfversta röstet vid vestra ändan varse årtalet MCCL, hvilket man likväl ej får antaga såsom ett gifvet faktum». Samma årtal nämns också av P A Säve (a a). Vid restaureringen 1958 påträffades på en sekundärt an-

vänd plank under norra läktaren årtalet MCCL inris-tat i spegelskrift.

En dendrokronologisk analys av timret har dock gett dateringen 1264 (se nedan Dendrokronologiska dater-ingar).

En modernisering av kyrkan har däremot utan tvivel skett under 1300-talet. Under denna period tillkom den omfattande målade utsmyckningen av kyrkorummet, då bla en äldre dekoration i långhustaket ersattes. Dörrarnas järnsmide, långhusportalens omfattning, S Olovsbilden, Katarinabilden och det stora triumfkruci-fixet tillhör även stilmässigt samma period.

Källor och litteratur

C F Broocman, a a 1760; *P D Widegren*, a a, 1817–18; Inv 1829, ATA; *N Månsson Mandelgren*, Reseberättelse 1847, ATA; *Mandelgrenska samlingen*, Folklivsarkivet, Lund; *P A Säve*, Berättelse för år 1864, ATA; *N Månsson Mandelgren*, Metallarbeten från Sveriges christna Medeltid. Svenska forn-minnesföreningens tidskrift No 3, 1872; *B Cnattingius*, Nyfunna medeltidsmålningar i Östergötland. Meddelanden 1958–59 från Östergötlands och Linköpings stads museum; *Densamme*, Tidersrums kyrkas målningar, Fornvännen 1957; *Densamme*, Brandmärken på medeltida timmerkyrkor. Fornvännen 1970; *Densamme*, Tidersrums kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Linköping 1971; Handlingar angående de olika restaureringarna, ATA. Rapport angående vidtagna åtgärder vid renoveringen 1977–80 har dock ännu ej (1982) inkommit till raä.

DEN MEDELTIDA TRÄKYRKAN

Sammanfattande översikt av det småländska materialet

I länderna norr om Alperna var trä ett naturligt byggnadsmaterial för kyrkobygget alltifrån den första missionstiden och fram till romansk tid, då stenkyrkybygget övertog den dominerande rollen. Genom den moderna arkeologiska forskningen får vi undan för undan en allt rikare bild av denna tidiga träarkitektur. Under 1000-talet bildar Norden ännu en byggnadsmässig enhet med norra Europa i övrigt. Under 1100- och 1200-talen utvecklas dock specifika drag för kyrkobygget i de olika nordiska länderna. I de fattiga skogsbygderna kom dessutom träkyrkoarkitekturen att leva kvar och utvecklas. De bevarade norska stavkyrkorna med sin högt utvecklade träbyggnadsteknik och rika arkitektoniska utformning representerar en sådan särgrupp, de svenska timmerkyrkorna en annan.

STAVKYRKORNA

I det småländska området har ett tiotal resvirkeskyrkor kunnat beläggas. Därtill kommer ytterligare några som kan anses som sannolika resvirkeskyrkor eller så kallade stavkyrkor.

De bevarade norska stavkyrkorna är inte representativa för det tidiga träkyrkobygget i Norden.² Träkyrkorna utgjordes i allmänhet av enkla, rektangulära byggnader med separat kor enligt europeisk tradition. Till denna tradition hör Hedareds stavkyrka, den enda kvarstående stavkyrkan i Sverige, vilken uppförts enligt traditionell teknik så sent som vid medeltidens slut.³

Väggplankorna är här ställda i en nåt i syllarnas ovansida medan syllarna i hörnen är sammanfogade halvt i halvt och inpassade i urtagningar i hörnstolparna. Upp till sammanhålls resvirkesväggarna av hammarband. Motsvarande fribärande konstruktion med syllar på stensockel kännetecknar de bevarade norska stavkyrkorna, av vilka de äldsta tycks tillhöra mitten av 1100-talet.⁴

De tidiga stavkyrkorna uppvisar däremot andra och primitivare konstruktioner. Till denna grupp tycks tre av de småländska stavkyrkorna kunna föras, nämligen *Arby*, *Aringsås* och *Nöttja*. En tidig stavkyrka har sannolikt också funnits i *Hossmo* (s 197, fig 204).

Under de senare decennierna har man i Danmark och Norge haft som praxis att så fort markarbeten sker inne i en kyrka också genomföra en arkeologisk under-

I många delar av Sverige uppvisar träkyrkobygget en obruten tradition. Detta gäller inte minst det småländska området. Av de medeltida träkyrkorna har dock ett mycket litet fåtal överlevt men, som sammanställningen ovan visar, är de arkeologiska och arkivalliska vittnesbörden talrika och i mer än en tredjedel av de ca 300 socknarna har en medeltida träkyrka kunnat beläggas. Även det nu tillgängliga materialet från övriga delar av landet, framför allt från Västergötland, Värmland och Närke, har visat sig vara förvånansvärt rikt.¹ Genom dessa medeltida träkyrkor har den nordiska arkitekturhistorien fått ett tillskott av en tidigare nästan helt okänd grupp byggnader med många intressanta särdrag.

sökning för att klarlägga om en äldre träkyrka funnits på samma plats. Platskontinuiteten var mycket viktig för den katolska kyrkan och i ett stort antal fall har spår efter en äldre träkyrka påträffats under den stående kyrkans golv.⁵ Motsvarande systematiska undersökningar i Sverige rörande dessa tidiga träkyrkor har framför allt genomförts i Skåne, där dessutom stadsgrävningarna i Lund intar en särställning, och på Gotland.⁶

Det kan många gånger vara svårt att avgöra om en träkyrka funnits eller ej och vilken typ den tillhört. Jordlagren inne i kyrkorna är ofta mycket omrörda genom begravingar och vid de arkeologiska undersökningar, som utförts under den tidigare delen av 1900-talet, var man i allmänhet ej uppmärksam på negativa spår som en eventuell förekomst av stolphål eller andra nedgrävningar. När det gäller träkyrkor med syll på en låg stengrund kan man inte av grundens beskaffenhet avgöra om det rör sig om en byggnad i resvirke eller i liggande timmer. I dessa fall blir eventuellt sekundäranvänt virke och arkivaliska uppgifter avgörande. Stengrunderna, som oftast endast utgörs av ett eller två skift av mer eller mindre löst liggande stenar utan bruk, kan också ha avlägsnats utan att lämna några spår efter sig. Belägg för att en äldre kyrka funnits på platsen är dock gravar, äldre än den stående byggnaden, liksom äldre mynt.

För att kunna tolka det mycket fragmentariska mate-

rialeet från de tidiga småländska stavkyrkorna krävs en jämförelse med det danska och gotländska materialet.

De danska träkyrkorna, som huvudsakligen tycks ha tillhört 1000-talet med koncentration kring århundradets mitt, har dels bestått av byggnader, vilkas väggar eller delar därav varit takbärande, och dels av byggnader med takbärande stolpar innanför väggarna. I det sistnämnda fallet har väggarna följaktligen endast haft rumsbildande funktion.

Av de lundensiska stavkyrkorna, vilka tillhör samma tidsperiod som de övriga danska, har S Maria Minor, S Clemens och S Drotten haft väggar bestående av jordgrävda, vertikala plankor av kraftiga dimensioner, sk palissadväggar. De plankonvexa plankorna var försedda med nåtar i båda smalsidorna. I nåtarna har suttit smala ribbor, fjädrar, som fogat samman plankorna och samtidigt utgjort tätning. Väggarna saknade hörnstolpar. De innanför väggarna stående grova stolparna har haft takbärande funktion och burit antingen ett högre mittskeppstak eller också utgjort en byggnadsteknisk förutsättning för att kunna bemästra spännvidden i ett brett sadeltak. I det sistnämnda fallet har alltså interiörens treskeppighet ej avspeglats i exteriören.⁷ Stavkyrkor av denna tidiga typ har hittills ej kunnat beläggas i det småländska området.

Palissadväggar av denna typ hade en mycket begränsad hållbarhet genom sin konstruktion. Fukt omväxlande med torra i jordytan kunde snabbt orsaka rötangrepp. För längre överlevnad krävdes därför att virket isolerades från marken genom underlagda stenar eller stengrund. Detta förutsatte för en resvirkesbyggnad en stabil syllkonstruktion. I fråga om den senast utgrävda kyrkan i Lund, S Stefan, tycks de vertikala väggplankorna ha vilat på en syllkonstruktion på stensockel. Även denna mera avancerade konstruktion förekom alltså, som den dendrokronologiska dateringen visat, redan vid mitten av 1000-talet i Lund.⁸

Även en annan form av syllsystem förekom i det tidiga stavkyrkobyggandet. Under 1960- och 1970-talen har ett flertal kyrkor med jordgrävda stolpar i väggarna, en teknik som också är känd i Nordeuropa i övrigt, dokumenterats i Danmark och Norge. Stolparna har indelat väggen i fack och plankorna har nedtill varit inpassade i korta syllar, i sin tur infällda i stolparna.⁹

Till denna sistnämnda typ tycks den arkeologiskt belagda träkyrkan i Arby kunna föras (s 195–196, fig 203 a–b). Här påträffades 1971–72 under långhusgolvet spår av en *ränna* och *stolphål* från ett äldre långhus av trä, till vilket under en mellanperiod det nuvarande stenkoret har hört. Långhusets bredd kunde beräknas till ca 4 m medan längden ej kunde fastställas. Ett

myntfynd i ett av stolphålen antyder att stenkyrkan ej byggts färdig med nuvarande långhus förrän under 1200-talets senare del (se s 196, K Andersson, aa).

Utgrävningen i Silte kyrka på Gotland 1971 avslöjade en annan variant av försträvning och dränering genom stenpackning i en bred, grävd ränna. Syllramen har här vilat på en grund av mindre stenar medan de sannolikt på en fals i syllens ytterkant vilande väggplankorna nedtill försträvats genom en kraftig stenpackning. Stenpackningen isolerade samtidigt virket från omgivande jord. Genom C 14-analys kunde byggnaden dateras till 1100-talets andra hälft.¹⁰

Antagandet att syllen var försedd med en grund fals eller nåt i ytterkanten återgår på det redan 1896 som golvläggning påträffade stora materialet från Hemse stavkyrka, där syllar med detta utseende ingår. Ekhoft har med utgångspunkt från dessa syllar tänkt sig att väggplankorna på den plana insidan var försedda med ett hak, vilket passade in i syllens nåt och att plankorna täckte syllens framsida. Detta förklarar varför syllarna saknar dymlingshål för fastsättning av plankorna och spår efter tjärstrykning. Haket i väggplankornas plana sida förklarar då också varför plankorna genomgående kapats nedtill vid den sekundära användningen som golvplankor.¹¹ En motsvarande syll har också påträffats i Eke kyrka på Gotland.¹²

Samma konstruktion som dessa gotländska stavkyrkor tycks stavkyrkan i *Aringsås* (*Alvesta*) ha haft (s 70–71, fig 77–80). Här tillvaratogs i golvläggningen vid en restaurering 1928 fem stycken *väggplankor* av ek, en bjälke av ek samt ytterligare några bjälkar av furu. Plankornas längd varierar mellan 280 och 292 cm, bredden är 37–47 cm medan tjockleken är 9–15 cm. Endast en av plankorna har i ena långsidan en bevarad *nåt* (fig 77 a–b, 79 b). I övrigt har kanterna blivit avbildade. Ekbjälken har dimensionerna 40 cm × 30 cm. Den delvis rötskadade ovansidan är i mittpartiet nu något konvex och har i ena långsidan en falsliknande fördjupning. Falsen eller *nåten* tyder på att bjälken ingått i en *syllkonstruktion* av samma typ som i Hemse (fig 78, 79 a). Dessa syllar har motsvarande dimensioner, 35×31 cm, och den längsgående nåten är 5–6 cm djup. Väggplankorna bör då i sin avkapade nederdel på insidan ha varit försedda med det nämnda haket och sannolikt varit sammanfogade med lös *fjäder*. En dendrokronologisk datering av syllen och väggplankorna har gett årtalet 1116. Även två furubjälkar tillhör samma tid och kan ha ingått i stavkyrkans *takstol*. Den ena bjälkens undersida är nu något konkav och på insidan ses fragment av en medeltida målningsdekor (fig 78). Målningsdekor av romansk typ från 1200-talet återfinns även på två fragment av väggtimmer med be-

varad knuthuggning för laxknutning (fig 80). Man kan alltså konstatera att de nämnda furubjälkarna från stavkyrkan fått sekundär användning som väggtimmer redan under 1200-talet i en då helt eller delvis uppförd kyrkobyggnad av laxknutat timmer, vilken i sin tur ersattes av nuvarande stenkyrka under senare delen av medeltiden.

Den tidiga dateringen av stavkyrkan i Aringsås är inte förvånande. Socknen ligger strax intill Växjö i den gamla Värebygdens centrum och flera förhistoriska gravfält samt runstenar är kända.

Ett motsvarande centralt läge i Finnveden har *Nöttja*, där man 1950–51 påträffade ett mycket omfattande material från en äldre stavkyrka i den nuvarande kyrkans äldsta golvläggning (s 82–86, fig 89–92). En dendrokronologisk datering av detta material har gett årtalet 1146.

I den välbevarade och nästan intakta golvläggningen (fig 89–90) påträffades ett fyrtiotal *väggplankor* av ek. Flertalet av plankorna har en längd av 3,4–4,5 m medan bredden varierar mellan 30–40 cm och tjockleken mellan 12–15 cm. Plankorna har i båda smalsidorna varit försedda med en ca 5 cm djup *nåt*. Kanterna är i vissa fall rötskadade och avjämning av kanterna har också skett i vissa fall i samband med inpassningen i golvet. På den konvexa sidan har plankorna på mitten och i ändarna sekundära nedhuggningar för inpassning i golvbjälkarna. Endast ett par av plankorna har i ena änden kvar den ursprungliga, snedfasade förtunnningen till den *tapp*, som varit inpassad i byggnadens hammarband (fig 90d).

Några bjälkar som kan ha fungerat som ursprungliga syllar redovisas ej i grävningsrapporten. Utöver väggplankorna påträffades dock några detaljer, som kan ge ytterligare upplysningar om byggnaden. Åtminstone en av portalerna var försedd med en *omfattning* av *ornerade plankor*. I den nordöstra delen av långhuset låg bredvid altargrunden till det norra sidoaltaret en plankor med skuren ornering i upphöjd relief (fig 89b). Tydligt hade man varit angelägen om att låta ornamentiken förbli synliga och plankan var placerad med den ornerade sidan uppåt. Ornamentiken hade därigenom blivit kraftigt nött och slingans detaljer kan nu inte tolkas (fig 90d, 91a–b). Plankan är 240 cm lång och försedd med *nåt* i den högra sidan. Största bredden är nu 35 cm, tjockleken 11 cm. I plankans övre del finns en urblining samt två dymplingshål med kvarsittande dymplingar, vilka bör ha använts för sammanfogningen med portalens överstycke. Detta *överstycke* kan ha utgjorts av den ca 1 m långa plankor, som hittades bland de virken som använts som utjämning för upplagen till golvplankorna (fig 90c). Plankan, vil-

ken i nederkanten är försedd med ett dubbelt *bågsnitt* med bottenremsa, har tyvärr inte återfunnits bland det bevarade materialet. I ena sidan fanns en rektangulär tapp med dymplingshål.¹³

Bland det sekundäranvända virket ingick också tre *stolpfragment* samt delar av en profilerad *nockås*. Stolpfragmenten har smäckra, åttkantiga skaft. Diametern är 14 cm. På det bäst bevarade stolpfragmentet, som är 136 cm långt, återstår i ena änden ett *cylinderformat kapital* (fig 93). På skaftet finns rester av *bemålning* i form av ett spiralband i klarrött med svarta konturer. På nockåsfragmentet i fig 92a–b ses på vardera sidan upptill en fals för yttertaket panel. Undersidan är utformad till ett *bågsnitt* med bottenremsa. Bågsnittets längd är ca 50 cm, vilket motsvarat avståndet mellan takstolarna. Denna typ av bjälkornering är också vanlig på styrplankorna i områdets romanska takstolar.¹⁴

Stavkyrkan tycks ej ha varit uppförd på samma plats som den nuvarande stenkyrkan. Inga spår av stengrund eller nedgrävningar redovisas i grävningsrapporten. Av de påträffade mynten tillhör likaså de äldsta tiden omkring 1300 och 1300-talets mitt (s 86, jfr även nedan).

Från ytterligare två kyrkor, *Sjösås* och *Hånger*, återstår sekundärt använda väggplankor.

I *Sjösås* påträffades 1943 vid en undersökning under den senmedeltida stenkyrkans golv kvarliggande syllar på stengrund från en byggnad i liggande timmer (s 33–41). Då fyllningsjorden borttogs i långhuset innanför syllarna blottades rester av ett trägolv, som tillhört timmerkyrkan (fig 26, 27). Bland de kraftiga ekplankorna förekom några, som genom sin form kunde konstateras vara *väggplankor* från en byggnad i resvirke (fig 44). De konvexa yttersidorna hade dock lagts direkt på jordunderlaget och var därigenom delvis förmultnade. På den bäst bevarade plankan, som är 307 cm lång, 46,5 cm bred och ca 10 cm tjock, återstår i ena änden den snedfasade *tappen* för intappning i hammarbandet. Plankan är försedd med *nåt* i båda sidor och tillhör alltså samma typ av väggplankor som de beskrivna från Aringsås och *Nöttja*. Nåten är 7,5 cm bred och 4,5 cm djup. Plankorna har genom dendrokronologisk analys kunnat dateras till 1229. Samma datering gäller för timmerkyrkans bevarade eksyllar samt ytterligare ekmaterial i golvläggningen, vilket tyder på att golvet lagts in i samband med kyrkans uppförande. Väggplankorna har tidigare tolkats som tillhörande en föregångare till timmerkyrkan. Den nuvarande dateringen utesluter dock detta och tolkningen av väggplankorna är osäker. Det är tänkbart att väggplankorna har varit avsedda för en reparation av en

äldre kyrkobyggnad i resvirke, vilken i stället ersattes av en ny i modernare teknik, dvs i liggande timmer.¹⁵ Till denna äldre kyrka kan ett påträffat fragment av en *ornerad plank* från en omfattning ha hört (fig 45). Plankan är endast 18,5 cm bred och har en tjocklek av 7 cm. *Nåten* är 2,2 cm bred och 5 cm djup.

Väggplankorna i *Hånger* påträffades redan 1881 vid rivningen av den då övergivna timmerkyrkan (s 98–102, fig 101–105). Av de återanvända plankor, som ingick i golvläggningen, tillvaratogs endast tre stycken med delvis bevarad ornering. Dessa skänktes till Statens Historiska Museum tillsammans med sex stycken *bräder*, som påträffats i yttertakets panel. Av dessa är fyra försedda med skuren ornamentik. Väggplankorna har en nuvarande längd av 328–336 cm, bredden är 45–47 cm, tjockleken 9 cm. En av plankorna har *nåt* i båda sidor medan de båda andra har sidorna tillspetsade till *dubbel fjäder* (fig 103). *Orneringen* utgörs på nåtplanan av dubbla, plastiska repstavar i ytterkanterna medan fjäderplankorna i övre änden har en bågformig, dubbel repstav (fig 102). Ovanför repstaven är dessa plankor förtunnade mot den tapp, som funnits för infogning i hammarbandet. Väggplankorna är nedtill avkapade och har även sekundära nedhuggningar. I plankorna finns även ett flertal oregelbundet placerade dymlingshål med kvarsittande dymlingar. Vilken funktion dessa har haft är okänt.

De bevarade väggplankorna tyder på att stavkyrkans väggar har haft en något annorlunda konstruktion än de tidigare beskrivna, där sammanfogningen skett med lös fjäder. Här har väggarna sannolikt istället bestått av omväxlande nåt- och fjäderplankor, en något yngre teknik, som är känd från flera svenska och norska stavkyrkor.¹⁶ Emil Ekhoff, som publicerade materialet från *Hånger* 1914, har antagit att väggplankorna genomgående varit ornerade på samma sätt som de tre bevarade plankorna.¹⁷ Av redogörelsen från fyndtillfället (s 98) framgår emellertid att de övriga påträffade plankorna ej var ornerade. Repstavsornerade plankor har alltså endast funnits på vissa ställen i väggarna, kanske i anslutning till portalerna och då kombinerats med likartat eller rikare dekorerade portalplankor.

De i takpanelen påträffade *bräderna* är endast 2–3 cm tjocka och försedda med en mycket säregen och varierande, inskuren ornamentik (fig 104). *Bräderna* har troligen varit *takfotsbräder* men kan också ha ingått i inredningen.¹⁸

Stavkyrkoplankornas form och motståndskraftiga material, i allmänhet ek, gjorde dem speciellt lämpade att användas som *goluplankor* i de nya kyrkorna. Även i *Vittaryds* kyrka fann man vid en renovering 1827 att golvet bestod av »kluvna stora ekträn med inhuggna

små gluggar och märken efter järngaller» (s 92). I *Tävelsås* påträffades vid 1700-talets mitt, då ett nytt golv skulle läggas in i den dåvarande träkyrkan, en del av den gamla kyrkans »timber af stort och wackert Asketräd» (s 63). Om *Ljungby* eller *Kumblamada* kapell anges om det 1733 uppförda kapellet, vilket revs 1887, att det i det tidigare kapellet var så gott ekvirke i den norra väggen att det ännu används till golvtiljor fastän »det stått i vägg 770 åhr» (s 197–198). Även i golvläggningen i *Blädinge* kyrka tycks man ha använt sig av virke från en föregående stavkyrka.

I *Ör* verkar det däremot som om väggplankor från en stavkyrka fått en annan funktion, nämligen som väggplankor i en kyrkbod i skiftesverk (s 76–77, fig 83–84). I ekplankorna finns borrarade hål och delvis kvarsittande dymlingar utan funktion i den nuvarande byggnaden, vilket visar att det rör sig om sekundärt använda väggplankor. Plankornas största längd är 440 cm, bredden 40–45 cm.

Ytterligare sex stavkyrkor tycks kunna beläggas genom arkivaliska uppgifter.

I *Anderstorp* skall den 1754 rivna träkyrkan ha varit uppförd »med gammalt ståndvirke till foder» (s 93). Den 1717 nedbrunna träkyrkan i *Gnosjö* omtalas ha varit uppförd av »rundtimmer», vilket troligen innebär att den utgjordes av en stavkyrka (s 94). *Södra Solberga* kyrka, riven 1834, anges 1829 vara »byggd af trä med skifte», vilket skulle kunna innebära att den var uppförd av resvirke med väggstolpar.

I fråga om *Hjorteds*, *Källerstads* och *Gårdserums* kyrkor är däremot uppgifterna otvetydliga. *Hjorteds* kyrka finns även avbildad i en enkel teckning medan *Gårdserums* kyrka dessutom finns dokumenterad genom uppmätningar.

Om *Hjorted* omtalas 1751, att kyrkan var uppförd i katolska tiden av ekvirke, som stod rätt upp och ned, och att syllarna var så förmultnade att byggnaden riskerade att falla över ända (s 170). I en schematisk teckning av J H Rhezelius 1634 består kyrkan av ett rektangulärt långhus med smalare kor, vapenhus i söder och ett likaså tillbyggt torn i väster (fig 178). Kyrkan revs 1778. I *Källerstad* bestod den 1764 rivna träkyrkan av resvirke av *ekplankor*, upp till 60 cm breda och ca 12 cm tjocka samt sammanfogade med lös *fjäder*. Av arkivalierna framgår också byggnadens *mått*. Det rektangulära långhuset mätte ca 10,7 m × 5,35 m medan det kvadratiska korets mått var ca 4,75 m × 4,75 m. Den invändiga höjden upp till taket var ca 3,6 m. *Ingångar* omtalas såväl i söder som i norr i långhuset och i söder i koret. Kyrkan var utvändigt försedd med en *omgång*, en företeelse som även är belagd i samband med tre av traktens timmerkyrkor

(se nedan). Materialet i omgången uppges vara furu-bräder med spåntak. Olikheterna i material tyder på att omgången var sekundär eller förnyad i samband med någon reparation.

Det påträffade, återanvända virket från stavkyrkorna och de arkeologiska vittnesbörden kan inte ge annat än en mycket fragmentarisk bild av det stora antal kyrkobyggnader i resvirke, som bör ha uppförts under tidig medeltid. I ett enda fall finns en av de försvunna stavkyrkorna dokumenterad genom *avbildningar* och *uppmätningar*. Det gäller den nämnda kyrkan i *Gårdserum*, vilken utgjordes av ett *treskeppigt långhus* i resvirke med *förhöjt mittskepp* och ett sekundärt kor av sten med sakristia av sten (s 159–166, fig 170–174). Denna byggnad är också det enda säkra belägget för att stavkyrkor av mera avancerad typ förekommit i Sverige. När kyrkan revs 1854 påträffades under en av syllarna två *gravar*, vilket visar att den föregåtts av en mindre stavkyrka på samma plats.

Gårdserum besöktes 1847 av artisten och fornforskaren Nils Månsson Mandelgren (se Inledning), vilket resulterade i de uppmätningar som återges i fig 173 a–e. Mandelgrens måttuppgifter är dock något inkonsekventa och måste betraktas som ungefärliga (s 164). Långhuset mätte enligt planen utvändigt ca 15,7 m × 9 m. Höjden på sidoskeppens ytterväggar var invändigt ca 4 m. Sidoskeppens bredd kan beräknas till 1,6 m och mittskeppet var alltså mer än dubbelt så brett som sidoskeppen (fig 173 a, 174 b).

Kyrkans *konstruktion* var för Mandelgren helt ny och svår att redogöra för. De byggnadstekniska detaljerna var inte heller åtkomliga genom att väggarna var klädda med panel såväl utvändigt som invändigt. Långhusets väggar var uppförda av resvirke med hörnstolpar och strävor intappade i syllar och hammarband. Syllarna mätte ca 30 cm medan väggarnas tjocklek i sitt dåvarande tillstånd uppgick till totalt 60 cm. I detta mått inräknades då de sekundära panelerna samt den utvändiga spåntäckningen. De på panelen inne i väggen markerade fyrkantsvirkena (fig 173 a) bör avse mittskeppspelarnas troligen sekundära snedsträvor, vilka ses i tvärsektionerna (fig 173 e). Sidoskeppens långa väggytor bör dessutom ha stabiliserats av kryssade snedsträvor, likaså intappade i syll och hammarband. På tvärsektionen mot väster (fig 173 e) ses förutom de nämnda försträvningarna av pelarna även en kraftig kryssförsträvning. Mittskeppets 16 *pelare* eller *stolpar* bör ha varit intappade i ett ramverk. Pelarnas höjd från golvet och till takstolen kan beräknas till ca 7,5 m.

De fyrsidiga pelarna anges av Mandelgren vara 20,3 cm i genomskärning. Skaften var åttkantiga, liksom på

de bevarade stolpfragmenten från Nöttja (fig 93). Mellan pelarna ses i höjd med sidoskeppens strävbjälkar profilerade bågar (fig 173 c). Över sidoskeppen och mittskeppet var sekundära innertak inlagda och mittskeppets ursprungliga kleristorievåning hade därigenom förvandlats till vind (fig 173 c–e). Byggnadens utvändiga höjd tycks ha varit ca 11 m. Den var alltså påfallande bred i förhållande till höjden och genom de mycket låga mittskeppsväggarna, vilka utvändigt endast anges mäta 35 cm, gjorde de dubbla *takfallen* närmast intryck av ett säteritak (fig 172). I väggarna var 20 cm höga, rundbågiga *ljusgluggar* upptagna, på den södra sidan tre stycken, på den norra fem (fig 172, 173 b, d).

Två gravstenar i koret, lagda över ett högättat systempar omkring år 1300, tyder på att *stenkoret* uppförts i samband med att kyrkan utsågs till gravplats för dessa (s 166). Koret började sannolikt att uppmuras medan det ursprungliga *träkoret* ännu stod kvar och stenkorets innermått på ca 7 m × 7 m bör ungefär motsvara träkorets yttermått (fig 174 a–b).

Långhuset i Gårdserum var påfallande stort, vilket bör ha varit avgörande för att kyrkan inte revs tidigare. En stavkyrka med ungefär motsvarande mått revs år 1800 i *Björösäter*, beläget i Bankekinds härad i Östergötland vid gränsen till Norra Tjusts härad och Gårdserum. Även denna kyrka var treskeppig men treskeppigheten avspeglades enligt en bevarad teckning ej i exteriören. Långhuset var här indelat i tre lika breda, välvda skepp.¹⁹ Denna anordning kan dock ha varit sekundär och tillkommen först i samband med den stora målningsutsmyckningen i början av 1300-talet.²⁰ Den närmast säteritaksliknande takformen i Gårdserum återfinns i samma område i *Värna kyrka*, vilken uppfördes av sten under medeltidens slutskede.²¹ I samma härad har även *Åtvids kyrka*, i grannsocknen till Gårdserum, haft en motsvarande *takkonstruktion* och takstolen har här burits av stolpar på samma sätt som i Gårdserum. Det förefaller inte osannolikt att de senare stenkyrkorna i detta område övertagit takstols- och takfallskonstruktionen från treskeppiga stavkyrkor av typ Gårdserum.

Stavkyrkobygget bör ha varit koncentrerat till 1100-talet och 1200-talets början. Redan strax efter år 1217 uppfördes timmerkyrkan i Granhult. Även resterna från Angerdshestra och Sjösås kyrkor har kunnat dateras dendrokronologiskt till 1226 respektive 1229 medan motsvarande datering för den bevarade kyrkan i Tidarsrum är 1264. De knuttimrade byggnaderna tycks alltså under 1200-talet snabbt ha övertagit den dominerande rollen.

TIMMERKYRKORNA

Även när det gäller timmerkyrkorna är bilden fragmentarisk eftersom endast ett litet fåtal av byggnaderna är bevarade. Flertalet av de rivna träkyrkornas konstruktion och ursprungliga utseende kommer att förbli okänt. Det hittills påträffade arkeologiska och arkivalliska materialet utgör dock ett rikhaltigt komplement till de stående byggnaderna.

De kyrkor som återstår helt eller delvis i området är *Bäckaby* (1326), *Granhults* (1217), *Haurida*, *Pelarne*, *Vireda* (1344) och *Tidersrums* (1264) kyrkor. Långhuset i *Tävelsås* kyrka (s 63–65, fig 70–71) är dessutom troligen medeltida medan *Stenbergas* kyrka, som anses vara uppförd omkring 1600, likaså delvis kan vara medeltida (s 158).²²

Byggnadstyper

Trots det fragmentariska materialet kan flera olika byggnadstyper och traditioner urskiljas:

1. Varendstypen. Tidigt 1200-tal

Granhults kyrka (s 19–30, fig 5–22) är den äldsta av de bevarade kyrkorna och den dendrokronologiska dateringen har här som nämnts gett året 1217. Kring denna romanska timmerkyrka kan också några av de försvunna kyrkorna grupperas med ledning av vissa särdrag.²³

Granhults kyrka (fig 5) är mycket välbevarad och ingrepp har skett i själva byggnaden endast i form av nya fönsteröppningar samt vidgning av triumfbågen. Tillbyggnaderna inskränker sig till sakristia och vapenhus, tillkomna senast i början av 1600-talet respektive 1723. Genom att kyrkan övergavs som församlingskyrka 1837 har ingen modernisering skett och interiören präglas av en för Varendskyrkorna karakteristisk inredning och utsmyckning i folklig barockstil från 1600- och 1700-talen (fig 7–8).

Genom att så få ingrepp gjorts i byggnaden kan dess ursprungliga utseende rekonstrueras utan svårighet (fig 21). Planen kännetecknas av ett relativt kort och brett långhus samt ett kvadratisk, rakt avslutat kor (fig 6a). Långhuset mäter invändigt 9,4 m × 6,8 m, koret 4,4 m × 4,4 m. Väggarnas höjd, som utvändigt är 5,4 m respektive 5,1 m, är oförändrad. Även takstolarna och därmed också takfallens vinkel är oförändrade. Specifikt för byggnaden är ingångarnas och fönsteröppningarnas form och placering. Av de smala, rundbågiga och uppåt svagt avsmalnande portalerna är två placerade mitt för varandra i långhusets västra del medan den

tredje utgör ingång i söder till koret (fig 6). De ursprungliga fönstergluggarna, som bevarats helt intakta under de senare igensättningarna, utgörs av fyra rundbågiga, mycket små och högt sittande öppningar, en i vardera södra och norra långhusväggarna strax öster om mittlinjen samt en i västra långhusväggen och en i östra korväggen (fig 6, 14, 17).

Byggnaden har i fråga om planform, proportioner och ingångarnas och fönsteröppningarnas placering anslutit sig till traktens romanska stenkyrkoarkitektur. Även de stenkyrkor, som bevarats, är till sin form mycket enkla och slutna. De ursprungliga fönsteröppningarna har likaså mycket små dageröppningar. Genom de kraftigt skrånande smygarna har dock stenkyrkornas fönsteröppningar utgjort ett mera markerat inslag i exteriörerna.²⁴

Även *Kalvsviks*, *Tegnaby* och *Furuby* kyrkor, alla belägna strax söder om Växjö, tycks av beskrivningarna att döma ursprungligen ha tillhört samma enkla, romanska Varendstyp som *Granhults* kyrka.

Kalvsviks kyrka, som revs 1855, hann besökas såväl av professorn C G Brunius från Lund som Nils Månsson Mandelgren (s 59–63, fig 67–69). Båda fäste sig framför allt vid de ålderdomliga små fönstergluggarna under takfoten. Fönsteröppningarna hade samma storlek som i *Granhult* och placeringen i den södra och den norra långhusväggen var densamma medan däremot koret var försett med två stycken öppningar i den östra väggen. *Tegnaby* kyrka, riven 1854, besöktes och avbildades likaså 1847 av Mandelgren, som noterade att byggnadens ålder borde vara hög med tanke på de bevarade små fönstergluggarna (s 55–57, fig 64–65). Samma typ av fönstergluggar utmärkte också *Furuby* kyrka, vilken revs först 1891 och dokumenterades av Mandelgren 1865 (s 44–49, fig 50–56). När församlingen 1890 begärde rivningstillstånd krävde K Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien i samband med sitt godkännande, att »Ett af de små, rundbetäckta fönstren» skulle sågas ut och överlämnas till Statens Historiska Museum, vilket också skedde (fig 55–56).

Till det tidiga 1200-talets träkyrkobyggande hörde också kyrkorna i *Sjösås* och *Angerdshestra*.

I *Sjösås* påträffades såsom nämnts vid den arkeologiska undersökningen 1943 rester av grunden och syllramen till en kyrka i liggande timer (s 33–41, fig 26–45). Syllarna har genom dendrokronologisk analys daterats till 1229.²⁵ Eftersom *Sjösås* utgör grannsocknen till *Granhult* kan man förmoda att den obetydligt yngre timmerkyrkan i *Sjösås* anslöt till samma byggnadstradition som *Granhults* kyrka. Storleken var också den-

samma. Endast 1 m skiljer i fråga om långhusets längd.

För *Angerdshestra* kyrka (s 104–107, fig 108–112) har den dendrokronologiska dateringen av bevarade syllar och vägghjälpkar gett årtalet 1226. Den tillhörde alltså tidsmässigt samma romanska byggnadsperiod som de nämnda Värendskyrkorna. Angerdshestra är emellertid beläget i en helt annan del av Småland, i Mo härad, och vi känner varken byggnadens storlek eller utformning. Det är mycket möjligt att man i denna gränsbygd, som räknades till västgötarnas land, utbildat andra traditioner i fråga om arkitektoniska detaljer.

2. Romansk tradition

Kyrkorna i *Tidersrum*, *Pelarne*, *Edshult* och *Haurida* i området norra del tycks generellt kunna föras till 1200-talets senare del. Den tidsmässiga gemenskapen har dock ingen motsvarighet i fråga om byggnadernas utformning. De är alla mycket olika och visar tydligt att även träkyrkobyggnaderna gett utrymme åt en varierad detaljutformning, i de flesta fall inspirerad av stenarkitekturen.

Tidersrums kyrka i Kinda härad i nuvarande Östergötland har genom dendrokronologisk analys kunnat dateras till 1264.²⁶ I fråga om planform, material och byggnadsteknik följer den samma mönster som Värendskyrkorna men uppvisar i fråga om syllarnas utformning samt fönster- och dörröppningar helt andra förebilder (s 205–224, fig 211–237). Kyrkobyggnaden är liksom Granhults kyrka mycket välbevarad och tillbyggnaderna inskränker sig till en sannolikt under senare delen av medeltiden uppförd sakristia av sten samt ett vapenhus i väster i två våningar, tillbyggt 1860 (fig 213). Inredningen i kyrkorummets hörn i huvudsak från 1600- och 1700-talen. Invändigt återstår på såväl väggar som tak rester av en omfattande höggotisk, målad utsmyckning (fig 214–215). Även dörrarna har varit prydda med ett rikt järnsmide från samma tid och genom teckningar av Mandelgren framgår också att långhusets sydportal varit försedd med pilastrar med skuren ornamentik och trepassformat överstycke (fig 227, 235, 237). I fig 237 återges ett försök till rekonstruktion av kyrkans utseende vid 1300-talets mitt efter portalomfattningens och de järnsmidesprydda dörrarnas tillkomst.

I tekniskt avseende avviker kyrkan från de tidigare genom att såväl syllarna som det närmast ovanpå liggande bjälkvarvet har trapetsoid snittprofil med bredare basparti (fig 216–217, jfr nedan) och att de höga, smala ingångarna är försedda med breda, stående karmvirken (fig 228). En specifik detalj är också de ursprungliga fönsteröppningarnas utformning. Öppningarna, som nu är igensatta, utgörs i koret av två

mycket små, runda öppningar, en i vardera norra och södra väggen samt en rektangulär i den södra långhusväggen (jfr nedan).

Syllarnas trapetsoida form kan vara en kvarleva från resvirkeskyrkornas konstruktion och även de runda fönsteröppningarna för tanken till stavkyrkornas ljusgluggar. Runda fönsteröppningar med kraftigt skrånande smygar förekommer emellertid just i koret även i vissa romanska stenkyrkor (jfr nedan).

För *Pelarne* kyrka (s 173–185, fig 183–198) har den dendrokronologiska analysen ännu inte kunnat ge en fast datering. Genom de fragmentariska medeltida väggmålningarna (fig 196–197) vet vi dock att byggnaden uppförts före 1300-talets mitt. Den medeltida byggnadskroppen är frånsett genombrutningen av den södra korväggen till det på 1680-talet uppförda gravkoret helt bevarad (fig 183, 185). Redan under medeltiden utökades kyrkan med ett västtorn (fig 185, 198). Sekundära tillbyggnader är också en sakristia av sten, uppförd senast på 1500-talet, samt ett vapenhus av trä från 1680-talet. Interiören har helt förlorat sin medeltida karaktär och präglas närmast av en enkel klassicism (fig 186–187).

Kyrkans planform är den traditionella romanska liksom byggnadstekniken. Syllarna tycks liksom i *Tidersrums* kyrka ha trapetsoid snittprofil (jfr nedan). Beträffande ingångarna har platsen för långhusets sydportal kunnat lokaliseras till sedvanlig plats i den västra delen (fig 189). Utformningen är i övrigt okänd. Långhusets ursprungliga fönsteröppningar återstår i form av rektangulära igensättningar, en i vardera norra och södra väggen (fig 185 d–e). Öppningarna, som bör ha varit rundbågiga, är placerade högt upp och strax öster om väggens mittlinje liksom i Värendskyrkornas kyrkor. Av speciellt intresse är den trefönstergrupp, som påträffats i korets östvägg (fig 195–196) och som efterbildar den romanska huggstensarkitekturens kopplade korfönster (jfr nedan).²⁵

Kyrkorummets nuvarande västparti utgörs av bottenvåningen i det medeltida tornet, vars andra våning nu är inbyggd på vinden (fig 185 g). Tornet har varit av samma typ som i *Vireda* kyrka (fig 134 c, e, 145), vilken har kunnat dateras till 1344. Ett försök till rekonstruktion av den medeltida byggnaden efter tornets tillkomst ses i fig 198.

Kyrkan i *Haurida* (s 115–122, fig 123–131) har ombyggts och tillbyggt vid flera tillfällen och fick sitt nuvarande utseende vid restaureringen 1961–64. Byggnaden var då skadad av rötangrepp och långhuset monterades ner för att sedan uppföras på en ny grund. Vid återuppbyggnaden användes dock det gamla väggmuret i så stor utsträckning som möjligt. En uppmätning

och undersökning av väggarna gjordes före nedmonteringen (fig 129), vilken följdes av en arkeologisk undersökning av området innanför grundmurarna (fig 128). Vid grävningundersökningen framkom grundstenarna till den medeltida timmerkyrkans västvägg och till det ursprungliga koret, vilket senare under medeltiden ersatts av det nuvarande stenkoret. Planen utmärks av ett kort och brett långhus samt kvadratisk kor (fig 131). I långhuset har platsen för sydingången och de ursprungliga fönsteröppningarna kunnat lokaliseras, däremot är deras utformning okänd. Den dendrokronologiska undersökningen av timret har ännu ej kunnat ge en fast datering. Kyrkan i Haurida omnämns i diplomatiet 1292–1312 medan det äldsta påträffade myntet vid grävningundersökningen är från ca 1250. Dessa tidsangivelser talar för att den ursprungliga timmerkyrkan uppförts under 1200-talet.

När *Edshults* kyrka revs 1838 försvann en märklig medeltida träkyrka med en ovanligt rik och välbevarad medeltida utsmyckning (s 135–143, fig 147–155).²⁷ Tack vare det omfattande material, som insamlades av Nils Månsson Mandelgren 1847, kan man dock få en relativt god bild av byggnaden (s 137–139). Mandelgren har också gjort flera rekonstruktionsritningar. Kyrkans planform och storlek är känd genom såväl återstående grundrester som arkivaliska uppgifter, däribland även en kartbild (fig 148). Kyrkans sydfasad finns även återgiven på en enkel teckning från 1600-talets slut (fig 147). Den ovanligt stora kyrkan avvek på flera sätt från de tidigare beskrivna träkyrkorna. Förebilden är liksom för dessa den romanska stenkyrkan, men inte den för träarkitekturen lämpliga typen med rakt avslutat kor, utan *absidkyrkan*. Till det rektangulära koret i Edshult hörde en femsidigt bruten absid med tre fyrpassformade fönster (jfr nedan). Fönsteröppningarna var helt bevarade och fortfarande försedda med medeltida glasmålningar vid kyrkans rivning. Byggnaden efterbildade de förnämare stenkyrkorna även genom att kyrkorummet var försett med pelare och valv (s 139–141). Genom de målningar, som smyckade såväl väggar som valv, vet vi att kyrkan uppförts senast under 1300-talets första hälft. Byggnaden har dock sannolikt uppförts tidigare och den invändiga panelen och välvningen tillkommit vid en modernisering i samband med den stora målningutsmyckningen.

Edshults kyrka är den enda belagda absidkyrkan bland områdets medeltida träkyrkor. Sannolikt har det dock funnits flera. Den byggnadstekniskt enklare varianten med rektangulärt långhus och kvadratisk, eller i det närmaste kvadratisk, rakt avslutat kor var den gängse typen och förblev så hela medeltiden igenom.

Till denna tradition hör *Bäckaby* kyrka, som återstår i tillbyggt skick (s 144–155, fig 156–168). Timret har genom dendrokronologisk analys daterats till 1326.²⁸ Frånsett tillbyggnaden 1758 i norr av den sk nykyrkan har få ingrepp gjorts i den ursprungliga byggnaden. Interiören präglas däremot helt av den inredning och utsmyckning, som tillkom under 1600- och 1700-talet (fig 158–159). Genom att kyrkan övergavs 1899 och därefter flyttades till Stadsparken i Jönköping har ingen modernisering skett. De övriga sekundära tillbyggnaderna, en sakristia i norr samt ett kloktorn i väster, har tillkommit på 1600-talet.

På de fotografier, som förutseende nog togs i dokumentärt syfte i samband med kyrkans nedmontering och återuppbyggande år 1901–1902, kan byggnadens konstruktion och senare igensättningar av fönster och dörröppningar studeras (fig 160–167). Dörröppningarna har varit rundbågiga och detsamma tycks också gälla de små och högt placerade fönsteröppningarna (fig 167, 168). Långhuset är påfallande långt, 14 m, vilket framtvingat skarvar i såväl syllar som väggbjälkar. Syllarna har liksom i Tidarsrum och Pelarne trapetsoid snittprofil (jfr nedan).

Den romanska planformen finns kvar även i träkyrkobygandet under nyare tid. Ett utmärkt exempel på traditionens livskraft är *Tutaryds* kyrka, som uppfördes 1694 på samma plats och med samma planform och i det närmaste samma storlek som den äldre träkyrkan (s 91–92, fig 99).

3. Kyrkor av romansk typ med omgång

I den sydvästra delen av Småland, i Sunnerbo och Västbo härad, har en mycket speciell typ av sannolikt romanska träkyrkor förekommit, nämligen kyrkor med omgång. För närvarande är 4 stycken av denna typ belagda: *Kållerstads*, *Burseryds*, *Sandviks* och *Pjätteryds* kyrkor.

Beträffande *Kållerstads* kyrka som revs 1764, vet vi att den var uppförd av resvirke och försedd med en omgång av furubräder runt såväl långhus som kor (jfr ovan samt s 95–96). *Burseryds* kyrka, riven 1752, omtalas ha varit byggd »i påvedömet» och varit försedd med små och låga fönster, smal triumfbåge med korskrank samt omgång som i början av 1700-talet ännu fanns kvar i sin östra del (s 94). *Sandviks* kyrka, som förstördes genom en eldsvåda 1896, var då tillbyggd och kraftigt moderniserad (s 97). 1726 anges kyrkan vara »urminnes» och tidigare försedd med omgång. Omgången fick 1694 nya eksyllar men revs sannolikt 1710, då kyrkan genomgick en omfattande reparation.

Endast beträffande *Pjätteryds* kyrka har vi närmare uppgifter om utseende och konstruktion (s 86–91, fig 94–98). Kyrkan revs 1834 efter långvarigt motstånd från församlingen och dess kyrkoherde. Nils Månsson Mandelgren, som besökte Pjätteryd 1847, blev emellertid mycket intresserad av den försvunna kyrkans utseende och konstruktion och utförde med hjälp av uppgifter från olika personer på platsen en serie rekonstruktioner (fig 94–96). Arkivaliska uppgifter och en planritning från 1790 (fig 97) kompletterar Mandelgrens uppgifter (s 88). Dessa bekräftar att Mandelgren i princip uppfattat byggnaden rätt även om detaljerna naturligt nog inte kan anses tillförlitliga. Byggnaden utgjordes liksom de nämnda kyrkorna av ett rektangulärt långhus med lägre och smalare, kvadratisk kor (fig 97–98). Kyrkan var byggd av liggande furutimmer medan den ca 1,5 m breda omgångens väggar bestod av resvirke av ek. Plankornas dimensioner var enligt måttuppgifterna desamma som för normala stavkyrkoplankor och det är möjligt att väggplankor från en äldre kyrka i resvirke fått sekundär användning i omgången. 1790 fanns omgången endast kvar i norr och väster (fig 97). Uppgifter i räkenskaper och protokoll bekräftar dock att omgången tidigare gått runt hela kyrkan så som på Mandelgrens rekonstruktion (s 90). Under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet skedde en successiv modernisering av kyrkan och i detta sammanhang försvann omgången på den södra och östra sidan. 1745 föreslogs att den förfallna omgången skulle rivras, men eftersom den »av äldre tider befunnen lända till kyrkans konservation» beslöts istället 1755 att omgången eller utanbygget skulle repareras. I början av 1700-talet hade nya fönster tagits upp i söder och öster efter rivningen av omgången. Samtidigt omtalas också nya fönster under läktarna, dvs i den norra och västra väggen, vilket måste innebära att det i omgången även fanns öppningar, som släppte in ljus. De av Mandelgren markerade öppningarna på den norra och västra sidan kan alltså byggas på sanna uppgifter (fig 94 a–b).

Det är knappast något tvivel om att de nämnda kyrkornas omgångar, som för tanken till de norska stavkyrkornas yttre omgångar eller svalgångar, var av medeltida ursprung. Hur de fungerat utöver att ge ett visst skydd åt själva kyrkobyggnaden vet vi inte. 1657 omtalas beträffande Pjätteryd att ett spädbarn begravts i västra delen av omgången (s 90). 1677 användes omgången fortfarande för begravingar. 1745 påpekas däremot det nyttiga i att ha en förvaringsplats för kyrkans redskap i omgången och som förvaringsutrymme tjänstgjorde sedan omgången fram till rivningen.

4. Salkyrkor

Vireda kyrka är den enda överlevande representanten för de rektangulära salkyrkorna, som tydligen i ganska ringa omfattning uppfördes under 1300- och 1400-talen.

Den nuvarande kyrkan i *Vireda* (s 122–134, fig 132–146) innehåller byggnadsdelar från fyra olika perioder (fig 132–134). Att de äldsta delarna är medeltida framgick tydligt av de 1938 framtagna senmedeltida målningarna (fig 146). Själva byggnaden är dock äldre än denna utsmyckning från omkring 1500. Genom dendrokronologisk analys har nämligen spån från koret norra och östra ytterväggar kunnat tidsfästas till 1344. Till den medeltida träkyrkan har först fogats en sakristia av sten samt under 1700-talet ett halvrunt korutsprång av sten, ett klocktorn i väster av trä samt den sk nykyrkan, ett tvärskepp av trä på kyrkans norra sida. Den nuvarande interiören har liksom exteriören inslag från olika perioder (fig 135–136).

Det nuvarande långhuset utgörs av den medeltida byggnadens västtorn, långhus och kor. Mellanväggen mot tornet samt triumfbågsväggen har borttagits så att ett sammanhängande rum bildas (fig 134 a). Trots tillbyggnader och förändringar återstår alltså så pass mycket av den medeltida byggnaden att dess ursprungliga utseende utan svårighet kan rekonstrueras i sina huvuddrag (fig 144–145). Kyrkan utgjordes ursprungligen av en rektangulär byggnad utan yttre kormarkering och med ett torn ridande på den västra gaveln. Byggnaden har utvändigt mått 20 m × 7,15 m. Genom tvärväggar har kyrkorummet indelats i en tornkammare, ett långhus och ett kor. Långhuset har förbundits med koret genom en triumfbåge och en öppning har också funnits mellan långhuset och tornkammaren, vilken liksom kyrkan i övrigt var prydd med väggmålningar. De ursprungliga ingångarna i söder, en till långhuset och en till koret, är bevarade. Av fönsteröppningarna återstår däremot endast en liten kvadratisk öppning i den norra korväggen (jfr nedan).

Den dendrokronologiska dateringen bör kunna överföras även till själva byggnaden, som till sin typ närmast utgör en mellanform mellan den romanska typen med lägre, smalare kor och mycket högt sittande fönster och senmedeltidens salkyrkor, där bla fast skiljevägg mellan kor och långhus saknas. Byggnadens planform i kombination med ett ursprungligt västtorn särskiljer *Vireda* kyrka från de övriga bevarade medeltida timmerkyrkorna. Den rivna grannkyrkan i *Adelöv* (s 115) tycks dock enligt de arkivaliska uppgifterna ha varit av samma typ. Detsamma tycks gälla kyrkan i *Svinhult*, där ett genom en triumfbågsvägg avskilt korparti dock saknades (s 200–202, fig 206–208). Kyrkan

som revs 1875 avbildades 1847 av Mandelgren (fig 207). Det »förfallna tornet på den västra kyrkgaveln» hade nedtagits 1693.

Kyrkan i *Ljuder*, som revs 1849, hann också besökas och avbildas av Mandelgren 1847 (s 52–55, fig 60–63). Den rektangulära byggnaden anges av Mandelgren ha mått 16,5 m × 8 m invändigt. Ingångarna utgjordes liksom i *Vireda* av två portaler i söder, en till långhuset och en till koret. Genom de av Mandelgren beskrivna senmedeltida målningarna, som skymtade under en sentida övermålning på såväl väggarna som i taket, vet vi med säkerhet att även denna byggnad var medeltida.²⁹

Enligt nu tillgängliga uppgifter tycks även kyrkorna i *Frödinge* (s 171, fig 180), *Gryteryd* (s 95), *Horn* (s 204), *Kristdala* (s 189, fig 200), *Kvenneberga* (s 73), *Södra Rottne* (s 78), *Tofta* (s 63), *Tävellsås* (s 63) och *Vimmerby* (s 188) ha utgjorts av salkyrkor. I *Tävellsås* ingår eventuellt delar av den medeltida byggnaden i den nuvarande. Även i *Norra Rottne* (s 78) och i *Vislanda* (s 75) har bevarats rektangulära stengrunder, men här rör det sig om en sentida utvidgning av ett ursprungligen smalare och lägre korparti.

Material och teknik

Timmerkyrkornas *grund* utgörs, liksom för stavkyrkorna med syllkonstruktion, av en låg stengrund i kallmur. Muren tycks normalt ha bestått av endast ett eller två skift av marksten med större stenar som hörnstenar. I *Granhults* kyrka, där grunden är helt orörd, syns tydligt de kraftiga hörnstenarna (fig 9–10). I *Tidersrums* kyrka har man dessutom i det sydvästra hörnet använt sig av en jordfast sten (fig 213 a–b). Den medeltida grundkonstruktionen framgår tydligt av de vid utgrävningen i *Sjösås* gamla kyrka påträffade resterna av en föregående timmerkyrka, som kunnat dateras till 1229. Stengrunden med kvarliggande syllar var delvis intakt och utgjordes av en omsorgsfullt lagd kallmur med en total höjd av ca 50 cm, då även omfattande själva mursulan, vilkens största bredd uppgick till ca 70 cm (fig 28, 35).

I vissa fall förekommer fogning med murbruk, ibland kombinerad med utvändig putsning, vilket dock är sekundära tillägg. Så är tex fallet beträffande såväl *Pelarne* som *Tidersrums* och *Vireda* kyrkor. Fogning med murbruk har också påträffats vid undersökningen i *Rumskulla* kyrka. Detsamma gäller även vissa grunddelar, som frilades vid undersökningen av *Ålghults* gamla kyrka (fig 41–43). Här vet vi genom räkenskaper att utvändig fogning skedde på 1700-talet. Fog-

ning och lagning av grunderna blev framför allt aktuellt i samband med moderniseringar och tillbyggnader. I allmänhet var man dock klart medveten om att den ursprungliga kallmuren var ett effektivt skydd för syllarna och att genomluftningen var viktig för att motverka fuktsamling med följande rötangrepp. Ett sentida exempel på hur felaktig isolering, bla av grunden, snabbt kan orsaka skada är *Tidersrums* kyrka, där man 1977 konstaterade svåra angrepp av sk äkta hussvamp i såväl koret som långhuset (s 219).

Grundrester har påträffats vid undersökningar i ett flertal kyrkor (se *Djursdala*, *Frödinge*, *Haurida*, *Kättilstad*, *Tutaryd*) och grunderna återstår också i delvis raserat skick på ödekyrkogårdarna (se *Agunnaryd*, *Edshult*, *Gårdveda*, *Horn*, *Hovmantorp*, *Hånger*, *Kvenneberga*, *Norra Rottne*, *Tegnaby*, *Tofta*, *Vislanda*).

Byggnadsmaterialet i de bevarade kyrkorna utgörs av liggande, fyrkantsbilat furutimmer. I *Granhult* har väggtimret dimensionerna 20 cm × 20–30 cm. Detsamma gäller det bevarade väggpartiet från *Furuby* kyrka (fig 56 a–b). Väggjockleken 20–25 cm tycks ha utgjort ett standardmått, medan däremot bjälkarnas bredd varierat beroende på det tillgängliga timrets dimensioner. I *Haurida* kyrka varierar bjälkvarvens höjd mellan 24–40 cm, i *Vireda* är motsvarande mått 20–30 cm, i *Bäckaby* 25–40 cm, i *Pelarne* 25–31 cm och i *Tidersrum* 19–36 cm. Timrets genomsnittliga ålder vid fällningen varierar likaså. I *Granhult* har man använt sig av relativt snabbvuxen furu. Årsringsbredderna i de dendrokronologiska borrhöven är här i genomsnitt 1,2 mm och serielängden 84 år. Motsvarande är däremot för det mycket tätvuxna virket i *Angerdshestra* 0,7 mm respektive 165 år, för *Vireda* 0,9 mm och 164 år, *Bäckaby* 1 mm och 147 år samt för *Tidersrum* 1,1 mm och 130 år.³⁰ Ett högt antal och täta årsringar visar att träden växt på mager mark, vilket ger långsam tillväxt och därmed ett speciellt bra, tätvuxet virke.³¹

I *Tidersrums* kyrka förekommer inga skarvar i långhusets bjälkvarv, trots att dessa har en total längd av 11,75 m. Maximilängden för furutimmer brukar normalt ligga på ca 10 m, vilket innebär att man i *Tidersrum* hade tillgång till ett skogsbestånd av ovanligt höga och kraftiga furor. Timrets kvalitet och dimensioner i de gamla träkyrkorna omnämns med vördnad i samband med besiktning och rivning på 1700- och 1800-talen. Virket fick också fortsatt användning antingen i den nya kyrkan eller i nya profanbyggnader. Om den rivna kyrkan i *Rumskulla* uppgav Mandelgren att den skulle ha varit byggd av timmerstockar som var 1 3/4 aln tjocka, dvs ca 1 m. En del av dessa har påträffats i

den nuvarande kyrkans golvläggning, däribland en av syllarna med dimensionerna 1 m × 55 cm (s 185–187). Enligt Mandelgren ansågs byggnaden ha varit uppförd av sk »tyre eller torrväd furu», dvs torrfuror, vilka var särskilt hållbara och motståndskraftiga mot röta. Furorna hade då dött på rot genom ringbarkning och torkat innan de huggits ned.³²

Om *Tutaryds* gamla kyrka uppges att den var uppförd av ekstockar, som var så tjocka att endast 12 bjälkvarv ingick i väggarna (s 91). Här uppges alltså hela kyrkan ha varit uppförd av ek. Detsamma gäller *Dänningelanda* gamla kyrka (s 59). Ek användes annars vanligen endast till syllarna. Så är tex syllarna i *Pelarne* och i *Sjösås* av ek. Eksyllar omtalas också i samband med *Kalvsviks* kyrka (s 62), där även sakristian var uppförd av ek. Detta material har genom sin motståndskraft mot röta varit särskilt uppskattat till syllar och stolpar i området profanbyggnader ända fram i modern tid.

Kyrkobyggandet var, som den medeltida kyrkobalkens text visar (s 10), en gemensam angelägenhet för socknens bönder och timmer levererades från de olika gårdarnas skogar i proportion till gårdarnas mantal. De olika växtplatserna ger därför speciella svårigheter vid en dendrokronologisk analys av kyrkobyggnadernas timmer (jfr nedan). Sammanskott av timmer var regel även under senare tiders kyrkobyggande. I tex *Mulseryd* utgick 1658, inför det nya kyrkobygget, noggranna anvisningar om hur mycket varje mantal skulle leverera i fråga om bjälkar, sparrar och tiljor. Bjälkarna skulle även hålla vissa längdmått (s 107). Den nya kyrkan uppbyggdes sommaren 1660, enligt protokollet under loppet av 14 dagar.

Kvaliteten på de kvarstående medeltida byggnaderna visar att man varit mycket noggrann och kunnig i fråga om val och behandling av virket. Timret bör ha fällts under vintern, sannolikt under januari–mars, som har varit den normala fällningstiden i de södra delarna av landet. Eftersom det i fråga om kyrkorna gällde byggnader med släta knutar bör det ha varit speciellt viktigt att använda torrt virke, så att inte knutarna blev otäta på grund av krympning under torkningen. Att erhålla ett lufttorrt virke tar, när det gäller grövre dimensioner, ca 1 eller 2 år. I fallet *Mulseryd* tycks torkningstiden ha varit minst 1 ½ år.

Byggnadernas *syllar* kan variera inte bara ifråga om materialet, dvs ek eller furu, utan också i fråga om snittprofiler och knutning.³³

I *Granhult* har de fyrkantsbilade syllarna samma dimensioner som väggbjälkarna i övrigt, ca 20 cm × 25 cm. För stabilitetens skull har syllarna sammanfogats

med en speciell hakknutning, en sk tungknut eller fransk knäppa, till skillnad från väggtimret i övrigt, som är laxknutat (fig 9–10).

I *Sjösås* har syllarnas komplicerade knuthuggning, en kombination av hak och tunga i en variant av den franska knäppan, kunnat studeras i detalj (fig 36–37). Det är tydligt att man varit ytterst angelägen om att få syllramen så stabil som möjligt med tanke på väggarnas höjd. De fyrkantsbilade ekbjälkarna, som är tagna ur en kliven stock (fig 34), har dimensionerna 37–40 cm × 19–28 cm. Ovansidans kanter är avfasade (fig 32–35) och det plana mittpartiet har motsvarats väggtimrets tjocklek på ca 20 cm. Syllarna har genom sin större bredd och fasning utgjort ett markerat sockelparti i byggnaden och det är tydligt att förebilden har varit stenarkitekturens huggna skråkantsocklar.

I *Tidersrum* kunde man i samband med renoveringen 1979 studera syllkonstruktionen i det frilagda partiet av korets och långhusets norra sida (fig 216 a–c). Korsyllen, som har trapetsoid snittprofil, har dimensionerna 35 cm × 35 respektive 29 cm. Det nordöstra långhushörnens knuthuggning var ej bevarad i syllpartiet, där bjälkarna genom svampangrepp hade förmultnat helt (fig 216 a, c). Även dessa syllar har trapetsoid snittprofil och på den norra långhussyllen kunde dessutom iakttas en skuren ornering i form av en bågfris (fig 217), det hittills enda kända exemplet på utsmyckning av syllarna i en timmerkyrka. I *Pelarne* kunde långhusets sydvästra hörn studeras vid en friläggning 1948 (fig 188). Eksyllen har liksom i *Tidersrum* trapetsoid snittprofil. Detsamma gäller också *Bäckaby* kyrka, där knutningen framgår av fotografierna från återuppbyggnaden 1902 (fig 163, 166).

Den trapetsoida snittprofil, som utmärker syllarna i dessa kyrkor, har motsvarighet såväl bland resvirkeskyrkorna som profanhusen och innebär ett avsteg från den strävan, som i övrigt är mycket tydlig, nämligen att i byggnadens utformning så nära som möjligt efterbilda stenkyrkornas utformning.

I fråga om den rivna kyrkan i *Angerdshestra* ger de bevarade syllarna, vilka har dateras till 1226, en möjlighet till ytterligare detaljstudium av de romanska kyrkornas knuthuggning (fig 108 a). Liksom i *Sjösås* är det här fråga om en mycket komplicerad sammanhuggning med ett flertal snittytor, närmast en korsning mellan hakknut och slätlaxknut.

För *väggtimrets* sammanhuggning tycks man genomgående ha använt sig av laxknutning, genom vilken timmerkyrkorna fått helt släta hörnpartier och samma rena stereometriska form som stenbyggnaderna. Laxknutning finns belagd beträffande samtliga

stående byggnader (fig 9–10, 129 a–c, 137, 163, 188, 216 a, c). Det sekundäranvända virke som påträffats i *Aringsås* (fig 80), *Hakarp* (fig 120), *Rumskulla* (s 187) och *Angerdshestra* uppvisar också knuthuggning för laxknutning. I *Angerdshestra* gäller det dock en kombination av laxstjärt och hak (fig 108 b, 110).

Väggtimret är fyrkantsbilat och på insidan flatbilat till en så slät yta att bjälkvarven är svåra att urskilja. Bjälkarnas ovansida är rak eller något konvex medan undersidan är konkav (se *Aringsås* fig 78, *Angerdshestra* fig 110, *Furuby* fig 56 b, *Tidersrum* fig 218). Den huggna rännan på bjälkarnas undersida, den s k mossrännan, har använts för tätning mellan bjälkarna med väggmossa (*Hypnum parietinum*).³³

För fixering av bjälkarna har man använt sig av trädymlingar som pressats in i borrarade hål och fungerat som styrtappar (fig 218).

Skarvning av väggtimret har undvikits i möjligaste mån och förekommer endast i *Bäckaby* och *Vireda*, där byggnadernas längd överstigit timrets maximi-längd. I fig 164–165 ses några av timmerskarvarna i *Bäckaby* kyrkas sydfasad. Genom portalens placering 4 m från den västra knuten har dock skarvar undvikits i bjälkvarven upp till samma höjd som portalen. Skarvarna utgörs av halvt i halvt eller laxhak.

Väggarnas översta bjälkvarv fungerar som *hammarband*. I väggpartiet från *Furuby* (fig 55–56) ses urtagningar för takbjälkarna och på utsidan den fals, i vilken takfotsbrädan vilat. Från kyrkan i *Angerdshestra* återstår av ena hammarbandet ett 130 cm långt stycke (fig 109). På utsidan ses falsen för takfotsbrädan och på ovansidan återstår två urtagningar för takbjälkarna. De 16 cm breda urtagningarna är försedda med hak för låsning av takbjälkarna.

Vid knuttimring är *gavelröstenas* konstruktion en speciell svårighet eftersom knuten, som ger väggarna styrning och stadga saknas. Bjälkarna tvingas att balansera på varandra med dymlingarnas hjälp. Vid kyrkobyggena, där det gällde mycket höga och spetsiga gavelpartier, tycks man därför i allmänhet ha undvikit timrade rösten. Bland de stående kyrkorna förekommer timrade rösten endast i *Vireda* (fig 134 c, 137–138), medan man i övriga fall använt sig av panelkonstruktioner. Röstets konstruktion i *Granhult* framgår av fig 6 d och 11. De liggande panelbräderna har lagts i liv med ytterväggen och infalsats i takstolens sparrar. Som stagning används tre stycken lodvirken, intappade i sparrar och takbjälke och fästade vid panelen med kraftiga dymlingar. Likartad röstekonstruktion har också *Pelarne* kyrka (fig 185 h) medan panelen i *Tidersrums* kyrka är spikad på själva takstolarna och

härigenom skjuter utanför timmerväggens ytterliv (fig 213 b, e).

Timmerkyrkornas taklag har samma konstruktion som stenkyrkornas.³⁴ Av de nuvarande *takstolskonstruktionerna* är takstolarna i *Granhult* och *Tidersrum* i det närmaste intakta.

I *Granhult* har långhusets takstolar dubbla, kryssade strävor, som förenas inbördes genom bladfogar och är sammanhuggna med takbjälke och sparrar genom överbladning (fig 12–13). I sammanfogningarna har använts trädymlingar, i vissa fall spik. I koret stötts takstolarna av ett par kryssade strävor. Långhuset i *Tidersrums* kyrka har motsvarande konstruktion medan korets takstol har dubbla snedstötter och lodgående mittvirke (fig 213 h–i, 219–220). *Yttertaken* utgörs av panel med spåntäckning. Inga medeltida takspån har bevarats. I *Tidersrum* har på den västra långhusgaveln bevarats ett par *vindskivor* bestående av kraftiga, snidade plankor med genombruten nederkant (fig 221). Dessa vindskivor, vilkas ornering nu till stor del är dold, kan vara medeltida.

Beträffande *väggbeklädnaden*, som nu utgörs av spån med rödtjarning eller rödfärgning, har flera medeltida varianter kunnat beläggas. Såväl spån som panel förekommer.

I *Granhult* tycks ytterväggarna till en början ej ha varit spånklädda. Såväl den blottade knuten i fig 9 som korväggen mot den tillbyggda sakristian och väggytan runt korets hagiokop (fig 18) visar nämligen väderbitna ytor med spår av rödtjarning.

I *Tidersrum* har däremot delar av en medeltida spåntäckning av romansk typ bevarats. På korets norra vägg mellan sakristian och långhuset ses stora, spetsiga, kluvna ekspån, som lagts så att ett diagonalt ruttmönster bildas (fig 213 c, 222). Spånens största synliga längd är 53 cm. Spikningen är synlig och består av två kraftiga, handsmidda spikar. Genom denna typ av spikning blev spånen lättare att byta. Spåntäckningen fortsätter bakom sakristians murade vägg mot koret. På den från sakristievinden synliga korväggen återstår även rester av samma spåntäckning (fig 224). På det i fig 223 avbildade spånet, som är drygt 80 cm långt och 17,5 cm brett, ses en urtagning som passar till den nu igensatta runda fönsteröppningen i korväggen. Spånen är av samma typ som de takspån, som bevarats på det romanska takpartiet i *Garde* kyrka på Gotland.³⁵ Också dessa är synligt spikade i spetsen.

Medeltida spån av en yngre typ har bevarats i *Vireda* kyrka, dels på den östra korväggens gavelröste och dels på den norra korväggen mot sakristievinden. Spånen utgörs av rakt skurna furuspån (fig 138). En

dendrokronologisk analys av spånen har gett en datering till 1344.

I *Pelarne* återstår på långhusets och korets norra sida en väggbeklädnad av ca 2,5 m långa, profilerade och fjälligt lagda ekbräder (fig 185 c, 193, 194). Brädernas nedkant har en profil av halvcirklar med en diameter på ca 18 cm. Samma väggbeklädnad återstår även på korväggen mot den senast på 1500-talet tillbyggda sakristian (fig 193), vilket visar att panelen härrör från medeltiden. Panelbräderna är synligt spikade (fig 194).

Enligt Mandelgren var kyrkan i *Tidersrum* vid hans besök 1847 på den norra sidan klädd med profilerade ekbräder. På långhusets västra vägg, där spåntäckningen tagits bort på väggytorna mot det 1860 tillbyggda vapenhuset, syns dels spår efter spånspikning och dels väderbitna fördjupningar med rester av tjära (fig 225–226). Väggytans beklädnad tycks, liksom på den norra sidan, under en period ha varit klädd med panel. Bräderna har dock inte haft nedkanten profilerad på samma sätt som i *Pelarne*. Spåren tyder på att nedkanten i stället har haft en profil av spetsiga trianglar. De väderbitna fördjupningar, som finns mellan de ej väderbitna, triangulära partierna på väggytan, måste ha uppkommit genom att bräderna varit spikade kant i kant och inte överlappat varandra.³⁶ Såväl panelen som de på detta sätt utsparade delarna av väggytan har sedan varit behandlade med tjära, sannolikt rödtjära, dvs en blandning av tjära och rödfärg, liksom i *Granhult*. Rödtjarning har också varit det vanliga impregneringsmedlet för spånklädda väggytor under nyare tidens århundraden. På Mandelgrens avbildningar av *Tidersrums* kyrka tycks dock nordsidans omtalade panel ha samma utformning som i *Pelarne*. Under takfoten syns emellertid på såväl den norra som den södra sidan en fris av bräder, konturerade med bågar och spetsar (fig 234 a–b). Troligen är dessa rester av en dekorativt utformat panel, som efterträtt den äldsta spåntäckningen.

Mandelgren har i sina anteckningar påpekat att flera av de gamla kyrkorna i Småland var klädda med ekpanel, som var utformad så att den på håll liknade spåntäckning. Så var bl a fallet med den norra sidan av *Svinhults* kyrka.

Ingångar

I byggnader av liggande timmer används vanligen vid ingångarna sk gåtar eller stående karmstycken för att styra de kapade bjälkvarven.

I *Granhult*, som är den äldsta av kyrkorna, tycks

emellertid inga sådana ha förekommit. De mycket trånga portalerna, två i långhuset och en i koret, är rundbågiga, något avsmalnande uppåt och har helt raka smygar (fig 6 a, b, g). Den igensatta nordportalen, som är helt oförändrad till sin storlek, mäter utvändigt endast 170 cm × 65 respektive 55 cm (fig 6 d, 16). Märken i innerväggen visar att dörren har varit upphängd på gångjärn direkt i väggen. Korportalen har samma höjd medan långhusets sydportal är 10 cm högre. Dessa ingångar, som fortfarande används, är nu något vidgade och har försetts med smala karmstycken (fig 6 a).

I *Bäckaby* har långhusets sydportal bevarats som igensättning. Också i denna ca 100 år yngre timmerkyrka tycks portalerna ha varit av samma typ. Den upptill segmentbågiga öppningen är 113 cm bred medan höjden är 167–181 cm (fig 157 c, 165). I innerväggen finns längs öppningens vänstra sida en grund, ca 27 cm bred nedhuggning, vilken på den högra sidan motsvaras av en ca 7 cm bred nedhuggning på den plats, där dörren har varit upphängd. Till vänster om dörren bör ha funnits en kraftig låsbjälke.

En helt annan konstruktion med mycket kraftiga karmstycken har däremot de till formatet betydligt större ingångarna i *Vireda* och *Tidersrum*. Båda tillhör 1300-talet (jfr ovan).

I *Vireda* är långhusets sydportal endast synlig som igensättning i innerväggen (fig 134 c). Karmsidostyckena utgörs här av 30 cm breda, stående virken i vilka ett lika brett överstycke är intappat. Undersidan på detta är urbilad så att öppningen upptill är svagt segmentbågig. Måtten för öppningen är 142 cm × 198 cm. Korportalen, som också bör vara ursprunglig, har motsvarande konstruktion (fig 142). Öppningen är här något smalare medan höjden är densamma (fig 134 c).

Även i *Tidersrum* är långhusets sydportal endast bevarad som igensättning och synlig i väggens innerliv (fig 213 f). Vid den vänstra sidan återstår karmstycket, vilket är 42–45 cm brett och 380 cm högt. I virkets ytterkant mot öster finns en grund, skuren profil. Igen-sättningens bredd är 159 cm. Om man frånräknar ett motsvarande karmstycke vid den högra sidan återstår för själva dörröppningens bredd 117 cm. Genom teckningar av Mandelgren vet vi att portalen utvändigt har varit försedd med ett tympanon med trepass samt rikt ornerade pilastrar (fig 235 a–c). Förekomsten av ett tympanon förklarar karmvirkets stora höjd. Dörren, som tillhört portalen, används numera i västingången. Smidets höggotiska karaktär tyder på att den tillkommit först på 1300-talet (fig 227). I samband med detta bör den ursprungliga, sannolikt rundbågiga ingången

ha förstorats och försetts med den avbildade omfattningen, som till sin form utgör en förenklad efterbildning av stenkyrkornas portaler. Även korportalen tycks vid samma tid ha förstorats och fått ny, järnbeslagen dörr (fig 228a). Öppningens konstruktion är densamma med höga, stående, i ytterkanten profilerade karmvirken (fig 228b). Portalens övre, rundbågiga del är här uppbyggd av intappade, lodrätt placerade bjälkstycken.

Fönster

Den äldsta typen av fönsteröppningar, vilken karakteriserar den sk Värendsgruppens kyrkor, efterbildar i fråga om form och placering fönstren i traktens romanska stenkyrkor (jfr ovan). I *Granhult* döljs de fyra små och tätt under takfoten sittande fönsteröppningarna invändigt av infalsade, rektangulära ilagningar i väggytan (fig 6b, 17), men är samtliga sedan restaureringen 1936 åter synliga utvändigt, där de stängs av träluckor (fig 14). Öppningarna är urbilade direkt i bjälkarna och har en dageröppning på endast 40 cm × 23 cm samt inåt skrånande smyg utan ursprunglig fals för stängningsanordning (fig 17). En oförändrad fönsteröppning av samma typ kan studeras i det bevarade väggpartiet från *Furuby* kyrka (fig 55–56). Dageröppningen är här 43 cm × 22 cm och den elegant urbilade smygen är kraftigt skrånande. Fönstret stängs av en utvändigt placerad rektangulär fönsterbåge med blyspröjsat glas. Fönsterbågen är fastspikad direkt på ytterväggen.

I *Bäckaby* tycks fönsteröppningarna likaså ha varit rundbågiga men något större. I den västra långhusväggen finns en rektangulär öppning bevarad (fig 167). Av öppningens form upptill framgår att den ursprungligen har varit rundbågig men senare vidgats något. Den ursprungliga höjden har varit ca 36 cm och bredden ca 18 cm. Runt öppningen ses en ca 1 cm djup fals i vilken en rektangulär fönsterbåge har varit placerad liksom i *Furuby*. Fönsteröppningen har inåt kraftigt skrånande smyg (fig 157c, f). I sydfasaden ses i fig 166 tre små och högt sittande rektangulära öppningar, vilka är igensatta. Även dessa har sannolikt från början varit rundbågiga. De är dock något större och lägre placerade än västfönstret (fig 168b). Långhusets östra fönster kan av placeringen att döma ha varit sekundärt. Motsvarande små fönsteröppningar med djupa smygar tycks också ha funnits i *Hakarps* kyrka, där nederdelen av en fönstersmyg återstår i en av de sekundär använda väggbjälkarna (fig 121). Fönsteröppningens dageröppning har här varit högst 30 cm bred.

I *Pelarne* återstår långhusets två ursprungliga fönsteröppningar endast som rektangulära igensättningar (fig 185c, d). Också dessa är högt placerade, mycket smala och bör ha varit rundbågiga. Av speciellt intresse är emellertid den trefönstergrupp, som framkom i korets östra vägg vid restaureringen 1925 (fig 195–196), men som nu inte längre är tillgänglig. Det tredelade fönstret är placerat ca 2,3 m över golvet. Öppningarna har inåt kraftigt skrånande smygar och posterna har getts en svag profilering. Enligt en uppmätningsskiss är mittfönstrets smyg 86 cm hög och 29,5 cm bred medan dageröppningens bredd är 17 cm. Sidofönstren är något lägre placerade och smalare (s 182–183).

Trefönstergruppen är en direkt efterbildning av motsvarande typ av korfönster i den romanska stenarkitekturen. Ett tidigt exempel är *Nydala* klosterkyrka i Småland från 1100-talets senare del. Korfönster av denna typ med huggna omfattningar var dock förbehållna förnämre kyrkor och bör ha varit sällsynta i vanliga sockenkyrkor i området. Fönstret i *Pelarne* är mycket välformat och även för en sådan detalj som posternas svagt spetsiga profil har man lagt sig vinn om att efterbilda huggstensarkitekturen.

I den norra korväggen i *Tidersrum* finns en rund igensättning (fig 213g), vilken stänger en liten rund ljusöppning med kraftigt skrånande smyg (fig 232). Öppningens dageröppning i väggens ytterliv mäter endast 16 cm. I den södra korväggen ses vid sidan om det nuvarande fönstret en rest av en motsvarande igensättning (fig 213f, 237). De små gluggarna för tanken till de norska stavkyrkornas runda ljusöppningar men troligen är också här stenkyrkorna förebilden. Även för dessa runda fönster kan t ex klosterkyrkan i *Nydala* ha varit inspirationskällan.

Runda eller fyrpassformade fönster förekommer även i absiden i de romanska stenkyrkorna.³⁷ Genom arkivaliska uppgifter och Mandelgrens dokumentation vet vi att absiden i *Edshults* kyrka pryddes av tre fyrpassformade fönster med glasmålningar (s 139, fig 151), också dessa en direkt efterbildning av stenarkitekturen.

Den för en timrad byggnad enklaste formen för fönsteröppningar, den rätvinkliga, tycks ha blivit allmän under senare delen av medeltiden. Redan i *Tidersrums* kyrka tycks dock den södra långhusväggens fönster, av igensättningen att döma, att ha utgjorts av en rektangulär eller kvadratisk öppning. Igensättningen är 80 cm bred och 71 cm hög, vilket innebär att fönsteröppningen ej kan ha varit rundbågig (fig 213f), något som är egendomligt med tanke på korets runda fönster. Det är naturligtvis möjligt att öppningen har varit försedd

med en mittpost och på så sätt indelad i två rundbågiga öppningar (fig 237). Nedanför detta fönster finns ett sekundärt, sannolikt medeltida fönster av kvadratisk form och med vid sidorna och nedtill kraftigt skrånande smyg (fig 213 f, 231). För den likaså sekundära fönsteröppningen i den norra korväggen har man nöjt sig med raka smygar (fig 213 g, 233). Raka smygar har också den norra korväggens bevarade fönsteröppning i *Vireda* kyrka (fig 134 e, 140–141). Den nuvarande fönsterbågen är här placerad mitt i smygen.

Hagioskop

I två av kyrkorna, i *Granhults* och *Vireda* kyrkor, återstår sk hagioskop, vilket är mycket sällsynt.³⁸ Hagioskopen var avsedda för dem, som av olika skäl, bla exkommunicering, var utestängda från kyrkorummet men också för pilgrimer. Genom öppningen kunde man se altaret eller altarna och med blicken mot dessa förrätta sin andakt eller åhöra mässan.

I *Granhult* finns hagioskopet strax öster om korportalerna och utgörs av en urtagning mellan två bjälkar (fig 18–19). Öppningen mynnar i ytterväggen i en smal, rektangulär springa och stängs nu inifrån genom en bräda, fästad med dymlingar. Stängningsanordningen har sannolikt ursprungligen utgjorts av en invändig skjutlucka (jfr s 26–27). Genom hagioskopet kunde man se in i koret mot huvudaltaret. Framför korinngången fanns före korfönstrets tillkomst 1753 ett stort vapenhus. Märken i spåntäckningen efter takfallet har överförts till den nuvarande spåntäckningen (fig 6 f, 22). Av takvinkeln framgår att byggnaden varit så bred att den även omfattat hagioskopet. Det är mycket troligt att vapenhuset uppförts redan under medeltiden och haft samband med bruket av hagioskopet. Som framgår av väggens spåntäckning hade byggnaden dock uppförts först efter det att kyrkan spånats. Det lilla vapenhus eller snarare vindfång, som ses i fig 22, hade uppförts 1768.

Hagioskopet i *Vireda* har en helt annorlunda placering och utformning (fig 134 c, 143, 146). Det är placerat i den södra långhusväggen strax väster om triumfbågsväggen och utgörs av en rektangulär öppning med inåt vidgande smyg (fig 134 c, 143, 146). Öppningen, som ligger 165 cm ovanför nuvarande marknivån, mäter i ytterlivet 40 cm × 27 cm. Den stängs nu av en fönsterbåge med blyspröjsat glas men var då den framtogs 1938 försedd med en träskiva med ett runt hål i mitten (fig 143). Hagioskopet måste dessutom ursprungligen ha varit försett med en invändig stängningsanordning. Eftersom öppningen är placerad så pass högt ovanför

marken måste det utvändigt ha funnits en plattform att stå på, kanske i en separat byggnad.

Genom hagioskopet hade man utsikt mot de sidoaltaren, som bör ha funnits norr och söder om triumfbågöppningen, och mot korsaltaret och triumfkrucifixet.

Om *Sandviks* kyrka, som ända in på 1800-talet omtalas som en sk offerkyrka, uppger Djurklou 1870 att gåvorna offrades genom ett hål i kyrkväggen (s 97). Det är mycket troligt att detta »hål» ursprungligen hade varit ett hagioskop.

Interiör

De mycket jämnt bilade väggbjälkarna gav *innerväggarna* en slät yta, som inte krävde någon ytterligare behandling. Målning, även dekorativ utsmyckning, kunde utföras direkt på väggytorna och många av kyrkorna tycks ha varit rikt utsmyckade med väggmålningar. Fragmentariska *väggmålningar* återstår i *Pelarne*, *Tidersrums* och *Vireda* kyrkor (fig 196–197, 214–215, 135–136, 146) och en medeltida dekor skymtar också under den nuvarande 1700-talsmålningen i *Granhults* kyrka (s 29 f). De sekundäranvända väggbjälkar, som påträffats, uppvisar i allmänhet även rester av medeltida målningar (se *Angerdshestra*, *Aringsås*, *Frödinge*, *Hakarp*, *Kråksmåla*, *Sjösås*, *Torpa*, *Tutaryd*). Mandelgren nämner även att medeltida väggmålningar skymtade under senare målningar i ett par av kyrkorna (se *Ljuder*, *Svinhult*). I några fall omtalas att innerväggarna var klädda med *panel*. Denna var sannolikt sekundär, så också i *Edshults* kyrka, där den stående panelen utgjorde underlag för en omfattande höggotisk målningsutsmyckning (fig 151, 154–155).

Innertaken i såväl kor som långhus utgjordes normalt av brädpanel, spikad direkt på takbjälkarna. I såväl *Granhult* som *Tidersrum* återstår de medeltida innertaken med rester av målad dekor (s 29, 221 f, fig 236). Panelbräder från målade innertak har också påträffats i *Näshult* (fig 169), *Torpa* (fig 209) och *Hakarp*. I *Edshults* rivna kyrka var däremot såväl koret som långhuset välvt och långhuset indelades genom träkolonner i tre skepp. Valven var, liksom den nämnda väggpanelen, smyckade med målningar. Mandelgren besökte Edshult först efter kyrkans rivning och exakta uppgifter om valvens konstruktion saknas. Långhuset kan ha haft antingen *kryssvalv* eller tvärställda tunnvalv i sidoskeppen med plant eller tunnvälvt mittskepp. Kortaket var förmodligen *tunnvälvt* (se s 139 ff). Konstruktionen med brädpanel och kryssvalv har motsva-

righet från samma tid i Björsåters kyrka i Östergötland (jfr ovan, not 19). Även salkyrkan i *Frödinge* omtalas som välvd och försedd med 10 pelare (s 173). I *Banke-ryds* kyrka förekom likaså pelare, som bar mittskeppets tunnvalv, medan sidoskeppen hade plana tak (fig 119). Konstruktionen kan möjligen ha varit medeltida. Treklövervalv av den typ, som bevarats i Södra Råda kyrka, har däremot inte kunnat beläggas i fråga om de småländska kyrkorna.³⁹

Golven utgjordes normalt av trägolv. Om möjligt använde man sig av ekplankor, vilka ansågs motståndskraftigare mot röta än furuplankor. I golven in gick ofta såsom nämnts även sekundäranvänt material.

Medeltida golvläggningar har påträffats vid de arkeologiska undersökningarna i *Sjösås*, *Haurida* och *Nöttja*. I *Sjösås* (fig 26–27), där golvplankorna har samma dendrokronologiska datering som syllarna, dvs 1229, var ekplankorna lagda direkt på jordunderlaget och endast vid långhusets sydingång infalsade i syllen. I långhusets nordöstra del hade nyare plankor lagts direkt ovanpå äldre, rötskadade. Även i *Haurida* låg de påträffade golvplankorna direkt på jordunderlaget (fig 128). Det golv, som senast i början av 1300-talet inlades i *Nöttja* kyrka, hade däremot en mera omsorgsfull konstruktion med golvbjälkar (fig 89–90). Materialet utgjordes nästan helt av sekundäranvänt ekvirke från den föregående stavkyrkan. Plankorna var inpassade i en mittbjälke med omvänt T-formad snittprofil och vilade på mitten och i ytterändarna på upplag i form av bjälkar.

I samtliga bevarade kyrkor har *triumfbågen* vidgats kraftigt för att förbättra sikten mot altaret för de sittande i långhuset. I *Granhult* skedde denna vidgning först 1820 (s 28). I allmänhet tycks dock en »upphuggning» ha skett i samband med moderniseringarna under 1700-talet. Liksom i fråga om portaler och fönsteröppningar använde man sig för triumfbågsöppningen av de romanska stenkyrkornas rundbåge. Även vid förstoringen föredrog man i flera fall att behålla bågformen (se tex *Aneboda*, *Gladhammar*). Triumfbågsöppningens ursprungliga bredd är endast känd beträffande *Valdshults* kyrka, där öppningen var vidgad enbart ovanför bänkhöjd. Enligt en bevarad planskiss var öppningens bredd nertill endast 1,16 m (fig 115, 118). I fråga om de rektangulära salkyrkorna kan konstateras att *Vireda* kyrka var försedd med fast triumfbågsvägg mellan kor och långhus (fig 144). Detsamma gällde *Adelövs* kyrka (s 115). I de senare salkyrkorna har man dock förmodligen liksom i motsvarande stenkyrkor nöjt sig med en mellanvägg i form av korskrank.

Också triumfbågsöppningarna stängdes på sedvan-

ligt sätt av *korskrank*. I den östra långhussyllen i *Sjösås* förekommer ett flertal borrhål och tapphål, som kan sättas i förbindelse med ett korskrank (fig 42). Här påträffades också den nedre delen av triumfbågens mittpost (fig 43). Även i motsvarande syll i *Tidersrum* är tappmärken och borrhål synliga. I *Gärdsrum*s kyrka var som tidigare nämnts korskranket delvis bevarat (fig 173 e). Äldre tiders trånga »port» mellan kor och långhus nämns också i samband med beskrivningar från 1700- och 1800-talen.

Korets *altare* var vanligtvis uppfört av trä. Även altarskivorna tycks ofta ha varit av trä med endast en liten, infälld stenplatta. Enligt föreskrift fick de heliga kärnen ej ställas på träunderlag, men det var tillräckligt om altarskivan för detta ändamål var försedd med ett mittparti av sten.⁴⁰ Sådana täckplattor har bevarats i *Granhult*, *Sjösås* och *Pjätteryd* (nu i SHM). Plattorna, som är av importerad, polerad marmor, är rektangulära och måtten varierar mellan 13,5 och 22 cm. Ett av dessa medeltida altaren finns beskrivet tack vare Mandelgren, nämligen altaret i *Pjätteryd*, vilket påträffades vid kyrkans rivning 1834 inuti två senare påbyggnader (s 91). Uppgifterna om detta altare är mycket intressanta. Altarskivan, som var av ek och mätte 150 cm × 45 cm × 10 cm, vilade på fyra stolpar och under skivan var »en hylla med karmar». Den nämnda täckplattan var infälld i altarskivans mitt. Altarskivan uppges också ha varit bränd på flera ställen på ovansidan.

Även träaltaren med hela stenskivor har förekommit. Så omtalas beträffande *Edshult* att träaltaret var försett med en kalkstensplatta. Murade altaren är också kända från några kyrkor. Så har tex en murad altargrund påträffats i *Tutaryd* och murade altaren omtalas bla beträffande *Adelöv* och *Tidersrum*. Det medeltida stenaltaret i *Tidersrum*, vilket revs omkring 1816, finns likaså beskrivet genom Mandelgren (s 223). Mitt på altaret fanns en täckplatta av kalksten, ca 60 cm i kvadrat och försedd med inhuggna kors, ett på mitten och ett i vardera hörnet. Under plattan fanns en relikgömma med en metallurna, i vilken relikerna var nedlagda.

I fråga om *Misterhults* kyrka omtalas ännu i början av 1600-talet ett separat korsaltare (s 190). I övrigt saknas uppgifter om de sidoaltaren, som på sedvanligt sätt har funnits i långhuset. Ett mycket stort antal medeltida träskulpturer och även altarskåp från de medeltida träkyrkorna har bevarats, vilket visar att ett flertal altaren funnits i varje kyrka. Då *Edshults* kyrka revs 1838 var fortfarande sex medeltida altarprydnader uppställda i kyrkorummet, dock ej på ursprungliga platser frånsett huvudaltarets altarskåp.

Sakristior, vapenhus, torn

Av de bevarade kyrkorna har endast *Granhults* och *Bäckaby* kyrkor sakristior av trä medan de övrigas är uppförda av sten. Även sakristian i *Granhult* är dock sekundär, vilket framgår av att korets norra yttervägg mot sakristian är väderbiten och bär spår av tidigare spåntäckning. Av målningarna att döma har den uppförts senast i början av 1600-talet. Till samma århundrade tycks också sakristian i *Bäckaby* kunna föras.

Kyrkorna har normalt varit försedda med sakristior av trä även om ett stort antal sakristior av sten har kunnat beläggas (se *Adelöv*, *Algutsboda*, *Bankeryd*, *Bottnaryd*, *Burseryd*, *Edshult*, *Fagerhult*, *Frödinge*, *Furuby*, *Gladhammar*, *Gårdveda*, *Gårdserum*, *Haurida*, *Horn*, *Hovmantorp*, *Karlstorp*, *Mal Alexander*, *Misterhult*, *Näshult*, *Pelarne*, *Rumskulla*, *Sjösås*, *Stenberga*, *Stenbrohult*, *Svinhult*, *Södra Vi*, *Tidersrum*, *Vena*, *Vireda*, *Virserum*, *Västra Torsås*, *Älg-hult*). En stensakristia utgjorde ett betydligt säkrare förvaringsrum än träsakristiorna, något som kunde vara till nytta även för traktens befolkning under orostider. Separata sakristior, såväl av trä som sten, tycks dock vara en relativt sen företeelse bland områdets träkyrkor. De stående stensakristiorna i *Haurida* och *Tidersrum* bör vara medeltida, men först från senare delen av medeltiden. I *Tidersrum* finns i den norra korväggen såväl ett ursprungligt fönster som ett senare upptaget, vilket tyder på att relativt lång tid förflutit innan sakristians tillkomst. Även sakristian i *Pelarne* har tillkommit sent, eventuellt först på 1500-talet, medan sakristian i *Vireda* enligt det norra korfönstret och målningarna från omkring 1500 tillkommit tidigast senare under samma århundrade. Den kvarstående sakristian i *Sjösås* uppfördes däremot betydligt tidigare. Som planen visar har den ursprungligen tillhört den timmerkyrka som föregick den nuvarande senmedeltida stenkyrkan (fig 26, 31). Den tunnvalvda sakristian har mycket kraftiga murar och är försedd med ett förvaringsutrymme på vinden, vilket är tillgängligt genom en ingång i gavelröset.

Träkyrkorna uppfördes i de fattigaste socknarna och betraktades som ett surrogat för de förnämare stenkyrkorna. I vissa fall nöjde man sig inte enbart med att bygga till en sakristia av sten. Även koret kunde ersättas med en stenbyggnad i väntan på att man skulle få råd att nybygga kyrkan av sten, så skedde tex i *Gårdserum* och *Haurida* (se även *Bankeryd*, *Hjortsberga*, *Järnsås*, *Stenbrohult*, *Tolg*, *Vena*, *Virserum*).

Inget medeltida vapenhus är bevarat. Vapenhuset i *Granhult* omtalas som nyuppfört 1723, då det sannolikt

ersatte ett äldre vapenhus. Beträffande de rivna kyrkorna uppges 1751 rörande *Södra Vi* kyrka att den var försedd med vapenhus med »munkmålningar» (s 187). Vapenhusen tycks oftast ha nybyggts på 1600- och 1700-talen.

Några av kyrkorna har som nämnts även varit försedda med trätorn. I *Vireda* och *Pelarne* har tornen utgjorts av västtorn av samma bredd som långhuset i bottenvåningen medan de övre våningarna bildat ett smalare parti, som i exteriören ridit på byggnadens västgavel (fig 145, 198). Tornet i *Vireda* (fig 134 c, e, 137) är samtidigt med kyrkobyggnaden i övrigt – dendrokronologisk datering 1344 – medan det i *Pelarne* är tillbyggt till den romanska kyrkan (fig 185 d, e, g, 191–192). Tornens konstruktion är densamma frånsett att »höftpartiet» i *Vireda* är timrat, liksom röstena i övrigt, medan det i *Pelarne* har varit byggt av panel. Tornens smalare överdel tycks vara knutade med raka blad, sk bladknut, vilken måste dymlas för att hålla samman (jfr not 33 aa). Tornbyggnader av samma typ tycks också ha funnits i *Adelöv* (s 115) och *Svinhult* (fig 207). Trätorn omtalas också i *Fagerhult*, *Frödinge* (fig 180), *Hjorted* (fig 178), *Kristdala*, *Näshult* och *Stenberga*.

Datering

Genom den dendrokronologiska dateringsmetoden har träkyrkorna för första gången kunnat få en fast datering. De årtal, som fastställts med hjälp av årsringsmätning,⁴¹ är som framgår av följande kapitel dock inte helt identiska med kyrkornas byggnadsår. Endast i de fall timmerstockens ved är bevarad ända ut till barken kan det exakta fällningsåret fastställas. När det gäller bilat timmer har en viss del av ytveden försvunnit. Det som daterar varje kyrka är därför de yngsta 3–6 proverna i en homogen och ursprunglig del av byggnaden (fig 239). Man får också räkna med att timret torkat 1–2 år innan det använts i byggnaden (jfr ovan). Kyrkorna har alltså uppförts något senare än de angivna årtalen.

För att kunna fastställa med säkerhet om de timrade kyrkobyggnaderna eller påträffat, sekundäranvänt timmer är medeltida har tidigare eventuella rester av medeltida målningar varit utslagsgivande. Genom avsaknad av sådana målningar har tex *Bäckaby* kyrka tidigare ansetts vara uppförd först efter medeltiden. När det gäller ett mycket fragmentariskt byggnadsmaterial kan det dock vara svårt att få en för byggnaden giltig datering genom dendrokronologisk analys (se nedan).

Genom diplomatiematerialet, som citerats i be-

skrivningarna av de enskilda kyrkorna, framgår när ett sockennamn eller en sockenkyrka nämns för första gången i de bevarade *skriftliga källorna*. Med hjälp av dessa uppgifter kan man alltså belägga vilka socknar som är medeltida och också få en viss ledning i fråga om deras ålder och därmed också om den äldsta kyrkans tillkomsttid. Det är emellertid mycket ovanligt att en medeltida kyrkas byggnadsår kan fastställas genom skriftliga uppgifter. Ett av undantagen är *Aneboda* kyrka, som omtalas som nyuppförd 1346 och helgad åt S Henrik (s 67).

Vid de arkeologiska undersökningarna påträffas normalt bland lösfynden även *mynt* från olika tider. De mynt som hittas i kyrkorna är antingen tappade eller offrade och representerar den vid tillfället cirkulerande myntmassan, vilken när det gäller medeltiden delvis kan ha bestått av mycket gamla mynt.⁴² Utifrån myntfynden kan alltså i allmänhet ej göras en fast datering av själva kyrkobyggnaden. Förekomsten av medeltida mynt innanför grunden till en yngre kyrkobyggnad utvisar dock att en medeltida kyrka funnits på samma plats. Så är t ex fallet i fråga om kyrkorna i *Lekaryd*, *Mistelås* och *Haurida*. I fråga om kyrkorna i *Sjösås*

och *Nöttja* är det också intressant att jämföra de påträffade myntens ålder med den dendrokronologiska dateringen. I *Sjösås* stämmer de äldsta mynten, som är från perioden 1222–1266 (s 40), väl med den dendrokronologiska dateringen av timret till 1229. I *Nöttja*, där den äldsta golvläggningen utgjordes av sekundärt använda vägglplankor från en stavkyrka, dendrokronologiskt daterade till 1146, utgjordes det äldsta myntet av ett danskt borgarkrigsmynt från 1289–1319 medan de övriga mynten tillhör 1300-talets mitt eller senare hälft samt 1400-talet. Eftersom inga stolphål eller andra nedgrävningar iaktogs vid undersökningen och mynten genomgående är sena tycks alltså stavkyrkan ha varit uppförd på annan plats. Myntens ålder antyder samtidigt, att den stående stenkyrkan har tillkommit först i början av 1300-talet, vilket stämmer väl med de bevarade höggotiska målningarna i kyrkorummet (s 85–86).

I *Arby* har likaså myntfynden haft avgörande betydelse för dateringen. Myntfynd i ett av stolphålen efter den rivna stavkyrkan visar här att den nuvarande stenkyrkan ej kan ha byggts färdig förrän under 1200-talets senare del (s 196).

NOTER

1. De helt eller delvis bevarade medeltida träkyrkorna i detta område är *Brämhult*, *Hammarö*, *Hedared*, *Södra Råda*, *Tångeråsa* och *Älgårås*. Dessa kommer att publiceras i *E Lagerlöf*, Medeltida träkyrkor del 2 (1984) tillsammans med arkeologiskt och arkivaliskt material om de försvunna träkyrkorna. – I *C Ahrens*, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, Hamburg-Altona 1981, ges en allmän översikt över det tidiga träkyrkobyggandet i den norra delen av Europa. Här ingår också specialuppsatser av olika författare samt en katalog över träkyrkomaterialet i Väst- och Östtyskland, Polen, Österrike, Schweiz, Frankrike, Belgien, Nederländerna, England, Irland, Danmark, Island, Grönland, Sverige, Norge och Finland. Den svenska katalogen utgör enbart en preliminär förteckning eftersom den pågående inventeringen av de medeltida träkyrkorna då endast var påbörjad.
2. Om de norska stavkyrkorna se *R Hauglid*, Norske Stavkirker, Bygningshistorisk Bakgrunn or Utvikling. Oslo 1976; *H Christie*, Stavkirkeforskningen, i Foreningen til Norske forntidsminnesmerkers bevaring, Årsbok 1981; *C Ahrens*, a a.
3. Se *E Ekhoff*, Svenska stavkyrkor, Sthlm 1914–1916 samt *E Lagerlöf*, Mittelalterliche Holzkirchen in Westschweden, Darstellung eines Forschungsprojektes, i *C Ahrens*, a a. I sistnämnda arbete redovisas den nuvarande dendrokronologiska dateringen av byggnaden till ca 1500. Kyrkan kommer att behandlas ytterligare i Medeltida träkyrkor del 2.
4. Se *R Hauglid*, a a samt *C Ahrens*, a a. Dendrokronologiska dateringar har ännu ej utförts av dessa.
5. Se *E Møller* och *O Olsen*, Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, København 1961 samt Katalog i *C Ahrens*, a a.
6. Se Katalog, *C Ahrens* a a, och där angiven litteratur.
7. Se *R Blomqvist* och *A W Mårtensson*, Thulegrävningen 1961. Archaeologica Lundensia II. Lund 1963; *A W Mårtensson*, Uppgrävt förflutet för PK-banken i Lund. Archaeologica Lundensia VII. Lund 1976; *C Ahrens*, a a, inklusive Katalog.
8. *A W Mårtensson*, St. Stefan i Lund. Ett monument ur tiden. Gamla Lunds förenings årsskrift 62. Lund 1981.
9. Se *C Ahrens*, a a, inklusive Katalog.
10. Se *G Trotzig*, Holzkirchenarchäologie auf Gotland und der Sonderfall von Silte, i *C Ahrens*, a a.
11. Se *E Ekhoff*, a a.
12. Se *G Trotzig*, a a.
13. Överstycken med dubbla rundbågar har också bevarats från *Blomskogs* och *Hellestads* kyrkor i Värmland respektive Västergötland. Se *E Ekhoff*, a a samt *C Ahrens*, a a, Katalog. Dessa kyrkor kommer att behandlas i Medeltida träkyrkor del 2.
14. Jfr bl a kyrkorna i *Dädesjö* och *Drev*. Se *M Ullén*, Drevs

- och Hornaryds kyrkor, SvK vol 120, samt Dädesjö och Eke kyrkor, SvK vol 126. En nockås med exakt samma typ av bågsnitt som i Nöttja har bevarats i Herrestads kyrka i Östergötland. Se *K Andersson* och *A Rosenqvist*, Handledning vid byggnadsarkeologisk undersökning, Sthlm 1980, fig 183.
15. Jfr *M Ullén*, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, i *C Ahrens*, a a, 1981. Syllarna dateras här till 1276 och uppges vara ca 10 år yngre än väggplankorna. Dessa årtal baserar sig på en preliminär dendrokronologisk datering, vilken senare har justerats.
 16. Jfr *E Ekhoff*, a a.
 17. *E Ekhoff*, a a, fig 116.
 18. Plankorna och deras ornamentik behandlas i *L Karlsson*, Romansk träornamentik i Sverige, Sthlm 1976.
 19. Se *A Lindblom*, Björsättersmålningarna, Sthlm 1953 och *Å Nisbeth*, Grebo, Värna och Björsätters kyrkor, SvK vol 99.
 20. *Björsätters kyrka* kommer att behandlas i *Medeltida träkyrkor* del 3.
 21. Se *Å Nisbeth*, a a.
 22. Detta kan endast avgöras genom en dendrokronologisk analys av timret i samband med en ingående undersökning av byggnaderna. Resultatet kommer att redovisas i *Medeltida träkyrkor* del 3.
 23. Jfr *M Ullén*, a a, 1981.
 24. Jfr *M Ullén*, a a, 1981. Fönsteröppningar av detta slag har bevarats i kyrkorna i *Drev*, *Dädesjö* och *Vederlövs*. Se *M Ullén*, SvK vol 120, 126, 185.
 25. Dateringen av syllarna i *M Ullén*, a a, 1981 redovisar den preliminära dendrokronologiska dateringen.
 26. Dateringen av kyrkan i *M Ullén*, a a, 1981 redovisar den preliminära dendrokronologiska dateringen.
 27. Byggnaden och dess medeltida målningar och skulpturer kommer att behandlas ytterligare i *M Ullén*, Den märkliga träkyrkan i Edshult, i *Festskrift till Aron Andersson*, 1984.
 28. Dateringen i *M Ullén*, a a, 1981 redovisar den preliminära dendrokronologiska dateringen.
 29. Jfr *M Ullén*, a a, 1981.
 30. Uppgifterna har sammanställts av *Lars Löfstrand*. Jfr nedan *Dendrokronologiska dateringar*.
 31. Se skriften *Var virket bättre förr?* En orientering om traditionellt svenskt virkeskunnande. Utgiven av Nordiska museet och Riksantikvarieämbetet 1982.
 32. Jfr not 31 a a.
 33. För olika knutkonstruktioner jfr *K-O Arnstberg*, Datering av knuttimrade hus i Sverige. Nordiska museet, Sthlm 1976.
 34. För takstolskonstruktioner jfr *K Andersson* och *A Rosenqvist*, a a, s 172 ff.
 35. Jfr *K Andersson* och *A Rosenqvist*, a a, fig 187.
 36. De väderbitna partierna har av *B Cnattingius* tolkats som brandmärken, utförda i dekorativt syfte. Se *Densamme*, Brandmärken på medeltida timmerkyrkor. Fornvännen 1970.
 37. Runda och fyrpassformade fönster är bla vanliga i de danska kyrkornas absider. Jfr *Staby*, *Tveje Merløse*, *Fjenneslev*, *Sæby*.
 38. Om *hagioskop* – av grekiska *hagios* (helig) och *skopein* (se) – se vidare *A Tuulse*, Bönkamrar och hagioskop, i *Konsthistoriska studier* tillägnade *Sten Karling*, Sthlm 1966.
 39. Om *Södra Råda kyrka* se *M Ullén*, *Södra Råda gamla kyrka*, Svenska Fornminnesplatser nr 4, Sthlm 1979 och där angiven litteratur. Kyrkan kommer att behandlas i *Medeltida träkyrkor* del 2.
 40. Även i *Jäts kyrka*, som var uppförd av sten och hade murat altare var altarskivan av ek med stenplatta endast i mittpartiet. Så tycks även ha varit fallet i *Vederlövs kyrka*. Se *A Liepe*, *Jäts kyrkor*, SvK vol. 173, och *M Ullén*, *Vederlövs och Dänningelanda kyrkor*. SvK vol 185.
 41. Om trädens tillväxt under olika betingelser se *Var virket bättre förr?* (ovan not 31 a a).
 42. Om myntfynd i kyrkor se *B Malmer*, *Den senmedeltida penningen i Sverige*, KVHAA:s handlingar, Antikvariska serien 31, Sthlm 1980 och där angiven litteratur.

Dendrokronologiska dateringar av medeltida träkyrkor i Småland

av LARS LÖFSTRAND

I samband med Sveriges Kyrkors undersökningar 1979–82 av medeltida träkyrkor i Småland, Östergötland, Västergötland, Värmland och Närke har även dendrokronologiska analyser gjorts. För de småländska kyrkorna har provtagning, analyser och dateringar utförts av Laboratoriet för dendrokronologi i Uppsala. Vissa absoluta dateringar, de på ekträ i södra Småland, har gjorts i samarbete med Kvartärbiologiska laboratoriet i Lund. Tallproverna från landskapet har daterats med utgångspunkt från Uppsala-laboratoriets mellansvenska referenser.

Dendrokronologisk undersökning har utförts på följande träkyrkor: Alvesta, Furuby, Granhult, Nöttja och Sjösås i landskapets södra del samt Angerdshesstra, Bäckaby, Hakarp, Haurida, Pelarne, Vireda och Tid ersrum i landskapets norra del. Tid ersrum ligger inom nuvarande Östergötland. Till jämförelse har prover tagits ur träkonstruktionerna (remstycken, takstolar, tornbjälklag m m) i ett antal stenkyrkor i Småland – Barkeryd, Dädesjö, Jät, Lekeryd, Skärstad, Vederslöv, Vimmerby, Vrigstad – samt gårdshusen i Smedstorps by i Östergötland. Borrprover för en referensserie har dessutom tagits ur ett trettiotal växande träd i Norra Kivills nationalpark i Norra Kalmar län och lika många i Bottnarydsreservatet i Jönköpings län (se karta fig 238).

Kort om dendrokronologiens princip

Dendrokronologien grundar sig på att vädret, framför allt temperatur och nederbörd, har stort inflytande på hur mycket ved träden bildar. Träden tillväxer bara några månader varje sommar. Vintern är viloperiod. Därför är varje års tillväxt väl avgränsad och synlig som en ring av ny ved i stammens tvärsnitt. Man kan alltså både räkna och mäta de olika årens tillväxt.

Genom att mäta bredden på en serie årsringar får man en krönika över ett antal vädersituationer, en för varje sommar. Krönikan slutar med det sista år trädet levde, årsringen under barken. Sommarvädrets växlande karaktär och vegetationsperiodens varierande längd gör att den ena årsringen inte blir den andra lik.

En sekvens av mer än ca 25 år bildar ett så komplicerat mönster av omväxlande smalare och bredare årsringar att den blir i det närmaste unik och bara passar in på ett enda ställe i kalenderårsföljden. Genom att jämföra årsringsserierna från ett antal prover ur varje undersökningsobjekt med referensserier, vilkas ålder redan är bekant, går det att återfinna det läge där serierna är mest lika varandra. Så är dateringen given.

Dateringstekniken

Dateringarna av de småländska kyrkorna har gjorts med en variant av den dendrokronologiska metod, som 1976–1979 utvecklades i Uppsala speciellt med tanke på datering av tall. Dateringsförfarandet ansluter sig på några punkter mer till Skogshögskolans erfarenheter av årsringsarbete (LÖFSTRAND 1980) än till den kontinentala tekniken för ekdatering (tex ECKSTEIN 1969). Huvudprinciperna är dock desamma.

Bredden på provernas årsringar mäts under mikroskop med en upplösning av 1/100 mm i en speciell årsringsmätmaskin (EKLUND 1949). Mätvärdena överförs till en dator, som bland annat utför likhets- och medelvärdesberäkningar och ritar diagram. Före beräkningarna logaritmeras mätvärdena.

Ek och tall

Prover av tall och ek har analyserats var för sig. Orsaken är att de respektive arternas reaktioner på vädret skiljer sig så pass mycket att man inte utan vidare kan hitta samma daterande likheter mellan träslagen som inom varje art. Det är också därför som olika referensserier, två av tall och en av ek, har använts vid dateringarna.

Träslagen skiljer sig påtagligt från varandra ifråga om egenskaper. När tall efter långsam tillväxt har smala årsringar är den hård och motståndskraftig mot röta. Genom sin raka växt är den väl lämpad för husbyggnad. Eken är däremot hårdast när årsringarna är breda. För skulptur har man därför gärna valt långsamväxande ekar med smala årsringar. För remstyckena

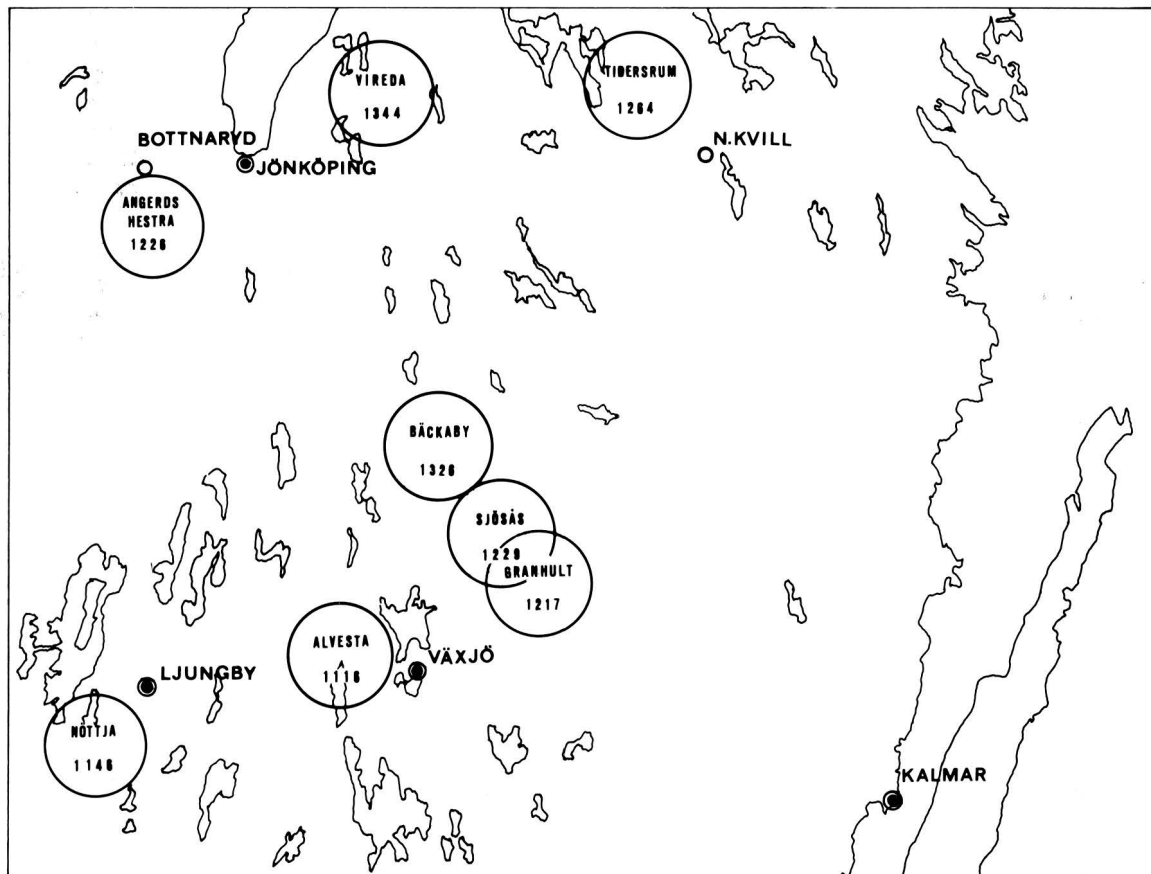

Fig 238. Undersökningsområdet, som omfattar större delen av det barrskogsrika sydsvenska höglandet (ca 200 m över havet). Östersjön med Öland till höger.

The area covered by the study, which includes most of the conifer-clad southern Swedish plateau (approx. 200 m above sea level). The Baltic, with the island of Öland on the right.

från Vrigstad, som är skulpterade, har tätvuxen ek utnyttjats med i ett fall över 400 årsringar i en endast 40 cm bred plank.

Två arter av ek förekommer i Sverige, den längst mot norr växande sommareken och den litet mer värmekrävande och därför sydligare vintereken. Den senare har rakare och resligare stam och är bättre ägnad till husbygge än den knotigare sommareken. Det är tänkbart att begränsad tillgång på vinterek på sydsvenska höglandet bidragit till att större byggnader, efter de tidigmedeltida stavkyrkorna av ek, uppfördes i tall. Tyvärr är det inte möjligt att på ett tillförlitligt sätt skilja de två ekarterna åt på vedstrukturen. Det kan därför inte påvisas, vilken art som använts för små-

landskyrkorna. Men mycket talar för att det har varit vinterek.

Provtagning

Provtagningen i de småländska träkyrkorna avpassades till erfarenheterna från ett tidigare projekt för datering av tall i Mälardalen (LÖFSTRAND 1980), som var det första större arbetet med talldatering i Sverige.

Ett ganska kraftigt bortfall av prover på grund av atypisk växt mfl orsaker hade noterats där. Därför eftersträvades nu en 50% större provmängd. I genomsnitt togs 20 prover per objekt, vilket utan undantag

var det samma som det största antal prover som kunde tas utan skämmande ingrepp i byggnaderna.

Proverna togs till övervägande delen med en 19/8 mm specialborr (beskriven i LÖFSTRAND 1980). I lösa byggnadsdelar, som bytts ut i samband med reparationer, kunde ofta sågprover tas, tex i Tidlersrum, där reparationer just pågick under provtagningen. I det väggparti av Furuby kyrka, som förvaras i Statens historiska museum, gjordes – efter slipning – mätningarna med handhållen lupp med 40× förstoring. Remstyckena från Vrigstad, också i SHM, mättes på samma sätt.

Relativa dateringar

Som är brukligt och nödvändigt i dendrokronologiskt dateringsarbete har mätserierna (årsringssekvenserna) från de enskilda proverna (eller delar av dessa) först passats samman parvis. Man får då en primär, relativ datering. Därefter söks efter passning mellan varje sådant seriepar (medelserie) och en ny enskild årsringsserie.

Varje passning ökar medelseriens statistiska bredd och därmed bland annat dess geografiska representativitet. Detta ger större möjlighet att hitta passning med nya, enkla serier från träd eller bestånd på större avstånd.

I denna undersökning uppgår antalet prover i de inbördes daterade medelserierna till 7,5 (\bar{X}) för de kyrkor, som byggts i tall, och till 5,3 för dem som uppförts i ek. Mot detta svarar ett geografiskt avstånd mellan tallkyrkorna på i genomsnitt 46,8 km och för ekkyrkorna 48,8 km.

En stor mängd av de insamlade proverna har kunnat dateras inbördes, parvis eller flera tillsammans. Fig 239 visar hur prover från varje kyrka först daterats ihop till grupper. Sedan har medelserier för grupperna skapats och daterats mot varandra till en för alla kyrkorna gemensam medelserie – en sk flytande kronologi (kurvan fig 241 och tabellen fig 240). Det finns dock många medelserier som, trots att de är sammansatta av många enskilda prover, inte fått passning med någon annan medelserie. Detta gäller enstaka seriepar från de daterade kyrkorna, men tyvärr också tills vidare alla medelserier från de tre kyrkorna Pelarne, Haurida och Furuby. För dessa måste en tidsbestämning anstå tills vidare.

Absoluta dateringar

Provtagningen, som utförts i tre omgångar, tog sikte på

att upprätta en kronologi, kontinuerlig från nutid ned till tiden för de äldsta kyrkorna. Det var emellertid inte möjligt att återfinna objekt, som kunde överbrygga tidsperioden ca 1350 till 1650, varför medelserierna för norra respektive södra Småland istället kopplades samman med dels en kronologi på ek för Skåne–Blekinge (upprättad av Thomas Bartholin i Lund) dels en för tall från Uppland.

Passningen mellan den sydsmländska medelserien – bestående av de äldsta kyrkorna i Sjösås och Vrigstad – och den skånska serien var lätt att finna och kunde etableras med stor säkerhet. Årtalet för rätt passning är 1203 (1223) för Sjösås och 1003 (1023) för Vrigstad. För Sjösås kommer proverna ur syllar och golvplankor av ek, i Vrigstad från ornerade remstycken av ek.

Medelserierna från de fem furukyrkorna kunde passas samman till en gemensam, mycket representativ kronologi (M11) bestående av 44 enskilda årsringsserier (fig 241 o 240). Denna medelserie kunde inte med någon säkerhet passas in mot den skånska kronologien. Däremot var passningen god och exakt densamma (1344) mot två skilda referensserier från Uppland. Den ena uppländska serien (M3) består av arkeologiskt material från den medeltida stadskärnan i Uppsala. Dess yngsta årtal är 1532. Den andra (M60) består av prover från den 1656 uppförda klockstapeln vid Gamla Uppsala kyrka. Fig 242 visar överensstämmelsen mellan kurvorna M11 och M60.

Före sammanställningen av de medeltida serierna i norra Småland och Uppland gjordes motsvarande jämförelse mellan recenta serier ur växande träd, detta för att undersöka om konnektion över så långa avstånd var möjlig. För Smålands del valdes en medelserie på 20 träd ur Norra Kivills nationalpark i norra Kalmar län. Den moderna uppländska serien är sammansatt av 4 träd från Holmen/Flottsund och 9 från Fiby urskog. Passningen mellan de recenta medelserierna är utomordentligt tydlig (koefficienten vid ickeparametrisk korrelation är 65,2% beräknat på seriernas senaste 150 år). Mellan de medeltida serierna är överensstämmelsen lika stor. Mellan M3 (Uppland) och M11 (Småland) är det objektiva samväxttalet 65,3% och mellan M11 och M60 64,2%.

Genom jämförelse söderut beträffande ekmaterialet och norrut beträffande tall har 8 småländska träkyrkor fått en absolut datering. Årtalen nedan är lika med sist utväxta, mätbara årsring i tillgängliga prover. Som framgår av fig 239 är tidsskillnaden mellan äldsta och yngsta prov från varje kyrka ganska stor, i medeltal 75 år. Denna differens kan knappast i något av de här

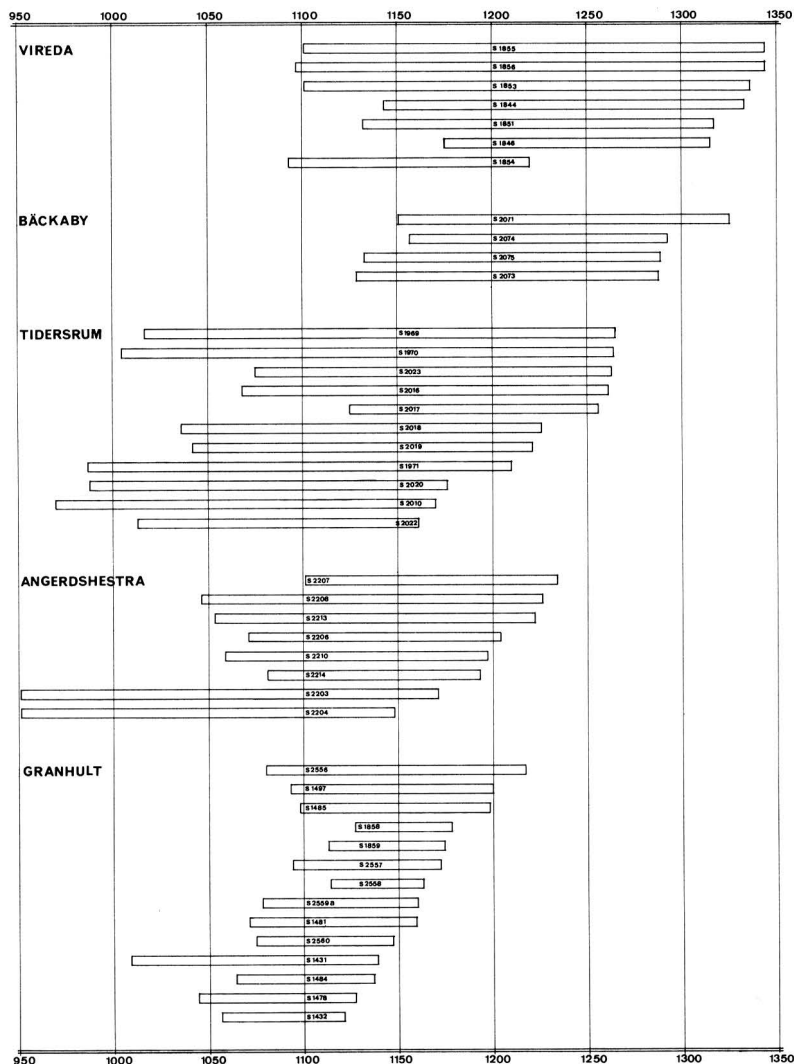

Fig 239. Stapeldiagram över årsringsserierna för de fem kyrkor som byggts i furu. Staplarnas högra kant markerar yngsta årsring som kunnat mätas i varje prov.

Column chart showing growth ring series for the five churches built of pine. The right hand sides of the columns indicate the latest growth ring identified in each sample.

fallen tolkas så, att det skulle vara fråga om olika byggnadsskeden (möjligen med undantag för Bäcka-by). Orsaken är i stället att byggnadstimret bilats, blivit avnött osv eller att proverna av andra skäl saknar ett antal årsringar. Dessa ofullständiga prover har tagits med för att underlätta jämförelsen med andra meddelserier. Det som daterar varje kyrka är de yngsta 3–6 proverna.

I de stående kyrkorna har proverna tagits på sådana

ställen att de är representativa för byggnaden. Av ekkyrkorna finns däremot endast rester i behåll, som inte ger någon säker bild av byggnaderna som helhet.

Dateringar: *tall* – Granhult 1217, Angerdshestra 1226, Tidervalsrum 1264, Bäcka-by 1326, Vireda 1344; *ek* – Alvesta 1116, Nöttja 1146, Sjösaås 1229. Medelvärdet för tallkyrkornas ålder är 1275 och för ekkyrkorna 1150. Tidsdifferensen mellan respektive grupp är 125 år.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
0	0,46	0,56	0,58	0,66	0,63	0,60	0,68	0,62	0,48	0,51	0,48	0,54	0,56	0,62	0,58	0,59	0,63	0,98	1,04	1,03
20	0,96	0,69	0,63	0,74	0,50	0,57	0,55	0,55	0,45	0,67	0,59	0,52	0,51	0,46	0,46	0,44	0,52	0,45	0,56	0,53
40	0,53	0,69	0,67	0,68	0,47	0,49	0,37	0,33	0,36	0,42	0,51	0,60	0,45	0,55	0,60	0,67	0,60	0,55	0,57	0,56
60	0,60	0,57	0,56	0,57	0,66	0,65	0,54	0,47	0,52	0,47	0,41	0,37	0,33	0,46	0,54	0,72	0,61	0,54	0,70	0,50
80	0,46	0,33	0,38	0,37	0,41	0,38	0,36	0,36	0,38	0,37	0,36	0,47	0,41	0,34	0,40	0,29	0,34	0,46	0,43	0,54
100	0,51	0,51	0,49	0,36	0,44	0,41	0,36	0,42	0,34	0,46	0,45	0,45	0,39	0,42	0,59	0,63	0,71	0,67	0,55	0,50
120	0,57	0,52	0,54	0,57	0,54	0,56	0,59	0,51	0,54	0,64	0,60	0,56	0,49	0,55	0,66	0,51	0,49	0,53	0,62	0,62
140	0,76	0,89	0,75	0,71	0,64	0,58	0,60	0,55	0,48	0,55	0,58	0,52	0,45	0,42	0,50	0,40	0,35	0,45	0,48	0,50
160	0,48	0,47	0,44	0,43	0,36	0,38	0,51	0,52	0,47	0,38	0,56	0,57	0,69	0,61	0,56	0,57	0,65	0,60	0,64	0,69
180	0,75	0,72	0,78	0,71	0,71	0,74	0,66	0,57	0,56	0,59	0,57	0,62	0,74	0,77	0,61	0,85	0,71	0,59	0,61	0,50
200	0,56	0,67	0,76	0,76	0,75	0,82	0,88	0,88	0,73	0,76	0,95	0,83	0,75	0,60	0,65	0,69	0,70	0,67	0,76	0,82
220	0,85	0,78	0,72	0,70	0,77	0,47	0,64	0,60	0,84	0,76	0,72	0,90	1,16	0,99	0,83	0,88	1,04	1,11	1,13	1,10
240	1,21	1,04	0,84	0,94	0,93	0,87	0,93	1,31	1,11	1,21	1,29	1,23	1,22	1,49	1,43	1,24	1,34	1,29	1,65	1,50
260	1,49	1,30	1,58	1,36	1,31	1,49	1,35	1,31	1,57	1,92	1,74	1,38	1,28	1,24	1,14	1,16	1,23	1,03	1,09	1,14
280	1,16	1,24	1,26	1,29	1,23	1,14	1,31	1,42	1,45	1,04	1,16	1,36	1,48	1,41	1,44	1,48	1,21	1,24	1,31	1,62
300	1,45	1,41	1,79	1,63	1,36	1,44	1,46	1,64	1,69	1,91	1,83	1,72	1,64	2,11	2,32	2,10	2,51	2,53	2,51	1,88
320	1,69	2,07	1,97	2,19	1,77	2,12	2,11	2,62	2,35	2,01	2,17	2,09	2,01	1,90	1,93	1,98	2,14	1,96	2,11	2,44
340	2,46	2,85	2,26	1,93	2,71	3,58	3,36	3,25	3,13	3,84	3,63	5,56	5,11	4,94	4,56	2,47				

Startår: 1344. Slutår: 988.

Fig. 240. Medelvärde av mätvärdena för medelserien från de fem furukyrkorna: Angerdshestra, Bäckaby, Granhult, Tidarsrum och Vireda. Antal prover 44.

Mean value of measurements from the mean series for the five pine churches, viz Angerdshestra, Bäckaby, Granhult, Tidarsrum and Vireda. No. of specimens: 44.

Brott i referensserien

Målsättningen för arbetet med de småländska kyrkorna var, såsom nämnts, att dels ta prover ur de byggnader som skulle dateras, dels att med prover ur andra objekt bygga upp en sammanhängande referensserie från nutid ned till tidig medeltid.

Det har efterhand visat sig mycket svårt att få kontinuitet i referensserien. Byggnader från sen medeltid och 1500-tal tycks vara sällsynta i Småland. I varje fall saknas säkra uppgifter om mer omfattande byggnadsverk under denna period. Den småländska referensserien har därför tills vidare en lucka från mitten av 1600-talet ned till mitten av 1300-talet. Målet är att finna referensobjekt för att så småningom fylla ut denna tidslucka. För det långsiktiga dendrokronologiska arbetet är det nämligen nödvändigt att varje tillväxtregion har en för trakten representativ grundserie.

Tack vare god representativitet har medelserierna kunnat dateras mot de nämnda referensserierna utanför Småland.

Utebliven passning

När passning inte kan hittas mellan prover ur samma objekt kan det finnas flera, ibland samverkande anledningar till detta.

I gruppen biologiska orsaker kan nämnas atypisk växt på grund av avverkning av träd intill, insektskador på det aktuella trädet, avvikelser i tillväxten till följd av grundvattenvariationer, skogsbrand, frostska- dor etc.

Växtlokaler för de träd, som jämförs, kan även ha varit av helt olika karaktär; den ena med konstant, jämn vattentillgång men norrexponerad och blåsig, den andra i skyddat läge med jämn temperatur men utsatt för återkommande torra.

Träd från så olika ståndorter får ofta mycket olika växt och enstaka byggnadsdelar från så olika växtplatser är svåra att jämföra. Det är ibland till och med omöjligt att hitta likheter som medger daterande passning mellan denna typ av prover.

Vanligen hittar man i ett objekt flera byggnadsdelar

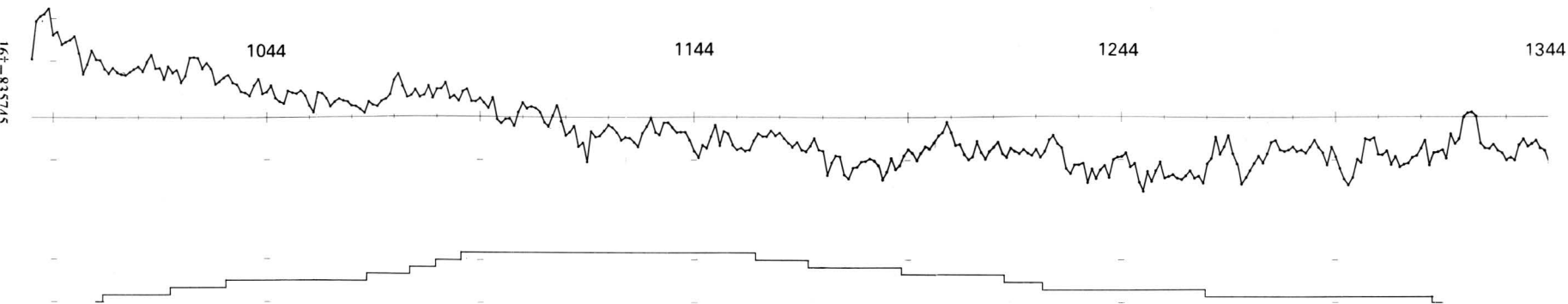

Fig 241. Medelserie sammansatt av 44 prover från de fem furukyrkorna (se fig 239). »Trappan» under kurvan visar hur många parallella serier som ingår i varje avsnitt. Varje trappsteg representerar fem kurvor (se också tabellen fig 240).

Mean series comprising 44 specimens from the five pine churches (see fig 239). The "steps" beneath the graph line show the number of parallel series included in each section. Each step represents five graph lines. (Also see the table in fig 240)

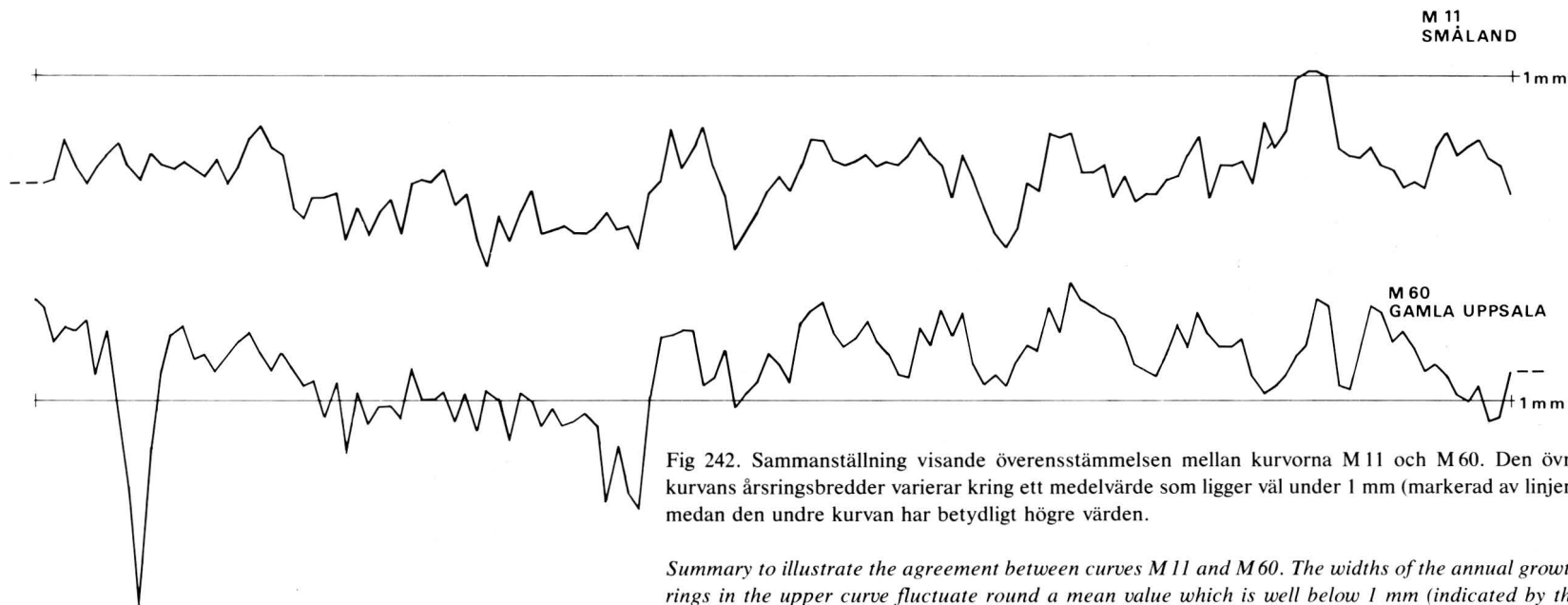

Fig 242. Sammanställning visande överensstämmelsen mellan kurvorna M 11 och M 60. Den övre kurvans årsringsbredder varierar kring ett medelvärde som ligger väl under 1 mm (markerad av linjen) medan den undre kurvan har betydligt högre värden.

Summary to illustrate the agreement between curves M 11 and M 60. The widths of the annual growth rings in the upper curve fluctuate round a mean value which is well below 1 mm (indicated by the line), while the lower curve has much higher values.

från samma växtlokal. Det är då möjligt att hitta inbördes likheter mellan årsringsserier ur dessa, så att en medelserie kan skapas. Eftersom likheten mellan medelserier alltid är större än för enstaka serier kan man vanligen hitta passning mellan medelserier även om de representerar heterogena växtlokaler. Förutsättningen är dock att antalet prover från samma växtlokal är tillräckligt stort.

Passning mellan serier kan också utebli av byggnads-historiska orsaker. Det finns en viktig sådan orsak som har direkt anknytning till det nyss förda resonemanget. Det har vid kyrkobyggen varit brukligt att gårdarna i socknen bidrog med timmer. I den färdiga kyrkobyggnaden kan därför ingå virke från socknens alla delar och varje växtplats vara representerad bara av ett fåtal element. Vid provtagning i en sådan byggnad är det

naturligtvis liten chans att få med flera prover från samma ståndort. Provtagningen måste ju av en rad skäl begränsas till sin omfattning och ger ytterst sällan prover ur mer än 10% av antalet stockar i byggnaden.

Litteratur

- Eckstein, D-Bauch, J*, 1969, Beitrag zur Rationalisierung eines dendrochronologischen Verfahrens und zur Analyse seiner Aussagesicherheit. Forstw. Centralblatt, 88: 230-250.
- Eklund, B*, 1949, Skogsforskningsinstitutets årsringmätningsmaskiner. Deras tillkomst, konstruktion och användning. Medd från statens skogsf. inst, 44 (8): 1-150.
- Löfstrand, L*, 1980, Ett pilotprojekt avslutat. Dendrokronologiska sällskapet, medd 2. Stockholm.

Alfabetisk förteckning över kyrkorna

Adelöv 115. Agunnaryd 81. Algutsboda 17. Almesåkra 144. Almundsryd 58-59. Anderstorp 93. Aneboda 67-69. Angerdshestra 104-107. Arby 195-196. Aringsås (Alvesta) 70-71. Asa 78.

Bankeryd 112. Blackstad 167. Blädinge 72. Bondstorp 98. Bosebo 93. Bottnaryd 107. Burseryd 94. Bäckaby 144-155.

Djursdala 171. Dänningelanda 59.

Edshult 135-143. Eke 17-18. Ekeberga 18.

Fagerhult 194. Frödinge 171-173. Furuby 44-49.

Gladhammar 167-169. Gnosjö 94. Granhult 8, 19-30. Gryteryd 95. Gårdveda 191. Gällaryd 98. Gärdserum 159-166.

Hakarp 113-114. Hallaryd 82. Hallingeberg 169-170. Haurida 115-122. Hjorted 170. Hjortsberga 72. Horn 204. Hornaryd 31-32. Hossmo 197. Hovmantorp 49-52. Hånger 98-102. Hälleberga 32-33. Härlov 72-73.

Jära (Jedra) se Mulseryd. Järeda 191. Järnsås 114.

Kalvsvik 59-63. Karlstorp 157. Kristdala 189. Kråksmåla 194. Kumblamada kapell se Ljungby. Kvenneberga 73. Kållerstad 95-96. Källeryd 96. Kättilstad 204. Kävsjö 102-103.

Lekaryd 73. Lidhult 82. Locknevi 170. Ljungby eller Kumblamada kapell 197.

Madesjö 198. Malexander 199-200. Mistelås 73-74. Misterhult 189-190. Mulseryd och Jära 107. Målilla 192. Månsarp 114. Mörlunda 192.

Norraby se Rottne. Norra Hestra 108. Norra Unnaryd och Vallgårda (Walgardha) 108. Näshult 157-158. Nöttja 82-86.

Oppeby 205. Ormesberga 78.

Pelarne 173-185. Pjätteryd 86-91.

Rottne 78-80. Rumskulla 185-187.

Sandvik 96-97. Sjösås 33-41. Stenberga 158. Stenbrohult 74-75. Stengårdshult 108. Stockaryd 155. Svinhult 200-202. Södra Solberg 156. Södra Vi 187-188. Söraby se Rottne.

Tannåker 97. Tegnaby 55–57. Tidensrum 205–224. Tofta 63. Tolg 80. Torpa 202–203. Tutaryd 91–92. Tännö 103. Tävelsås 63–65.

Urshult 65–66.

Valdshult 108–111. Vallgård (Walgardha) se Norra Unnaryd. Vena 188. Vimmerby 188. Vireda 122–134.

Virserum 192–193. Vislanda 75–76. Vittaryd 92. Västra Torsås 76.

Åsenhöga 97.

Älghult 41–43.

Ör 76–77. Öreryd 111.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm	KB	Kungliga Biblioteket, Stockholm
Arch		KVHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm
Smol		kr prot	kyrkorådsprotokoll
Ups	Archivum Smolandicum Upsaliense, UUB	LMV	Lantmåteriverket, Gävle
Arch		PÅ	Pastorsämbetet
Smol	Archivum Smolandicum Wexionense (se s	RA	Riksarkivet, Stockholm
Wex	13, 16)	RAP	Riksarkivet, pergamentsbrev
DS	Diplomatarium Suecanum	raä	riksantikvarieämbetet, Stockholm
HCA	Hyltén-Cavallius föreningens årsbok (Kronobergsboken)	räk	räkenskaper
inv	inventarieförteckning	SD	Svenskt diplomatium
inv 1829	en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA	SHMm	Statens Historiska Museer, Stockholm
		st prot	stämmoprotokoll
		SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Stockholm 1912–
		UUB	Uppsala Universitets Bibliotek
		vis prot	visitationsprotokoll

Medieval wooden churches in Småland and in Ydre and Kinda hundreds, Östergötland

INTRODUCTION

The province (landskap). The name Småland (small land) was already being used in the early Middle Ages to denote the ten or so provinces or “small lands” between the border with Denmark in the south and Västergötland and Östergötland in the north. The boundary between these “small lands” and Östergötland seems to have been partially fluid, and during the late medieval period and 16th century at least, it also included the hundreds (*härader*) of Ydre and Kinda; see fig 1. The boundary with Västergötland, on the other hand, was firmly established. For a long time, Mo hundred formed part of the “land of the West Geats” (Västergötland). Småland, however, never became a political, legal or administrative unit. Politically speaking, moreover, this province appears to have been less firmly attached to the kingdom of Sweden than other provinces during the early Middle Ages. Varend, comprising five hundreds, was the most important of the “small lands”. Its special status is reflected by the fact that it contrived to become and remain a diocese in its own right: the Diocese of Växjö, named after the central locality of the area.

Judicial circuits. The area was divided into judicial circuits (*lagsagor*), each of which had its own law and administration of justice. During the early Middle Ages, the three largest “lands”—Varend, Finnveden and Njudung—formed a single judicial circuit while the others came under the Östergötland Law. This difference persisted until the first national code of law came into being, in the mid-14th century. The Ecclesiastical Code (*kyrkobalken*) is all that has survived of the old Småland Law. This code includes provisions concerning the building and equipment of churches, their consecration, the appointment of parish priests and desirable qualifications of the same. The code makes it clear that at this time, i.e. as late as the 13th century, the wooden church was still considered the normal type of church for parishes in this region. The code also emphasize, unlike the Östergötland Law, that the initiative concerning the building of churches rested with the peasants themselves and not with the king.

Diocesan boundaries. During the Middle Ages, Småland was divided into three dioceses (fig 2): Växjö,

Linköping (Östergötland) and Skara (Västergötland). The Diocese of Växjö, which was by far the smallest in Sweden, is first mentioned in 1170. Its bishop controlled only 62 parishes, as against the 492 coming under his counterpart in Linköping.

The churches. Medieval Småland comprised almost 300 parishes. Very few of the surviving church buildings, however, date back to the Middle Ages. This was a sparsely populated province on the outskirts of the kingdom. Its churches were often built of timber, and even the stone churches built by the wealthier parishes were generally small and untowered. By the end of the eighteenth century, parishes had outgrown these churches, which were badly worn, and widespread demands began to be made by the clergy for new buildings or extensive enlargements. These demands were prompted both by a rapid growth of population and by completely new ideas concerning the “beauty of holiness”. They often encountered firm resistance from the common people, and plans for new buildings were held up as long as possible. Of the many medieval churches which once existed in Småland, only two—Granhult and Tidarsrum—have survived intact, while another four—Bäckaby, Haurida, Pelarne and Vireda—have survived together with accretions. Otherwise we have only archaeological and written evidence to go by concerning the building of timber churches in medieval Småland. Few excavations, however, have been made in connection with restoration work. On the other hand, restoration has often led to the discovery of timber from an earlier wooden church which has been put to secondary use, for example in floor and roof beams. A summary of the available archaeological and written material, however, has yielded a great deal of extremely valuable information concerning the technical and architectural design of these churches. Moreover, dendrochronological analysis of timber materials, both in the surviving buildings and in the archaeological remains, has made it possible for the first time to establish when timber churches generally and stave churches in particular were built.

Written records. Earlier topographical literature and topographical collections have constituted our main

source of information concerning the parishes where wooden churches existed and the size and structure of the churches themselves. A special position here is occupied by the ecclesiastical documentation compiled, in the form of drawings, ground plans, scale drawings and notes, by the artist and antiquary Nils Månsson Mandelgren (1813–1899) during his exploratory tours of the region, starting in 1846. Many of the old churches had been demolished by then, but even where they were concerned Mandelgren was able in many cases to collect useful information and surviving fragments of buildings and furnishings. Historical descriptions of the individual churches are bound to be based primarily on surviving written records in the form of accounts and records of proceedings. The oldest written church records, however, generally go back no further than the late 17th century and have very little to tell us concerning church buildings. In compiling the present catalogue of medieval wooden churches, therefore, these records have only been drawn on insofar as they have been available in transcription or have been quoted in previous descriptions. A study has been made, on the other hand, of records from the general inventory of churches conducted by Royal Command in 1828–29. General sources and references are listed on page 15–16. Sources and references concerning individual churches are specified together with the description of the church concerned.

CATALOGUE

Adelöv p 115.

Demolished. Present stone church built in 1833 on a different site. Written records and measurements. Was thought to have been built in 1427. Rectangular hall church with tower and stone vestry.

Agunnaryd p 81. Fig 88.

Demolished. Stone foundations survive at Brånanäset, Agunnarydssjön. These belonged to a wooden church already abandoned in the Middle Ages.

Algutsboda p 17.

Demolished 1766. New stone church on the same site. Surviving vestry of stone. Written records and measurements.

Almesåkra p 144.

Demolished. Present church of stone, built in 1867, has had two known timber predecessors, the later of which was built in 1694.

Almundsryd pp 58–59. Fig 66.

Demolished. Present stone church erected slightly to the north of the old church and consecrated in 1832. Written records and measurements. Ground plan shown in a map from 1794. Said to have been twice enlarged.

Anderstorp p 93.

Demolished in 1754 and replaced by a new wooden church which was pulled down in 1856. Abandoned churchyard. A reference to standing timber in connection with the earlier church suggests that it may have been a stave church.

Aneboda pp 67–69. Figs 73–76.

Demolished in 1900. Present timber church built nearby. We know from photographs what the old church looked like. Written records, including measurements. Referred to as newly built in 1346. An addition was made, probably in the west, in 1714.

Angerdshestra pp 104–107. Figs 108–113.

Demolished. The existing wooden church was built in 1669, but has since been enlarged and altered. Re-used timber from the earlier timber church found in the oldest flooring during restoration in 1910. Altogether about 30 pine beams, 16 of which were selected and donated to the Museum of National Antiquities (Statens Historiska museum) in Stockholm. The wall beams retained some of their corner joints and traces of decorative paintings from the late Middle Ages. Three of the beams bore runic inscriptions. The beams include part of a wall plate and a bell-frame beam. Dendrochronological dating: 1226.

Arby pp 195–196. Figs 203 a–b.

Demolished. Archeological evidence. Existing stone church medieval. Traces of post holes and a gutter in the nave indicate an earlier timber church with sills and a roof supported by posts set in the ground. The chancel was later replaced by the existing stone chancel. A coin found in one of the post holes suggests that the stone church was completed during the second half of the 13th century.

Aringsås (Alvesta) pp 70–71. Figs 77–80.

Demolished. Existing stone church late medieval. Re-used timbers found in the flooring during restoration in 1928. Five standing timber planks of oak and a number of oak and pine beams were saved. The wall planks had been used as floorboards. One of the planks still

has a joint in one side. Three fragments of pine beams show traces of Romanesque mural decorations. The beam fragments which are depicted in fig. 80 and which it has not been possible to trace, show dovetail jointing. The stave church planks have been dendrochronologically dated to 1116. The same goes for the pine beams, which accordingly must already have been re-used during the 13th century in a new church of dovetailed timbers. The pine beams may have served as roof beams in the earlier stave church.

Asa p 78.

Destroyed by fire in 1670 and replaced with the existing stone church.

Bankeryd p 112. Fig 119.

Demolished. Existing stone church built in 1865. In 1829 the church is recorded as having a timber nave and a stone chancel and a stone vestry. Recorded in 1863 by N. M. Mandelgren. Both the nave and the chancel may have been of medieval origin.

Blackstad p 167.

Existing stone church built in 1790. Two earlier timber churches are known, both of which were ravaged by fire.

Blädinge p 72.

The existing stone church is partly late medieval. Re-used oaken beams were noticed under the nave floor when central heating was being installed in 1933. These beams, which have a partly rounded section, may have formed part of a stave church.

Bondstorp p 98.

Demolished in 1693 and replaced with the existing wooden church.

Bosebo p 93.

Demolished in 1652, replaced with a new wooden church (now at Kulturen, Lund). Existing wooden parish church built in 1895.

Bottnaryd p 107.

Demolished in 1666 and replaced with the existing wooden church on the same site. The vestry, which had a stone end wall, was retained until its demolition in the 1880s.

Burseryd p 94.

Demolished in 1752 and replaced by a new wooden

church. Written records and measurements. This church had a pentice and a stone vestry.

Bäckaby pp 144–155. Figs 156–168.

Preserved. Abandoned in 1899, when the existing stone church was built. Purchased by a private person, who had it re-erected in the Jönköping City Park. The old churchyard has been preserved.

Nave and chancel medieval, vestry probably built in the 17th century, while the belfry in the west was added c. 1694 and the north transept in 1778. Triumphant arch enlarged. The interior is distinguished by its elaborate furnishings and its late Baroque paintwork. No modern features.

Nave and chancel of rough-hewn pine timbers, positioned horizontally. Dry stone foundations. The sills have a trapezoidal section, broadening at the base, and a form of “stepped” jointing. Wall timbers dovetailed. The length of the nave, 14 metres, necessitated joins both in the sills and in the wall beams. The wall timbering measures 20 centimetres × 25–40 centimetres. The high gables are constructed of horizontal planks, braced with vertical squared timbers.

Original main entrance in the southwest of the nave now walled up. Segmental arch at the top. The original chancel entrance was probably located at the same point as the existing one.

Original window opening preserved in the west wall of the nave. As can be seen from the upper part and southern edge, however, this opening was originally a rounded arch and slightly lower. Deeply recessed embrasures. External aperture 36 cm × 18 cm approx. The present excessively high positioning suggests that the walls were lowered by one or two beams when the existing roof trusses were installed in 1584. As can be seen from fig. 166, the south front must originally have had two small window apertures in the nave and one in the chancel. Presumably, like the west window, these were originally round-arched. In addition, there was probably a window in the north wall of the nave and one in the east wall of the chancel.

Dendrochronological dating: 1326.

Djursdala p 171. Fig 179.

Destroyed by fire in 1692, replaced by the existing wooden church. Traces of the stone foundations of the earlier church were discovered beneath the floor in 1939.

Dänningelanda p 59.

Destroyed by fire in 1750, replaced with a new wooden

church which was demolished in 1880. Churchyard preserved. Written records and measurements. Said to have been built of oak timbers.

Edshult pp 135–143. Figs 147–155.

Demolished in 1838, replaced by the existing stone church on another site. Old churchyard preserved. Known from pictures, written records and surviving fragments. This church was distinguished by its lavish architectural design, complete with vaulting, pillars, and chancel apse. Even at the time of its demolition, the church still retained a great deal of its medieval ornamentation in the form of ceiling and wall paintings, stained glass and sculptures.

The south front is depicted in a schematic drawing from the closing years of the 17th century while the ground plan of the church is recorded in an 18th century survey map. The church had a stone vestry, built in 1670 and adjoining a burial chapel. Abundant material concerning the demolished church was collected by N. M. Mandelgren in 1847.

Built of horizontal timbers and lined internally with vertical planks. The chancel was unusually large and had a pentagonal broken apse. Original apse windows in the form of three quatrefoil apertures. All sources refer to the church as being vaulted and pillared. A simple torus capital has survived. The nave was probably cross-vaulted.

Surviving or depicted traces of paintwork on planks from the wall panelling and vaulting show that this church was built during the first half of the 14th century if not earlier. The internal panelling and vaulting may have been added during modernization, at the same time as the extensive murals were painted. The ground plan, with its apse and quatrefoil apse windows, is related to Romanesque stone architecture.

Eke pp 17–18. Fig 4.

Demolished in 1795. Abandoned churchyard. Parish amalgamated with Dädesjö. Written records and measurements.

Ekeberga p 18.

Demolished 1826. Existing wooden church erected just north of the old church in 1824–26. Written records and measurements.

Fagerhult p 194.

Demolished. The existing stone church, built in 1893–94, had two wooden predecessors, the later of which was built in 1739. Written records. The previous

church had a tower, demolished in 1671, and a stone vestry.

Frödinge pp 171–173. Figs 180–182.

Demolished. Existing wooden church built in 1739. A stone vestry survives. The stone foundations of a rectangular hall church with a somewhat narrower tower at the west end were found beneath the floor of the existing church in 1950. The flooring included re-used timbers. Several of the beams and planks bore traces of decorative painting from the 14th century. According to written records, the church was vaulted and had ten pillars.

Furuby pp 44–49. Figs 50–56.

Demolished in 1891. Replaced by the existing stone church. Situated in the churchyard northwest of the latter. This church is known to us from pictures, some of them by N. M. Mandelgren (1865), and through written records. A sectional wall including an original window aperture was salvaged during demolition at the instance of the Royal Academy of Letters, History and Antiquities and is now in the Museum of National Antiquities in Stockholm. Re-used wall beams were discovered in the course of demolition work in Växjö in 1963. This church was originally the same type as Granhult church but had a stone vestry.

Gladhammar pp 167–169. Figs 175–177.

Demolished in 1889. Existing brick church built in 1886. The wooden church is known to us from illustrations and from a description compiled shortly before its demolition. Stone vestry. Round chancel arch.

Gnosjö p 94.

Destroyed by fire in 1717 and replaced by a new timber church which was demolished in 1885 and succeeded by the existing stone church. Written records. Said to have been built of “round timber”, which can mean that it was a stave church.

Granhult pp 8, 19–30. Figs 5–22.

Preserved. The parish merged with Nottebäck in 1837. The church was turned into a warehouse, but was repaired by the parishioners in 1876–79 and reconsecrated in 1879.

Nave and chancel medieval, vestry built not later than the beginning of the 17th century, and existing porch mentioned in 1723. Chancel arch enlarged in 1819. The interior is distinguished by its lavish furnishings and painted late Baroque decorations.

Nave and chancel built of horizontal, rough-hewn pine timbers. Dry stone foundations. The sills are joined by a special kind of nogging, while the wall timbers are dovetailed. The wall beams measure 20 cm × 20–30 cm. The high gables are built of horizontal planks, braced by vertical squared timbers. The Romanesque roof trusses are original and double-braced in the nave.

Original entrances preserved. The closed-up north entrance of the nave is unchanged inside, the other entrances have been slightly enlarged. All the entrances are round-arched, tapering slightly at the top, and have straight embrasures. The doors appear originally to have been mounted on hinges set straight into the inside wall.

Original window apertures preserved but blocked up, comprising four very small, round-arched apertures high up, one in each of the south, north and west walls of the nave and one in the east wall of the chancel. Wide-angled embrasures. Outward aperture 40 cm × 23 cm. No original fold for a closing device.

In the south wall of the chancel, an aperture which served as a squint, now walled up on the outside.

Traces of medieval decoration can be discerned on the east wall of the nave, the chancel walls and in the chancel ceiling, beneath the painted decorations from 1753. Certain details suggest an early Gothic style, c 1300.

Dendrochronological dating: 1217.

Gryteryd p 95.

Demolished in 1764. Existing stone church erected 1763–64. Written records, including measurements. Said in 1715 to have been standing for over 200 years. Apparently a rectangular hall church.

Gårdveda p 191.

Demolished in 1822. Parish amalgamated with Målilla. Churchyard preserved, foundations partly visible. Written records, including measurements. The church had a stone vestry.

Gällaryd p 98.

Demolished in 1782. Replaced by the existing stone church. Written records, including measurements.

Gårdserum pp 159–166. Figs 170–174.

Demolished in 1854. Replaced by the existing stone church. Known to us from pictures, some of them by N. M. Mandelgren (1847), descriptions and written records. The church comprised a three-aisled nave,

which was a stave structure, together with a stone chancel and vestry, both of which were secondary. The nave had 16 pillars supporting the roof trusses of the centre aisle. The walls of the centre aisle, which were only 35 cm high on the outside, had small, round-arched windows with apertures about 20 cm high. Of the interior, part of the medieval chancel screen remains. In the chancel itself there were two early 14th century gravestones which were probably contemporary with the stone chancel and vestry. Work on building the stone chancel probably began with the original wooden chancel still standing, in which case the internal dimensions of the stone chancel correspond to the external dimensions of the timber version.

Hakarp pp 113–114. Figs 120–122.

Demolished. The existing stone church, erected in 1694, was first built round the earlier wooden church. Written records. A great deal of the timber was re-used in the roof trusses and floor of the stone church. Some of the wall beams retain their dovetail jointing, and one beam has been hewn to form part of a window embrasure. The wall beams included in the roof trusses bear traces of late medieval decorative painting.

Hallaryd p 82.

Burned down by the Danes in 1567. Written records. Situated near Kapellshålan. No foundations remain. The new church is situated on a different site.

Hallingeberg pp 169–170.

Demolished. The existing stone church was built in 1760. Written records. The chancel had two medieval gravestones, one of them commemorating the parish priest Ragnar, d 1325. Brick vestry.

Haurida pp 115–122. Figs 123–131.

Partly preserved. Altered and enlarged on several occasions. Its present appearance dates from a restoration in 1961–64. A great deal of the nave timber was affected by rot. The nave was dismantled and re-erected on new foundations. As much of the old wall timber was used as possible. The walls were measured and examined prior to dismantling. The space inside the foundations was excavated.

The medieval nave was built of hewn pine timbers measuring 25 cm × 25–40 cm. Dovetailed jointing. Entrance in the southwest corner of the nave. Earlier windows, now walled up, were distinguishable.

The church already acquired, first a stone vestry and then a stone chancel during the Middle Ages. The

walls of the chancel were raised by means of horizontal beams, probably when an original vault was removed. This alteration to the chancel, together with an extension of the nave further west, as indicated by the incomplete painted decoration, must have taken place c. 1600 at the latest. The existing bell tower was added in 1664. The walls of the nave were raised in 1760, but they were reduced to their original height as part of the above-mentioned restoration.

The oldest of the coins found during the investigation date from c. 1250. Traces of flooring were also discovered in the old nave.

Hjorted p 170. Fig 178.

Demolished. The existing stone church was built in 1778. Written records and a simple drawing from 1634 showing the south front. A stave church built of vertical oaken timbers.

Hjortsberga p 72.

Demolished. The existing stone church was built in 1838–39. Written records and measurements. In the 17th century this church had a stone chancel, to which a burial chapel was added.

Horn p 204.

Demolished. Situated at Ekeby on a promontory by Lake Åsunden. The existing stone church was built elsewhere in 1754. Abandoned churchyard. Foundations preserved under the turf. Written records and measurements. This was a rectangular hall church with a stone vestry.

Hornaryd pp 31–32. Figs 23–24.

Demolished in 1870. Parish amalgamated with Drev. Churchyard preserved and church outline marked. A rectangular hall church. Written records and a picture from 1870.

Hossmo p 197. Fig 204.

Demolished. The existing stone church probably began building in the first half of the 12th century. The plan of the nave suggests that it was built round a narrower and shorter nave of timber. Gravestones from the 11th century also suggest an early wooden church.

Hovmantorp pp 49–52. Figs 57–59.

Demolished in 1848. Existing wooden church erected elsewhere. Abandoned churchyard. Foundations exposed. Written records and pictures. The church had a stone vestry. Stone burial chapel added at the west end in the 17th century.

Hånger pp 98–102. Figs 101–106.

Demolished. The existing stone church, erected elsewhere in 1881, had two wooden predecessors. Old churchyard preserved. Part of the foundations of the second wooden church preserved. Written records and pictures. Probably medieval. When the building was demolished, re-used material from an earlier stave church was found in the floor and in the panelling of the roof. Three decorated planks from among the wall planks discovered were salvaged and donated to the Museum of National Antiquities in Stockholm, together with six hardwood planks with decorative carvings from the roof panelling. The original function of these planks is uncertain. They were probably eaves planks but may also have formed part of the interior.

Hälleberga pp 32–33. Fig 25.

Demolished. Replaced with a new wooden church in 1820. Written records and measurements, and a picture from 1817.

Härlöv pp 72–73.

Demolished. Existing stone church built in 1695. Written records.

Jära (Jedra); see *Mulseryd*.

Järeda p 191.

Demolished. Existing stone church built in 1771–72. Written records. Ash and charred wood, probably from a predecessor of the wooden church demolished in 1771, have been found beneath the floor of the church.

Järsnäs p 114.

Demolished. Existing stone church built in 1712. Chancel probably medieval and surviving from the earlier church, which had a wooden nave.

Kalvsvik pp 59–63. Figs 67–69.

Demolished in 1855. Replaced by the existing stone church on another site. Old churchyard preserved. Written records and measurements. Depicted and recorded by N M Mandelgren in 1848. Described by C G Brunius in 1849. Inspection report from 1853 and picture of south front, 1854. Built of pine timber on oak sills. In size and original appearance, this building closely resembled Granhult church. The southern and northern walls of the nave had window apertures of similar type and positioning. The east wall of the chancel had two window apertures of the same kind. Ac-

ording to an inscription the church was painted in 1333.

Karlstorp p 157.

Demolished. Existing stone church built in 1760. Written records and measurements. Stone vestry built in 1718.

Kristdala p 189. Fig 200.

Demolished. Existing stone church built in 1792. Written records, measurements, and a simple picture of the south front. This was a rectangular hall church with a transept added in 1731. Particulars from 1634 suggest that the hall church design was not original. The church is also said to have had a tower.

Kråksmåla p 194.

Demolished. Existing wooden church built in 1761. Written records. Stone vestry. Re-used timber, including a wall beam with decorative painting, found in the floor of the present church.

Kumblamada chapel: see *Ljungby*.

Kvenneberga p 73.

Demolished in 1841, following the amalgamation of this parish with Hjortsberga. Churchyard preserved. Written records and measurements. Foundations examined in 1980. The building appears to have been a rectangular hall church.

Kållerstad pp 95–96.

Demolished in 1764, replaced by a wooden church which was pulled down in 1858. Churchyard preserved. Written records and measurements. Built of “vertical oak planks”, i.e. a stave church. Provided with a pentice of pine planking; cf *Pjätteryd*.

Källeryd p 96.

Demolished in 1672 and replaced by the existing stone church. Written records.

Kättilstad p 204.

Demolished. Existing stone church built in 1760, replacing an earlier stone building. Chancel foundations with the surviving sills of a still older wooden church on the same site were discovered beneath the chancel floor in 1932.

Kävsjö pp 102–103.

Demolished in 1775 and replaced by the existing wood-

en church. The western bell tower was built for the previous church in 1741. Written records and measurements.

Lekaryd p 73.

The present church is probably a late medieval stone hall church. During an examination in 1961, a burnt stratum which may possibly be from an earlier wooden church was observed underneath the floor along the south side of the foundations. The oldest coin to have been discovered dates from the mid-13th century.

Lidhult p 82.

Demolished in 1721 and replaced by a new wooden church which was pulled down in 1879. Present church on a different site. Old churchyard preserved. Written records.

Locknevi p 170.

Demolished. Existing stone church built in 1902. Two wooden predecessors, the later of which was built in 1745.

Ljungby or Kumblamada chapel p 197.

Demolished. Written records. The chapel was closed in 1548 but soon re-opened. In 1856 it became a parish in its own right, dedicated to St Sigfrid. The chapel was pulled down in 1887 and replaced by a new church on a different site. The building thus demolished dated from 1733. The well-preserved oak timbers from the north wall of the earlier chapel were then used as flooring. This may indicate that the chapel had been built of vertical timber.

Madesjö p 198.

Written records. Existing stone church built in 1754–57. Preceded by two wooden churches, the later of which was built in 1652 after the first one had been destroyed by fire.

Malexander pp 199–200. Fig 205.

Demolished in 1882. Existing stone church built in 1881. Written records. Depicted by N M Mandelgren in 1847. Stone vestry. Said to have been ravaged by fire in 1587.

Mistelås pp 73–74.

Destroyed by fire in 1719. New wooden church on the same site. Written records. Coins found, the earliest dating from the mid-13th century.

Misterhult pp 189–190. Fig 201.

Demolished. Existing stone church built in 1777–80. Written records and a simple illustration from 1634. Stone vestry. Medieval stained glass recorded in three of the windows. Modernized and a transept added in the 1690s.

Mulseryd and Jära p 107.

Demolished in 1660 and replaced by the existing wooden church on the same site. This church, however, was moved a short distance further north and enlarged in 1793. Written records. The parish of Jära (Jedra) was amalgamated with Musleryd after the Reformation. Traces of foundations near the hostelry are mentioned in 1870. These were removed at the end of the 19th century.

Målilla p 192.

Demolished. The existing stone church, erected in 1822, was preceded by three wooden churches. Written records. The oldest church was burned by the Danes in 1567 and its successor in 1611.

Månsarp p 114.

Demolished. The existing stone church, built in 1852, was preceded by two wooden churches. Written records. The second wooden church was built in 1714. Old churchyard preserved.

Mörlunda p 192.

Demolished. Existing stone church built in 1839–40. An earlier wooden church was burned down by the Danes in 1567.

Norraby; see *Rottne*.

Norra Hestra p 108.

Demolished 1752. Replaced by the existing wooden church. Written records and measurements.

Norra Unnaryd and Vallgårda (Walgardha) p 108.

Demolished. The existing wooden church, erected in 1714, was preceded by two known wooden churches, the second of which was built just before 1660. The parish of Vallgårda was amalgamated with Norra Unnaryd after the Reformation. The church site and remains of the churchyard wall can still be seen in the village of Vallgårda.

Näshult pp 157–158. Fig 169.

Demolished. Existing wooden church built in 1732.

Written records and measurements. Stone vestry survives. The church had a tower. Ceiling planks preserved with late medieval paintings.

Nöttja pp 82–86. Figs 89–93.

Demolished. According to surviving paintings, work on the existing stone church began not later than the early 14th century. During restoration in 1950–51, about 40 re-used oaken stave-church planks were discovered in the oldest flooring of the church. This material also included a decorated portal plank, three post fragments and parts of a purlin. One of the post fragments retains a cylindrical capital and traces of paintwork in the form of bright red spirals with black lines. The purlin fragments are decorated with arches and a centre line. All the wall planks appear to have had double grooves and to have been joined together with loose tongues. The wooden material from the stave church is now in the Småland Museum, Växjö. Dendrochronological dating: 1146.

Oppeby p 205.

Demolished. Existing stone church built in 1760. The previous wooden church is said to have been ravaged by fire at the beginning of the 17th century.

Ormesberga p 78.

Demolished. Existing stone church built in the late 17th century. According to a map of the hundred made in 1658, the church was then of wood.

Pelarne pp 173–185. Figs 183–198.

Preserved. Nave and chancel medieval, stone vestry built not later than the 16th century, stone burial chapel from the 1680s and wooden porch from the same period. The building was extensively renovated and modernized in the 1840s, when the interior acquired its present simple, classical appearance. Restoration work was done in 1925 and 1955, and the exterior was also repaired in 1977.

The western part of the nave was originally the ground floor of a tower added in the Middle Ages. All that otherwise remains of this tower is a further storey, accommodated under the sloping roof shared with the nave. The tower, the upper part of which is narrower, once surmounted the west front. The length of the walls is apparent from the tower chamber, now built into the attic, while the height and appearance of the tower above the sloping roof are now a matter of conjecture; cf Vireda. The ground floor of the tower is displaced about 0.25 m to the north in relation to the

nave. The chancel arch has been considerably widened, and the other end of the nave has been similarly opened onto the tower, added later, the ground floor of which now accommodates the organ loft.

The nave, chancel and tower are constructed of horizontal, squared pine logs. Dry stone foundations. The wall beams measure 25 cm × 25–31 cm. The somewhat wider sills are of oak. The wall timbers are dove-tailed. The surviving upper portion of the tower, on the other hand, has straight halving joints. The roof trusses were probably replaced when the western tower was taken down. Outer walls clad with oak shakes of varying shape and age. The north side of the nave and chancel, however, has long, shaped oaken planks positioned like scales. The lower edges of these planks have semi-circular sections about 18 cm in diameter. The wall between the chancel and the subsequently added vestry is similarly faced, suggesting that the weatherboarding is medieval.

The original south entrance of the nave has been walled up. Two blocked up apertures high up, one in the north and one in the south wall of the nave, indicate original windows. During restoration work in 1925, an original group of windows comprising three round-arched apertures about 2.3 m above the floor was found in the east wall of the chancel. These apertures have wide-angled embrasures and slightly profiled mullions. The embrasure of the centre window is 86 cm high and 29.5 cm wide, the outer aperture being 17 cm.

Surviving wall paintings from about the mid-14th century show the church must have been built at this time if not earlier. Dendrochronological analysis of the timber has not yet yielded a firm date.

Pjätteryd pp 86–91. Figs 94–98.

Demolished in 1834. Situated to the west of the existing stone church. Written records. Documentation and attempted reconstruction (1848) by N M Mandelgren. Built of horizontal timber, with a pentice of vertical timber. The pentice was still in situ all round the church in 1682. Only its northern and western parts remain in a ground plan from 1790. Concerning pentices, cf Burseryd, Kållerstad and Sandvik.

Rottne pp 78–80. Figs 85–87.

The wooden church at Södra Rottne, now known as Söraby, was demolished in 1781. Situated just south-east of the existing stone church. Written records and measurements. Depicted in the ordinance survey map as a rectangular hall church. Norra Rottne, otherwise

known as Norraby, was amalgamated with Södra Rottne in 1779 and the wooden church was demolished in 1781. Churchyard now abandoned. Foundations partly visible. The church acquired its hall form in 1736, when it was extended further east.

Rumskulla pp 185–187. Fig 199.

Demolished. Existing stone church built 1835–38. Written records and measurements. Reconstructions by N M Mandelgren, 1847. When the floor of the existing church was being relaid, about 40 beams were discovered from the walls and roof trusses of the old church. The foundations of the old nave were also discovered. The proportions indicate that both the nave and the chancel were extended in the course of the repairs recorded in 1747. Stone vestry. Medieval wall paintings in the chancel.

Sandvik pp 96–97. Fig 100.

Destroyed by fire in 1896 and replaced by the existing stone church. Written records and pictures. Described in 1726 as “ancient” and previously with pentice (cf Pjätteryd). Extensive alterations in the 18th and 19th centuries.

Sjösås pp 33–41. Figs 26–45.

Demolished. Existing stone church late medieval. Archaeological evidence. During restoration in 1943, remains of an earlier wooden church were discovered beneath the floor. Stone foundations in the nave with stout oaken sills in the south and west. Most of the northern sill had rotted away, while the eastern one was partly preserved. A partly preserved sill was discovered in the chancel. These sills have complicated corner joints and bevelled top edges. The level centre part corresponded to the thickness of the wall timbering, 20 cm approx. The nave of the wooden church measured 10.8 × 6.8 m. The existing stone vestry was built adjacent to the chancel of the wooden church, which was 4.5 m wide and probably the same in length, though it may have been extended when the vestry was built. The stone church began to be built while the wooden church was still standing. Impressions of the sill and the next layer of beams can be seen in the north wall of the nave and the west wall of the vestry. Parts of the wall timber were discovered in the flooring, viz a pine beam with a rounded recess, probably from the chancel entrance, and traces of medieval figurative painting. The sills have been dated to 1229 by dendrochronological analysis.

Inside the sills there were remains of a wooden floor

of stout oak planks, some of which could be identified from their shape as wall planks intended for a building of vertical timber. Dendrochronological dating showed the oak planks to be the same age as the sills. The wall planks may have been intended for repairs to an earlier wooden church of vertical timber, a stave church, which was instead replaced by a completely new church of horizontal timber. A fragment of a decorated frame may have come from the earlier church, but it is not in fit condition for dendrochronological sampling. The earliest coins discovered date from the period between 1222 and 1266.

Stenberg p 158.

Preserved timber church of unknown age, with stone vestry and tower, the tower dating from 1762. Wooden tower previously. At present there is no evidence of medieval origins. No dendrochronological analysis has been undertaken. Likely date c. 1600. Replaced an earlier wooden church.

Stenbrohult pp 74–75. Figs 81–82.

Demolished in 1830. Situated just south of the present stone church. Written records and measurements. Stated in 1770 to be half of stone and half of wood. Two known depictions, but these are simplified and contradictory.

Stengårdshult p 108.

Demolished. The existing wooden church, built in 1912, has had two wooden predecessors, the first of which was demolished in 1769.

Stockaryd p 155.

Demolished. The existing wooden church, built in 1907–08, had two wooden predecessors, the first of which was demolished in 1692.

Svinhult pp 200–202. Figs 206–208.

Demolished in 1875. Existing stone church built in 1872–75. Written records and measurements. Depicted in 1847 by N M Mandelgren. Consisted originally of a rectangular hall church with a western tower of the same width. Stone vestry. Extended eastwards in 1708, when an earlier ceiling with 15th century painted decorations was used for roof panelling. The north side of the church was weatherboarded (cf Pelarne).

Södra Solberg p 156.

Demolished. Existing stone church built in 1834. Written records. Said to have been timber-framed.

Södra Vi pp 187–188.

Demolished. Existing stone church built in 1754–55. Written records and measurements. Stone vestry. A few beam fragments, with traces of figurative painting from the 16th century or c. 1600, have survived from the wall timbers.

Söraby; see *Rottne*.

Tannåker p 97.

Demolished. Existing stone church built in 1794. Written records and measurements.

Tegnaby pp 55–57. Figs 64–65.

Demolished in 1854. Parish amalgamated with Hemmesjö. Churchyard preserved. Foundations exposed. Written records. Depicted in 1848 by N M Mandelgren.

Tidersrum pp 205–224. Figs 211–237.

Preserved. Nave and chancel medieval, stone vestry probably built during the late Middle Ages, west porch built in 1860. Very few alterations have been made to the actual building, and the ceiling and wall paintings uncovered in 1957–58, together with several medieval features, give the interior a partly medieval aspect. The interior dates from the 17th and 18th centuries. Only a few modern elements have been added as a result of internal-restoration work in 1922–25 and 1961.

Nave and chancel constructed of horizontal, squared pine logs on dry stone foundations. Beam dimensions 22 cm × 19–36 cm. The sill and the beam immediately above it have a trapezoidal section. The northern sill of the nave was found, when uncovered, to be decorated with a carved border of hanging bows. Although the overall length of the nave is 11.75 m, there are no joins in the wall timbers. The corners are dovetailed. The nave roof truss is of a Romanesque, double-cross type, the chancel roof truss is diagonally braced with double braces and a vertical brace. Gable trusses of horizontal panelling. The lower bargeboards at the west end of the nave are stout, carved planks with open-work lower edges. Possibly medieval. The shingling now covering the walls varies in age. A section of medieval shakes has survived on the north wall of the chancel, between the vestry and the nave. These oaken shakes are large and pointed. The shingling continues along the northern wall of the chancel towards the vestry added subsequently. N M Mandelgren wrote in 1847 that the north side of the church was faced with panelling of shaped oaken planks.

Weathered recesses in the face of the wall on the west side indicate that for a long time it was faced with shaped weatherboarding, laid edge to edge.

The south entrance to the chancel is preserved, while the nave entrance was blocked up in 1860, when the west porch was added. Its external frame is shown in drawings by N M Mandelgren. Both doors, decorated with High Gothic wrought ironwork, have been preserved.

The window apertures date from several different periods, but their present uniform appearance dates from the 19th and 20th centuries. Several earlier windows, now blocked up, can be seen from the inside. The southern and northern walls of the chancel originally had a small, round aperture opening out inwards. An original window, now blocked up, can also be seen in the south wall of the nave. The blocking is square, which suggests that the aperture cannot have been round-arched.

The church was extensively renovated in 1816, thus acquiring the appearance depicted in N M Mandelgren's drawings.

The paintings, uncovered in 1957–58, are highly fragmentary. They once covered both walls and ceilings. High Gothic, 14th century. Traces of earlier ornamentation with larger roundels can be seen between the existing roundels of the nave ceiling.

The timber has been dendrochronologically dated to 1264, but the church underwent a certain modernization during the 14th century, when new and extensive ornamentation was added in the form of paintings and sculptures. Fig. 237 represents an attempt to reconstruct the south front of the church as it appeared in the mid-14th century, when the surviving iron-bound doors should have been in position. The reconstruction of the south entrance is based on Mandelgren's sketches.

Tofta p 63.

Demolished in 1785. Parish amalgamated with Tävelsås. Deserted churchyard with partially visible foundations. Rectangular hall church. Transverse foundations suggest that there was once a chancel arch or that the chancel was enlarged in the course of rebuilding. The timber was used for additions to Tävelsås church.

Tolg p 80.

Demolished. In 1770 the stone church is said to have been previously built half of stone and half of wood.

Torpa pp 202–203. Figs 209–210.

Demolished. The oldest portion of the existing stone

church probably dates from the end of the Middle Ages. The timbered gable trusses of this building include re-used beams just as the wall plates inserted inside the tops of the walls consist of re-used wall beams bearing traces of medieval paintings. The roof panelling incorporates planks from a painted ceiling. These paintings can be dated to c 1430–50.

Tutaryd pp 91–92. Fig 99.

Demolished. The existing wooden church built in 1694. During restoration in 1958, fragments of the foundations of the earlier church were discovered beneath the floor, immediately inside the existing foundations. There are signs of the chancel of the earlier church having been destroyed by fire. The roof trusses include re-used oak beams, among them wall beams bearing traces of paintings.

Tännö p 103. Fig 107.

Demolished. Existing stone church built in 1849 beside the old church site. Written records and a picture from 1848.

Tävelsås pp 63–65. Figs 70–71.

The present wooden church is lath-and-plastered both inside and out, which has precluded any examination of the walls and wall timber. The nave could be a rectangular hall church surviving from the Middle Ages. The bell tower and a separate chancel were added in 1784, with timber from the demolished church at Tofta. Subsequent additions from the 1880s. Re-used wall timbers from an earlier church, probably a stave church, were discovered c. 1750 when the floor was being re-laid.

Urshult pp 65–66. Fig 72.

Demolished. The earliest parish church is supposed to have been situated at Vemboö. An abandoned churchyard is referred to here in 1667. The site is now enclosed. A new parish church of timber was built at Kyrkviken, not later than the mid-14th century, when the parish was partitioned. This church, which stood just south of the existing stone church, was demolished in 1810. Written records and measurements. Ground plan known from a map compiled in 1794.

Valdshult pp 108–111. Figs 114–118.

Demolished in 1904. Replaced by the existing wooden church. Written records. Appearance of the church known from several pictures.

Vallgårda (Walgardha); see *Norra Unnaryd*.

Vena p 188.

Demolished. Existing stone church built in 1797–99. Written records. Comprised a timber nave with secondary, probably late medieval stone chancel and stone vestry. A timber transept had been added in the north at the beginning of the 18th century.

Vimmerby p 188.

Demolished. Existing stone church built in 1856, replacing a stone church erected in 1682 instead of an earlier wooden church. Written records. A hall church, 23.75 m long.

Vireda pp 122–134. Figs 132–146.

Preserved. The existing nave comprises the western tower, nave and chancel of the medieval building. The partition wall between tower and nave and the chancel arch wall have been removed, so as to create a continuous interior. A stone vestry was added to the wooden church, not earlier than the 16th century. The semi-circular stone chancel projection, the wooden belfry and the wooden north transept were added during the 18th century. Like the exterior, the present interior incorporates features from various periods. One striking feature is the ceiling paintings, which date from 1757. The fragmentary wall paintings were uncovered during restoration in 1938, when the interior acquired its present colour scheme and pews.

The medieval building is constructed of horizontal, squared pine logs measuring 25 cm × 20–30 cm. Slightly smaller timbers were used for the walls separating the tower from the nave and also for the chancel arch wall. Dry stone foundations. Dovetailed jointing. The west gable truss and the middle portion of the medieval tower are preserved in the attic, as is the timbered eastern gable truss. Portions of earlier, partly medieval shingling have been preserved on the gable truss and on the north chancel wall adjoining the attic of the vestry added later. Straight-cut pine shakes.

Original chancel entrance preserved. South entrance to the nave similarly preserved but blocked up. A medieval window aperture survives in the north wall of the chancel. A corresponding but slightly larger and blocked-up window aperture in the south wall of the chancel. The south wall of the nave has a rectangular aperture which served as a squint.

The painted decoration, which covered all the walls of the medieval church, dates from c 1500.

Shakes from the eastern and northern outer walls of the chancel have been dated to 1344 by dendrochronological analysis. This dating is probably also applicable

to the building itself, which in design is best described as an intermediate form between the Romanesque type, with a lower and narrower chancel, and the hall churches of the late Middle Ages, which had no wall between chancel and nave.

Virserum pp 192–193. Fig 202.

Demolished. Existing stone church built in 1880. Written records and pictures. Timber nave, stone chancel and vestry, probably built during the late Middle Ages.

Vislanda pp 75–76.

Demolished in 1794. Replaced by the existing stone church on a different site. Abandoned churchyard. Investigated and foundations uncovered in 1954. Extended eastwards in the 17th century, to form a hall church.

Vittaryd p 92.

Demolished. The existing stone church is a late medieval hall church. When the old flooring was taken up in 1827, it was found to consist of "large, split oaken planks with small apertures carved in them, bearing traces of iron bars". None of these stave-church planks appears to have been kept.

Västra Torsås p 76.

Demolished in 1730, when a new wooden church was erected on the same site. This in turn was pulled down in 1874 and replaced by a stone church on another site. Churchyard preserved. The church had a stone vestry.

Åsenhöga p 97.

Demolished in 1729, replaced by a new wooden church which in turn was pulled down in 1856 and replaced by the existing stone church.

Älgult pp 41–43. Figs 46–49.

Demolished in 1807. Replaced by the existing stone church on a different site. Churchyard preserved. Surviving stone vestry. Used as a warehouse, now a chapel. Church foundations investigated in 1973.

Ör pp 76–77. Figs 83–84.

Demolished. Oldest parts of the existing stone church late medieval. In the churchyard a timbered shed with re-used timber in the form of stout oak planks of the stave-church type. These may have formed part of the wooden church which probably preceded the stone edifice.

Öreryd p 111.

Demolished. Existing wooden church built in 1744–45.

SUMMARY

Stave churches

Upwards of ten stave churches have been identified in the Småland region. In addition there are a few which can be considered probable stave churches.

The stave church at *Arby* is the only one to have been archaeologically ascertained. The traces of guttering and post holes found beneath the floor of the present church show that the walls of the building once had posts driven into the ground and dividing the wall into sections. The wall planks were probably located at the bottom in short sill beams, which in turn located in the posts. A similar structure is known, for example, from archaeologically identified stave churches in Denmark and Norway. The stave church at *Arby* seems to have been superseded by the existing stone church during the latter part of the 13th century.

Aringsås and *Nöttja* churches also belonged to the early stave churches. The timber material surviving from these churches, discovered in the flooring of the present day buildings, has been dendrochronologically dated to 1116 and 1146 respectively. At *Aringsås* there survives a sill beam showing that the building was of a more advanced design than *Arby* church, in that it had a sill frame with an outer groove for the wall planks. The same structure is evident in the Gotland stave churches (*Hemse*, *Eke*, *Silte*) known to us through re-used materials and excavations. The church at *Nöttja* was presumably similarly constructed. A large number of wall planks survive here, including a decorated portal plank and fragments of a decorated ridge board and parts of one or more posts. The wall planks have grooves on both sides, indicating that they were joined by loose tongues. The same goes for the wall planks which have been found at *Sjösås*. The three surviving decorated wall planks from *Hånger*, on the other hand, include both grooved and tongued specimens. Decorated boards which were probably eaves boards have also survived from *Hånger*. Re-used materials also seem to be included in the flooring of *Blädinge* church and in a storehouse at *Ör* church.

There is written evidence of stave churches at *Anderstorp*, *Gnosjö*, *Hjorted*, *Källerstad*, *Ljungby*, *Södra Solberga*, *Tävelsås*, *Vittaryd* and *Gårdserum*. The church at *Gårdserum*, recorded by N. M. Mandelgren before its demolition in 1854, is the only triple-aisled stave church known in the area.

The timber churches

The following timber churches have been wholly or partly preserved: *Bäckaby*, *Granhult*, *Haurida*, *Pe-*

larne, *Vireda* and *Tidersrum*. *Granhult* church has been dendrochronologically dated to 1217. *Tidersrum* has been correspondingly dated to 1264, *Bäckaby* to 1326 and *Vireda* to 1344. The nave of *Tävelsås* church is also probably medieval, while *Stenbergå* church, thought to have been built c. 1600, may also be partly medieval.

Despite the fragmentary nature of the material, it is possible to distinguish several different types and traditions of building.

1. *The Varend type. Early 13th century.* This type includes *Granhult* church, where the actual building has remained virtually unchanged, and the demolished churches of *Kalvsvik*, *Tegnaby* and *Furuby*. These buildings are distinguished by their very small window apertures, which are placed very high up. The wooden churches built during the early 13th century also included those of *Sjösås* (dendrochronologically dated to 1229) and *Angerdshestra* (dendrochronologically dated to 1226).

2. *Romanesque tradition.* The churches at *Tidersrum*, *Pelarne*, *Edshult* and *Haurida* in the northern part of the region seem to be generally attributable to the latter part of the 13th century. The Romanesque tradition is unmistakable, but the detailed design of the buildings varies a great deal and is in most cases inspired by stone architecture. The church at *Edshult*, for example, now demolished, had a chancel and apse. This building was also modelled on the finest stone churches in that the interior had both pillars and arches. *Bäckaby* church also relates to the Romanesque tradition as regards the plan and window and door apertures. The Romanesque plan lived on in later timber church architecture as well. One excellent example of the staying power of tradition is *Tutaryd* church, built in 1694 on the same site, with the same plan and on virtually the same scale as the earlier timber church.

3. *Romanesque type churches with pentices.* The southwestern part of Småland had a very special type of timber church, probably Romanesque, namely churches with pentices. So far four demolished churches of this kind have been identified, viz *Källerstad*, *Burseryd*, *Sandvik* and *Pjätteryd*.

4. *Hall churches.* The sole surviving representative of the rectangular hall churches which were probably built in quite limited numbers during the 14th and 15th centuries is *Vireda* church. The plan of the building, combined with an original west tower, distinguishes this church from the other surviving medieval timber churches. The demolished church in neighbouring

Adelöv and the church at *Svinhult*, however, seem to have been of the same type. The church at *Ljuder* was also a hall church. Information now available suggests that the churches at *Frödinge*, *Gryteryd*, *Horn*, *Kristdala*, *Kvenneberga*, *Södra Rottne*, *Tofta*, *Tävelsås* and *Vimmerby* were also rectangular hall churches with no interior chancel demarcation.

Materials and techniques. The foundations of the timber churches, like those of the stave churches with sill structures, comprises a low dry stone wall. The building material of the surviving churches comprises horizontal, hewn pine timbers. The re-used wall timbers which have been found are also pine. A wall thickness of 20–25 cm seems to be a standard dimension, while on the other hand the width of the beams varied according to the size of the timber available. Oak was used in some cases for the sills of buildings, which are liable to vary not only in terms of material but also as regards profiles and jointing (cf. *Granhult*, *Angerdshestra*, *Sjösås*, *Pelarne*, *Bäckaby*, *Tidersrum*).

Details of corner jointing are apparent from the surviving material from *Angerdshestra* and *Sjösås*. Dove-tail jointing seems invariably to have been used for the timbering of the wall beams, with the result that timber churches acquired perfectly smooth corners and the same pure, stereometric shape as stone buildings. In the walls jointing was avoided as far as possible and only occurs in *Bäckaby* (see facade photographs) and *Vireda*. The uppermost beam of the walls serves as a top plate (see *Furuby*, *Angerdshestra*).

In corner timbering, the design of the gables presents a special difficulty because there is no corner to impart stability to the walls. *Vireda* is the only one of the standing churches to have gables of horizontal beams, while elsewhere use was made of panel structures (see *Granhult*, *Pelarne*, *Tidersrum*).

The timber churches have the same roof structure as the stone churches. Of the existing roof trusses, those in *Granhult* and *Tidersrum* are virtually intact. The outer roofing consists of shingled panelling.

As regards wall covering, which now consists of shingles tarred or painted red, several medieval variants have been identified regarding shakes and panelling. Portions of medieval shingling remain at *Tidersrum* and *Vireda*. *Pelarne* retains parts of a panel of profiled, oaken boards laid like scales. *Tidersrum* also had panelling of profiled boards.

Entrances. The original, very narrow and round-arched entrances are still existant at *Granhult* church. The surviving but blocked-up south entrance of *Bäcka-*

by church is of the same type. The much larger entrances at *Vireda* and *Tidersrum*, on the other hand, were of a completely different design with very stout frames. These both date from the 14th century. At *Tidersrum*, moreover, the south entrance had a tympanum and heavily ornamented pilasters.

Windows. The oldest type of window aperture, typical of the churches in what is known as the Värend group, imitates the shape and positioning of the windows in local Romanesque stone churches. All of these original window apertures have survived at *Granhult*, and a similar window aperture can be studied in the surviving wall section from *Furuby* church.

The chancel at *Pelarne* has a triple window which is a direct imitation of the corresponding type of chancel window in Romanesque stone architecture. Round and quatrefoil windows also occurred, as in *Tidersrum* and *Edshult*. The simplest type of window aperture for a timbered building, i.e. the rectangular, seems to have become widespread during the latter part of the medieval period (see *Tidersrum* and *Vireda*).

Squints. Two of the churches, *Granhult* and *Vireda*, retain squints, which are a great rarity. These are differently placed and designed.

Interior. The very smoothly hewn wall beams gave the inside walls a smooth surface which required no further treatment. The walls could be painted, even with murals, as they were, and many of the churches seem to have been lavishly decorated in this way. Fragments of wall paintings have survived at *Pelarne*, *Tidersrum* and *Vireda*. Medieval decorations can also be discerned under the existing 18th century paintings in *Granhult* church. Re-used wall beams also very often show traces of painting. In some cases, e.g. *Edshult*, we are told that the inside walls were lined with panelling.

The ceilings of both chancel and nave were normally boards nailed straight on to the roof beams. Both *Granhult* and *Tidersrum* have retained their medieval ceilings with traces of decorative paintings. In the demolished church at *Edshult*, on the other hand, both the chancel and the nave were arched. Arches are also mentioned in *Frödinge* and *Bankeryd* churches.

The floors were normally of wood. Oak planks were used if possible, because they were thought to be more durable than pine. The floors often incorporated re-used materials, e.g. wall planking from an earlier stave church. Medieval flooring has been revealed by excavations at *Sjösås*, *Haurida* and *Nöttja*.

In all the surviving churches, the triumphal arch has been heavily enlarged to give the congregation seated in the nave a clearer view of the altar. At *Granhult* this enlargement was not undertaken until 1819. During the Middle Ages, the triumphal arch was blocked by a chancel screen. The east sill of the nave at *Sjösås* has several bore-holes and tap-holes which may have to do with a chancel screen. Mortises and holes can also be clearly distinguished in the corresponding sill at *Tidersrum*. Part of the chancel screen at *Gårdserum* church survived until the church itself was demolished.

The chancel altar was usually made of wood. The top of the altar was often made of wood as well, in this case oak, with only a small stone slab let into the centre. Small slabs of this kind have been preserved from *Granhult*, *Sjösås* and *Pjätteryd* churches.

Vestries, porches, towers. The churches normally had wooden vestries, although a large number of stone vestries have been identified. A stone vestry was a much safer repository than a timber one, and could therefore also be an asset to the local population in troubled times. No medieval wooden vestry has survived. Stone vestries of medieval origin, on the other hand, have survived at *Sjösås*, *Haurida* and *Tidersrum*.

The timber churches were built in the poorest parishes and were regarded as a makeshift for the finer stone churches. In some cases the parishioners did not rest content with adding a stone vestry. The chancel could also be replaced with a stone edifice pending a time when the whole church could be rebuilt in stone. This happened, for example, at *Gårdserum* and *Haurida*.

No medieval porches have survived.

As mentioned earlier, some of the churches had wooden towers. Both at *Vireda* and *Pelarne*, the tower was a west tower the same width as the nave at ground level but with narrower upper stories mounted externally on the west end of the building. Towers of this type also seem to have existed at *Adelöv* and *Svinhult*. Wooden towers are mentioned in several other cases as well, e.g. *Hjorted* and *Frödinge*.

Dendrochronological dating

Dendrochronological dating has made it possible for the timber churches to be firmly dated for the first time. The date established by measuring growth rings, however, is not wholly identical with the date in which

the church was built. Only in cases where the wood of the log has been preserved all the way out to the bark can the exact year of felling be determined. Where hewn timbers are concerned, some of the surface wood has disappeared. Each of the churches in the study presented below has therefore been dated by the youngest 3–6 specimens from a homogeneous and original part of the building. In addition, one must assume that after it was felled, the timber was left to dry for one or two years before being incorporated in the building. Consequently these churches were built slightly later than the dates given.

Lars Lövstrand has examined twelve medieval wooden churches in Småland at the Uppsala Dendrochronological Laboratory. He was able to date eight of them. Five were built of pine, *Granhult* in 1217, *Angerdshesstra* in 1226, *Tidersrum* in 1264, *Bäckaby* in 1326 and *Vireda* in 1344. Three churches were of oak: *Alvesta* 1116, *Nöttja* 1145 and *Sjösås* 1229.

Dendrochronology is based on the fact that differences in the width of growth rings reflect climatic variations from year to year. The complexity of the growth ring series is such that specimens of unknown age bear the closest resemblance to dated reference series from their own period.

Separate reference series were used for oak and pine respectively. The oak series applies primarily to Skåne–Blekinge and the pine reference series represents Uppland.

About 20 samples were taken from each specimen, some of them being sawn out while the majority were drilled. Growth rings on exhibits were measured on carefully ground surfaces, using a magnifying glass with 40 times magnification.

In addition to the specimens which can be absolutely dated, there are a certain number which can only be dated in relation to one another. For three of the churches, only chronologically fluid series are available.

The possibilities of a connection between Småland and Uppland have been checked in recent sample material.

Dating has had to be undertaken using reference series from outside Småland because that province does not have any late medieval and 16th century buildings which are suitable for sampling purposes.

Dating omissions can have both biological and historical reasons. Frost damage, the depredations of insects and forest fires are among the natural causes. Contributions of timber from all farms in the parish are one of the historical factors which impede dating.

FÖLJANDE KYRKOR I SMÅLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN
SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Jönköpings och Huskvarna kyrkor, Sm band I, volym 48.

Kalmar slotts kyrkor, Sm band III: 1, volym 117.

Kalmar Storkyrka, Sm band III: 2, volym 158.

Kalmar Gamla kyrkogård, Sancta Birgittas kyrka samt Svartbröd-
raklostret, Sm band III: 3, volym 162.

Växjö domkyrka, Sm band IV: 1, volym 137.

Växjö och Öjaby kyrkor, Sm band IV: 2, volym 143.

UPPVIDINGE HÄRAD:

Kyrkorna i Sjösås, Sm band II: 1, volym 114.

Drevs och Hornaryds kyrkor, Sm band II: 2, volym 120.

Dädesjö och Eke kyrkor, Sm band II: 3, volym 126.

Granhults och Nottebäcks kyrkor, Sm band II: 4, volym 149.

Åseda och Älghults kyrkor, Sm band VI: 1, volym 157.

Lenhovda och Herråkra kyrkor, Sm band VI: 2, volym 171.

KINNEVALDS HÄRAD:

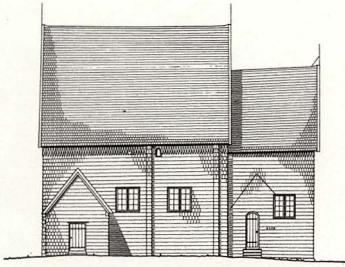
Bergunda och Öja kyrkor, Sm band V: 1, volym 138.

Jäts kyrkor, Sm band V: 2, volym 173.

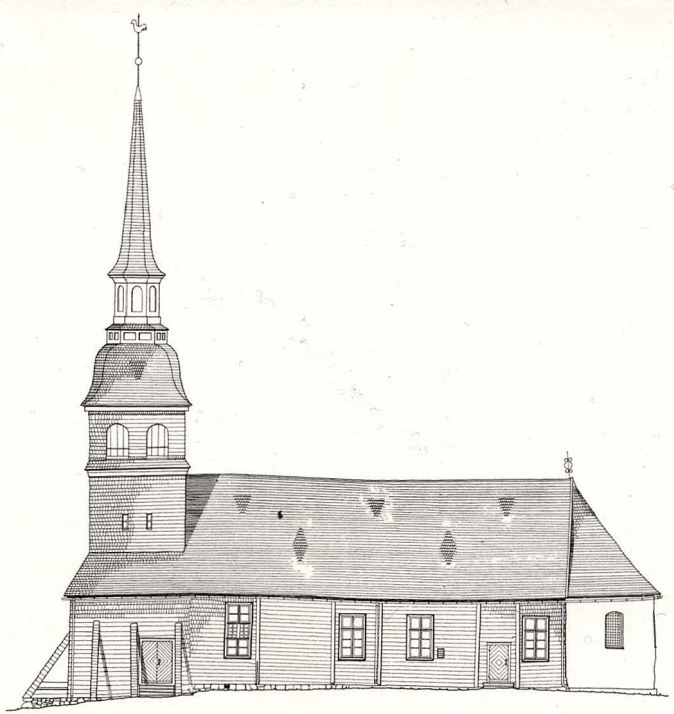
Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, Sm band V: 3, volym 185.

Under utarbetande:

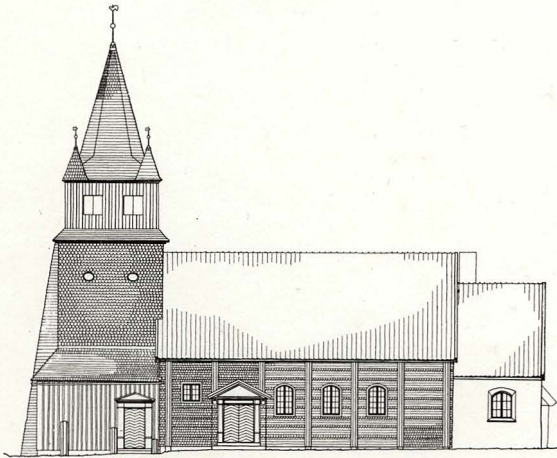
Uppvidinge härad, Kinnevalds härad, Kalmar domkyrka.

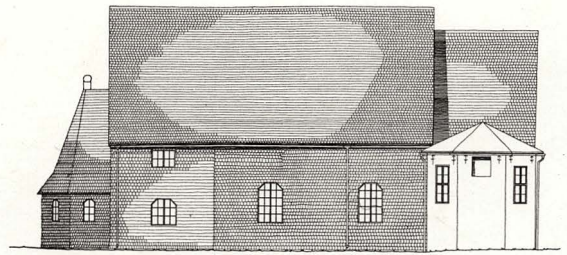
GRANHULT

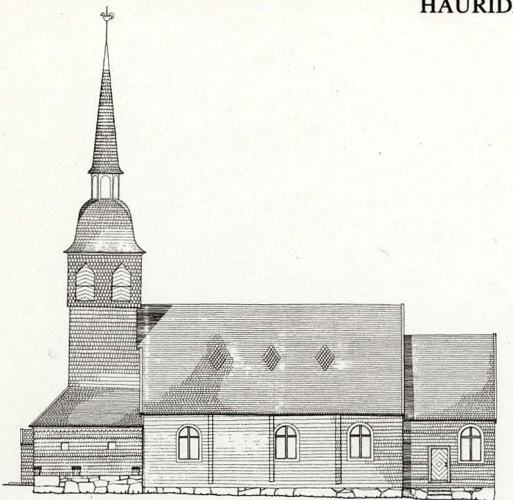
VIREDA

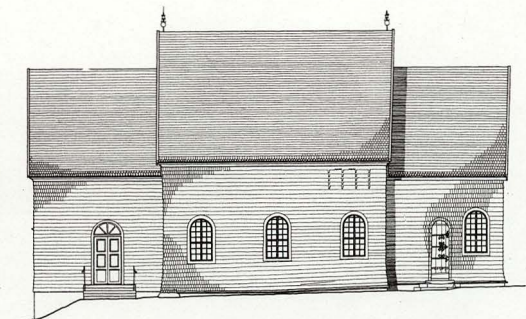
HAURIDA

PELARNE

BÄCKABY

TIDERSRUM